

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

ВІЙСЬКОВО-НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ВИПУСК № 40

Львів
Національна академія сухопутних військ
2023

УДК 94(477+100)(082)
ББК 63.3(4 УКР)
В 53

Збірник внесений до переліку наукових фахових видань України у галузі історичних наук, категорія «Б» (Наказ Міністерства науки і освіти України від 17.03.2020 року № 409)
Індексується в наукометричних базах
Bielefeld Academic Search Engine (BASE), CrossRef,
Google Scholar, Ulrich's Periodicals Directory (Ulrichsweb),
Erih Plus, WorldCat.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Національної академії сухопутних військ
(протокол від 20.10.2023 року № 6)

Засновник – Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.
Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія
КВ № 22391-12291 ПР – видане 24 жовтня 2016 року.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Харук Андрій, доктор історичних наук, професор (головний редактор); Виздрик Віталій, доктор історичних наук (заступник головного редактора); Ткачук Павло, доктор історичних наук, професор; Куцька Олеся, доктор історичних наук, професор; Кривизюк Леонід, кандидат історичних наук, доцент; Трофимович Лілія, кандидат історичних наук, доцент; Щеглов Андрій, кандидат історичних наук; Бураков Юрій, кандидат історичних наук, доцент; Кравець Наталія, кандидат історичних наук (секретар); Трофимович Володимир, доктор історичних наук, професор; Маишталір Вадим, доктор історичних наук, професор; Соляр Ігор, доктор історичних наук, професор; Литвин Микола, доктор історичних наук, професор; Голубко Віктор, доктор історичних наук, професор; Шеломенцев-Терський Святослав, доктор історичних наук, професор; Дем'янюк Олександра, доктор історичних наук, професор; Смирнов Андрій, кандидат історичних наук, доцент; Куромія Гуроакі, доктор історичних наук, професор (США); Йокубаускас Вітаутас, доктор гуманітарних наук, старший науковий співробітник (Литва); Шуміло Мірослав, доктор габілітований, професор (Польща); Крушинські Марцін, доктор габілітований, професор (Польща); Шляхта Богдан, доктор габілітований, професор (Польща); Франц Мацей, доктор габілітований, професор (Польща)

В 53 **Військово-науковий вісник. Випуск 40.** Львів: НАСВ, 2023. 330 с.
ISSN № 2313-5603

40-й випуск «Військово-історичного вісника» містить статті з історії України та всесвітньої історії, історії сучасної російсько-української війни, історії озброєння та військової техніки, а також наукові огляди та рецензії.

Для науковців, викладачів, студентів, курсантів і всіх, хто цікавиться історією.

УДК 355.02(477.82):(438)"1930"

ДЕМ'ЯНЮК О.Й.

<https://orcid.org/0000-0002-0034-5768>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.40.2023.3-18>

ВОЛИНЬ ТА ВОЛИНЯНИ У МІЛІТАРНІЙ ПОЛІТИЦІ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В 30-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто різноманітні аспекти залучення волинян як громадян Другої Речі Посполитої до строкової служби у Війську Польському, мобілізаційних заходах держави напередодні Другої світової війни. З'ясовано ставлення польського політичного та військового керівництва до місця проходження служби та роду військ для українців, у тому числі й волинян. Визначено головні причини змін у ставленні до волинян-українців у польському війську наприкінці 30-х років ХХ століття.

Проаналізовано заходи керівництва Другої Речі Посполитої та командування Війська Польського щодо проведення фортифікаційних робіт на території Волинського воєводства під загрозою військової агресії радянських республік, подано відомості про створення фортифікаційних ліній оборони у воєводстві, визначено місце польських військових підрозділів в охороні східного кордону держави.

Наведено цитати зі спогадів учасників тих подій, які дозволяють ознайомитися з їхнім особистісним сприйняттям окремих складових місця Волині та волинян у мілітарних планах Другої Речі Посполитої в 30-х роках ХХ століття.

Ключові слова: Волинське воєводство, Волинь, волиняни, мілітарна історія, Друга Річ Посполита, Військо Польське, українсько-польські відносини, Друга світова війна.

Постановка проблеми та її актуальність. На території Волинського воєводства майже відразу після його утворення органи місцевої влади зосередили зусилля на підпорядкуванні місцевого українського населення, чисельність якого значно переважала польське населення, державницькій ідеології Другої Речі Посполитої. Сподівання на успіх базувалося на переконанні урядовців, що місцевий український люд малоосвічений через багатолітню освітню політику Російської імперії, має низький рівень національної свідомості, піддається агітації та пропаганді.

Дем'янюк Олександр Йосипович, доктор історичних наук, професор, заступник директора з науково-педагогічної діяльності, Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк.

© Дем'янюк О.Й., 2023

Тому тут, на відміну від Східної Галичини, майже відразу було реалізовано чин набуття польського громадянства волинянами-українцями. Наприкінці 1921 року на території Волинського воєводства вже було проведено першу мобілізацію на строкову службу серед українського населення до Війська Польського. З наступного року мобілізаційні заходи стали регулярними, відповідно до квот, визначених військовим міністерством Польщі.

Територія Волинського воєводства, враховуючи її розташування, з середини 20-х років ХХ століття стала місцем пильної уваги військового керівництва Другої Речі Посполитої. Не довіряючи східному сусідові, Генеральний штаб Збройних сил Польщі почав розробляти схему ліній оборони з використанням особливостей ландшафту та збережених фортифікаційних споруд. До початку Другої світової війни полякам вдалося побудувати на території Волинського воєводства дві лінії оборони.

З наближенням початку німецької агресії намітилися зміни у ставленні військово-політичного керівництва, командирів військових частин до волинян-українців, мобілізованих до Війська Польського. Природа таких змін викликає дослідницький інтерес та видається актуальною з позицій воєнної історії сусідніх держав.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Аналіз стану вивчення обраної проблеми, а саме місця Волині та волинян у мілітарній політиці Другої Речі Посполитої в другій половині 30-х років ХХ століття, дозволяє прогнозувати наукову доцільність вивчення зазначеного напрямку дослідження. Окремі матеріали та публікації схожої проблематики час від часу з'являються у вітчизняному та європейському науковому просторі. Однак вони присвячені, здебільшого, дослідженню української присутності у Війську Польському. Для нашого дискурсу частина з них має наукову цінність. Насамперед це праці вітчизняних дослідників: *А. Бугайчука* (вивчав початковий період Другої світової війни на території Волині) (2013), *О. Деркача* (характеризував місце західноукраїнських земель в оборонних планах Другої Речі Посполитої) (2011), *А. Руккаса* (досліджував шлях вояків-українців у польській армії в міжвоєнний період) (2002), *В. Федчука* (наводить випадки участі волинян у вересневій кампанії 1939 року) (2019) та польських авторів: *Т. Ковальського* (аналізував національний склад Збройних сил Другої Речі Посполитої у 1918–1939 роках) (1998), *З. Пруського* (зібрав

відомості про польські фортифікаційні споруди на сході держави у 1920–1939 роках) (2000), *Ч. Гжеляк* (вивчав бої на території Волині у 1939 році) (2003) тощо.

Мета та завдання дослідження. Враховуючи попередні публікації схожої тематики, використовуючи окремі мемуарні матеріали, розглянемо місце Волині в мілітарній політиці Другої Речі Посполитої в другій половині 30-х років ХХ століття, роль волинян у забезпеченні обороноздатності держави напередодні та на початку Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після низки між-державних договорів і домовленостей в 20-х роках ХХ століття етнічні території Західної України (Волинь, Галичина, Підляшшя, Полісся, Холмщина) опинилися в складі Другої Речі Посполитої. Щоправда, з різним статусом. Адже українське населення волинських, поліських і холмських земель, яке до початку Першої світової війни перебувало у російському підданстві, після підписання Ризького мирного договору мало визначитися зі своїм майбутнім громадянством, пройти процедуру оптації. Незабаром усі місцеві жителі, які не обрали державно-національної приналежності, стали громадянами тих держав, на території яких вони проживали. Очевидно, що в 20-х роках ХХ століття більшість українців у Війську Польському походили з Волині та Холмщини.

Натомість українське населення Східної Галичини зіштовхнулося з іншими обставинами. Після розпаду Австро-Угорської імперії місцеві українці набули громадянства ЗУНР, а після її поразки перейшли під польське управління на правах автономії, яку гарантувала Найвища союзницька рада. Лише в березні 1923 року Рада амбасадорів у Парижі ухвалила включення цих теренів до складу Другої Речі Посполитої, а відтак, набуття місцевими жителями польського громадянства.

Принагідно зазначимо, що інші обставини перебування цих українських теренів у складі Польської держави також різнилися. Польські політики й владні чиновники намагалися мінімізувати контакти українського населення Східної Галичини та Західної Волині. Цікаво, що в низці різноманітних статистичних звітів міжвоєнної доби часто зустрічається поділ на русинів та українців. Сприятли цьому покликаний був «сокальський кордон», який позбавляв тісних контактів українців обох територій.

Новобранців-українців військово-політичне керівництво Другої Речі Посполитої теж поділяло на «українців» і «русинів».

«Русинами» іменували жовнірів зі Східної Галичини, яка колись входила до складу Австро-Угорщини (*Krotofil, 2001:128*), «українцями» – мешканців Західної Волині.

Такий підхід польських урядовців, з-поміж іншого, використовувався для того, аби не афішувати перед світовою спільнотою наявність у Другій Речі Посполитій великої 5-мільйонної української національної групи (14 % населення держави) – найбільшої національної меншини держави. В 30-х роках ХХ століття влада пішла ще далі, «подрібнивши» українців на окремі народності: лемків, гуцулів, бойків, поліщуків.

Схожа ситуація проглядалася в різних сферах суспільного життя. Так, в грудні 1921 року перший призов до польського війська був проведений на території Волині. Призову підлягали всі громадяни Польської держави, незалежно від національності чи віросповідання. За переконанням українського історика А. Руккаса, «цей призов відбувався з певними труднощами, оскільки активісти комуністичних, російських монархічних і українських націоналістичних організацій розгорнули широку пропагандистську кампанію з метою зірвати його» (*Руккас, 2002.1:17–18*). Для порівняння, перша мобілізація жителів непольської національності Східної Галичини відбулася лише наступного року.

Від 1922 року й до загарбання території Другої Речі Посполитої німецькими й радянськими військами військовий міністр держави щороку встановлював відсоткову квоту призову на військову службу вояків із числа національних меншин на поточний рік. У другій половині 30-х років ХХ століття кількість призваних до війська українців складала в середньому 11% : у 1936 – 11,23 % (22955 осіб); у 1937 – 11,86 % (24319 осіб); у 1938 – 10,02 % (15729 осіб) (*Kowalski, 1998:119*). Якщо зважати на те, що українцями польська адміністрація визнавала жителів Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя, то можемо вважати, що в три передвоєнні роки військову службу пройшло 63 тисячі чоловіків-українців із цих земель.

Передчуваючи неминучість військового конфлікту з Німеччиною, уряд Другої Речі Посполитої здійснив низку запобіжних і підготовчих заходів. Так, у 1938 році оголошено про державну позичку на розбудову армії і флоту. Населення Польської держави закликали купувати облігації на розбудову польської авіації та протиповітряної оборони.

Під час «волинського експерименту» Генріка Юзефського, на хвилі пропаганди зближення українського і польського населення й пізніше, за урядування на Волині А. Хавке-Новака, місцева преса заохочувала до грошових пожертв на розвиток армії. Окрім того, щоразу частіше у волинських часописах з'являлися статті, автори яких закликали готуватися до війни, переходити на воєнний уклад життя. Для тогочасної преси звичними були тексти подібного змісту: «Пам'ятай! Вітчизна наша потребує зараз великих жертв на розбудову нашої славної армії. Мусимо бути сильними і озброєними, аби захиститися від ворогів. Робіть пожертви на розбудову Народної армії, нашої авіації та проти-повітряної оборони!» (*Wołyń, 1939: maj*).

Аби підтримувати патріотичний дух власних громадян і демонструвати потужність польського війська, військово-політичне керівництво збільшило кількість військових маневрів і навчань. У серпні-вересні 1938 року широкомасштабні маневри відбулися у східних воєводствах, щоб показати свою потугу східному сусіду. Щоправда подібні демонстрації військової сили розраховувалися й на внутрішнього споживача. Військова бравада ширилася й сторінками волинської преси. Так, «*Pobydka Wołyńska*» в травні 1939 року писала: «Для поляка, для польського народу, для польського уряду безперечно найдорожчим від усього є військова честь» (*Pobydka Wołyńska, 1939*).

Заклики здебільшого спрацьовували. У першій половині 1939 року серед жителів Волинського воєводства вдалося зібрати чимало коштів: фірма «Pageol» з Луцька – 100 тисяч, луцькі осадники – 50 тисяч, працівники Луцького державного банку – 22 тисячі, Ковельська повітова рада – 17 тисяч злотих (*Бугайчук, 2013*).

На хвилі громадянського піднесення урядовці Волинського воєводства в червні 1939 року оголосили збір коштів на побудову військового корабля «*Wołyń*» («Волинь») для військово-морського флоту (*Magynarki Wojennej*) вартістю сім мільйонів злотих. До початку Другої світової війни вдалося зібрати лише 500 тисяч злотих. Тому «іменний» волинський корабель у складі військово-морського флоту так і не з'явився. Натомість навесні 1939 року в структурі річкової (Пінської) флотилії військово-морського флоту Другої Речі Посполитої був створений окремий загін на р. Прип'ять. Частина цього загону в середині вересня, підірвавши

плавзасоби, приєдналася до окремої оперативної групи «Полісся» під командуванням генерала Ф. Клеєберга, уродженця Тернополя (Гоменюк, 2019), яка через територію Волинського воєводства вирушила на захист Варшави.

Упродовж існування Другої Речі Посполитої пріоритетними родами військ, де проходили строкову службу волиняни-українці, були кавалерія, артилерія, піхота. Трохи менше наших земляків перебувало в складі авіаційних, інженерних та обозних частин. Майже не комплектувалися волинянами війська зв'язку, бронетанкові та залізничні війська, санітарні частини, Корпус охорони прикордоння (КОП). Окрім того, табу для волинян були певні військові посади, посади, пов'язані зі штабною роботою, державною таємницею, логістичною інформацією, мобілізаційними планами. Показовою є доля Михайла Козія, який у 1937–1938 роках служив у 10-му піхотному полку Війська Польського у м. Ловіч. Він «не зміг потрапити навіть до офіцерської школи, тому старався пройти всі можливі вишколи – з легкої та важкої піхотної зброї, протипожежної та хімічної охорони і, врешті, протитанкових гармат. Проте так і залишився шереговцем (рядовим)» (Середницький, 2020:19).

Найвище, на що могли сподіватися волиняни у польському війську, це підстаршинські посади в кавалерії, піхоті, подекуди в артилерії. Крім того, потрапляючи до військової частини, «русини»/«українці» відчували зверхнє, неприязнє, а інколи й відверто вороже ставлення до себе з боку підофіцерів, офіцерів (Мрака, 2016:126). Ця обставина, а також пам'ять про нещодавнє українсько-польське військове протистояння викликали небажання служити у польському війську.

Мобілізованих розподіляли по військових підрозділах, дислокованих у Центральній та Західній Польщі, позбавляючи новобранців можливості проходити службу неподалік від дому. Волинський воєвода Г. Юзевський у своєму щоденнику зазначив: «Український рекрут, повертаючись додому на рідну Волинь, зберігав у собі почуття патріотизму та відданості полку, гарні спогади про роки служби. Він пізнавав Польщу, звичаї, традиції, котрі панували на західних землях, у Центральній Польщі» (Юзевський, 2017:152).

Слід врахувати, що національна і громадянська свідомість більшості мобілізованих українців, що походили з Волині і

Полісся (теренів колишньої Волинської губернії), була надзвичайно низькою. З такими реаліями зіштовхнулися ще представники Легіону Українських січових стрільців у 1916 році, коли намагалися організувати мобілізаційну роботу на теренах Ковельського, Володимир-Волинського та Луцького повітів губернії. Рівень освіти волинян також був надзвичайно низький, що пояснювалося відсутністю тут обов'язкового навчання у довоєнний час.

Характерною для цього періоду є доля волинянина, уродженця с. Гараджя Луцького району Волинської області Дмитра Мартинюка, який проходив строкову службу в польській армії у 1937–1938 роках в 3-му полку уланів у Нагурнім Шльонську. Під час мобілізації 1939 року потрапив до військового підрозділу в Познанському воєводстві. Пізніше він загадував: «30 вересня ми ще воювали в Замостських лісах біля станції Звезинець. Додому повернувся в жовтні, на Покрову» (Федчук, 2019).

Однією з причин такої передислокації мобілізованих строковиків була їхня прогнозована нелояльність до Польської держави та її політичного устрою представників української меншини. Тому в польсько-радянському прикордонні поляки становили 90 % особового складу військових частин, трохи далі від кордону – 80 %, на західному прикордонні – до 50 % (Тимоць, 2018). Саме такі пропорції передбачені наказом військового міністра Польщі в серпні 1936 року, зокрема для 43-го (місце дислокації – Дубно), 44-го і 45-го (місце дислокації – Рівне) піхотних полків 13-ї піхотної дивізії, 3-го батальйону 27-ї піхотної дивізії (Pismo, 1968). 75 % поляків проходили службу в 24-му піхотному полку 27-ї дивізії піхоти, який дислокувався у воєводському місті (Pismo, 1968). Натомість в стрілецьких ротах 12-го піхотного полку, який квартирував на заході держави, частка неполяків сягала 70 % (Руккас, 2002.1:22).

Ситуація змінилася лише в серпні 1939 року, коли мобілізованими на території Волинського воєводства українцями польське військове командування укомплектувало ті частини, які дислокувалися у східних прикордонних районах. З логістичних міркувань перевезення новобранців від повітових команд поповнення до кордонів з Німеччиною визнано недоцільним. Тому можна говорити, що українці там становили вже понад 50 %. Показовою є доля Костянтина Рибинського, уродженця с. Топільне (тепер

Луцького району Волинської області), якого «як резервіста, мобілізували до Польської армії в серпні 1939 року. Він потрапив до 24-го піхотного полку, що дислокувався в Луцьку. Після 2-х тижнів підготовки полк перекинули у Верхню Сілезію, де майже тиждень вони з артилеристами чинили опір німецьким підрозділам (Федчук, 2019).

Аналогічна ситуація склалася у згаданій вище 27-й дивізії піхоти, коли туди було мобілізовано резервістів із околиць Ковеля, Луцька, Володимира. А. Руккас зазначав, що «мешканці Волині (переважно українці) становили приблизно 40 % особового складу Волинської кавалерійської бригади, а в деяких її частинах, наприклад, у 2-му полку кінних стрільців, частка їх сягала 50 %» (Руккас, 2002.2:59).

Ще менший відсоток непольських військовиків був серед офіцерського складу Війська Польського. У 1930 році з 15 618 офіцерів українців було лише 44 (Резмер, 1999:22). Ситуація почала змінюватись у 1938-1939 роках через загрозу німецького вторгнення. Польські дослідники зазначають, що станом на 30 січня 1938 р. у війську було 417 офіцерів некатолицького віросповідання (Резмер, 1999:22), серед яких левову частку займали українці.

Під тиском обставин, які склалися наприкінці літа 1939 року, було порушено ще одне табу щодо комплектування військових частин – майже не зверталася увага на одночасне перебування в них українців з Волині та Східної Галичини. Раніше цього правила строго дотримувалися. Вихідці з обох українських теренів не повинні були служити в одній військовій частині, а подекуди навіть в одному підрозділі. Адже вважалося, що українці-галичани негативно впливають на українців-волинян і дозволяють командирам виховувати жовнірів, прихильних, чи хоча би лояльних, до Польської держави.

Наближення війни спонукало до ліквідації ще одного упередження щодо військової служби українців. Передвоєнна мобілізація поповнила волинянами-українцями лави Корпусу охорони прикордоння, що в попередні роки було неможливим. У науковій літературі є згадки про волинянина-українця Я. Бохонського, який напередодні початку Другої світової війни обіймав посаду заступника командира застави «Мокрани» батальйону КОП «Клецьк» (Руккас, 2002.2:60).

У волинській польськомовній пресі почастишали заклики до об'єднання задля боротьби зі спільним ворогом. Так, на шпальтах часопису «Wołyń» у липні 1939 року пропонувалося «об'єднатися і забути про «вузькі національні інтереси». «...як на небі нашому лише один Бог, так єдина Мати Річ Посполита!» (*Wołyń, 1939:lipiec*).

Загалом, попри те, що в польському суспільстві існувала потужна інформаційна мілітарна кампанія, а загальна мобілізація розпочалася 30 серпня 1939 року (мобілізаційний план «W-1» від 15 травня 1939 року), завершити повноцінне розгортання армії не вдалося. Загалом план мобілізації резервів за два тижні війни було виконано на 60 %. За різними оцінками, мобілізованих українців у польському війську було 100-120 тисяч. Український історик Микола Кучерепа у своїх працях говорить про 120–200 тисяч українців, що поповнили військо напередодні війни (*Волиняни, 2019*). Загалом українці зарекомендували себе добрими військовиками і, як стверджували неодноразово командири, могли бути зразком військовика і для поляків, і для представників інших національностей (*Мрака, 2018–2019:364*).

Серед волинян-українців лише зрідка зустрічалися випадки ухиляння від мобілізації. Частіше траплялися випадки передачі на потреби армії найгірших коней, возів, упряжі. Цікаві спогади лучанина Максима Федорчука про мобілізацію напередодні Другої світової війни у воєводському центрі наводить у своїй статті А. Бугайчук: «Оголошена мобілізація, вивішене оголошення про военний стан. Українських хлопців брано до війська мало, а натомість польську молодь мобілізовано всю» (*Бугайчук, 2013*).

У 1935–1936 роках Генеральний штаб Війська Польського дійшов висновку, що за боздатністю держава поступається Німеччині, СРСР та Франції. Було прийнято низку рішень для покращення технічного і бойового забезпечення військових підрозділів; за розпорядженням Генерального інспектора Збройних сил Польщі до лютого 1939 року завершено план «Wschód» («Схід») (*Коц, 2007:62*), розроблений на випадок радянського наступу; розпочато поновлення, переобладнання та зведення фортифікаційних укріплень.

Через територію Волинського воєводства мали пройти дві лінії оборонних укріплень. Перша з них поділялася на відрізки I – опирався на притоку Прип'яті р. Случ (завдовжки 25 км);

П – пролягала від Рівного до Острога (завдовжки 75 км). Друга лінія оборони проходила за 25 км на схід від міст Ковель, Луцьк, Дубно, Кременець і далі по лінії Тернопіль–Чортків (*Деркач, 2011:114*). До першої лінії оборони мали залучатися піхотні батальйони КОП та артилерія. Цей відтинок розглядався як зовнішня лінія укріплень, за якою підрозділи польської армії повинні були ліквідувати локальні прориви більшовицької армії.

Інженерно-будівельні роботи, схвалені Генеральним штабом, на території Волинського воєводства розпочалися у 1936 році й тривали до початку більшовицького вторгнення. Будівництво здійснювало Управління робіт, яке підпорядковувалося Інспектору Саперів при Генеральному у штабі. На період будівельного сезону залучалися місцеві жителі з кіньми, які за один день роботи отримували 1,70 злотих (*Pruski, 2000:33*).

Тогочасний волинський воєвода Г. Юзевський зазначав: «Не пам'ятаю конфліктів між армією й місцевим українським населенням. Панував мир. Військо відіграло позитивну роль у житті краю. Під кінець моєї служби траплялися не надто приємні ситуації. Ішлося про політизованих офіцерів» (*Юзевський, 2017:152*). Зазначимо, що Г. Юзевський пішов з посади волинського воєводи у 1938 році, а його наступник, колишній Лодзинський воєвода, А. Хавке-Новак лише загострив цю та інші міжнаціональні проблеми.

У вересні 1937 року розпочалося формування особового складу гарнізонів щойно збудованих ліній оборони. Відбір був ретельний. Крім того, на території Волинського воєводства «стояли дві дивізії піхоти та бригада кавалерії. Велика сила на ті часи. Офіцери та солдати були поляками. Отож, ще один польський акцент, цього разу мундири, з'явився на Волині ззовні, із корінних і західних земель Польщі» (*Юзевський, 2017:152*). З'ясовано, що існувала заборона на комплектування цих військових частин з числа представників національних меншин та місцевих жителів. Заборонялося також служити репатрійованим з СРСР після 1922 року або особам, які мали родичів по радянській бік кордону чи були раніше покарані за незаконний перехід кордону або запідозрені у симпатіях до комуністів.

Волинський дослідник М. Солоненко стверджує, що «за серпень і перші дні вересня до Війська Польського мобілізували 5,5 тисячі волинян, а з тими, кого призвали раніше на строкову службу, вже налічувалось 10 тисяч» (*Солоненко, 2019*). Під час перших тижнів

Другої світової війни волиняни гідно воювали в складі польського війська, про що говорить кількість представлених до нагород Польської держави.

Вже через кілька днів у містах і селах Волинського воєводства з'явилися поранені військовослужбовці, цивільні біженці. Випадки дезертирства серед вояків-волинян не мали масового характеру й були співмірними з іншими національними меншинами Другої Речі Посполитої. Їхня кількість, з очевидних причин, зменшувалася зі сходу на захід.

Слід зауважити, що попри масовий героїзм польських вояків, німецькі війська просувалися територією Другої Речі Посполитої дуже швидко. Так, у середині вересня Луцьк бомбардувала німецька авіація, а передові частини вермахту підійшли до Володимира та Устилуга. Цікаво, що з 10 по 13 вересня Ставка головнокомандувача польських військ перебувала у Володимирі. У Луцьку, в приміщенні гімназії імені Т. Костюшка, на початку вересня було розгорнуто військовий шпиталь, куди надходили поранені з фронту.

Командири деяких військових підрозділів, які дислокувалися на території Волинського воєводства, демобілізували волинян-українців, залишаючи лише тих, хто добровільно зголосився продовжувати службу. З наближенням більшовицького вторгнення зросла кількість відмов українців від збройного протистояння з Червоною армією. Так, на ранковому шикуванні особового складу запасного центру 27-ї дивізії піхоти 17 червня «вояки-українці заявили, що воювати з більшовиками не будуть» (*Гжеляк, 2003:119*).

З початком Другої світової війни поляки побоювалися, а українські націоналістичні сили сподівалися на збройний виступ військовиків-українців у Війську Польському. Очікувалося, що в такому повстанні може взяти участь до 1300 офіцерів та 12 тисяч жовнівців, українців за походженням (*Torzewski, 1972:44*). Втім, вояки виявили вірними присязі й продовжували боронити Польщу.

Частину військових частин, які до початку війни дислокувалися на території Волинського воєводства, перекинули на західний фронт. Так, у перший день війни Волинська кавалерійська бригада (місце попередньої дислокації – м. Рівне) в районі Мокри відбила атаку німецької 4-ї танкової дивізії, а згодом контратакувала її, знищивши 32 танки (*Солоненко, 2019*). Гарнізони укріп-районів, розташованих на території Волинського воєводства, також отримали накази про відправлення на німецько-польський

фронт особового складу. Зокрема, це стосується двох полків КОП – «Сарни» та «Здолбунів». Проте початок радянської агресії проти Польщі призупинив цей процес.

17 вересня 1939 року польсько-радянський кордон перейшла Червона армія. Польське військо дістало наказ Начального вождя маршала Е. Ридз-Смігли не чинити опору, але бойові сутички відбулися на прикордонних заставах, у Сарненському укріпленні, на Костопільщині, навколо Шацьких озер. Усього їх зафіксовано близько сорока (*Матійченко, 2012:207*).

На шляху наступу більшовицького війська було кілька міст із військовими гарнізонами – Рівне, Здолбунів, Луцьк, Володимир, Ковель. За перші два тижні німецько-польської війни тут сконцентрувалося декілька тисяч військовослужбовців Війська Польського. Це переважно були резервісти або прибулі з фронту сили для реорганізації (*Гжеляк, 2003:109*).

Крім того, у Володимирі перебували запасний центр (ЗЦ) 27-ї дивізії піхоти, запасний протиартилерійський центр і школа підхорунжого артилерійського резерву. Після 10 вересня 1939 року з Холма до міста прибув запасний осередок важкої артилерії. На базі цих підрозділів було створено Оперативну групу «Влодзімеж», яка, виконуючи наказ Начального вождя маршала Е. Ридз-Смігли «з советами не воювати», капітулювала (*Середницький, 2020:26*). Польський дослідник Ч. Гжеляк вважав, що «моральний стан і бойовий дух артилеристів був добрий, чого не скажеш про резерв піхоти, зважаючи, що тут 75% складали вояки-українці» (*Гжеляк, 2003:118*). Така оцінка не характерна для більшості військових підрозділів, які дислокувалися на території Волинського воєводства напередодні Другої світової війни.

На східному (радянсько-польському) фронті до більшовицького полону, за оцінками професора В. Резмера, потрапило майже 20 тисяч вояків польського війська (до німецького полону – 60 тисяч) (*Резмер, 1999:24*). Частина серед них українців загалом ще не з'ясована, як і вояків-волинян з-поміж них. Однак німецьке й більшовицьке військові командування значну частину наших земляків звільнило від неволі у перші тижні полону. На початку жовтня 1939 року народний комісар оборони Клімент Ворошилов підписав наказ про звільнення військовополонених українців, родичі яких проживали на території Західної України. Тому деякі мобілізовані до польських військових підрозділів на більшовицькому фронті волиняни повернулися додому вже за декілька тижнів.

Висновки. Отож, волинян мобілізували на строкову службу впродовж усього періоду існування Волинського воєводства (1921–1939 роки). Здебільшого вони ставали жовнірами у кавалерії, артилерії, піхоті та служили у військових частинах в Центральній і Західній Польщі. З наближенням Другої світової війни ставлення до волинян у Війську Польському змінилося: військово-політичне керівництво Польщі відчувало потребу в підтримці національних меншин. Територія Волинського воєводства поступово насичувалася фортифікаційними спорудами, а на початку Другої світової війни стала місцем перебування політичного керівництва і військового командування Другої Речі Посполитої.

Використані посилання

Бугайчук А. (2013). *Волинь і Друга світова. Початок*. URL: <https://www.volynpost.com/articles/284-volyn-i-druga-svitova-pochatok> [дата зверн.: 24.08.2023].

Волиняни в перші дні Другої світової війни брали участь в боях (2019). URL: <https://vo.suspilne.media/news/36700> [дата зверн.: 24.08.2023].

Гоменюк І. (2019). *Чотири біографії на тлі Вересневої кампанії*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/5d9d9da99bdce/> [дата зверн.: 24.08.2023]

Гжеляк Ч. (2003). *Бої за Волинь у 1939 році. У пошуках правди*. Луцьк: РВВ «Вежа». С. 109–126.

Деркач О. (2011). *Західноукраїнські землі в оборонних планах II Речі Посполитої. Українське державотворення: проблеми і сучасність: зб. наук. пр.* Вип. VI. С. 111–118.

Коц М. Г., Осауленко Л. М. (2007). *Волинь у лежачих смерті. Сторінки з життя Миколи Коца і не тільки*. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня». 432 с.

Магійченко В. (2012). *Польське підпілля на Волині 1939–1941 рр. Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. пр.* Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки. С. 206–211.

Мрака І. (2016). «Свої» чи «чужі»: українці у війську міжвоєнної Польщі. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Випуск 52. С. 119–138.

Мрака І. (2018–2019). *На службі II Речіпосполитої: українці в оцінках польських офіцерів. Наукові зошити історичного факультету Львівського університету: зб. наук. пр.* Вип. 18–19. С. 353–373.

Резмер В. (1999). *Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. Україна–Польща: важкі питання*. Варшава. Т. 4. С. 13–33.

Руккас А. (2002). *Вояки-українці в польській армії (1921–1939 рр.). Військово-історичний альманах*. Ч. 1. С. 16–30.

Руккас А. (2002). Вояки-українці в польській армії (1921–1939 рр.). *Військово-історичний альманах*. Ч. 2. С. 54–65.

Середницький Я. (2020). *Формування польського збройного підпілля в час українського національного відродження. 1939–1942 роки*. Тернопіль: Мандрівець. С. 232.

Солоненко М. (2019). Волиняни боронили Варшаву у вересні 1939-го. *Голос України*. 4 вересня.

Тимоць І. (2018). «Українцям та іншим меншинам не дуже довіряли в польській армії – не допускали до технічних родів військ і вищих офіцерських посад». URL. <https://www.polukr.net/uk/blog/2018/11/likbez/> [дата зверн.: 24.08.2023]

Федчук В. (2019). *Волиняни у вересневій кампанії 1939-го*. URL. <https://day.kyiv.ua/article/poshta-dnya/volnyany-u-veresnevii-kampaniyi-1939-ho> [дата зверн.: 24.08.2023]

Юзевський Г. (2017). *Замість щоденника*. Луцьк : Вежа-Друк. 168 с.

Honor wojskowy (1939). *Pobudka Wołyńska*. 15 maja.

Kowalski T. (1998). *Mniejszości narodowe w Siłach Zbrojnych drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*. Toruń. 182.

Krotofil M. (2002). Українці в Wojsku Polskim w okresie międzywojennym, *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Siłach Zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. S. 124–142.

Pamiętać (1939). *Wołyń*, maj.

Pismo I Wiceministra Spraw Wojskowych do Szefa Biura Inspekcji GISZ w sprawie mniejszości narodowych w pułkach piechoty, 11.02.1937 r. (1968). *Wojna obronna Polski, 1939: Wybór źródeł*. Warszawa. P.116.

Pruski Z. (2000). *Bastion Polesie. Polskie fortyfikacje na Polesiu w latach 1920–1939*. Przasnysz, 2000. 284 s.

Torzewski R. (1972). *Kwestia ukraińska w polityce III Pzeszy, 1933–1945*. Warszawa : KiW. 375 s.

Wołyń, 1939. lipiec.

References

Buhaichuk A. (2013). Volyn and Second World War. The Beginning. URL. <https://www.volynpost.com/articles/284-volyn-i-druga-svitova-pochatok> (ukr).

Volynians took part in the combat actions during the first days of the Second World War. 2019. URL. <https://vo.suspilne.media/news/36700> (ukr).

Homeniuk I. (2019). Four biographies in the context of the September's campaign. URL. <https://www.istpravda.com.ua/articles/5d9d9da99bdce/> (ukr).

Gzheliak Ch. (2003). Battles for Volyn in 1939. In the search of truth. Lutsk: PH «Vezha». P. 109–126 (ukr).

Derkach O. (2011). Western Ukrainian lands in the defensive plans of the Second Rzeczypospolita. *Ukrainian statebuilding: problems and current state: collection of scientific papers*. VI edition. P. 111–118 (ukr).

Kots M.H., Osaulenko L. M. (2007). *Volyn in the vise of death. Pages from the life of Mykola Kots and other*. Lutsk: OSC «Volyn regional publishing house». p. 432 (ukr).

Matijchenko V. (2012). Polish underground movement at Volyn in 1939-1941. *Volyn and Volynians in the Second World War : collection of scientific papers*. Lutsk: VNU named after Lesia Ukrainka. P. 206–211 (ukr).

Mraka I. (2016). «Our» or «aliens»: Ukrainians in the army of mid-war Poland. *Lviv University Herald. History chapter*. Edition no. 52. P. 119–138 (ukr).

Mraka I. (2018–2019). Serving to the Second Rzeczpospolita: Ukrainians as evaluated by the Polish officers. *Scientific notes of the historical faculty of the Lviv University: collection of scientific papers*. Edition 18–19. P. 353–373 (ukr).

Rezmer V., (1999). Position and participation of the Ukrainians in the German-Polish campaign in 1939. *Ukraine–Poland: hard questions*. Warsaw. V. 4. P. 13–33 (ukr).

Rukkas A. (2002). Ukrainian Soldiers in the Polish Army (1921–1939). *Military-historical almanac*. P. 1. P. 16–30 (ukr).

Rukkas A. (2002). Ukrainian Soldiers in the Polish Army (1921–1939). *Military-historical almanac*. P. 2. P. 54–65 (ukr).

Serednytskiy Ya. (2020). *Formation of the Polish military underground movement during the Ukrainian national revival. 1939–1942*. Ternopil : Mandrivets. p. 232 (ukr).

Solonenko M. (2019). Volynians defended Warsaw in September 1939. *Voice of Ukraine*. 4th September.

Tymots I. (2018). «Ukrainians and other minorities were not trusted in the Polish army – they were not admitted to the technical troops and higher officer positions ». URL. <https://www.polukr.net/uk/blog/2018/11/likbez/> (ukr).

Fedchuk V. (2019). *Volynians in the 1939 September's campaign*. URL. <https://day.kyiv.ua/article/poshta-dnya/volynyany-u-veresnevy-kampaniyi-1939-ho> (ukr).

Yuzevskiy H. (2017). *Instead of the diary*. Lutsk : Vezha-Druk. 168 p. (ukr)

Military honor. (1939). *Volyn's Alarm*. 15th May (pol).

Kowalski T. (1998). *National minorities in the Armed Forces of the Second Rzeczpospolita (1918–1939)*. Torun. 182 p. (pol).

Krotofil M. (2002). Ukrainians in the Polish army between the wars, *National minorities in the Armed Forces of the Second Rzeczpospolita 1918–1939*. Torun: Publishing house of the University of Mykola Kopernik. P. 124–142 (pol).

To remember (1939). *Volyn*, May (pol).

Letter of the First Vice-Minister in Military Affairs to the Head of the GISZ Inspection Bureau re issue of the minorities in the infantry troops, 11.02.1937 (1968). *Poland's defensive war, 1939: Selected sources*. Warsaw. P. 116 (pol).

Pruski Z. (2000). *Polissia's Bastion. Polish fortifications at Polissia in 1920–1939*. Przasnysz, 2000. 284 p. (pol).

Torzeski R. 1972. *The Ukrainian question in the politics of the Third Reich, 1933–1945*. Warsaw : KiW. 375 p. (pol).

Volyn, (1939). July (pol).

Demianiuk O.

**VOLYN AND VOLYNIA NS IN THE MILITARY POLICTICS OF THE
SECOND RZECZSPOLITA IN 1930'S**

Various aspects of involving Volynians, as citizens of the Second Rzeczpospolita, in compulsory military service in the Polish Army and mobilization measures carried by the state on the eve of World War II have been considered. The attitude of Polish political and military leadership towards the military service locations and types of units for Ukrainians, including Volynians, has been clarified. In this context, priority was given to cavalry, artillery, and infantry. Fewer Volynians served in aviation, engineering, and logistical units. Service in communication, armored, and railway units, as well as medical units, was more of an exception than the rule.

The main reasons for the change in attitude towards Volynians-Ukrainians in the Polish army in the late 1930s have been identified. The most important one was the growing threat of German military invasion from the west, and from the second half of the 1930s, the Soviet invasion from the east. Therefore, during this time, the number of Volynians in Polish military units in the eastern part of the country increased, the number of Ukrainian-origin non-commissioned officers and officers grew, and Volynians started to appear in the Border Guard Corps and were involved in financial contributions to the military.

Measures taken by the leadership of the Second Rzeczpospolita and the command of the Polish Army to carry out fortification works in the territory of Volyn Voivodeship under the threat of military aggression by Soviet republics have been analyzed. Information about the creation of defensive fortification lines in the voivodeship and the role of Polish military units in guarding the eastern border of the state has been provided.

Quotes from the memoirs of participants in these events have been included, allowing us to understand their personal perception of separate aspects of Volyn's and Volynians' place in the military plans of the Second Rzeczpospolita in the 1930s.

Key words: Volyn Voivodeship, Volyn, Volynians, military history, Second Rzeczpospolita, Polish Army, Ukrainian-Polish relations, World War II.

ТРАНСПОРТНІ ПРОБЛЕМИ НА ПРИФРОНТОВИХ ТЕРИТОРІЯХ ВОЛИНИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано функціонування транспорту на прифронтових територіях Волинської губернії у роки Першої світової війни. З'ясовано межі поняття «прифронтові території». Встановлено стан справ на залізниці та в транспортній системі загалом у регіоні напередодні війни. Охарактеризовано ключові зміни у функціонуванні транспорту після початку війни. Визначено та проаналізовано головні фактори розвитку процесів у транспортній галузі.

Встановлено стрижневі проблеми функціонування залізниці в умовах війни. Проаналізовано ключові елементи зростання навантаження на транспортну систему Волинської губернії. Охарактеризовано головні наслідки системних проблем, що виникли та ускладнювалися у роки війни на залізниці. З'ясовано ключове значення транспортних вузлів.

Ключові слова: місто, Перша світова війна, транспорт, транспортна система, залізниця, біженці.

Постановка проблеми. Перша світова війна була одним із двох найбільших військових катастроф Європи. Вона призвела до численних та масштабних змін у житті людей, що проживали на території багатьох країн та регіонів, зокрема Західної Волині. Масова мобілізація, пріоритет армійського забезпечення та військові дії порушили звичний уклад життя. У таких умовах ключову роль повинні були відігравати тил та система постачання. Однак через низку проблем транспортна система не справлялася з покладеними на неї обов'язками. Перш за все, це було пов'язано з присутністю величезної кількості солдатів, яких потрібно було забезпечувати їжею, паливом та одягом. Крім того, фронт потребував постачання засобів ведення війни (зброї та боєприпасів) і низки допоміжних товарів. Дослідження проблем транспортної системи і логістики зараз є особливо актуальним у контексті повномасштабного вторгнення країни-агресора.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В країні 10 років вивчення проблем Першої світової війни активізувалося. Його

Денисюк Василь Іванович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та археології, Волинський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк.

© Денисюк В.І., 2023.

різні елементи досить добре вивчені як українськими, так і закордонними істориками. Ці теми вивчалися О. Ресентом і О. Середюком (*Ресент, Сердюк, 2004*), Т. Герасимовим (*Герасимов, 2017*), О. Дем'янюком (*Дем'янюк, 2018*) та іншими. У статті використано і напрацювання іноземних фахівців, що зорієнтовані переважно на проблеми Західного фронту: К. Гібсона (*Gibson, 2014*), Д. Хартлі (*Hartley, 2015*), М. Коженювського, М. Мондзіка, Д. Тарасюка (*Korzeniowski, Mądzik, Tarasiuk, 2007*), Т. Проктор (*Proctor Tammy, 2010*), К. Ворд (*Ward, 2013*). Попри широку представленість робіт вчених з історії Першої світової війни, транспортні проблеми на прифронтовій території поки що не отримали комплексного вивчення.

Мета та завдання дослідження. Спираючись на архівні, опубліковані та аналітичні джерела, автор поставив за ціль дослідити транспортні проблеми на прифронтових територіях Волинської губернії в роки Першої світової війни.

Вклад основного матеріалу дослідження. Ключову роль у транспортуванні продуктів харчування та товарів першої необхідності відігравали міста, особливо ті, які перебували на перетині залізничних та сухопутних шляхів. Можна умовно виділити такі типи міст: 1) фронтові, що знаходилися в зоні ураження зброї противника, з часом зазнали значних руйнувань та перестали бути центрами виробництва чи логістичного забезпечення; 2) прифронтові – неподалік від фронту, виконували роль логістичних пунктів забезпечення армій, але рідко – виробничих центрів, 3) тиллові, які не мали безпосереднього контакту з бойовими діями та виконували функції виробничих центрів. До прифронтових територій можна віднести Рівненський, Дубенський, Кременецький та частину Луцького, Ковельського, Володимир-Волинського повітів у 1915–1918 рр., коли фронт мав стабільну лінію на Західній Волині (*Дем'янюк, 2018: 113*).

Стрижневу роль відігравали такі прифронтові міста, як Луцьк, Дубно, Рівне, Сарни, Здолбунів. До прифронтових міст західної Волині варто відносити і Ковель та Володимир – повітові центри, що із середини 1915 р. опинилися під німецько-австрійською окупацією. Слід також відмітити, що значно меншим, та все ж важливим, був вклад у логістичне забезпечення військ малих містечок, таких як Рожище, Торчин, Пересопниця, Степань, Камінь-Каширський тощо.

Зважаючи на подібність воєнних дій на Східному та Західному фронтах, подекуди у статті є порівняння деяких аспектів транспортних проблем і логістичного забезпечення військ Російської імперії, з одного боку, та Великої Британії, Австро-Угорщини, Німеччини – з іншого. Це дало можливість визначити характерні особливості транспортних проблем на прифронтових територіях Східного фронту, зокрема на Волині.

Однією з ключових тенденцій початкового етапу війни була мобілізація та стрімке зростання армій кожної держави, що брала участь у війні. Для прикладу, британська армія нараховувала в серпні 1914 р. 247 432 солдата та офіцера регулярної британської армії, 145 347 – армійського резерву, 268 777 – територіальної оборони тощо (усього – 733 514 чол.), проте в листопаді 1916 р. – 4,21 млн осіб, в листопаді 1918 р. – 5,337 млн (*Statistics, 1922: 30–37*). Те саме стосується України. Тільки з Наддніпрянської України було мобілізовано не менше 4 млн осіб у роки війни (*Реснт, Сердюк, 2004: 9*). Значна частина з них перебувала в межах розташування Південно-Західного фронту (територія Волинської та Подільської губерній). У квітні 1917 р. у його військових частинах нараховувалось 2,315 млн солдатів і офіцерів (*Дем'янюк, 2018: 113–114*).

Однак потрібно враховувати низку відмінностей, в тому числі абсолютно різну протяжність фронтів. Попри те, що Західний фронт простягався на 445 миль, британська армія зайняла тільки 25 миль лінії наприкінці 1914 р., збільшивши це число до 123 миль у 1918 р. (*Hartley, 2015: 50–51*). Східний фронт, повністю зайнятий російською армією, простягався від Балтійського моря до кордону з Румунією. Його протяжність суттєво змінювалася, але жодного року не становила менше 1 тис. км. Така відмінність є ключовою для розуміння характеру проблем транспортної системи на підросійських територіях.

Напередодні Першої світової війни Волинська губернія мала кілька залізничних ліній, що дуже швидко стали ключовими транспортними артеріями регіону. Їх значення важко переоцінити в умовах динамічної модернізації життя та збільшення чисельності населення міст. Від 1870-х років функціонували Київсько-Брестські залізниця та шосе, що були важливими елементами транспортної структури імперії. Волинь відігравала у цьому відношенні ключову роль. Залізниця проходила через такі міста,

як Житомир, Рівне, Ковель тощо. Вона суттєво позначилася на розвитку Здолбунова, Ковеля, Сарн ті деяких інших міст губернії. Подібним чином Київсько-Брестське шосе позитивно впливало на економічне піднесення міст, через які проходив його маршрут: Луцьк, Рівне, Житомир, Ковель тощо. Нові транспортні лінії використовувалися владою як у торговельних, так і військово-логістичних цілях. Потенційне значення залізниці для транспортування військ в умовах наближення великої європейської війни було особливо вагомим. Завдяки розвитку Донецького кам'яно-вугільного басейну наприкінці XIX ст. Волинь почала отримувати залізницею вугілля з нового басейну (*Ковальчик, 2018: 286–290*). Однак як на Правобережній Україні, так і загалом по інших прифронтових та тилових територіях російської армії, система залізничних шляхів, яка становила основу логістичного забезпечення війська, була недостатньо насиченою, що спричиняло проблеми швидкості мобілізації, постачання ресурсів та інші (*Сухова, 2014: 41*).

Проблема перевезення людських і матеріальних ресурсів з фронту або до нього була однією з ключових у роки війни. У спогадах генерал С. Лукомський, який займав керівні посади в структурі забезпечення російської армії до війни, а також у 1914–1917 рр., писав про величезні обсяги потреб війська в озброєнні та супутніх витратах. До такого розвитку подій не була готова ні економіка, ні транспортна система (*Лукомский, 2012: 296*). У цьому відношенні важливу роль відігравали засоби та шляхи транспортного сполучення. Фронтіві лінії простягалися на кілометри завширшки і на сотні кілометрів завдовжки. Робота усієї залізниці підпорядковувалася потребам армії і здійснювалася через регулювання військового командування (*ЦДІАУК 2: 19, 28*).

Сухопутними та залізничними шляхами постійно проводилися ротації військових підрозділів обома сторонами, продовольче та товарне забезпечення армійських частин. Шосе, що були головними транспортними артеріями, проходили через значну частину повітових центрів губернії. У зв'язку з їх важливим значенням для розвитку цих міст забудова в кінці XIX – на початку XX ст. здійснювалася саме в напрямку шосе та залізничних вокзалів, тому шосе поступово перетворювалися на головні дороги міст. Саме тому під час осіннього наступу 1914 р. російської армії через міста Волині йшли значна кількість солдатів, артилерії та

колісного транспорту. Це призводило до значних руйнувань доріг, що не були призвичаєні до таких навантажень та не могли бути швидко відремонтовані (для прикладу, така ситуація склалася в липні 1914 р.) (*ДАВО 1: 131*).

Командування російської армії вважало, що німецьким та австрійським військам вдалося зупинити наступ російських військ біля Ковеля у червні 1916 р. саме завдяки розвинутій системі залізниць та швидкому перекиданню армійських підрозділів залізницею з інших ділянок фронту. У цьому відношенні особливе значення мали міста, що перебували на перетині залізниць, такі як Ковель та Здолбунів на Волині (*Велика війна, 2015: 117, 119; Лукомский, 2012: 305*). Подібним чином на Західному фронті прифронтові міста на перетині залізничних ліній теж відігравали ключову роль. Через велику кількість вантажівок для забезпечення армії місцеві дороги не справлялися з навантаженням, а роль залізниць зростала. Наприклад, середня кількість вагонів, яка проходила через Ам'єн, коливалася від 2500 в січні 1916 р. до 5200 в грудні 1916 р. (*Ward, 2013: 15–18*).

Потреба забезпечити мільйони солдатів в усіх боків конфлікту виникла вже у перші тижні війни. Величина Британського експедиційного корпусу у Франції та Бельгії збільшувалася поступово. У серпні 1914 р. Велика Британія мала тут не більше 247 тис. солдатів та офіцерів, а в листопаді 1918 р. – більше 2 600 тис. При цьому Велика Британія мала величезні ресурси торговельного флоту, що постачав продукти харчування та товари забезпечення не тільки з Британських островів, але й Австралії, Північної та Південної Америки (*Statistics, 1922: 12–13, 29*).

Австрійська армія теж досить успішно організовувала вирішення логістичних проблем. Вона мала відносно насичену мережу залізниць, а на прифронтових ділянках намагалася підняти ефективність сполучення за рахунок якісних сухопутних доріг і вузькоколіїних залізниць. Після прориву ворожого фронту в травні-червні 1916 р. начальник інженерів армій Південно-Західного фронту Величко після огляду логістики противника дійшов висновку, що в цьому аспекті він працював дуже добре, зміцнивши деякі ключові дороги. Більше того, «по шляхах продовольчого забезпечення на десятки верст [були] прокладені вузькоколіїки, ... [якими також] доставляється на позиції лісовий матеріал». Активне використання вузькоколіїного залізничного сполучення могло значною мірою

вирішувати логістичні проблеми локального масштабу. Однак це не використовувалося масово російським командуванням (*Велика війна, 2015: 109*).

Робота російської залізниці мала величезні проблеми через низьку насиченість залізничним сполученням в державі загалом і прифронтових ділянках зокрема. Якщо резолюція Першого Всеросійського з'їзду представників військово-промислових комітетів (25–27 червня 1915 р.) пояснювала масові проблеми забезпечення військ структурою господарських установ військового відомства, то резолюція Другого з'їзду (28–29 лютого 1916 р.) – слабкою розвиненістю залізниці, що «не відповідає розвитку виробничих сил країни та потребам оборони». Зокрема, до проблем на залізниці відносили також: недостатнє будівництво нових доріг, деморалізацію персоналу, непомірну централізацію в управлінні залізницею у поєднанні з допуском до перевезень різних відомств та навіть осіб тощо. Крім того, звертали увагу на надмірну завантаженість залізниці, рухомого складу (*Велика війна, 2015: 367–373*).

Через низьку причин швидкість руху потягів була вкрай низькою, особливо на прифронтовій території. Спогади одного із солдатів російської армії К. Ананьєва показують, що дорога залізницею між Ківерцями та Луцьком (орієнтовно 15 км) могла зайняти добу (у липні 1916 р.). Через суттєві проблеми з транспортом солдатам подекуди доводилося їхати на дахах вагонів, хоча це і було заборонено (*Первая мировая, 2014: 141–142, 199*).

Службовці шляхів сполучення Київського округу рапортували про те, що, перевозячи окремим вагоном різдвяні подарунки в грудні 1915 р., вони витратили на рух від Києва до Кам'янця-Подільського три дні. Хоча йшлося переважно про тилові, а не прифронтові райони, графіки руху потягів не працювали, пасажирські вагони були переповнені навіть в коридорах, а товарні – через перевантаженість локомотивів часто відчіплювали, навіть якщо не планувалося цього робити (*Велика війна, 2015: 500–501*).

Через міста, що знаходилися на перетині ґрунтових доріг і залізниць, проходила значна кількість солдатів. У зв'язку з тим, що транспортна система Волині була розвинута відносно слабко, проходження військових та ресурсів концентрувалося на невеликому переліку доріг. У березні 1915 р. через Дубно проходило

щоденно до 7 тис. солдатів (ДАРО 3: 88). Очевидці згадували шосе між Луцьком та Гороховим (другорядна дорога до війни) у липні 1916 р.: «По шосе всю ніч мчалися автомобілі, їхали обози, транспорти, шум стояв неймовірний» (*Первая мировая, 2014: 149*). Навіть найменший збій чи проблема могла викликати значну затримку в русі військових. Наприклад, 1 липня 1915 р. через обрив електричного кабелю на центральній вулиці Дубна проїзд вантажних автомобілів та марширування солдатів відбувалися із затримкою (ДАРО 3:209).

Біженці ускладнювали і без того серйозні проблеми транспортування у містах. Військова адміністрація змушена була зважати на їхні проблеми, виділяти місця для транспортування біженців, а також вантажів і продуктів харчування, призначених для них. Через Волинь, зокрема, Луцьк, Ковель, Сарни і Рівне, вглиб України пролягав один із головних напрямків руху біженців та переселенців. За даними польських дослідників М. Коженьовського, М. Мондзика та Д. Тарасюка, через Рівне на схід йшло 30 тис. осіб щоденно, в абсолютній більшості з допомогою возів ґрунтовими дорогами. Залізниця відіграла не меншу роль у процесі перевезення біженців та переселенців (*Korzeniowski, Mądzik, Tarasiuk, 2007: 21*). Виділяють дві масштабні хвилі біженців: 1) літо – початок осені 1915 р. (переважно гужовим транспортом), 2) від вересня до зими 1915 р. (здебільшого залізничні перевезення) (*Герасимов, 2017: 163*). У жовтні 1915 р. керівництво залізницею відзначало вагомі проблеми, що виникали у зв'язку з великою кількістю біженців і переселенців. Було вирішено транспортувати біженців потягами по 45 вагонів, при цьому у вагон запускати «не менше 30 людей» (не було визначено максимальну кількість людей). Кожній сім'ї було дозволено брати до 5 пудів багажу (80 кг) (*ЦДДАУК 1: 36; Велика війна, 2015: 422–423, 435*).

Військове керівництво російської армії добре розуміло транспортну проблему. 24 березня (6 квітня) 1916 р. начальник штабу верховного головнокомандувача російської армії М. Алексєєв при доповіді імператору Миколі II нарікав на те, що союзники «на французькому театрі мають для 700 кілометрів настільки велику кількість сил і матеріальних засобів і настільки розвинуту сітку потужних залізничниць, що можуть спокійно вичікувати атаки противника: в кожній точці вони мають можливість... швидко підвезти великі резерви» (*Велика війна, 2015:98*).

Під час війни суттєво збільшилося значення автомобільного транспорту. Вже у перші її роки кількість вантажних автомобілів стрімко зростає. При цьому гужові засоби пересування не зникали. Проїзд значної кількості транспорту вкрай негативно впливав на стан доріг, які не були пристосовані до такого навантаження. Особливо складною була ситуація взимку на території вокзалів, де повинно було здійснюватися розвантаження вагонів. Часто автомобілі та підводи навіть не могли під'їхати до вагонів. Це ще більше ускладнювало логістику і затримувало рух на залізничних лініях (*Велика війна, 2015: 500–501*).

Для повноцінного розуміння стану комунікацій потрібно врахувати і проблему сезонного бездоріжжя. Стан міжміських доріг значно погіршувався восени під час дощів і навесні після зимових морозів. Дороги ставали важкопрохідними, що суттєво ускладнювало постачання важких і габаритних товарів. В березні 1915 р. Рівненська міська дума змушена була змиритися з тим, що попри наявність великої кількості дров у лісах поблизу міста, довести їх до Рівного не було можливості саме через незадовільний стан ґрунтових доріг (*ДАРО 1: 59*).

У прифронтових містах за дорогами стежили міські управи. Скажімо, Рівненська міська управа тільки в 1914 р. виділила 1 116 крб на ремонт мостів і шляхів в місті (*ДАРО 2: 55*). Проте дороги поза містами не ремонтували швидко.

Транспортні проблеми мали суттєві наслідки для логістичного забезпечення міст на прифронтових територіях. Перш за все, це пов'язано зі специфікою продовольчого забезпечення армії у 1914–1915 рр. Від перших місяців війни саме прикордонні губернії стали місцем для масових реквізицій та закупівель худоби і зерна. Це мало вкрай негативні наслідки для Волині. Ціни на усі товари зростали, особливо в 1917 р., доступ міст до продуктів харчування суттєво зменшився, а до вугілля та нафти – майже зник (*Shvab, Denysiuk, 2020: 80–82*).

Бойові дії на прикордонній території у другій половині 1914 р. – першій половині 1915 р. виснажували ресурси прифронтових місцевостей, не зачіпаючи основної частини імперії. У кампанії 1915 р. російська армія прогодувалася худобою лише так званих «західних» губерній. Волинь втратила найбільшу кількість поголів'я великої рогатої худоби та свиней з-поміж усіх

інших українських губерній. Лише в 1915 р. через загрозу окупації та пов'язану з цим масову закупівлю худоби втрати на Волині сягали 450 тис. голів (54% усього дорослого поголів'я). Окрім того, відбулося значне скорочення посівних площ і врожаю (*Оськин, 2019: 15–18; Труды, 1924: 107; Реснт, Сердюк, 2004: 126–127; ДАВО 3: 64*).

У прифронтових губерніях також значно зросли обсяги купівлі державними та військовими установами збіжжя. Упродовж 1916–1917 рр. у Волинській губернії закуплено 2 053 тис. пудів зерна. Масові закупівлі зернових, м'яса та інших продуктів в цих районах помітно впливали на ринок продуктів і їх ціну (*Реснт, Сердюк, 2004: 137–140; Труды, 1924: 424; ДАРО 3: 17–20, 25–29*). У поєднанні із заборонаю використання залізниці для перевезення необхідного продовольства і низкою інших військових обставин це зумовлювало наростання продовольчого дефіциту у Волинській губернії та свідчило про неналежну увагу влади до потреб мешканців прифронтових регіонів.

Питання забезпеченості товарами було вкрай болючим для тогочасних міст Західної Волині. Їх мешканці відчули на собі всі біди воєнного часу особливо гостро. Через згадані масові закупівлі худоби для армійських потреб вже в 1916 р. в губернії катастрофічно не вистачало м'яса та хліба (*ДАРО 1: 7; ДАВО 2: 10; Оськин, 2017: 202–203*). В умовах дефіциту влада змушена була зменшити норми споживання їжі. За розрахунками Міністерства землеробства, у 1916 р. споживання м'яса населенням міст складало близько 31% його довоєнного рівня. Ця тенденція зберігалася і надалі (*Оськин, 2019: 17; ДАРО 4: 71*).

Висновки. Таким чином, Волинь перетворилася на прифронтовий регіон від початку Першої світової війни, що вкрай ускладнило розвиток регіону. Надзвичайно важливу роль відігравали сухопутні шляхи та залізниця. Ключовими у контексті транспортного сполучення були міста та містечка, що перебували на перетині залізничних та сухопутних шляхів. Вони відігравали роль транспортних вузлів, вкрай необхідних у контексті як логістичного забезпечення армій, так і товарно-продовольчого забезпечення цивільного населення. Волинь мала кілька важливих транспортних артерій, які повноцінно не могли одночасно задовольнити потреби армії та цивільного населення. Через це продовольче

забезпечення армії у 1914–1915 рр. ґрунтувалося, перш за все, на прифронтових територіях, Волині зокрема. Проблеми функціонування транспортної системи призвели до суттєвого ускладнення продовольчого забезпечення армії та цивільного населення регіону.

Використані посилання

Герасимов Т. (2017). *Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія*. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 436 с.

Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: У двох книгах. Книга 2: Мовою документів і свідчень. (2015) / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк та ін. Київ: Кліо. 800 с.

Дем'янюк О. (2018). Волинь в добу Української Центральної Ради: військово-політичні аспекти. *Військово-науковий вісник*. № 29. С. 111–120.

ДАВО 1 – Держархів Волинської обл. (далі – ДАВО), ф. 3, оп. 1, спр. 1318.

ДАВО 2 – ДАВО, ф. 3, оп. 1, спр. 1578.

ДАВО 3 – ДАВО, ф. 3, оп. 1, спр. 1617.

ДАРО 1 – Держархів Рівненської обл. (далі – ДАРО), ф. 165, оп. 1, спр. 28.

ДАРО 2 – ДАРО, ф. 165, оп. 1, спр. 29.

ДАРО 3 – ДАРО, ф. 359, оп. 1, спр. 13.

ДАРО 4 – ДАРО, ф. 359, оп. 1, спр. 14.

Ковальчик В.-Р. (2018). Вплив розвитку залізниці на економічну ситуацію в Польському королівстві й південно-західних губерніях (Україні) під владою Російської імперії до 1914 р. / *Модернізаційні процеси на Волині в ХІХ – на початку ХХ ст.* Збірник наукових праць. Луцьк: Вежа-Друк. С. 286–316.

Лукомский А. С. (2012). *Очерки из моей жизни. Воспоминания*. М.: Айрис-Пресс. 752 с.

Оськин О. (2017). Продовольственная политика министерства земледелия в период Первой мировой войны (июль 1914 – февраль 1917 г.). *Вестник РУДН. Серия История России*. № 16 (2). С. 190–209.

Оськин О. (2019). Снабжение фронта мясными продуктами в годы Первой мировой войны: заготовка скота для армии. *Известия Саратовского университета*. Серия История. Международные отношения. № 19 (1). С. 14–19.

Первая мировая: взгляд из окопа. (2014) / Предисл., сост. и коммент. К. А. Пахалюка. М. ; СПб.: Нестор-История. 216 с.

Реєнт О., Сердюк О. (2004). *Перша світова війна і Україна*. Київ: Генеза. 480 с.

Сухова О. (2014). Мобилизационные кампании периода Первой мировой войны

в восприятии и поведении российского крестьянства: итоги и перспективы изучения проблемы. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки*. № 1 (29). С. 39–49.

Труды Центрального СТАТИСТИЧЕСКОГО управления. (1924) / Ред.: М. Красильников. Москва: ЦСУ СССР. 481 с.

ЦДІАУК 1 – Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК), ф. 930, оп. 1, спр. 2.

ЦДІАУК 2 – ЦДІАУК, ф. 930, оп. 1, спр. 15.

Gibson C. (2014). *Behind the lines British soldiers and French civilians, 1914–1918*. Cambridge: Cambridge University Press. 453 p.

Hartley J. (2015). *Bully beef & biscuits: food in the Great War*. Barnsley: Pen & Sword Military. 384 p.

Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. (2007). *Tulaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojby światowej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. 238 s.

Proctor Tammy M. (2010). *Civilians in a World at War, 1914–1918*. New York: New York University Press. 379 p.

Shvab A., Denysiuk V. (2020). Food supply of the frontline cities of the Volhyn governorate in 1914–1917. *East European Historical Bulletin*. № 14. P. 76–85. doi: 10.24919/2519-058x.14.197791.

Statistics of the Military Efforts of the British Empire During the Great War 1914–1920. (1922). London: Published by His Majesty's Stationery Office. 902 p.

Ward C. (2013). *Living on the western front: annals and stories, 1914–1919*. London: Bloomsbury Publishing Plc. 296 p.

References

Herasymov T. (2017). *Cities of the Right Bank of Ukraine and the First World War: everyday history*. Vinnytsia: TOV «Merkiuri-Podillia». 436 p.

The Great War 1914–1918 pp. and Ukraine: In two books. Book 2: The language of documents and testimonies. (2015) / author's collective of V.A. Smolii, H.V. Boriak and other. Kyiv: Klio. 800 p.

Demianiuk O. (2018). Volyn in the days of the Ukrainian Central Rada: military and political aspects. *Military-scientific bulletin*. № 29. P. 111–120.

SAVR 1 – State archive of Volyn region (hereinafter – SAVR), fund 3, descriptor 1, file 1318.

SAVR 2 – SAVR, f. 3, d. 1, f. 1578.

SAVR 3 – SAVR, f. 3, d. 1, f. 1617.

SARR 1 – State archive of Rivne region (hereinafter – SARR), f. 165, d. 1, f. 28.

SARR 2 – SARR, f. 165, d. 1, f. 29.

SARR 3 – SARR, f. 359, d. 1, f. 13.

SARR 4 – SARR, f. 359, d. 1, f. 14.

Kovalchuk V.-R. (2018). The influence of the development of the railway on the economic situation in the Kingdom of Poland and the south-western provinces (Ukraine) under the rule of the Russian Empire until 1914 / *Modernization processes in Volyn in the XIX and early XX centuries*. Collection of scientific papers. Lutsk: Vezha-Druk. P. 286–316.

Lukomskii A. S. (2012). *Essays from my life. Memories*. M.: Airis-Press. 752 p.

Oskin O. (2017). Food policy of the Ministry of Agriculture during the First World War (July 1914 – February 1917). *Bulletin of RUDN University*. Series History of Russia. № 16 (2). P. 190–209.

Oskin O. (2019). Supplying the Front with Meat Products during the First World War: Procurement of Livestock for the Army. *Izvestiya Saratov Universities. Series History. International relationships*. № 19 (1). P. 14–19.

World War I: a view from the trench. (2014) / Foreword, compiled and commentary K. A. Pakhalyuk. M. ; SPb.: Nestor-Istoriya. 216 p.

Reient O., Serdiuk O. (2004). *The First World War and Ukraine*. Kyiv: Heneza. 480 p.

Sukhova O. (2014). Mobilization campaigns of the period of the First World War in the perception and behavior of the Russian peasantry: results and perspectives of studying the problem. *Izvestia of higher educational institutions Volga region. Series Humanities*. № 1 (29). P. 39–49.

Proceedings of the Central Statistical Office. (1924) / Editor M. Krasilnikov. Moskva: TsSU SSSR. 481 p.

CSHAUK 1 – Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv (hereinafter – CSHAUK), f. 930, d. 1, f. 2.

CSHAUK 2 – CSHAUK, f. 930, d. 1, f. 15.

Gibson C. (2014). *Behind the lines British soldiers and French civilians, 1914–1918*. Cambridge: Cambridge University Press. 453 p.

Hartley J. (2015). *Bully beef & biscuits: food in the Great War*. Barnsley: Pen & Sword Military. 384 p.

Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. (2007). *Tulaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. 238 s.

Proctor Tammy M. (2010). *Civilians in a World at War, 1914–1918*. New York: New York University Press. 379 p.

Shvab A., Denysiuk V. (2020). Food supply of the frontline cities of the Volhyn governorate in 1914–1917. *East European Historical Bulletin*. № 14. P. 76–85. doi: 10.24919/2519-058x.14.197791.

Statistics of the Military Efforts of the British Empire During the Great War 1914–1920. (1922). London: Published by His Majesty's Stationery Office. 902 p.

Ward C. (2013). *Living on the western front: annals and stories, 1914–1919*. London: Bloomsbury Publishing Plc. 296 p.

Denysiuk V.

TRANSPORT PROBLEMS IN THE FRONT-LINE TERRITORIES OF THE VOLYN DURING THE FIRST WORLD WAR.

The functioning of transport on the front-line territories of the Volyn province during the First World War is analyzed in the article. The boundaries of the concept of «front-line territories» have been clarified. The state of affairs in the railway and transport system in general on the eve of the war in the region is established. The key changes in the functioning of transport after the beginning of the war are characterized. The main factors of the development of processes in the transport sector were determined and analyzed, in particular the priority of military goals and needs; insufficient development of road saturation in the Russian Empire, in particular

in Right Bank Ukraine; crisis phenomena in the provision of food, fuel and other goods in the region; the presence in the province and the movement through it of a large number of refugees; seasonal off-road etc.

The core problems of railway operation in wartime conditions have been identified. A significant increase in automobile transport at this time and the consequences of such a change has been established. The key elements of the growth of the load on the transport system of the Volyn province were analyzed: railways and land routes. The main consequences for Volyn of systemic problems that arose and became more complicated on the railway during the war years are characterized. The key importance of transport hubs – cities and towns that were at the intersection of railway and land routes and were the main structural components of logistics in the front-line territories – was clarified.

On the basis of a comparison of the main elements of the problem in the region and the Russian Empire in general with the development of the transport system during the First World War in such states as Great Britain, Germany, Austria-Hungary, common and distinctive features are identified.

Key words: city, First World War, transport, transport system, railway, refugees.

ВІЙСЬКО ЯК ЗАПОРУКА ДЕРЖАВНОСТІ: ОСОБЛИВОСТІ МІЛІТАРНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ОУН (Б) НАПЕРЕДОДНІ НАЦИСТСЬКО-РАДЯНСЬКОГО ЗІТКНЕННЯ

Процес національного державотворення з кінцевою метою у вигляді утвердження Української самостійної соборної держави слід вважати однією із визначальних віх діяльності Організації українських націоналістів (бандерівців). Формування повноцінного державного організму, у свою чергу, вимагало паралельної розбудови національного війська. Нагальність утворення збройних сил підкреслювалася обставинами початку Другої світової війни. Дійсність спонукала керівництво згаданої структури до пошуку можливостей та шляхів реалізації означених складових національної мети.

У матеріалах статті аналізується військовий вимір справи національного державотворення у трактуванні керівництва радикального крила українських націоналістів на тодішньому етапі. Проаналізовано концептуально-теоретичні засади процесу розбудови національних збройних сил у баченні представників проводу Організації українських націоналістів (бандерівців). Визначено територіально-адміністративні особливості вітчизняного військового будівництва.

Окреслено намагання діячів тодішнього революційного крила націоналістичного руху розгорнути справу формування збройних сил у практичному вимірі, зокрема у вигляді повстанського руху та регулярних частин «Української Національної Революційної Армії».

Представлено в узагальненій формі специфіку згаданого процесу. Загально окреслено складові концепції розбудови національних збройних сил, а також окремі етапи їхнього постання з урахуванням суспільно-політичних тенденцій розвитку окремих регіонів України.

Означений комплекс подій представлено на тлі відображення відношення окупційних режимів до національних державницьких устремлінь. Стверджується факт того, що процес розбудови національних регулярних збройних сил та його проміжні етапи у формах Української Повстанської Армії (Волинь, 1942–1943 рр.) та Української Народної Самооборони (Галичина, 1943 р.) слід розглядати у перспективі розбудови регулярних збройних сил. Підкреслюється кінцева мета їхнього функціонування у вигляді здобуття та утвердження Української самостійної соборної держави.

Ключові слова: державність, збройні сили, повстанський рух, Організація українських націоналістів, Українська Народна Самооборона, Українська Повстанська Армія.

Дрогобицький Ігор Іванович, кандидат історичних наук, викладач кафедри теорії та методики навчання Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Івано-Франківськ.

© Дрогобицький І.І., 2023.

Постановка проблеми. Війна, у дійсності якої доводиться жити українській нації, актуалізує проблематику студій мілітарного характеру. Безсумнівно, що першочерговими в означеному контексті є дослідження особливостей військової справи у сьогоденні. Проте, не менш важливо у належний спосіб аналізувати перипетії виникнення та функціонування вітчизняних збройних формацій в історичній ретроспективі.

На часі є також вивчення посталих у національному середовищі концепцій та бачень, що ними окреслювалися контури розвитку структур згаданого вище характеру. Доречним буде ствердити, що дослідження такого плану уможливають більш чітке та системне формування вітчизняної військової доктрини у сьогоденні, адже забезпечать опертя на напрацювання та досвід минулого.

Відзначимо, що ідея створення національних збройних сил (ЗС) не сходила із горизонтів інтересів представників визначальних вітчизняних політичних сил міжвоєнного періоду ХХ ст. (*Майоров М., 2017: 257, 265–266, 295; Примаченко Я., Майоров М., 2016: 302, 304*). У вимірі державотворення значення національних ЗС увиразнилося із проголошенням Карпатської України (КУ) та подальшим спротивом Карпатської Січі (КС) вторгненню угорських окупаційних військ у березні 1939 р. Ці події, окрім іншого, слід трактувати як такі, що підкреслили необхідність постановня національного війська.

Нагальність характеру цього процесу посилилася із розгортанням військових дій у рамках нацистсько-польського (вересень 1939 р.) та, згодом, нацистсько-радянського зіткнень (червень 1941 р.). В означеному контексті доречним буде відзначити, що українські етнічні землі *de facto* майже відразу стали місцем бойовищ Другої світової війни. Ця дійсність слугувала одним із найбільш значущих факторів увиразнення значення національних ЗС та їхньої ролі не тільки у забезпеченні процесу здобуття та розбудови національної державності, але й захисту етнічного організму загалом.

Серед провідних суспільно-політичних рухів міжвоєнного періоду одне із чільних місць відводилося націоналістичному крилу тодішнього вітчизняного політикуму. Зусиллями окремих із його діячів у лютому 1929 р. розпочала своє існування Організація українських націоналістів (ОУН), яка постулювала ідею

збройної боротьби у процесі реалізації складових національної ідеї. Визначальною серед них вважалася справа здобуття та утвердження Української самостійної соборної держави (УССД). Особливої ваги означений напрям активності набув напередодні Другої світової війни (вересень 1939 р.).

У лютому 1940 р. нагромаджені до цього часу суперечності внутрішньо організаційного та міжособистісного характеру спричинили розкол в ОУН та виділення «революційного» крила – Організації українських націоналістів під проводом Степана Бандери (ОУН (б)). Представники останнього вдалися до витворення та подальшого втілення власного бачення розбудови ЗС. Одним із знакових етапів цього процесу слід вважати час напередодні нацистсько-радянського зіткнення у червні 1941 р.

Мета статті. Метою представленого матеріалу є здійснити узагальнюючий аналіз бачення справи розбудови національних ЗС у середовищі ОУН (б) в означеному хронологічному періоді (травень – червень 1941 р.). У рамках означеного темою спрямування можна виокремити проміжні аспекти реалізації мети. Завданнями, таким чином, слід вважати виявлення наступних складових вибраної теми: визначення причин утворення та основних цілей національних ЗС; окреслення особливостей структурно-організаційного характеру майбутнього війська; характеристика етапів формування структури регулярної армії; аналіз підходів до забезпечення командного та рядового складу збройних частин; ставлення до концепції формування ЗС шляхом розгортання «партизанського/повстанського» руху тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розпрацювання окремих аспектів обраної проблематики здійснювалося на різних щаблях вітчизняного історіографічного дискурсу. Крім змістовних напрацювань науково-популярного характеру (*Патриляк І., Руккас А., 2017:5–40; Патриляк І., В'ятрович В., 2017:118–229*), справа створення та діяльності національних ЗС під егідою ОУН (б) дотично аналізується в окремих виданнях академічного зразка (*Кульчицький С., ред., 2005: 495; Патриляк І., 2012: 592*). Представлення означеної тематики у контексті державотворчих устремлінь згаданої політичної структури опосередковано здійснено у низці вітчизняних і діаспорних праць (*Кук В., 2004: 32; Бедрій А., 1983: 64*). Об'єктивність дослідження передбачала використання джерельної бази, вміщеної в опублікованих збірках

документів і спогадів сучасників (*Романишин О., упоряд., 2006: 136; Романюк М., ред., 2020: 904*). У цьому контексті хотілося б наголосити, що текст основної частини є конструктором, опертим на матеріали, зосереджені у збірнику, серед редакторів якого є, *de facto*, один із безпосередніх не тільки свідків, але й учасників означених подій (*Дашкевич Я., Кук В., упоряд., 2001:556*).

Виклад основного матеріалу дослідження. Існуюча історіографічна та джерельна база дає змогу констатувати факт того, що нагальність створення «українського війська» чітко окреслювалася представниками ОУН (б) напередодні Другої світової війни (*Бедрій А., 1983: 5-6, 7-8*).

Вище згадувалося, що одним із яскравих підтверджень цьому став захист КУ силами КС на Закарпатті (березень 1939 р.). Варто підкреслити, що ці події чітко означають розбіжності між представниками закордонного/еміграційного («старшого») та крайового («молодшого») середовищ тоді ще єдиної ОУН у ставленні до шляхів утворення національної державності, та значення ЗС у цьому процесі, зокрема. Одним із яскравих проявів цього можна вважати категоричну заборону з боку тогочасного керівного органу ОУН – Проводу українських націоналістів (ПУН) на чолі з Андрієм Мельником для учасників організації в Галичині, на перетин тодішнього кордону між II Річчю Посполитою та Чехословаччиною з метою подальшого долучення до лав КС. У дійсності ж значне число «крайовиків» добровільно переходило на Закарпаття та брало участь як в створенні КС, так і в подальших військових діях із захисту проголошеної національної державності у регіоні (*Бедрій А., 1983: 9-12; Стебельський І., 1999: 18-36*).

Схожі розбіжності мали місце й у майбутньому. Так, зокрема, у 1940 р. А. Мельник як лідер ПУН-у негативно поставився до ініціативи з боку «крайовиків» щодо організації добровольчого легіону з учасників і симпатиків ОУН у еміграції для подальшого залучення до бойових дій у ході радянсько-фінської війни на боці Фінляндії.

Після подолання опору КС, полонених «січовиків», яким вдалося вижити у ході жорстоких репресій, було інтерновано угорською окупаційною владою. З їхнього числа частина (бл. 400 осіб), як також учасники ОУН у межах III райху, були залучені до формування українських збройних формувань під егідою військових

відомств нацистської Німеччини (*Кардаш Я., Попович І., 2012: 55; Патриляк І., Руккас А., 2017: 8–9; Майоров М., 2017: 295, 296; Примаченко Я., Майоров М., 2016: 307*). Так, на початку липня 1939 р. розпочалося створення Українського легіону (далі – УЛ). Його військовий штаб очолив Роман Сушко. Формация функціонувала в складі двох куренів загальною чисельністю 600 (в окремих виданнях – 800) осіб (*Боляновський А., 2003: 28-29, 34; Бедрій А., 1983: 18; Паньківський К., 1990: 27*). Відзначимо, що в окремих виданнях процес постання частини під кодовою назвою «Bergbauernhilfe» («Допомога горянам») датують 15 серпнем 1939 р., а чисельність особового складу означають у 200 осіб (*Патриляк І., Руккас А., 2017: 8–9*).

Зауважимо, що після виділення у самостійну структуру (лютий 1940 р.) представники ОУН (б) намагалися, напередодні нацистсько-радянського зіткнення, у співпраці із діячами абверу реалізувати власні плани зі створення осердя майбутніх національних ЗС. Результатом домовленостей та ситуативної співпраці стало постання Дружин Українських Націоналістів (ДУН). Розгорнуту панораму формування ДУН та подальшої діяльності його учасників у період травня 1941 р. – грудня 1942 р. представив, зокрема, під час допитів Віктор Харків «Хмара» (*Власенко С., Кокін С., Лозицький В., упоряд., 2011: 204–206*).

Варто відзначити, що деякі польські науковці з метою дискредитації військового будівництва, що здійснювалося під егідою українських націоналістів і виступало одним із характерних виявів державотворчих устремлінь українського національного організму, змальовують згадані вище події виключно у негативному забарвленні. При цьому окремими з них наголошується на антипольській та антиєврейській діяльності ДУН (*Topolski J., 1999: 150*).

Натомість у працях представників ОУН (б) стверджувалося, що, «визнавши можливим співпрацювати з (...) кругами німецьких військовиків при відсутності будь-яких політичних зобов'язань, Бандера доручив організування українського легіону з членів і симпатиків революційної ОУН» (*Мірчук П., 1992: 75*).

Загалом, думки про необхідність існування національних ЗС були поширеними як в оунівському, так і близькому до нього середовищах. Так, Михайло Ільків, учасник Українського національного об'єднання (УНО) та території безпосередньо гітлерівської Німеччини, на допитах у нацистському концентраційному таборі

констатував, що це «дуже важлива справа, бо ми хочемо відбудувати нашу самостійну українську державу» (*Ільків М., 2020: 206*).

Підкреслимо, що ЗС розглядалися як невід’ємний чинник реалізації провідної національної мети у формі УССД. Водночас вони представлялися незамінним елементом функціонування державного організму. У постановах II (Надзвичайного) Великого Збору (ВЗ) ОУН (б) (квітень 1941 р., м. Краків) серед першочергових завдань чітко означувалося, що «організація держави» повинна здійснюватися «на основах сильної національної армії й фльоти», а у розділі «Військові постанови» підкреслювалося спрямування ЗС на згадану вище мету, а саме – «перемогу Української Національної Революції й здобуття Української держави» (*Дашкевич Я., Кук В., упоряд., 2001: 7, 11*).

Відзначимо, що представниками Центрального проводу (ЦП) ОУН (б) не тільки стверджувалася необхідність існування національних ЗС у рамках боротьби за УССД, але й, паралельно, розпрацьовувалися шляхи можливої реалізації завдань із розбудови війська. Так, у відповідних інструкціях від травня 1941 р. окреслювалися концептуальні обриси формування «українського війська, що буде складатися із повстанчих та партизанських частин, з українських частин з Червоної армії, які виступають проти Москви, та з військових частин, формованих на еміграції і на звільнених від ворога українських землях» (*Дашкевич Я., Кук В., упоряд., 2001: 17*). Як видно із тексту, представниками проводу ОУН (б) прораховувалися різновекторні можливості забезпечення мобілізаційного ресурсу. При цьому варто відзначити відсутність «вузького» («однопартійного») підходу до середовищ, які б могли виступати джерелами наповнення ЗС. Через це структури Робітничо-Селянської Червоної армії (РСЧА) вважалися цілком придатним джерелом для поповнення як рядового, так і старшинського рівнів особового складу українського війська. Серед значущих констант, що бралися до уваги у ході можливого майбутнього набору, виділялася, зокрема, національна складова. Наголошувалося на необхідності українського походження представників особового складу. Паралельно робився наголос на необхідності врахування ідейно-політичних поглядів бажаючих долучитися до лав національних ЗС громадян радянської України (УРСР (із 1937 р.)).

Варто відзначити, що згодом (у 1944 р.), беручи до уваги обставини дійсності воєнного лихоліття, у межах окупованих

нацистами українських земель, та втілюючи у життя елементи доктрини об'єднання зусиль поневолених народів у протистоянні імперіалістичним амбіціям радянської влади, ЦП ОУН (б) практикуватиме формування національних збройних частин у лавах Української Повстанської Армії (УПА).

Натомість станом на кінець весни – початок літа 1941 р., напередодні нацистсько-радянського зіткнення, паралельно із визначенням мобілізаційних джерел означувалися етапи та структурно-організаційні чинники творення національного війська. До них відносили: підготовку належного кадрового ресурсу; інфільтрацію представників ОУН (б) у структури РСЧА з подальшою організацією та проведенням акцій у вигляді повстань і виступів у лавах останньої; створення проміжних структур парамілітарного характеру на територіях, звільнених від радянської окупаційної влади та підконтрольних у адміністративному відношенні ОУН (б) тощо. Всі ці напрямні трактувалися як невід'ємні ланки системної праці із спрямуванням на «зав'язок будучій Українській армії» (*Дашкевич Я., Кук В., упоряд., 2001: 31*).

При цьому слід вважати, що військові із лав РСЧА трактувалися як першочерговий потенціал наповнення лав національного війська. Натомість учасники згаданих вище воєнізованих/парамілітарних організацій, створення мережі яких планувалося на підконтрольних оунівському адмініструванню територіях, визначалися як мобілізаційний резерв. Крім цього осередки згаданої сітки повинні були відігравати роль центрів навчально-вишкільної праці із молоддю.

Відзначимо факт того, що окреслені вище ініціативи мілітарного характеру, на думку представників ЦП ОУН (б), водночас із реалізацією першочергового завдання у вигляді створення та розбудова державно-адміністративних структур, повинні були стати свідченням належного рівня організаційно-інституційного життя народу як однієї із заporук національної державотворчої спроможності загалом. Ця площина зусиль ретранслювалася, окрім іншого, на функціонерів нацистського окупаційного режиму із метою утвердження в їхньому середовищі розуміння міцності підвалин вітчизняного національного самоусвідомлення та, відповідно, необхідності рахуватися із українськими починаннями як у справі розгортання національних ЗС, так і у царині досягнення суверенітету загалом.

У документах інструктивного характеру окреслювалися алгоритми формування базових елементів структури національного війська та їхня етапність. При цьому однією із визначальних ланок вважалося постання збройних частин повстанського типу. У ході реалізації завдань у згаданому напрямі рекомендувалося брати до уваги соціально-демографічні та адміністративні обставини життя окремих регіонів. Наголошувалося також на специфіці операційно-тактичного використання частин повстанського типу (*Дашкевич Я., Кук В., упоряд., 2001: 36*). При характеристиці особливостей розгортання партизанського руху на перших етапах прогнозованого нацистсько-радянського зіткнення передбачалася можливість використання протестних настроїв серед військово-службовців РСЧА. У загальному ж результаті зусилля з організації повстансько-партизанських структур трактувалися наступним чином – «це має бути початком і основою творення правильної Української армії, для оборони Української держави» (*Дашкевич Я., Кук В., упоряд., 2001: 27*).

Вважаємо, за доречне підкреслити факт того, що повстансько-партизанський рух на означеному хронологічному етапі сприймався представниками ЦП ОУН (б) не інакше як складовий елемент процесу створення регулярних («правильних») ЗС. Подальші перипетії історичної дійсності заставили керівництво радикального крила націоналістичного сегменту тодішнього вітчизняного політикуму корегувати свої погляди. Проте, відзначимо, забігаючи вперед, що створення та функціонування в майбутньому Української Повстанської Армії (із другої половини 1942 р.) та Української Народної Самооборони (із середини 1943 р.) із подальшим об'єднанням цих структур (кінець 1943 р. – початок 1944 р.) у середовищі керівництва ОУН (б) сприймалися як один із базових етапів постання регулярних національних ЗС.

У процесі поступового перетворення повстанських формацій у збройні структури регулярного характеру передбачалося вдосконалення вертикалі управління військовими відділами різного рівня (загін/курінь, полк, дивізія). Паралельно окреслювалися зміни у змісті реалізації командно-адміністративних обов'язків (*Дашкевич Я., Кук В., упоряд., 2001: 36*). Отож, повстанський рух трактувався як допустима, але все ж тільки проміжна складова постання процесу створення регулярних ЗС.

Особлива увага відводилася необхідності завчасної підготовки офіцерського/старшинського складу із належним рівнем знань у

військовій царині. Відзначимо, що справа забезпечення збройних структур, які функціонували під егідою ОУН (б), старшинськими кадрами різного рівня не втрачала актуальності упродовж, *de facto*, всього періоду в хронологічних рамках східного театру воєнних дій Другої світової війни. Підкреслимо, що означена ситуація стала однією із причин негативного ставлення окремих функціонерів ЦП ОУН (б) до справи протистояння нацистському та радянському окупаційним режимам шляхом збройної боротьби із організацією великих повстанських відділів у формі УПА (Волинь, друга половина 1942 р.). У цьому контексті підкреслимо, що структури згаданої вище УНС, формування яких розпочалося із середини літа 1943 р. у Галичині з ініціативи ЦП ОУН (б), першочергово мали навчально-вишкільний характер і були спрямовані на підготовку старшинського складу нижчої та середньої ланок. Із цією ж метою у 1944 р. та 1945 р. у межах Галичини було розгорнуто мережу вишкільних старшинських шкіл (*Дрогобицький І., 2019: 285–297*). Проте слід визнати, що забезпечити відповідне потребам число офіцерського складу окресленими заходами не вдавалося. Слід констатувати, що відсутність необхідного числа вишколених старшин болісно давалася взнаки згодом, у післявоєнній дійсності жорсткого протистояння із радянською владою.

Проте станом на кінець весни 1941 р. у документації ОУН (б) окреслюються структурні елементи ЗС та кадровий штат із описом посадових обов'язків командного та допоміжного персоналу тощо (*Дашкевич Я., Кук В., упоряд., 2001: 31, 32*).

Здійснювати працю, спрямовану на формування національного війська, планувалося не тільки із опертям на структурно-організаційні можливості та кадрові ресурси окремої політичної сили, зокрема ОУН (б). Так, у документах інструктивного характеру рекомендувалося паралельно з утвердженням цивільної національної влади втілювати чіткі заходи військовотворчого характеру (*Дашкевич Я., Кук В., упоряд., 2001: 31–40*). Таким чином засвідчується намагання вивести діяльність із організації ЗС на загальнонаціональну площину. Щоправда, слід відзначити, що при цьому представникам ОУН (б) відводилася роль контролюючого та організаційно-провідного плану.

Не менш яскраві свідчення справи творення ЗС містяться у матеріалах, які стосуються прогнозованого розгортання впливу націоналістів у Наддніпрянщині, півдні та південному сході

України (т. зв. Осередньо-східні українські землі (ОСУЗ)). Як приклад можна навести характеристику загальних напрямів діяльності т. зв. «типових військових відділів» при осередках ОУН (б) , які б мали постати на вказаних теренах (планувалося утворення трьох, а саме «Північного», «Південного» та «Східного»). Наголошується, зокрема, що відповідні структурні частини згаданих організаційних ланок кермують «військовим ділом залежно від умовин і ситуацій: – коли нема Української армії, шукає форм організування її, коли є Українська армія, змагає до того, щоб ставала націоналістичною, входить у неї і т. п.» (Дашкевич Я., Кук В., уряд., 2001: 22).

При цьому представники проводу ОУН (б) намагалися об'єктивно враховувати власні можливості та ресурси. В інструктивних матеріалах зазначалося, що «на ЗУЗ (Західно-українські землі – авт.) ми самі організуємо Українську армію й творимо її ядро, займаємо командні пости. На ОСУЗ стараємося серед придніпрянців підшукувати ідейних старшин і при їхній допомозі будувати армію» (Дашкевич Я., Кук В., уряд., 2001: 38).

Підкреслюючи необхідність проведення на ОСУЗ заходів, спрямованих на «суверенність Української держави», акцентувалося на військовій складовій цього процесу – «ударними акціями можуть (...) бути (...) акції за Українською армією, покликуваною українським урядом на основі загальної військової повинности» (Дашкевич Я., Кук В., уряд., 2001: 23).

Висновки. Відзначимо, що інспірації навколо постановня українського національного війська у контексті реалізації вітчизняних державницьких національних устремлінь стали одним із дієвих чинників, який використовувався структурами III райху з метою забезпечення сприятливого для себе тла геополітичної ситуації у межах центрально- та східноєвропейського геополітичного театру дій. Водночас ЦП ОУН (б) чітко обумовлював недопущення підпорядкування національного війська третій стороні, трактуючи останню як тимчасового і вимушеного союзника. Паралельно підкреслювалося значення ЗС у контексті реалізації концепції національного суверенітету. Процеси, пов'язані з реалізацією окремих складових стратегії постановня національного війська, характеризували взаємини між керівництвом як єдиної ОУН, так і, в подальшому, ОУН (б), із однієї сторони, та окремих структур нацистської держави, з іншої, напередодні Другої світової війни

(весна–літо 1939 р.) і у період перед нацистсько-радянським зіткненням (червень 1941 р.). Упродовж останнього хронологічного відрізка відбувається формування збройних структур, що кооптувалися учасниками ОУН (б) та трактувалися як осердя майбутніх ЗС.

Складною зовнішньополітичною ситуацією та жорстким і масштабним репресивним тиском від, *de facto*, середини літа 1941 р. обумовлювалася дійсність того, що витворені напередодні нацистсько-радянського зіткнення концептуальні положення ЦП ОУН (б) у військовій сфері залишилися не реалізованими. Водночас представлена у документах концепція реалізації визначальних складових національної мети чітко пов'язувала останню із необхідністю розбудови національного війська. Складовими окресленої системи передбачалися не тільки загальні обриси ЗС, але й механізми їхнього функціонування у конкретних умовах воєнного лихоліття.

Варто відзначити намагання з боку чільних функціонерів ОУН (б) гнучко реагувати на реалії об'єктивної дійсності. Зокрема, відсутністю достатнього числа належно підготовлених військових старшин середньої та вищої ланки обумовлювалася необхідність кооптації до справи створення та еволюції національних ЗС представників офіцерського корпусу РСЧА та Війська польського тощо.

Доречно підкреслити системність у підході функціонерів ЦП ОУН (б) до означеної справи. Одним із її виявів слід вважати плани із розгортання мережі парамілітарних організацій у місцевостях, де повинна була б утвердитися підконтрольна ОУН (б) адміністрація. Ці структури, у свою чергу, покликані були відігравати роль вишкільних у контексті підготовки молоді для подальшої військової служби у ЗС.

Вартими уваги є також уявлення про етапність розгортання ЗС. Так, у баченні функціонерів ЦП ОУН (б), створення та функціонування структур повстанського/партизанського типу мало стати одним із ключових чинників у постанові регулярних військових структур. Перебіг військових дій на теренах України спричинив подальше коригування згаданих напрацювань теоретичного плану.

Дійсність, обумовлена сукупністю чинників внутрішнього та зовнішнього характеру, визначила, що розгортання боротьби на засадах повстанської тактики стало визначальним аспектом діяльності націоналістичного крила національного руху Опору у

часі військового протистояння із нацистською та радянською окупаційними системами (1941–1944 рр.) та у післявоєнних реаліях утвердження радянської влади. Водночас, відштовхуючись від окресленого вище, доречним є виснувати, що формування загонів УПА (1942 р., Волинь) та УНС (1943 р., Галичина) можна розглядати як один із етапів процесу організації регулярних національних ЗС. Визначальну ж мету їхнього функціонування чітко окреслив Роман Шухевич («Тарас Чупринка») констатуючи, що «український визвольний рух, шукаючи нових шляхів, прямував, як і прямує завжди, до однієї й тієї самої мети – до побудови Української Самостійної Соборної Держави» (Шухевич Р., 1948: 337).

Використані посилання

Бедрій А. (1983). *ОУН і УПА*. Нью-Йорк, Лондон, Мюнхен, Торонто: Українська центральна інформаційна служба. 64 с.

Боляновський А. (2003). *Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945)*. Львів: Місіонер, ЛНУ ім. І. Франка, Канадський ін-т українських студій Альбертського університету. 686 с.

Власенко С., Кокін С., Лозицький В., упоряд. (2011). *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1946–1952. Літопис УПА. Нова серія. Т. 15. Кн. II*. Київ, Торонто: НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, вид-во «Літопис УПА», Державний комітет архівів України, ЦДАГО України, ГДА СБУ. 837 с.

Дашкевич Я., Кук В., упоряд. (2001). *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів*. Львів, Київ: НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, літературна агенція «Піраміда». 556 с.

Дрогобицький І. (2019). *Наука війни в часі війни: система військового вишколу ОУН(б) у Галичині (1943–1944)*. В кн.: Соляр І., ред., Колб Н., упоряд. (2019). *Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX – початок XXI століть)*. Кн. 2. Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. С. 285–297 (370 с.).

Львів М. (2020). *Німецькі концентраційні лагери. Спогад*. Нью-Йорк, 1983. В кн. *Українські націоналісти в боротьбі проти нацизму: збройне протистояння, спротив у німецьких тюрмах і концтаборах, діяльність на еміграції. Документи та матеріали* / упоряд. і відп. ред. М. Романюк. Львів: НАН України Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича. С. 203–218.

Кардаш Я., Попович І. (2012). *Друг Богдан-Андрій Пришлякевич, оборонець Карпатської України, член ОУН, вояк УПА. Пластовий шлях. Журнал Пластової Думки та інформації*. Ч.4 (127). С. 55.

Кук В. (2004). *Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р.* Київ, Львів. 32 с.

Кульчицький С. В., ред. (2005). *Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія: історичні нариси*. К.: Ін-т історії України НАН України, Наукова думка. 495 с.

Майоров М. (2017). Непростий вибір союзника: українці між західними демократіями та гітлерівською Німеччиною. В кн.: *Від рейхстагу до Іводзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій*. Історія без цензури, ред. Я. Примаченко. Харків: Клуб сімейного дозвілля, ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"». С. 243–315.

Мірчук П. (1992). *Степан Бандера. Символ революційної безкомпромисовости*. Хмельницький: Поділля, 1992. 144 с.

Паньківський К. (1990). *Військові справи – Дивізія «Галичина»*. В кн.: *Українська дивізія «Галичина». Матеріали до історії*. Торонто, Нью-Йорк: Брацтво кол. Вояків І-ої УД Української Національної Армії. С. 25–69.

Патриляк І. (2012). *«Стань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.)*. Львів: Часопис, 592 с.

Патриляк І., В'ятрович В. (2017). Повернення на арену історії: український визвольний рух у роки Другої світової війни. В кн.: *Від рейхстагу до Іводзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій*. Історія без цензури, ред. Я. Примаченко. Харків: Клуб сімейного дозвілля, ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"». С. 118–199.

Патриляк І., Руккас А. (2017). Заручниця геополітики: українські землі напередодні та на початку Другої світової війни (1939–1941 р.). В кн.: *Від рейхстагу до Іводзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій*. Історія без цензури, ред. Я. Примаченко. Харків: Клуб сімейного дозвілля, ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"». С. 5–40.

Примаченко Я., Майоров М. (2016). Україна та українці у Другій світовій війні. В кн.: *Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів»*. Воєнна історія України від давнини до сьогодення. Історія без цензури, упоряд. К. Галушко. Харків: Клуб сімейного дозвілля, ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"». С. 290–335.

Романишин О., упоряд. (2006.) *65-та річниця проголошення Акту відновлення Української Держави 30 червня 1941 року. 1941–2006. Збірник матеріалів і документів*. Київ: Українська Видавнича Спілка. 136 с.

Романюк М., ред. (2020). *Українські націоналісти в боротьбі проти нацизму: збройне протистояння, спротив у німецьких тюрмах і концтаборах, діяльність на еміграції. Документи та матеріали*. Львів: НАН України Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича. 904 с.

Стебельський І. (1999). *Шляхами молодості і боротьби: Спогади, статті, листування*. К.: «Смолоскип». 368 с.

Шухевич Р. «Тарас Чупринка» (1948). До генези Української Головної Визвольної Ради. В кн.: Богунов С., Даниленко В., Кентій А., Кокін С., Лозицький В., Посівнич М., упоряд. (2007). *Життя і боротьба «Тараса Чупринки» (1907–1950). Документи і матеріали. Літопис УПА. Нова серія*. Т. 10. К., Торонто: НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, вид-во «Літопис УПА», Державний комітет архівів України, ЦДАГО України, ГДА СБУ. С. 335–347.

Topolski J. (1999) *Polska dwudziestego wieku 1914–1999*. Poznan: Wydawnictwo Poznanskie. 248 s.

References

Bedrii, A. (1983). *OUN and UPA*. New York, London, Munich, Toronto: Ukrainian Central Information Service. 64 p. [in Ukrainian].

Vlasenko, S., Kokin, S., Lozyskyi, V., editor. (2011). The Struggle against the UPA and the Nationalist Underground: Protocols of Interrogations of Leaders of the OUN and UPA arrested by the Soviet State Security Authorities. 1946–1952. *Litopys UPA: New Series*. Vol. 15, book 2. Kyiv, Toronto: National Academy of Sciences of Ukraine (NANU), M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies, NANU; Litopys UPA Publishers, Branch State Archive of the Security Service of Ukraine. 837 p. [in Ukrainian].

Bolyanovskyi, A. (2003). *Ukrainian military Formations in the German Armed Forces (1939–1945)*. Lviv: Missionary, LNU named after I. Franko, Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta. 686 p. [in Ukrainian].

Dashkevich, J., Kuk, V. (Ed.) (2001). *Ukrainian State Formation. Act of June 30, 1941. Collection of the Documents and the Materials*. Lviv, Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies named after M. S. Hrushevsky, Pyramid Literary Agency. 556 p. in Ukrainian].

Drohobyskyi, I. (2019). The Science of War in Times of War: the Military Training System of the OUN(b) in Galicia (1943–1944). In Soliar, I. & Kolb N. (Eds.) *Education of National Minorities in Ukraine: Historical Traditions, Legal Principles, Modern Challenges (20th – early 21st century)*. Book 2. Lviv: National Academy of Sciences of Ukraine, Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. 370 p. [in Ukrainian].

Ilkiv, M., (2020). *German Concentration Camps. Memory*. New York, 1983. In M. Romanyuk (Ed.). *Ukrainian Nationalists in the Struggle against Nazism: Armed Confrontation, Resistance in German Prisons and Concentration Camps, Activities in Exile. Documents and Materials*. Lviv: Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine named after I. Krypiakevych. Pp. 203–218. [in Ukrainian].

Kardash, Ya., Popovych, I. (2012). Comrade Bohdan-Andriy Pryshlyakevich, Defender of Carpathian Ukraine, Member of the OUN, Soldier of the UPA. *Plast Way. Journal of Plastova Dumka and Information*. Part 4 (127). P. 55. [in Ukrainian].

Kuk, V. (2004). *State-building Activity of the OUN. Act of Restoration of the Ukrainian State June 30, 1941*. Kyiv, Lviv. 32 p. [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. (Ed.) (2005). *Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army: Historical Essays* Kyiv: In-t History of Ukraine NAN, "Naukova dumka". 495 p. [in Ukrainian].

Mayorov, M. (2017). Difficult Choice of an Ally: Ukrainians between Western Democracies and Hitler's Germany. In Ya. Prymachenko (Ed.). *From the Reichstag to Iwo Jima. In the Flames of War. Ukraine and Ukrainians in the Second World War*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, PRAT "Kharkivska knyzhkova fabryka "Hlobus"". P. 243–315. [in Ukrainian].

Mirchuk, P. (1992). *Stepan Bandera. A symbol of revolutionary uncompromisingness*. Khmelnytsky: Podillya, 1992. 144 p. [in Ukrainian].

Pankivskiy, K. (1990). *Military Affairs – Halychyna Division*. In: *Ukrainian Division "Galychyna". Materials for history*. Toronto, New York: Brotherhood of the Soldiers of the 1st UD of the Ukrainian National Army. Pp. 25–69. [in Ukrainian].

Patryliak, I. (2012). «*Stand up and fight! Listen and Believe ...*»: *Ukrainian Nationalist Underground and the Insurgent Movement (1939–1960)*. Lviv: Chasopys, 592 p. [in Ukrainian].

Patryliak, I., Vyatrovych, V. (2017). Returning to the Arena of History: the Ukrainian Insurgent Movement during the Second World War. In Ya. Prymachenko (Ed.). *From the Reichstag to Iwo Jima. In the Flames of War. Ukraine and Ukrainians in the Second World War*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, PRAT «Kharkivska knyzhkova fabryka "Hlobus"». P. 118–199. [in Ukrainian].

Patryliak, I., Rukkas, A. (2017). Hostage of Geopolitics: Ukrainian Lands on the Eve and at the beginning of the Second World War (1939–1941). In Ya. Prymachenko (Ed.). *From the Reichstag to Iwo Jima. In the Flames of War. Ukraine and Ukrainians in the Second World War*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, PRAT «Kharkivska knyzhkova fabryka "Hlobus"». P. 5–40. [in Ukrainian].

Primachenko, Ya., Mayorov, M. (2016). Ukraine and Ukrainians in the Second World War. In K. Galushko (Ed.). *Battlefield-Ukraine. From a «Lords of the Step» to a «Cyborgs»*. *Military History of Ukraine from ancient Times to the Present*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, PRAT «Kharkivska knyzhkova fabryka "Hlobus"». P. 290–335.

Romanishin, O., (Ed.). (2006). *65-th Anniversary of the Proclamation of the Act of Restoration of the Ukrainian State on June 30, 1941. 1941–2006. Collection of Materials and Documents*. Kyiv: Ukrainian Publishing Union. 136 p. [in Ukrainian].

Romaniuk, M. (Compl.) (2020). *Ukrainian Nationalists in the Struggle against Nazism: Armed Confrontation, Resistance in German Prisons and Concentration Camps, Activities in Exile. Documents and Materials*. Lviv: Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine named after I. Kryp'yakevych. 904 p. [in Ukrainian].

Stebelskyi, I. (1999). *Ways of Youth and Struggle: Memories, Articles, Correspondence*. Kyiv: Smoloskyp, 368 p. [in Ukrainian].

Shukhevych, R. «Taras Chuprynka» (1948). *To the Genesis of the Ukrainian Main Liberation Council*. In S. Bohunov, V. Danylenko, A. Kentij, S. Kokin, V. Lozyt'sky, M. Posivnych (Compl.) (2007). *Life and struggle of «Taras Chuprynka» (1907–1950). Documents and materials. Litopys UPA. New Series*. Vol. 10. Kyiv, Toronto: National Academy of Sciences of Ukraine (NANU), M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies, NANU; Litopys UPA Publishers, Branch State Archive of the Security Service of Ukraine. Pp. 335–347 [in Ukrainian].

Topolski, J. (1999). *Poland of the twentieth century 1914–1999*. Poznan: Poznan Publishing House. 248 p. [in Polish].

**UKRAINIAN ARMY AS A GUARANTEE OF UKRAINIAN STATEHOOD:
FEATURES OF THE OUN (b) MILITARY CONCEPT ON THE EVE OF THE
NAZI-SOVIET CONFLICT**

The process of national state-building with the ultimate goal of establishing a Ukrainian independent cathedral state should be considered one of the defining milestones of the Organization of Ukrainian Nationalists (Bandera's part). The formation of a full-fledged state body, in turn, required the parallel development of the national army. The urgency of the formation of the armed forces was emphasized by the circumstances of the beginning of the Second World War. The reality prompted the leadership of the mentioned structure to search for opportunities and ways to implement the specified components of the national goal.

The materials of the article analyze the military dimension of the issue of national statehood in the interpretation of the leadership of the radical wing of Ukrainian nationalists at that stage. The conceptual and theoretical foundations of the process of building up the national armed forces in the view of representatives of the leadership of the Organization of Ukrainian Nationalists (Bandera's residents) have been analyzed. Territorial-administrative features of domestic military construction are determined.

The efforts of the activists of the then revolutionary wing of the nationalist movement to expand the issue of the formation of the armed forces in a practical dimension, in particular in the form of an insurgent movement and regular units of the «Ukrainian National Revolutionary Army», are outlined.

The specifics of the mentioned process are presented in a generalized form. The components of the concepts of the development of the national armed forces, as well as individual stages of their formation, taking into account the social and political trends of the development of individual regions of Ukraine, are generally outlined.

The defined complex of events is presented against the background of reflecting the relationship of the occupation regimes to national state aspirations. It is asserted that the process of building up the national regular armed forces and its intermediate stages in the forms of the Ukrainian Insurgent Army (Volyn, 1942–1943) and the Ukrainian People's Self-Defense Force (Halychyna, 1943) should be considered in the perspective of building up the regular armed forces. The final goal of their functioning is emphasized in the form of obtaining and establishing the Ukrainian independent cathedral state.

Key words: statehood, armed forces, insurgent movement, Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Insurgent (Povstanska) Army, Ukrainian National Self-defense (Samooborona).

УДК 94 (477) (092) «1892/1943»

МАРЧЕНКО Я.В.

<https://orcid.org/0000-0001-7259-8521>

ДАВИДЮК Р.П.

<https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.40.2023.48-62>

ПОЛКОВНИК АРМІЇ УНР ОЛЕКСАНДР ВОЛОСЕВИЧ: ВІЙСЬКОВА ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

У статті проаналізовано військову та громадсько-політичну діяльність полковника Армії УНР Олександра Волосевича від часу його участі в революційних подіях 1917-1921 рр. до арешту органами НКВС 1939 р. Прослідковано шлях військовика у Першій світовій війні та Українській національно-демократичній революції. Реконструйовано суспільну працю полковника після інтернування в Польщі, зокрема в кременецький період життя. Виокремлено його діяльність як очільника філії Українського центрального комітету (УЦК) у Кременці, активіста «Українського воєнно-історичного товариства», «Українського товариства доброчинності», простежено контакти з представниками розвідки УНР. Через вперше виявлені, опрацьовані й верифіковані авторами архівно-кримінальні справи висвітлено обставини арешту та засудження О. Волосевича. Окремою сюжетною лінією представлено родинне життя Олександра Івановича, долю його дружини та сина.

***Ключові слова.** Олександр Волосевич, Армія УНР, Волинське воєводство, Кременець, громадська діяльність, НКВС.*

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну актуалізувало зростання інтересу до історії збройної боротьби нашого народу в минулому, до обставин протистояння більшовицькій агресії у період Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. У сучасній українській історіографії достатня увага приділяється дослідженню різних аспектів військового будівництва УНР та ЗУНР, значний її сегмент складають просопографічні праці, присвячені характеристиці армійського генералітету. Про діячів вищого командного складу існують ґрунтовні дослідження, написані дисертації. Водночас постаті військових середньої ланки (офіцерського складу Армії УНР) потребують більш уважного та детального вивчення. Серед

Марченко Ярослав Вікторович, кандидат історичних наук, доцент, перший заступник начальника академії, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Давидюк Руслана Петрівна, доктор історичних наук, професор кафедри історії України, Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне.

© Марченко Я.В., Давидюк Р.П., 2023.

них полковник Армії УНР Олександр Волосевич, про життя якого відсутні цілісні наукові розвідки, відомості енциклопедичного характеру є фрагментарними та стандартизованими.

Аналіз основних досліджень і публікацій. У підготовці статті інформативними для з'ясування епізодів біографії Олександра Волосевича, пов'язаних з революційними подіями 1917 – 1921 рр., були спогади учасників революції (Прохода, 1969; Омелянович-Павленко, 2007), праці сучасних українських вчених Я. Тинченка (Тинченко, 2007; Тинченко, 2011) та А. Руккаса (Руккас, 2015). Додатковими матеріалами стали розвідки про життя дружини полковника, учасниці революції Марії Волосевич (Манзуренко, 2013), оперті головним чином на некролог про неї (У. І. Б., 1992). Подальше життя полковника Волосевича у міжвоєнний період не висвітлене в наукових розвідках, не згадується його прізвище й у краєзнавчих історичних дослідженнях. Подекуди зустрічається помилкова інформація, що у 1920 – 1930 роках він жив у Рівному (Тинченко, 2007: 84), хоча його міжвоєнна доля пов'язана з Кременцем. Окремі сюжети з життя УНР-івської політичної еміграції в Польщі реконструйовано на підставі наукових студій Р. Давидюк (Давидюк, 2016), діяльність спецслужб УНР висвітлена на основі праць В. Сідака, Т. Вронської, О. Скрипника (Сідак, Вронська, 2003; Сідак, Вронська, Скрипник, 2018), формування Українського військово-історичного товариства – статті З. Кисіль (Кисіль, 2001) та власне Статуту цього товариства (Статут, 1936).

Оскільки згадки про діяльність полковника О. Волосевича вкрай поверхові й поодинокі, основою для підготовки статті стали архівні документи та міжвоєнна періодика. Насамперед це документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), м. Київ; ГДА СБУ, м. Тернопіль; Державних архівів Тернопільської, Волинської, Рівненської областей; Центрального державного історичного архіву України у Львові, публікації в періодичних виданнях міжвоєнної доби: «Вістях Українського Центрального Комітету у Польщі», «Ділі», «Господарсько-кооперативному часописові», «Тризубові».

Мета статті полягає в аналізі військової, громадсько-політичної діяльності полковника Армії УНР О. Волосевича з часу його участі в революційних подіях 1917 – 1921 рр. до арешту органами НКВС у 1939 р. Авторами реконструйовано внесок полковника у громадське життя міжвоєнного Кременця як очільника

філії Українського центрального комітету (УЦК), активіста «Українського воєнно-історичного товариства», «Українського товариства добротності», простежено його контакти з представниками розвідки УНР. Висвітлено обставини арешту та подальшу долю полковника через вперше виявлені, опрацьовані й верифіковані авторами його архівно-кримінальні справи (АКС).

Виклад основного матеріалу дослідження. Олександр Волосевич належав до покоління, на долю якого випало дві світові війни, революція, більшовицький режим з голодомором й репресіями. Далеко не всі змогли пережити такі випробування, багато хто втрачав здоров'я й навіть життя. На жаль, серед останніх опинився полковник Армії УНР О. Волосевич.

11 серпня 1892 р. у с. Багринівці Літинського повіту Подільської губернії в родині псаломника Івана Кузьмовича Волосевича народився хлопчик Олександр. Ймовірно, що за порадою батьків закінчив духовне училище у м. Тиврів (нині Вінницька обл.) та два класи Подільської духовної семінарії. На подальше навчання, за його свідченнями, не вистачило коштів. У 1910–1914 рр. юнак вчителював у Подільській губернії (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 7, 10 зв.).

Звичний ритм життя подільського хлопця змінила Велика війна та мобілізація до війська. У 1914 р. він вступив на службу до 27-го пішого запасного батальйону російської імператорської армії. З жовтня 1914 до червня 1915 р. перебував у 33-му саперному батальйоні в Кременчуці (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 11 зв; Тинченко, 2007: 84). Закінчивши 1915 р. 1-у Київську школу прапорщиків, отримав чин штабс-капітана й призначення до 3-ї маршової запасної бригади у Вінниці. Потому служив у 64-му піхотному Казанському полку 16-ї піхотної дивізії 6-го армійського корпусу. В боях за Галичину отримав контузію, після чого лікувався. За особисті заслуги був нагороджений 1917 р. орденом Святого Георгія IV ступеня (Тинченко, 2007: 84-85).

Більшовицький переворот застав його у вінницькому шпиталі. Під впливом процесів українізації російських частин, які О. Волосевич усіяко підтримував, він опинився у 2-му Січовому Запорізькому корпусі (в минулому 6-й армійський корпус), долучившись до Армії УНР. Після того, як згаданий корпус на початку 1918 р. припинив своє існування, О. Волосевич продовжив службу молодшим офіцером штабу Вінницького піхотного полку. Згодом

займався формуванням артилерійських батарей у штабі Правобережного фронту, після його розформування був відкомандирований до Холмської групи в м. Дубно, де також працював при штабі (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 8). З кінця 1919 р. до 19 вересня 1920 р. був начальником штабу 2-ї Волинської стрілецької дивізії (Руккас, 2015: 176), брав участь у Першому Зимовому поході. Подальша його служба як начальника штабу була пов'язана із 4-ю Сірою стрілецькою бригадою, яка функціонувала в складі 2-ї Волинської стрілецької дивізії, продовжуючи традиції славнозвісної Сірожупанної дивізії, сформованої на території Австро-Угорщини з полонених українців російської армії (Руккас, 2018: 198).

Влітку у м. Юстимівною (Устимівною) Терідою, у таборі інтернованих Каліша (У. І. Б., 1992: 170). Зауважимо, що дружина Волосевича була не менш відомою діячкою українських визвольних змагань, ніж він. Народилася Марія 19 серпня 1898 р. у Варшаві в сім'ї військового, згодом разом з родиною переїхала до Кременця, де закінчила гімназію. У роки Першої світової війни з матір'ю евакуювалась до Києва, навчалася на Вищих жіночих курсах, брала участь в українській маніфестації березня 1917 р. Від імені жіноцтва виступала на військовому параді з нагоди утворення Українського полку ім. Богдана Хмельницького. Була делегаткою Першого військового з'їзду, помічницею генерального секретаря освіти І. Стешенка, працівницею культурно-освітнього відділу штабу Дієвої Армії УНР, інспектури 11-го полку 4-ї Сірої дивізії, сестрою-жалібницею, учасницею Першого Зимового походу (У. І. Б., 1992: 170-171; Манзуренко, 2013: 299-301; Тинченко, 2011: 294). Ймовірно у той час молоді люди й познайомились.

Перебуваючи в таборах інтернованих, «за дротами», та незважаючи на всі складності морального, економічного, психологічного характеру, вояки Армії УНР не втрачали мужності. У Каліші Олександр Волосевич організував взуттєву майстерню, провадив просвітницьку, виховну, військову підготовку, отримав чин полковника. Марія долучилася до роботи жіночого товариства. 1 листопада 1921 р. народився син Павло.

Наприкінці листопада 1923 р. Волосевичі переїхали до Волинського воєводства, поселившись у Кременці, місті, де до Великої війни жила Марія й де вони одружились. Родина Олександра залишилась у радянській Україні. Відомо, що у 1937 р. його

батько жив у с. Межирів Жмеринського району (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 7).

Поступово життя на Волині налагоджувалось. Спочатку Олександр Іванович зайнявся кооперативною роботою. У 1928 р. брав участь у XI загальних зборах уповноважених Повітового союзу кооператив у Кременці, обраний заступником голови (Волинь, 1928. 12 вересня). З 1924 р. він працював у Волинській духовній консисторії помічником начальника метричного відділу (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 10; ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 4041, арк. 40). Зустрічається інформація про його службу в Хрестовоздвиженській церкві в Кременці (ГДА СБУ, м. Тернопіль, ф. П., спр. 2124, арк. 18).

Марія Волосевич у 1930-х роках. очолювала Кременецьку філію Союзу Українок, жіночої організації з центром у Рівному, яка підтримувала тісні контакти з Союзом українок Галичини (ДАРО, ф. 3, оп. 1, спр. 2, арк. 45). Разом із Параскевією Багринівською з Рівного та Олександрою Підгірською з Ковеля вона представляла Союз українок з центром у Рівному на жіночому конгресі у Станиславові (ДАВО, ф. 46, оп. 9-а, спр. 447, арк. 29). Кременецький осередок жіночої організації був одним із найдіяльніших у Волинському воєводстві, мав власне помешкання, читальнею та бібліотекою, що нараховувала майже 600 книг. (Закрили філію Союзу Українок у Кременці 12 січня 1938 р.). У Кременці родина купила півтора гектари землі поблизу Замкової гори, завершивши 1937 р. зведення будинку. На тому ж подвір'ї у 1939 р. побудували меншу хату (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 54).

Олександр Волосевич підтримував тісні контакти з українськими політичними емігрантами, що осіли у Волинському воєводстві. Опинившись у межах Польської держави і мешкаючи на західноукраїнських землях, колишні військові Армії УНР консолідувалися, намагаючись швидше адаптуватися до нових умов. Для цього у Варшаві виник Український центральний комітет (УЦК), який утворював філії по всій території Другої Речі Посполитої. Уповноваженим УЦК на Кременецький повіт у 1926 р. призначили уродженця Поділля, члена УЦР, учасника Всеукраїнського Трудового конгресу від Брацлавського повіту, кооператора Володимира Мачушенка (Повідомлення, 1926, грудень). Після його переїзду до Луцька УЦК у Варшаві звернувся 1930 р. до

старости Кременецького повіту з проханням погодити на основі нового, затвердженого 24 травня 1930 р., статуту організації уповноваженим на повіт полковника Армії УНР Олександра Волосевича (ДАТО, ф. 2, оп. 1, спр. 1356, арк. 17; ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 2272, арк. 6).

Немало емігрантів залишалися поза впливом УЦК, намагаючись вижити й адаптуватися до нових умов самостійно. Роботі відділів шкодили внутрішні суперечності еміграційного середовища, що перетворилися на пріоритетну проблему впродовж міжвоєнного періоду. Філія УЦК у Кременці була невеликою, тому з часом Головна управа УЦК визначила, що «осередки в Острозі та Кременці можуть належати до Рівненської філії» (ЦДІА України, м. Львів, ф. 580, оп. 1, спр. 6, арк. 87). Полковник Волосевич, як діяч та керівник філії УЦК, брав участь у відзначенні річниць загибелі Симона Петлюри, матеріально допомагав у справі заснування притулків та шкіл для дітей українських емігрантів у Польщі. Допомогу дітям, що перебували в Каліші, організовували впродовж усього міжвоєнного періоду. Вони приїздили на відпочинок тривалістю півтора місяця, їх розміщували серед селян Кременецького повіту. Перебування дітей у Волинському воеводстві, «серед рідного оточення їх переродило, вони зміцніли фізично, освідомилися національно і набралися рідного повітря» (Діти емігрантів на Волині, 1937, 3 вересня) – писала газета «Діло».

О. Волосевич комунікував з багатьма колишніми військовими УНР, які з різних причин приїздили до Кременця. Зокрема, 1926 р. бачився з М. Чеботарівим, очільником розвідки УНР в екзилі (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 9, 11 зв). Навідувався до Кременця Іван Литвиненко, уродженець с. Хоружівка на Сумщині, учасник Першої світової війни, командир Запорізької дивізії Армії УНР. Ці приїзди почастішали після того, як він очолив розвідувальний центр УНР у волинському прикордонні та жив у 1928 – 1935 рр. у Рівному під прізвищем Іван Данилович Морозенко (ГДА СБУ, м. Київ, ф. 5, спр. 10418, арк. 3, 13 зв., 70, 286, 322; Сідак, Вронська, 2003: 62). Буваючи в Кременці, І. Литвиненко зупинявся, як правило, в будинку Волосевичів, іноді навіть приймав там агентуру. Зауважимо, що Кременецький повіт як прикордонний відіграв особливу роль у розгортанні роботи спецслужби. На території повіту розвідпункти і резиденти уенерівської розвідки діяли у Барсуках, Кременці, Гусятині,

Ланівцях, хоча місце їхнього розташування часто змінювалось. Відносини між двома полковниками були приятними ще з часу знайомства 1919 р., згодом спільного перебування в таборі Каліша (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 13 зв.). Свідченням дружніх взаємин було запрошення І. Литвиненком О. Волосевича на своє весілля з Галиною Шпігельман у с. Дермань Здолбунівського повіту (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 12).

Під керівництвом І. Литвиненка в Рівному виник спеціальний комітет для встановлення пам'ятника отаманові Василеві Тютюннику, який помер від тифу 1919 р. й був там похований (Давидюк, 2016: 262-263). Акцію встановлення пам'ятника підтримало засноване у середовищі старшин «Українське воєнно-історичне товариство» (УВІТ), яке займалося збором матеріалів та документів про визвольну боротьбу, впорядкуванням могил українських вояків (Статут, 1936). Пам'ять про українських героїв шанувалася на Кременеччині. Зусиллями емігрантів й місцевих жителів на цвинтарі поблизу монастиря в Кременці впорядкували велике поховання українських вояків, убитих більшовиками 1919 р. у місцевому шпиталі. Місцева українська громада опікувалися цими могилами: доглядали 38 індивідуальних поховань та одне братське, поставили огорожі та пам'ятник – високу бетонну колону із золотим тризубом й написом: «Їх смерть життя розбудить у народі. Це початок борні, а не кінець». Щорічно першого понеділка після Великодня та на Покрову на цих могилах, прикрашених вінками, військовими та національними емблемами, відправляли Службу Божу, панахиди українською мовою. До вшанування пам'яті загиблих вояків УНР залучали місцеву молодь. Зокрема, учні української гімназії в Кременці попри заборону дирекції 14 жовтня 1929 р. прибрали та прикрасили тризубами, жовто-блакитними стрічками, вінками могили на місцевому цвинтарі (З українського життя, 1929, 10 листопада). О. Волосевич, будучи членом УВІТ, активізував його роботу на Кременеччині, випишував журнал «За державність», долучився до внесків на встановлення пам'ятника отаманові Василеві Тютюннику в Рівному, до вшанування пам'яті колишніх побратимів (Справоздання, 1932, 10 липня).

У жовтні 1936 р. О. Волосевич їздив на збори УВІТ до Варшави (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 17 зв.-18), а 1938 р. отримав запрошення вмістити на сторінках видання «За державність»

своє фото й автобіографію (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 19, 37). За свідчення Євгена Рослюка (старшина 4-ї Сірої бригади 2-ї Волинської стрілецької дивізії Армії УНР, інтернований у таборі Каліша, працював разом з Волосевичем у Волинській духовній консисторії), Олександр Волосевич спеціально для цього фотографувався на фоні Консисторії й напередодні просив, щоб на військовому одязі йому вишили колоски пшениці (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 34, 37 зв.). Зауважимо, що «золоті колоски пшениці на комірі жупана були старшинськими відзнаками: для хорунжого – один, для поручника – два, для сотника – три; штаб-старшини мали такі колоски на срібному полі, генерали – на золотому. Такий порядок був у австрійських офіцерів, лише вони мали вишиті золоті зірки, а українці – колоски» (Прохода, 1969: 252). Ймовірно згадану світлину планували вмістити у 10-му збірнику журналу, підготовленому 1939 р., проте це видання знищили радянські спецслужби (Кисіль, 2001: 110).

1936 р. Волосевич став членом «Українського товариства добротності» (УТД) у Кременці (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 15). Це товариство проурядового характеру виникло на заміну забороненої польською владою «Просвіти» й ставило за мету «нести поміч матеріальну, моральну і культурно-освітню населенню Кременця та інших місцевостей Кременецького повіту» (ДАТО, ф. 2, оп. 1, спр. 248, арк. 11). До його складу входили інші учасники Української революції, зокрема Василь Серафимович, Всеволод Квасницький, Борис Козубський (ДАТО, ф. 2, оп. 1, спр. 182, арк. 10; Давидюк, 2016: 470). Активісти організували Шевченківські академії, урочистості, присвячені Симону Петлюрі (ДАТО, ф. 2, оп. 1, спр. 527, арк. 36 зв.), проводили пошанування вояків, загиблих у боях із більшовиками та похованих у братських могилах (ДАТО, ф. 2, оп. 1, спр. 182, арк. 53). УТД, як і інші організації, перебувало під наглядом поліції, адже часто діячі українських праворадикальних партій, насамперед ОУН, використовували проурядові осередки для поширення власних ідей (ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 3585, арк. 2, 9). З ініціативи управи УТД у Кременці, 25 жовтня 1936 р. відбулася спільна з очільниками проурядової партії Волинське українське об'єднання (ВУО) конференція для налагодження контактів і співпраці між двома організаціями (ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 3585, арк. 3). Через рік, 28 жовтня 1937 р., кременецький староста звітував воєводському урядові про лояльність керівництва УТД,

яке не зумовлює «труднощів в очищенні філій від елементів, негативно налаштованих до Польської держави» (ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 3585, арк. 11). У цей час О. Волосевич підтримував зв'язки з українськими послами до польського сейму, емігрантами УНР, які часто приїздили до Кременця, зокрема Степаном Скрипником, Микитою Бурою, Петром Певний та ін. Хоча членом проурядової регіональної партії ВУО полковник Волосевич не був, він разом з дружиною поділяв швидше національно-демократичні, а не пропольські погляди еміграційного середовища УНР.

Початок Другої світової війни й окупація західноукраїнських земель радянськими військами згідно з секретними протоколами Пакту Молотова-Ріббентропа призвели до зникнення середовища уенерівської політичної еміграції. Частина її представників виїхала на піднімецьку територію, ті, що залишились, відразу потрапили під приціл органів НКВС й арешт, адже для нової влади слово «петлюрівець» було синонімом «ворог народу».

Будучи українським патріотом, О. Волосевич відмовився йти зустрічати війська Червоної армії у вересні 1939 р. Водночас, розуміючи, чого можна чекати від більшовиків, планував виїхати на піднімецьку територію (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 31-31 зв.). Очевидно, не встиг, й 27 вересня 1939 р. був арештований опергрупою НКВС у Кременці. Утримували полковника Армії УНР у місцевій тюрмі. Свідками по його справі виступили четверо осіб, серед них посол до польського сейму другої каденції Іван Власовський (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 25-27), який 1934 р. переїхав з Луцька до Кременця, отримавши призначення секретаря Волинської духовної консисторії, а восени 1939 р. працював вчителем української середньої школи № 1 у Кременці. З матеріалів АКС постає невідомий раніше факт, що І. Власовський арештовувався польською владою за співпрацю зі Славутським відділом ДПУ, але після шести місяців був звільнений. Свідчив проти О. Волосевича також його колишній помічник у Волинській духовної консисторії, в минулому старшина Армії УНР Євген Рослюк (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 32-34 зв.).

Після допитів та очних ставок у вересні 1940 р. українського полковника перевели до в'язниці м. Кіровоград, де й висунули звинувачення за статтею 54-13 КК УРСР. Безумовно, психологічний, фізичний тиск негативно вплинули на стан здоров'я О. Волосевича. У лікарській довідці, підписаній начальником тюрми в

Кременці, читаємо: «Здатний до праці в обмежений спосіб через ревматичні болі нижніх кінцівок і слабкість нервів руки» (ГДА СБУ, м. Тернопіль, ф. П., спр. 4232, арк. 5). Через півроку у в'язниці Кіровограда в довідці про медичне обстеження вказано: «Міокардит, анемія... до фізичної праці придатний» (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 6, конверт). 8 березня 1941 р. ОН при НКВС СРСР засудила Олександра Івановича Волосевича «за активну боротьбу проти радянської влади у роки громадянської війни» до 8 років таборів (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 47 а). У квітні 1941 р. його етапували до Севпечлага. У Печорлазі МВС СРСР (м. Печора Комі АРСР) 29 липня 1943 р. полковник Олександр Волосевич помер (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 58 зв.).

Дружині та сину О. Волосевича вдалося врятувати своє життя, виїхавши на територію Генеральної губернії, до Холма, де Марія вчоргове долучилась до Союзу Українок, сприяла роботі Архiepіскопської ради митрополита Іларіона (У. І. Б., 1992: 171). У серпні 1941 р. вони повернулись до рідної оселі в Кременці. Марія працювала в господарчому відділі міської управи, вчителювала, Павло займався агрономією. Однак співіснування з нацистським режимом виявилось неможливим: Марія ледве врятувалась від розстрілу, Павло був арештований й півроку просидів у Кременецькій в'язниці (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 54). Далі була еміграція до Польщі, Німеччини, у 1949 р. – до Канади. За океаном Марія Волосевич була членкинею Союзу українок Канади, Союзу колишніх українських вояків, працювала в Товаристві «Волинь» у Торонто, в Інституті дослідів Волині (У. І. Б., 1992: 171). Олександр й Марія Волосевичі були нагороджені «Хрестом Симона Петлюри» та «Воєнним хрестом» (Тинченко, 2011: 294, 340, 357).

1994 р. Павло Олександрович Волосевич, який мешкав у Канаді, звернувся з проханням про реабілітацію свого батька, також через родичів адресувався до прокуратури Тернопільської області й Кременецької міської ради щодо повернення батьківського майна (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 54-55). Довідку про реабілітацію Павло Олександрович та його родина в Канаді отримала, майно, на жаль, ні, позаяк у справі не було даних про його конфіскацію. Олександра Волосевича реабілітували рішенням прокуратури Тернопільської області 31 березня 1989 р. (ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178, арк. 51-51 зв.).

Висновки. Таким чином, архівні документи, матеріали міжвоєнної періодичної преси дозволяють окреслити місце полковника Армії УНР Олександра Волосевича у громадському житті міжвоєнного Кременця. Як керівник філії УЦК у Кременці, діяч УВІТ, УТБ він проводив роботу із згуртування українських політичних емігрантів, допомагав розвідувальному центрові УНР, разом з дружиною сприяв розвитку української національної свідомості, опікувався впорядкуванням могил українських вояків, допомагав дітям емігрантів у Каліші. Після початку Другої світової війни й встановлення в регіоні більшовицької влади одним із перших потрапив у поле зору органів НКВС та був арештований. За свою участь в Армії УНР та активну громадську позицію в міжвоєнний час заплатив найвищу ціну: після арешту органами НКВС і засудження помер у таборі. Його ім'я цілком аргументовано може бути вписане не лише в локальну історію волинського краю, а й у воєнну історію України.

Використані посилання

- Волинь (1928, 12 вересня). *Господарсько-кооперативний часопис*, 37, 3.
- Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (ГДА СБУ, м. Київ), ф. 5, спр. 10418.
- Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Тернопіль (ГДА СБУ, м. Тернопіль), ф. П., спр. 4232.
- Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Тернопіль (ГДА СБУ, м. Тернопіль), ф. П., спр. 2124.
- Давидок, Р. (2016). Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів; Рівне. 704 с.
- Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. 46, оп. 9, спр. 4041.
- Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. 46, оп. 9, спр. 3585.
- Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. 46, оп. 9-а, спр. 447.
- Державний архів Тернопільської області (ДАТО), ф. 2, оп. 1, спр. 248.
- Державний архів Тернопільської області (ДАТО), ф. 2, оп. 1, спр. 1356.
- Державний архів Тернопільської області (ДАТО), ф. 2, оп. 1, спр. 182.
- Державний архів Тернопільської області (ДАТО), ф. 2, оп. 1, спр. 527.
- Державний архів Тернопільської області (ДАТО), ф. 231, оп. 1, спр. 2272.
- Державний архів Тернопільської області (ДАТО), ф. Р-3429, оп. 3, спр. 178.
- Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф. 3, оп. 1, спр. 2.
- Діти емігрантів на Волині (1937, 3 вересня). *Діло*, 193, 9.
- 3 українського життя (1929, 10 листопада). *Тризуб*, 45, 25–26.
- Закрили філію Союзу Українок у Кременці (1938, 12 січня). *Діло*, 7, 4.

- І того вже не вільно (1937, 21 жовтня). *Діло*, 232, 9.
- Кисіль, З. (2001). Українське воєнно-історичне товариство (1920-1939). *Український історичний журнал*, 2, 100-112.
- Манзуренко, В. (2013). Героїчне життя Марії Волоосевич. *Воєнна історія України. Волинь та Полісся*: зб. наук. праць. Рівне, С. 299–301.
- Омелянович-Павленко, М. (2007). Спогади командарма (1919-1920) / Упоряд. М. Ковальчук. Київ: Темпора, 608 с.
- Повідомлення (1926, грудень). *Вісті Українського Центрального Комітету в Польщі*, 7, 31.
- Прохода В. (1969). Записки непокірливого. Кн. 1. Торонто: Видавництво «Проблем». 435 с.
- Руккас А. (2015). «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). Київ: Видавець Олег Філюк. 480 с.
- Сідак В., Вронська Т. (2003). Спецслужба держави без території: люди, події, факти: військова розвідка та контррозвідка ДЦ УНР в екзилі 1926–1936 рр. Київ: Темпора, 240 с.
- Сідак В., Вронська Т., Скрипник О. (2018). Спецслужба Військового міністерства Державного Центру УНР в екзилі (1926–1936 рр.). Київ: Прометей. 259 с.
- Справоздання (1932, 10 липня). *Тризуб*. 1932, 28-29, 41.
- Статут (1936). Статут Українського Воєнно-історичного товариства. Варшава, 1936. 16 с.
- Тинченко Я. (2007). Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ: Темпора, 536 с.
- Тинченко, Я. (2011). Офіцерський корпус Армії УНР (1917–1921). Кн. II. Київ: Темпора, 424 с.
- У. І. Б. (1992). Пам'яті Марії Волоосевич [Некролог]. *Літопис Волині*, 17–18, 170–171.
- Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІА України, м. Львів), ф. 580, оп. 1, спр. 6, арк. 87.

References

- Volyn (1928, 12 veresnia). *Hospodarsko-kooperatyvnyi chasopys*, 37, 3. [in Ukrainian].
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, m. Kyiv (HDA SBU, m. Kyiv) [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv], f. 5, spr. 10418. [in Ukrainian].
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, m. Ternopil (HDA SBU, m. Ternopil) [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine, Ternopil], f. P., spr. 4232. [in Ukrainian].
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, m. Ternopil (HDA SBU, m. Ternopil) [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine, Ternopil], f. P., spr. 2124. [in Ukrainian].
- Davydiuk, R. (2016). *Ukrainska politychna emihratsiia v Polshchi: sklad, struktura, hromadsko-politychni praktyky na terytorii Volynskoho voievodstva*. [Ukrainian

political emigration in Poland: staff, structure, social and political practices in the Volyn Voivodeship]. Lviv; Rivne. 704 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti (DAVO) [*State Archive of Volyn Region*], f. 46, op. 9, spr. 4041. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti (DAVO) [*State Archive of Volyn Region*], f. 46, op. 9, spr. 3585 [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti (DAVO) [*State Archive of Volyn Region*], f. 46, op. 9-a, spr. 447. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti (DATO) [*State Archive of Ternopil Region*], f. 2, op. 1, spr. 248. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti (DATO) [*State Archive of Ternopil Region*], f. 2, op. 1, spr. 1356. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti (DATO) [*State Archive of Ternopil Region*], f. 2, op. 1, spr. 182. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti (DATO) [*State Archive of Ternopil Region*], f. 2, op. 1, spr. 527. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti (DATO) [*State Archive of Ternopil Region*], f. 231, op. 1, spr. 2272. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti (DATO) [*State Archive of Ternopil Region*], f. R-3429, op. 3, spr. 178. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti (DARO) [*State Archive of Rivne Region*], f. 3, op. 1, spr. 2.

Dity emigrantiv na Volyni (1937, 3 veresnia). *Dilo*, 193, 9. [in Ukrainian].

Z ukrainskoho zhyttia (1929, 10 lystopada). *Tryzub*, 45, 25–26. [in Ukrainian].

Zakryly filiiu Soiuzu Ukrainok u Kremiansi (1938, 12 sichnia). *Dilo*, 7, 4. [in Ukrainian].

I toho vzhe ne vilno (1937, 21 zhovtnia). *Dilo*, 232, 9. [in Ukrainian].

Kysil Z. (2001). Ukrainske voienno-istorychne tovarystvo (1920-1939). [Ukrainian Military Historical Society (1920-1939)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 100-112. [in Ukrainian].

Manzurenko, V. (2013). Heroichne zhyttia Marii Volosevych. [The heroic life of Maria Volosevich]. *Voïenna istoriia Ukrainy. Volyn ta Polissia*: zb. nauk. prats. Rivne, 299–301. [in Ukrainian].

Omelianovych-Pavlenko, M. (2007). Spohady komandarma (1919-1920) [Memoirs of a commander (1919-1920)] / Uporiad. M. Kovalchuk. Kyiv: Tempora, 608 s. [in Ukrainian].

Povidomlennia (1926, hruden). *Visti Ukrainskoho Tsentralnoho Komitetu v Polshchi*, 7, 31. [in Ukrainian].

Prokhoda V. (1969). Zapyssky nepokirlyvoho. [Notes of a disobedient]. Kn. 1. Toronto: Vydavnytstvo «Proboiem». 435 s. [in Ukrainian].

Rukkas A. (2015). «Razom z polskym viiskom»: Armiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliky 1920 r. (struktura, orhanizatsiia, chyselnist, uniforma). [«Together with the Polish army»: the Army of the Ukrainian People's Republic in 1920 (structure, organization, numbers, uniform)]. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk. 480 s. [in Ukrainian].

Sidak V. Vronska T. (2003). Spetssluzhba derzhavy bez terytorii: liudy, podii, fakty: viiskova rozvidka ta kontrozvidka DTs UNR v ekzyli 1926–1936 rr. [Special

service of the state without territory: people, events, facts: military intelligence and counter-intelligence of the UNR Central Committee in exile 1926–1936.]. Kyiv: Tempora, 240 s. [in Ukrainian].

Sidak V., Vronska T., Skrypnyk O. (2018). Spetssluzhba Viiskovoho ministerstva Derzhavnoho Tsentru UNR v ekzyli (1926–1936 rr.). [The Special Service of the Military Ministry of the State Center of the Ukrainian People's Republic in exile (1926–1936)]. Kyiv: Prometei. 259 s. [in Ukrainian].

Spravozdannya (1932, 10 lypnia). *Tryzub*. 1932, 28-29, 41 [in Ukrainian].

Statut (1936). Statut Ukrainskoho Voienno-Istorychnoho tovarystva. Varshava, 1936. 16 s. [in Ukrainian].

Tynchenko Ya. (2007). Ofiterskyi korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (1917–1921). [Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917–1921)]. Kyiv: Tempora, 536 s. [in Ukrainian].

Tynchenko Ya. (2011). Ofiterskyi korpus Armii UNR (1917–1921). [Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917–1921)]. Kn. II. Kyiv: Tempora, 424 s. [in Ukrainian].

U. I. B. (1992). Pamiati Marii Volosevych [Nekroloh]. *Litopys Volyni*, 17–18, 170–171. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lvovi (TsDIA Ukrainy, m. Lviv) [Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv], f. 580, op. 1, spr. 6, ark. 87. [in Ukrainian].

Marchenko Ya., Davydyuk R.

COLONEL OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC ARMY OLEKSANDR VOLOSEVYCH: MILITARY AND PUBLIC-POLITICAL ACTIVITIES

The article traces the pages of the biography of the colonel of the UNR Army, a native of Podillia, Oleksandr Volosevych. A critical analysis of the historiography, memories of the Ukrainian revolution participants, the involvement of materials from interwar periodicals and archival documents from the State Archives of Ternopil, Lutsk, Rivne, Lviv, the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine in Kyiv and Ternopil made it possible to detail his military activities, public work in the interwar period, and also the circumstances of the arrest at the beginning of the Second World War and the subsequent fate.

Attention is focused on the participation of O. Volosevych in the First World War and the Ukrainian National Democratic Revolution as a staff officer, a participant in the First Winter Campaign, interned in the Kalisz camp.

The place of Colonel Volosevych in the public life of interwar Volyn, as a member of the Supervisory Board of the District Union of Cooperatives in Kremenets, an employee of the Volyn Spiritual Consistory, is outlined. It has been proven that, as the head of the Kremenets branch of the Ukrainian Central Committee, he contributed to the consolidation of former revolution participants, was one of the organizers of

commemorating Simon Petlyura,'s death anniversaries and helped financially to the children of Ukrainian emigrants in internment camps. It was noted that O. Volosevych had contacts with representatives of the UNR intelligence, which had a number of intelligence points on the territory of the border Kremenets county.

It was established that as a member of the «Ukrainian Military Historical Society» O. Volosevych took care of arranging the graves of Ukrainian soldiers, participated to the contributions to the installation Ataman Vasyl Tyutyunnyk monument in Rivne, overpaid the magazine «For Statehood». Having joined the pro-government «Ukrainian Association of Charity» in Kremenets, he participated in organizing the Shevchenko Academies, celebrations dedicated to Ukrainian historical events and figures.

After the beginning of the Second World War and the establishment of Bolshevik power in the region, the colonel was one of the first to come under the scrutiny of the NKVD authorities. The circumstances of O. Volosevych's arrest are highlighted through his archival and criminal cases discovered, processed and verified by the authors. For his participation in the UNR Army and active public position, he was convicted and died in the camp. A separate plot line of the scientific article is the family life of Alexander Volosevych, the fate of his wife and son.

Keywords: *Oleksandr Volosevych, UNR Army, Volyn Voivodeship, Kremenets, public activity, NKVD.*

УКРАЇНСЬКИЙ ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ ЗА ГАЛИЧИНУ 1918 – 1920-х РОКІВ

Українсько-польський збройний конфлікт, що розпочався 1 листопада 1918 р. після проголошення Західноукраїнської держави, не тільки започаткував нову історію боротьби за українську державність, а й став каталізатором формування збройних сил молодій республіці. Галицьке військо стало на захист своєї держави. Одночасно з цим проти польських збройних формувань почали діяти українські партизанські і напівпартизанські відділи – як на лінії зіткнення, так і в заплілі в поляків. Ця стаття аналізує збройні виступи українського населення ЗУНР у 1918-1920 роках, вивчаються передумови виникнення українського партизанського руху, ставлення командування Галицької армії до діяльності таких загонів, що, як правило, діяли автономно і здебільшого не узгоджували свої дії з НКГА. Проводиться періодизація діяльності партизанських відділів, досліджуються причини, через які цей рух не став масовим.

Ключові слова: Західноукраїнська Народна Республіка, ЗУНР, Українська революція, Галичина, Військо Польське, партизани.

Постановка проблеми. Дослідження теми Перших визвольних змагань на західноукраїнських землях, як правило, торкається лише діяльності органів державної влади Західноукраїнської Народної Республіки та воєнних дій її збройних сил – Галицької армії. Однак поза увагою дослідників залишається такий цікавий аспект, як збройний опір українського населення Галичини польській владі у 1918 – 1920 рр. Діяльність таких самоорганізованих селянських загонів відіграла певну роль в тогочасному українсько-польському збройному конфлікті, а тому вартує ширшого висвітлення та вивчення.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Перебіг українсько-польського збройного конфлікту в Західній Україні, який розпочався після Листопадового чину 1918 року, висвітлювали у своїх роботах багато вітчизняних, діаспорних і закордонних дослідників. Варто згадати праці М. Литвина, К. Науменка, Л. Шанковського,

Стецишин Олег Леонідович, аспірант кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів.

© Стецишин О.Л., 2023.

О. Павлишина, О. Дедика, М. Клімецького, Н. Гуде, М. Кротофіля та інших істориків, п'ятитомне зібрання спогадів учасників та документів періоду Перших визвольних змагань, виданих у Канаді Д. Микитюком, збірки документів, підготовані Т. Гунчаком і О. Карпенком, інші джерельні матеріали, що дає змогу сформувати доволі цілісну картину того, що відбувалося.

Водночас є ще низка тем, які залишаються поза прискіпливою увагою української історіографії. Серед них можна відзначити діяльність українських партизанських і напівпартизанських відділів, які у 1918 – 1920 рр. діяли на території Західної України в тилу польських військ або ж на українсько-польському прикордонні. Метою статті є заповнення інформаційних пробілів у цьому питанні.

Мета та завдання дослідження. У нашій роботі ми узагальнюємо і досліджуємо інформацію про діяльність українських збройних відділів, які виступали проти польської влади або у безпосередній близькості до лінії фронту, або ж у запіллі. Вивчаємо позитивні і негативні явища, що спричиняла їхня діяльність, встановлюємо причини, які не дали змоги партизанському рухові стати справді загальнонародним.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед треба визначитися з термінологією. Візьмемо за основу пояснення, викладені у вітчизняних енциклопедичних виданнях, що партизанський рух – це «форма збройної боротьби народних мас на захопленій противником території» (*Юридична енциклопедія, 2002, 4: 701*), а партизани – це «особи, організовані в загони, що не належать до складу регулярних армій, добровільно борються переважно в тилу ворога проти іноземних окупантів і покладаються на співчуття та підтримку народу» (*Українська дипломатична енциклопедія, 2004, 2: 255*).

Також варто відразу наголосити на важливій відмінності між партизанським рухом, який існував в Галичині після першої і під час (та після) другої світових воєн. На відміну від 1940 – 1950 років діяльність західноукраїнських партизанських загонів у 1918 – 1920 роках була більше стихійною, майже не координувалася (особливо на початкових стадіях) якимось центром чи штабом за лінією фронту. А тому, на нашу думку, більше відповідала визначенню про «збройну боротьбу народних мас на захопленій противником території», ніж ті партизанські загони, які під час

Другої світової війни були сформовані на території України окремими організаціями (наприклад, ОУН) чи органами влади (СРСР чи Польщі).

Якщо спробувати періодизувати діяльність українських загонів, які під час Перших визвольних змагань вели партизанську боротьбу проти польських сил, то її можна поділити на три етапи. Перший – спонтанне формування цих відділів, яке розпочалося відразу ж після Листопадового чину, тобто після 1 листопада 1918 р., коли вояки-українці (а в деяких випадках і не тільки українці) австро-угорської армії або ж мешканці окремих населених пунктів, дізнавшись про проголошення української держави, поодиночі чи групами починали встановлювати українську владу у містах свого проживання чи дислокації.

Як наслідок, у перші два місяці після Листопадового чину (тобто у листопаді-грудні 1918 р.) збройні сили ЗУНР були «мішаниною» регулярних і партизанських або напівпартизанських відділів, сотень, куренів чи груп, які дуже часто діяли автономно, не маючи належного зв'язку з вищим командуванням. (*Енциклопедія українознавства, 1980, 2: 3344*) Однією з причин їх виникнення стало те, що творці західноукраїнської революції не очікували такого серйозного спротиву з боку польської сторони. І їхня неготовність до війни призвела до дещо хаотичного формування галицького війська (*Українська Галицька Армія, 1958: 77*).

Відомо, що у той час такі партизанські відділи діяли, зокрема, на лівому березі річки Сян в районі Перемишля. Ці загони були сформовані з мешканців українських сіл Бушковички, Дуньковичі та інших. (*Українська Галицька Армія, 1976: 10*) Можна припустити, що однією з причин виникнення цих збройних селянських груп став польський терор проти мешканців цих сіл після того, як українці спробували захопити владу у Перемишлі. Відомо, що під час збройного протистояння обох сторін 5 листопада 1918 р. польські легіонери зарубали у селі Бушковичі (сусідньому з Бушковичками) чотирьох українських вояків, а в низці інших українських сіл реквізували худобу і заарештували людей, що, ймовірно, стало додатковим чинником для появи самоорганізованих селянських загонів.

У нас немає інформації про подальшу долю українських партизанських відділів, які наприкінці 1918 р. оперували в районі Надсяння. Натомість відомо, що партизанські відділи, які у

листопаді виникли в околицях Львова після відходу українських військ, разом із ними стали зародком регулярних фронтових частин (Литвин, Науменко, 1995: 41, 66).

Другий етап існування українських збройних формувань партизанського типу на території ЗУНР розпочато з кінця грудня 1918 року після призначення начальником Генштабу (Генеральної булави) Галицької армії полковника-наддніпрянца Євгена Мишковського. Він розпочав наводити лад у війську ЗУНР, зокрема, започаткувавши структуру армії, що складалася з трьох корпусів.

Однак при цьому Мишковський толерував й партизанську діяльність окремих відділів, які за певних обставин, якщо цього вимагали загальні інтереси, могли вести бойові дії окремо від решти війська і не завжди узгоджуючи їх з командуванням. Як зазначав історик Перших визвольних змагань Л. Шанковський, полковник Є. Мишковський вважав, що «перемогу над поляками можна досягти, переймаючи від них ініціативу й розгромлюючи їх швидкими діями зачіпно-маневреного характеру, головно на тилах і крилах наступаючих польських військ... Для реалізації цієї ідеї потрібно було створити швидкі загони мішаного типу, густо насичені кіннотою, які вмieli б застосовувати далекі обхідні маневри та не боялися б методів партизанської війни» (*Українська Галицька Армія, 1958: 157*).

Водночас у низці інших випадків партизанські відділи повинні були діяти у тісному контакті з Галицькою армією. Зокрема, така взаємодія була передбачена під час планування Генеральним штабом грудневого, 1918 р., наступу українських сил на Львів. Згідно з цим планом, бойова група полковника Антіна Кравса мала перерізати залізницю Львів-Перемишль, прикриваючи українські позиції від можливого польського наступу з боку Перемишля. У свою чергу партизанські відділи, згідно з планами командування Галицької армії, повинні були виступати проти польських сил в напрямку Раву-Руської, Сокаля і Яворова. (*Ісаюк О. Війна з оглядкою на політику. Режим доступу: www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/viyna-z-oglyadkoyu-na-politiku-dva-nastupi-na-lviv-11012019200000*)

До слова, одним із тих командирів, які вважали цю частину території Західноукраїнської Народної Республіки найбільш придатною для ведення партизанської діяльності, був саме А. Кравс,

командувач бойової групи «Хирів» (*Українська Галицька Армія, 1960: 49*).

Важливим фактором, що негативно впливав на чисельність селянських відділів, які діяли автономно від головних українських сил, стало проведення владою ЗУНР «примусової бранки» (мобілізації). Згадку про це знаходимо у польських джерелах, зокрема, у звіті одного з підрозділів ВП від 22 січня 1919 р. (*Українська революція, 1984: 16*).

Втім, мобілізація до Галицького війська хоч і зменшувала чисельність українських озброєних груп у запіллі ворога, однак не мала вирішального впливу на їхню діяльність. Один з таких українських партизанських відділів, попри на проведену «бранку» діяв на північ від села Гусаків, в околицях сіл Селиська, Новосілки і Яксманичі, у той час, як очолювана А. Кравсом бойова група стримувала наступ поляків на позиціях між Хировом і Крукеничами. Цей відділ, зокрема, регулярно нападав на залізничну колію між Медикою і Мостиськами, порушуючи тим самим сполучення між Перемишлем та Львовом. Причому діяв цей загін доки Галицька армія не відступила з цієї території. Напади цього партизанського відділу так дошкуляли полякам, що для його ліквідації наприкінці 1918 р. з Перемишля було вислано батальйон під командуванням Жмігородського. Однак 1 січня 1919-го в с. Новосілки його зупинив і завдав відчутних втрат відділ місцевої української міліції (*Якимович, 1992: 488*).

Втім, через низку причин грудневий наступ ГА на Львів не вдався. Не зміло українське командування й заблокувати рух ворожих транспортів за маршрутом Перемишль – Львів. Тож до Львова, як зазначав у своїх спогадах генерал армії УНР О. Удовиченко попри всі зусилля українських партизанів, що висаджували у повітря залізничні мости і колію, продовжували перебувати ворожі потяги з особовим складом, зброєю, продуктами харчування (*Удовиченко, 1954: 76*).

Третій, завершальний етап розвитку партизанського руху, на нашу думку, розпочався у лютому 1918-го, коли Є.Мишківського на посаді начальника Генштабу змінив виходець з австро-угорської армії Віктор Курманович, який на відміну від свого попередника попервах був прихильником ведення «традиційних» позиційних методів ведення війни. Це, зокрема, знайшло своє відображення у фактичному припиненні автономної діяльності бойових загонів,

які діяли за лінією фронту. Їх вводили до складу армійських формувань і підпорядковували загальному командуванню.

Втім, вже за кілька місяців погляди Курмановича все ж зазнали трансформації. Навесні того ж 1919 р., напередодні травневого наступу армії Галлера, Начальна команда Галицької армії (НКГА) під його началом на випадок зміни ситуації на фронтах розробила план переведення галицького війська за р. Дністер. Це повинно було суттєво звузити лінію фронту і збільшувало обороноздатність українських позицій. Одночасно з можливим відступом, за словами самого Курмановича, було «намічено зорганізувати партизанську війну в найширшому розумінні, на терені на північ від Дністра» (*Курманович, 1934: 4*). Однак, як ми знаємо, ці плани не були реалізовані.

Найбільш партизанським регіоном у період із кінця 1918 початку 1919 років можна вважати територію між містами Ярослав, Любачів, Жовква, Рава-Руська, Перемишль, де у перші місяці українсько-польського збройного протистояння діяла низка партизанських і напівпартизанських загонів.

Серед них варто відзначити групи під командуванням сотника В. Стафіняка, поручника УСС О. Перфецького, четарів А. Шустикевича і О. Табака, які наприкінці 1918 - початку 1919 рр. здійснили декілька сміливих рейдів за лінію фронту. Слід згадати також діяльність напівпартизанських відділів четаря І. Пушкаря, поручників І. Грещака і В. Секунди, а також партизанського загону, складеного з мешканців села Любичі Королівські, який в ніч з 12 на 13 грудня 1918 р. напав на тамтешню залізничну станцію, захопивши чимало полонених (*Божик, 1934, 4: 12; Литвин, 1998: 131, 220*). Водночас треба наголосити, що на загал вся бойова група ГА «Угнів» до лютого 1919 року нагадувала великий напівпартизанський загін (*Ткачук, Кривизюк, 2017, 29: 84*).

Діяв у цьому регіоні й один із найвідоміших партизанських командирів ЗУНР, етнічний німець Йоганн (Іван) Клеє (інші варіанти прізвища – Кле, Клей). Уродженець німецької колонії Гартфельд, що під Львовом, звичайний сільський мельник за спеціальністю, у листопаді 1918 року він, як і десятки інших німецьких колоністів Західної України, вирішив домогтися галицьким українцям відстояти свою державність. До лав українського війська Й. Клеє вступив у день Листопадового чину. Революція застала його у місті Любачів (тепер – Республіка Польща), у тамтешньому

австро-угорському гарнізоні, де він служив у званні фенріха (*ЦДАВОУ, 2188, 2, 44: 146*). Після отримання звістки про повстання незалежної української держави Клеє також був одним з ініціаторів захоплення Любачева групою бійців-українців, а потім разом із побратимами перейшов до партизанських методів боротьби.

Він сформував власний партизанський загін і розпочав активно нападати на польські війська на західному пограниччі ЗУНР, тримаючи у постійній напрузі польських вояків і місцеве польське населення. Зокрема, в районі м. Ярослав до його загону долучився озброєний відділ з м. Угнів у складі 31 вояка і 4 старшин (*Божик, 1934, 5: 9*).

У листопаді 1918 року вояки Івана Клеє обороняли від військ польського генерала Ромера підступи до Яворова, у грудні – захищали містечко Немирів, воювали на Жовківщині, а також постійно руйнували стратегічне для поляків залізничне сполучення з Перемишлем та Ярославом (*Литвин, 1998: 220, 222, 224*).

«Відбити український наступ власними силами ми не зможемо. Залізнична лінія з Перемишля день у день зазнає потужних атак. Позиції українців в деяких місцях є в кількох десятках метрів від залізничного насипу, вони мають добрий військовий матеріал і не рахуються з боєприпасами», – описувало тодішню ситуацію командування польських військ (*ДАЛО, 257, 1, 285: 21-22*). Апогеєм зимових боїв став повний розгром 13 січня 1919 року бійцями Клеє крупного польського угруповання під Жовквою (*Шанковський, 1974: 112, 121*).

Очевидці характеризували Клеє як талановитого майстра партизанської боротьби, талановитого та мужнього командира, який вмів організовувати засади на противника. Із документів і свідчень очевидців можна також зробити висновок, що Клеє був хорошим психологом, який вдало налаштовував своїх підлеглих на бій. Відтак, усі бойові дії його підрозділу були з одного боку зухвалими, з іншого – добре спланованими, сміливими, і, як правило, успішними.

Страх перед німцем-партизаном був таким великим, що один лише вигук під час битви «Там Клеє!!!» міг спричинити втечу польських вояків з поля бою. Як визнавала «Gazeta Lwowska», «славний український майор Клеє є пострахом цілої околиці в трикутнику Янів-Яворів-Немирів» (*Барагура, 1982: 35; Gazeta Lwowska, 1919, 101: 4*).

Ажіотаж навколо власної персони своєю поведінкою нагнітав і сам Клей. Він жорстко, іноді навіть жорстоко, придушував у себе в тилу будь-який опір. Розплата за це була швидкою та відповідною законам воєнного часу.

Зі слів очевидців, Клеє надзвичайно турбувався про своїх вояків, а тому його партизани були завжди добре екіпіровані та забезпечені провізією. Причому головний тягар з утримування своїх підлеглих він нерідко перекладав на плечі польського населення тих населених пунктів, що займав його загін.

Як це звично відбувалося у вересні 1919 р., описував на сторінках газети «Стрілець» колишній член уряду Директорії Осип Назарук: «Його частина все була одягнена й накормлена.... В неділю казав: «Хлопці! Сьогодні буде фасунг (видача) обуви!». Опісля обступав костел в першій лучшій місті й виходячим полякам казав роззуватися, а своїм козакам пробувати їх обув. Чи це було добре? Спробуйте сумніватися в це, але перед його жовнірами, які називають його «пан отаман Клей», а які нині ходять голі, босі й голодні в найбагатшій країні Європи. Тоді побачите, як вони скочуть вам до очей в обороні свого отамана, чужинця по батьку й матері» (*Стрілець, 1919, 67: 1*).

Аби загасити страх своїх жовнів перед Клеє, польське командування навіть проводило повномаштабні зачистки тих населених пунктів регіону, де, за даними розвідки, він міг перебувати, а також проводило психологічну обробку своїх солдатів перед боєм. Навесні 1919 р. польське командування навіть обіцяло своїм солдатам заплатити 100 000 корон за голову невлвовимого українсько-німецького партизана.

Начальний вождь Галицької армії генерал М.Омелянвич-Павленко, оцінюючи згодом якість командних кадрів УГА станом на середину грудня 1918 р., поставив талановитого самородка Клеє в один ряд із такими «відомими армії і щирому громадянству» командантами, як Кравс, Микитка, Тінкль і Бізанц, за спиною яких, до слова, були престижні офіцерські школи та військові академії (*Омелянвич-Павленко, 2007: 128*).

У середині січня 1919-го Клеє вмilo використав закон УНР, за яким кожен український військовослужбовець після перемоги повинен був отримати (залежно від строку служби) один-два гектари землі. Щоб мотивувати своїх вояків, чимало з яких були малоземельними селянами, на подальшу боротьбу і підняти їхній

бойовий дух, він пообіцяв кожному ще більше землі по тричотири “морги” (1,7-2,3 гектара) поля. Однак при цьому весь час наголошував, що для того, аби їх отримати, воякам треба прогнати з Галичини польські війська, які заважають поділу землі.

Він пообіцяв віддати у володіння своїм солдатам землі, які належали польським аристократичним родинам Чосновських і Шептицьких. «Я сам чув, як два українські солдати говорили, що поділ ґрунтів може бути хоч зараз, лишень польське військо цьому заважає», – розповів згодом польським властям свідок тих подій, яворівський лікар Я.Орський (*ДАЛО*, 257, 2, 1066: 71-73).

При цьому “Партизанська група Клея”, як її називають в деяких свідченнях, тісно співпрацювала з фронтовими підрозділами Галицької армії. А свої ряди, відповідно до наказу командування 1-го Галицького корпусу, Клей поповнював здебільшого мешканцями населених пунктів Радеківського і Кам'яно-Струмилівського повітів.

Людей, які прагнули приєднатися до українського загону німецького партизана, було так багато, що дуже скоро група Клея розрослася аж до трьох батальйонів. Станом на кінець 1918 р. на озброєнні бойовиків Клеє – майже 1950 австрійських карабінів і 18 скорострілів (кулеметів) (*ЦДАВОУ*, 2188, 2, 83: 31).

Важливо зауважити, що на початковому етапі українсько-польської війни довкола постаті Клея всіма її учасниками – і українцями, і, особливо, поляками поширювалися різноманітні чутки, нерідко неперевірені та недостовірні. В численних бойових зведеннях обох сторін Клеє постійно називали то сотником, то отаманом, причому навіть тоді, коли він де-юре був всього лише четарем Галицької армії. Навіть шеф Генштабу Війська Польського генерал Станіслав Шептицький, який, як правило, навіть в офіційних документах зневажливо називав українські сили не інакше як «банди гайдамацкі», в одному із своїх «комунікатів» шанобливо йменував де-факто лише четаря Клеє «капітаном» і величав «знаним партизаном» (*Monitor Polski*, 1919, 10: 3).

Відомий галицький журналіст міжвоєнного періоду В. Барагура залишив опис одного з переможних боїв групи Клеє: «Якісь постаті то стрибками наближаються полем у напрямі містечка, то припадають до землі, скриваючись за нерівностями території. - Вояки із насадженими на дула рушниць багнетами і з ручними гранатами підбігають до перших хат передмістя.

З бабаханням і шипом піднялися в небо зелені ракети, а повітря сколихнув грізний бойовий оклик «Слава». Це перші українські стежі сповістили, що містечко вільне від ворога. На равському шляху з'явилися маршові колони українських вояків, за ними довгим вужем тягнувся обоз. На чолі колон їхав верхи майор Клеє в оточенні свого штабу. Він одягнутий у кавалерійський однострій, має коротку гвинтівку, пістолет і ніж. У правій руці у нього батіг.

Тільки майор Клеє міг відважитися напасти на поляків з боку Рави. Тільки він умів провести бій так жваво і дотепно, тільки він знав, за словами Шевченка, як зробити з нього «весілля, веселе погуляння і криваве залицяння». За весь час війни я не бачив більше українських військ, які б були більш дисциплінованими і краще озброєними, ніж підрозділи майора Клеє» (*Барагура, 1982: 36-37*).

Цікаво, що «ад'ютантом при групі» Клея був не хто інший, як майбутній видатний український націоналіст, крайовий провідник ОУН Юліян Головінський. Перед тим як у січні 1919 р. очолити 6-ту Равську бригаду Галицької армії, він деякий час успішно воював в заплілі польських військ. Розпочалося все після проголошення у Львові Української держави, звістка про яке застала Головінського в тому ж таки Любачеві (нині – Республіка Польща). Він також взяв участь у першолистопадовому повстанні, а після його невдачі разом з іншими членами загону Івана Клея продовжив боротьбу.

У листопаді 1918-го на чолі кавалерійського відділу він діяв у глибокому тилу польських сил на території між містами Любачів, Чесанів і Ярослав. Серед іншого відділ здійснив зухвалий рейд польським запліллям (*Макар, 1990: 57*). У грудні 1918 р. загін Головінського кілька разів атакував Рава-Руську і навіть зумів на деякий час захопити залізничну станцію (*Литвин, 1998: 219*). У «Предлозі до іменування», підписаному самим Клеє, повідомляється про участь Головінського в боях під Грушевом, під Горинцем, Синявкою і Добрусином (*ЩДВОВУ, 2188, 2, 44: 593*).

При цьому Головінський використовував партизанську тактику швидкого маневрування. Його відділ здійснював несподівані напади на ворожі позиції і, виконавши поставлене завдання, миттєво відступав. Ця тактика була дуже успішною, бо не давала

противнику можливості планувати контрдії і завдавала йому великих втрат (*Шанковський, 1974: 173, 268*).

У січні 1919 р. Й. Клеє і Ю. Головінський від партизанської діяльності перейшли до суто армійської. На основі їхніх відділів почала формуватися 6-та Равська бригада, яка входила до складу 1-го Галицького корпусу. Головінський став спочатку начальником штабу бригади, згодом її командиром, а Клеє очолив один із куренів.

У червні 1919 р. під час наступу польського війська і відповідно відступу Галицької армії польське командування звинувачувало Й. Клеє в тому, що він керує українським збройним підпіллям у захопленому поляками Тернополі (*ДАЛО, 257, 2, 349: 17 зв.*). Тоді ж у 1919-му, після відходу Галицької армії з території Галичини, слідча комісія польського сейму звинуватила німецького партизана у скоєнні військових злочинів. Проти Клеє і ще 12 бійців з його загону було порушено кримінальну справу. Слідче управління при Окружній команді Державної поліції у Львові навіть розіслало усім повітовим поліцейним командам та експозитурам наказ розпочати «якнайенергійніший пошук» Клеє і його побратимів, проте безуспішно (*ДАЛО, 108, 1, 606: 1*).

Загалом після вимушеного відступу Галицької армії на схід полум'я партизанської боротьби найвагоміше розгорілося на Тернопільщині. До цього призводила репресивна діяльність польської влади, що, у свою чергу підживлювало існуючі антипольські настрої населення. Відомо принаймні про декілька відділів, які виникли в запіллі ворога у травні-липні 1919 р. В одному зі звітів III відділу командування Війська Польського від 29 травня 1919 року наголошувалося про «вороже» ставлення до польської армії галицьких українців, які нападали на польські підрозділи і нищили телефонні лінії (*Дедик, 2015: 35*).

Згодом, після успішного початку Чортківського наступу Галицької армії повстанські загони почали виникати на Тернопільщині і на суміжних територіях Львівщини та Івано-Франківщини (Станіславщини).

Відомо про збройний виступ 11 червня 1919 року мешканців сіл Шимківці, Мусорівці і Лопушна Збаразького повіту проти жовнірів Львівської піхотної бригади Війська Польського. 12 червня стався напад «сильного загону селян» на вояків 5-ї Львівської

піхотної дивізії поблизу села Ридомель (Тернопільщина), внаслідок чого загинуло восьмеро осіб. Того ж дня українські повстанці захопили містечко Товмач (тепер – Тлумач Івано-Франківської області). Проти них польське командування вимушене було кинути підрозділи, що повинні були обороняти м. Коропець, що, у свою чергу полегшило 8-й галицькій бригаді захоплення цього населеного пункту (*Дедик, 2015: 169-170*). 15 червня в районі сіл Башуки, Кобиля і Свинюхи Кам'янецького повіту (сучасна Львівська і Тернопільська області) польські підрозділи атакували селянські загони, які змусили поляків відступити (*Під прапором Жовтня, 1957: 166-168*).

Відоме ім'я командира щонайменше одного такого партизанського загону. Відділ під проводом колишнього вояка УГА, уродженця села Воробіївка (Тернопільщина) Івана Марцюка – у 1919-1920 рр. успішно діяв проти поляків на території цього регіону (*Литвин, Науменко, 1991: 166*).

Втім, варто зауважити, що на загал діяльність цих селянських груп наприкінці весни - початку літа 1919 р. не мала помітного впливу на перебіг Чортківської офензиви. Як правило, командування Галицької армії не зв'язувало контактів з цими загонами, не допомагало їм зброєю і не розраховувало на них у плануванні своїх операцій. Що, врешті, призвело до згасання збройної боротьби в заплілі поляків.

Очевидно, одне з останніх випадків, коли українські вояки намагалися розпалити вогонь повстансько-партизанської боротьби проти Польщі, мало місце у серпні 1920 р., у розпал радянсько-польської війни. Тоді на територію гірських районів нинішньої Львівської і частково Івано-Франківської областей із Закарпаття, яке тоді належало Чехословаччині, перейшла група колишніх вояків Галицької армії під орудою уродженця м. Сколе 37-річного Федора Бекеша.

Вони почали здійснювати напади на польських вояків та державні установи. Зокрема, відділ Бекеша напав на польський військовий загін в с. Опорець, роззброївши його. Згодом такі ж успішні напади були проведені і в кількох інших селах регіону. До відділу почали приєднуватися мешканці Лавочного, Славська, Перегінська, Осмолоди, Підлютого та інших населених пунктів Сколівського і Долинського повітів, внаслідок чого його чисельність зростає для

майже 130 осіб. Однак виступ загону Бекеша тривав недовго всього 6 днів з 21 по 26 серпня 1920 р. Під натиском польських підрозділів повстанці змушені були відступити назад, в Чехословаччину (*Литвин, Науменко, 1991: 184*).

За твердженням одного з учасників групи Бекеша, який відомий від аббревіатурою О.К., у той самий час у прикарпатському регіоні в Осмолоді і в околицях м. Долина діяв ще один повстанський загін – під проводом «сотника С.». Зі слів О.К., діяльність цього відділу також завершилася невдачею і ці повстанці також змушені були відступити. Щоправда, цього разу не через Карпати, на захід, а у північно-східному напрямку (*О.К., 1921, 3: 7*). Водночас необхідно зазначити, що, на думку деяких сучасних дослідників, у серпні-вересні 1920-го на Долинщині не було українського «зунрівського» підпілля. Підпільні структури в цьому регіоні виникли не з ініціативи УГА, а в рамках щойно створеної Української військової організації (УВО), чия діяльність не розглядається в даній статті (*Забілий, 2008: 11*).

Після цього у 1920-х вихідці із Західної України, в т.ч. й колишні вояки Галицької армії, ще неодноразово проникали на територію Галичини через східний кордон Польщі, займаючись партизансько-диверсійною діяльністю. Найвідомішим був загін під командуванням колишніх січових стрільців П. Шеремети і С. Мельничука, який восени 1922 р. перейшов з Радянської України на Тернопільщину, де був розбитий поляками.

Однак діяльність цього та інших загонів також не є предметом нашого розгляду, оскільки їхні виступи були ініційовані не владою ЗУНР чи УНР, а більшовицькими структурами, зокрема Закордонтом (спеціальним підрозділом ЦК КП(б)У, створеним для ведення агентурно-розвідувальної роботи за лінією фронту), а тому воювали вони не за свободу своєї землі, а за інтереси радянської влади (*Гісем, 2010: 112*).

Висновки. Підсумовуючи, слід визнати, що, попри наведені приклади народного спротиву під час війни з Польщею за Західну Україну все ж було б перебільшенням твердити про існування масового та організованого українського партизанського руху на окупованій території ЗУНР (ЗО УНР). Коректніше буде говорити про те, що він був стихійним, притаманний практично усім регіонам Західноукраїнської Народної Республіки, однак так і не став поширеним явищем.

Однією з причин цього можна вважати нерозуміння важливості збройних антипольських виступів у ворожому тилу тогочасним військовим керівництвом Галицької армії. Тож можна погодитися із твердженням Б. Гнатевича (одного з авторів виданої у 1935-1936 роках “Історії українського війська”), який з жалем констатував, що НКГА так і не змогла створити справжнього повстансько-партизанського руху в тилу польських військ. Організований партизанський рух став би в нагоді українській стороні під час відступу Галицької армії до Збруча, а також під час Чортківської офензиви, коли партизанські загони могли б відрізати шлях до відступу польським силам, розбитим під Бережанами (*Якимович, 1992: 581*).

Через таке нерозуміння важливості партизанського руху страждала загальноукраїнська справа. Як-от, у випадку із селянами українського села Бонарівка на Надсянні (тепер – у гміні Стрижів Підкарпатського воєводства, Польща), які наприкінці 1918 р. разом з жителями сусідніх сіл були готові вести партизанську боротьбу у глибокому тилу польських військ. Для цього їм було достатньо заручитися підтримкою від командування Галицької армії, а також бути впевненими, що їхні дії підуть на користь українській справі і що після цього в їх регіон прийде українська влада. Однак ні першого, ні другого вони не дочекалися (*Всегоренко, 1940: 48*).

Як наслідок, рівень збройної боротьби проти польської влади населення Західної України поступався масштабністю та організованістю і більшовикам, які у 1920-х заслали в Галичину і Волинь десятки озброєних, антипольськи налаштованих партизансько-диверсійних груп, і самим полякам, які у листопаді 1918 – травні 1919 року зуміли створити на території, контрольованій ЗУНР, доволі розгалужену мережу підпільних структур.

Та заради справедливості зазначимо: попри всі недоліки в організації західноукраїнський національний партизанський рух у 1918-1920 роках реально існував і вартий того, щоб і в подальшому бути об’єктом прискіпливої уваги дослідників.

Використані посилання

- Барагура В. (1982). Калиновий міст. Нью-Йорк: «Свобода». 218 с.
Божик С. (1934). «Шляхом слави 9-ої Бригади УГА». *Літопис Червоної Калини*. ч. 4, с. 12; ч. 5, с. 9.

Гісем О. (2010). «Галицьке питання» у зовнішній політиці УСРР та Польщі», *Дух і літера*, № 22. *Польські студії*. № 2-3, с. 112.

Державний архів Львівської області, ф. 108сч Львівська повітова команда державної поліції, оп. 1, спр. 606, арк. 1.

Державний архів Львівської області, ф. 257сч Товариство з вивчення історії оборони Львова і південно-східних воєводств в 1918-1920 рр., оп. 1, спр. 285, арк. 21-22.

Державний архів Львівської області, ф. 257, оп. 2, спр. 349, арк. 17 зв.

Державний архів Львівської області, ф. 257, оп. 2, спр. 1066, арк. 71-73.

Дедик О. (2015). *Чортківська офензива*. Львів: Астролія. Ч. 1. 232 с.

Енциклопедія українознавства (1980). Том 2. Наукове Товариство ім. Т.Шевченка, с. 3344.

Забілий Р. (2008), «Діяльність Української Військової Організації на Долищині в 1920-1929 роках», *Український визвольний рух*, зб. 12, с. 11.

Ісаюк О. (2019), «Війна з оглядкою на політику. Два наступи на Львів», доступно на: www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/viyna-z-oglyadkoju-na-politiku-dva-nastupi-na-lviv-11012019200000 [дата зверн. 18 серпня 2023].

Курманович В. (1934). «Відворот УГА за Збруч». *Діло*. №117, с. 4.

Литвин М. (1998). *Українсько-польська війна. 1918–1919 рр.* Львів: Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи. 469 с.

Литвин М., Науменко К. (1991). *Історія галицького стрілецтва*. Львів: Каменяр. 202 с.

Литвин М., Науменко К. (1995). *Історія ЗУНР*. Львів: ОЛПР. 368 с.

Макар В. (1990). «Сотник Юліян Головінський». *Альманах «Гомону України»*. Торонто: „Гомін України». С. 55-66.

О.К. (1921), «На Лавочне – Сколе». *Український стрілець*, ч. 3, с. 7.

Омелянович-Павленко М. (2007). *Спогади командарма*. Київ: Темпора. 608 с.

Під прапором Жовтня (1957). За ред. О. Ю. Карпенка. Львів: Кн.-журн. вид-во. 690 с.

Стежками предків: Любачівський повіт. (2019), Львів: Укрпол. 200 с.

Стецишин О. (2012). *Ландскнехти Галицької армії*. Львів: Часопис. 472 с.

Стрілець (1919). Ч. 67. С. 1.

Ткачук П., Кривизюк Л. (2017), «Артилерія Галицької армії: формування, структура, озброєння», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, № 29, с. 79-88.

Удовиченко О. (1954). *Україна в боротьбі за державність*. Вінніпег, Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. 176 с.

Українська Галицька Армія. (1958). *До 40-річчя її участі у визвольних змаганнях*. Матеріали до історії. Том I. Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. 674 с.

Українська Галицька Армія. (1960). *До 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918-1920 рр.* Матеріали до історії. Том II. Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. 383 с.

Українська Галицька Армія. (1976). *До 40-річчя її участі у визвольних змаганнях*. Матеріали до історії. Том V. Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. 192 с.

Українська дипломатична енциклопедія. (2004). Т. 2. Київ: Знання України. С. 255.

Українська революція: Документи, 1919–1921. (1984). Ред. Тарас Гунчак. Т.2. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США. 478 с.

Шанковський Л. (1974). Українська Галицька армія. Воєнно-історична студія. Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. 396 с.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2188, оп. 2, спр. 44, арк. 146, 593.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2188, оп. 2, спр. 83, арк. 31.

Юридична енциклопедія. (2002). Т. 4. Київ: «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, с. 701.

Якимович Б. (упоряд.) (1992). Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Львів: Світ. 502 с.

Gazeta Lwowska (1919), №101, с. 4.

Monitor Polski (1919), №10, с. 3.

References

Barahura V. (1982), *Kalynovy bridge*, New York: Svoboda, 218 p. (ukr.).

Bozhyk S. (1934), «By the way of glory of the 9th UHA Brigade», *Chronicle of Chervona Kalyna*, vol. 4-5. (ukr.).

Hisem O. (2010). «The Galician Question» in the Foreign Policy of the USSR and Poland», *Spirit and Letter*, No. 22, *Polish Studies*, No. 2-3, p. 112. (ukr.).

State archive of Lviv region, f. 108 Lviv District State Police Command, op. 1, case 606. (pol.).

State archive of Lviv region, f. 257 Society for the Study of the History of the Defense of Lviv and the South-Eastern Voivodeships in 1918-1920, op. 1, case 285. (pol.).

State archive of Lviv region, f. 257 Society for the Study of the History of the Defense of Lviv and the South-Eastern Voivodeships in 1918-1920, op. 2, case 349. (pol.).

State archive of Lviv region, f. 257 Society for the Study of the History of the Defense of Lviv and the South-Eastern Voivodeships in 1918-1920, op. 2, case 1066. (pol.).

Dedyk O. (2015). *Chortkiv offensive*. Lviv: Astrolabe, part 1, 232 p. (ukr.).

Encyclopedia of Ukrainian Studies (1980), vol. 2, Scientific Society named after T. Shevchenko, p. 3344. (ukr.).

Zabilyi R. (2008), «Activities of the Ukrainian Military Organization in the Dolyna's Region in 1920-1929», *Ukrainian Liberation Movement*, vol. 12, p. 11. (ukr.).

Isayuk O. (2029), «War with an eye on politics. Two offensives on Lviv», available at: www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/viyna-z-oglyadkoyu-na-politiku-dva-nastupi-na-lviv-11012019200000, (accessed 18 August 2023). (ukr.).

Kurmanovych V. (1934). «Return of UGA for Zbruch», *Dilo*, № 117, p. 4. (ukr.).

Lytvyn M. (1998). Ukrainian-Polish war. 1918–1919, Lviv: Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences; Institute of Central and Eastern Europe, 469 p. (ukr.).

Lytvyn M. and Naumenko K. (1991). History of Galician shooters, Lviv: Kameniar, 202 p. (ukr.).

Lytvyn M. and Naumenko K. (1995). History of ZUNR. Lviv: OLIR, 368 p. (ukr.).

Makar V. (1990). «Sentry Yuliy Golovinsky», *Almanac «Homin of Ukraine»*, Toronto: «Homin of Ukraine», p. 55-66. (ukr.).

OK. (1921), «On Lavochno — Skole», Ukrainian shooter, vol. 3, p. 7. (ukr.).

Omelyanovych-Pavlenko M. (2007). Memories of the commander, Kyiv: Tempora, 608 p. (ukr.).

Under the flag of October (1957). Edit. O. Karpenko, Lviv: Knyzhkovo-journalne vydavnytstvo, 690 p. (ukr.).

Along the paths of ancestors: Lyubachivsky District. (2019), Lviv: Ukrpol, 200 p. (ukr.).

Stetsyshyn O. (2012). Landsknechts of the Galician army. Lviv: Chasopys. 472 p. (ukr.).

Shooter. (1919), № 67, p. 1. (ukr.).

Tkachuk P. and Kryvizyuk L. (2017), Artillery of the Galician Army: Formation, Structure, Weapons, *Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood*, No. 29, p. 79-88. (ukr.).

Udovychenko O. (1954). Ukraine is fighting for statehood. Winnipeg: Issued by Dmytro Mykytyuk, 176 p. (ukr.).

Ukrainian Galician Army. (1958). To the 40th anniversary of her participation in the liberation competitions. Materials for history. Winnipeg: issued by Dmytro Mykytyuk, 674 p. (ukr.).

Ukrainian Galician Army. (1960). Vol. 2, Winnipeg: Issued by Dmytro Mykytyuk, 383 p. (ukr.).

Ukrainian Galician Army. (1976). Vol. 5, Winnipeg: Issued by Dmytro Mykytyuk, 192 p. (ukr.).

Ukrainian diplomatic encyclopedia. (2004), vol. 2, Kyiv: Knowledge of Ukraine. p. 255. (ukr.).

The Ukrainian Revolution: Documents, 1919–1921. (1984). Ed. Taras Hunchak, volu 2, New York: Ukrainian Free Academy of Sciences in the USA, 478 p. (ukr.).

Shankovsky L. (1974). Ukrainian Galician Army. Military historical studio, Winnipeg: Issued by Dmytro Mykytyuk, 396 p. (ukr.).

Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, f. 2188, op. 2, case 44, 593. (ukr.).

Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, f. 2188, op. 2, case 83. (ukr.).

Law encyclopedia. (2002). Vol. 4, Kyiv: Ukrainian Encyclopedia named after M. Bazhan. (ukr.), p.701.

Yakymovych B. (ed.) (1992). History of the Ukrainian army (from princely times to the 20s of the 20th century), Lviv: Svit, 502 p. (ukr.).

Gazeta Lwowska (1919), №101, p. 4. (pol.).

Monitor Polski (1919), №10, p. 3. (pol.).

Stetsyshyn O.

**UKRAINIAN PARTISAN MOVEMENT DURING UKRAINIAN-POLISH
CONFLICT FOR GALICIA IN 1918-1920'S**

The Ukrainian-Polish armed conflict, which began on November 1, 1918 after the declaration of the Western Ukrainian state, not only started a new history of the struggle for Ukrainian statehood, but also became a catalyst for the formation of the armed forces of the young republic. The Galician army stood up to defend its state. At the same time, Ukrainian partisan and semi-partisan units began to act against the Polish armed formations - both on the front line and in the midst of the Poles. This article analyzes the armed actions of the Ukrainian population of the ZUNR in 1918-1920, studies the prerequisites for the emergence of the Ukrainian partisan movement, the attitude of the Galician Army command to the activities of such units, which, as a rule, acted autonomously and mostly did not coordinate their actions with the NKG. The periodization of the activities of partisan units is carried out, the reasons why this movement did not become mass are investigated.

Keywords: West Ukrainian People's Republic, ZUNR, Ukrainian Revolution, Galicia, Polish Army, partisans

СТЕЦІВ Я.В.

<https://orcid.org/0000-0003-4754-7452>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.40.2023.81-102>

СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ СТАРШИН-АРТИЛЕРИСТІВ УКРАЇНСЬКИХ АРМІЙ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

У статті висвітлено соціальний портрет старшин-артилеристів українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр. Подано короткі біографічні відомості старшин-гармашів тогочасної доби. Комплексно проаналізовано та подано відомості щодо соціального походження, рівня освіти та подальшого життєвого шляху старшин української артилерії в революційний період 1917–1921 рр.

Простежено особливості підготовки українських старшин-гармашів в системі військової освіти Російської імперії, Австро-Угорської монархії, Української Народної Республіки/Української Держави (УНР/УД), а також Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) на початку ХХ ст. Досліджено та висвітлено подальший життєвий шлях українських старшин-артилеристів після революційних подій 1917–1921 рр. Відображено масштаби репресій, які застосовувала до них радянська окупаційна влада. Прослідковано період інтернування офіцерів української артилерії на території інших держав.

Автором актуалізовано важливість вивчення історичного досвіду українського старшинського корпусу та його вплив на виховання сучасних офіцерів Ракетних військ і артилерії Збройних Сил України. Отримані результати дослідження сприятимуть відновленню зруйнованих комуністичним режимом українських військових традицій та історичної тяглості між українськими офіцерами різних епох.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., Перша світова війна, українська артилерія, старшини-артилеристи армій УНР/УД та УГА, ЗУНР.

Постановка проблеми. Сьогодні, як і століття тому, гарматні батареї, дивізіони під командуванням офіцерів-артилеристів Збройних Сил України (далі ЗСУ) дають відсіч російській агресії, демонструючи майстерність і героїзм. Сучасний вітчизняний бойовий досвід підтверджує, що у військових частинах ЗСУ, яким присвоєно імена видатних українських полководців минулого, особовий склад є більш вмотивованим до військової служби та ефективніше діє на полі бою.

Проте широкому загалу відомі імена лише найбільш популярних командирів. Тоді як відомості про багатьох старшин-артилеристів

Стеців Ярослав Васильович, ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Стеців Я.В., 2023

українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр. досі залишаються маловивченими.

Дослідження соціального походження, рівня освіти та подальшого життєвого шляху старшин української артилерії після революційного періоду 1917–1921 рр. дозволить утворити просопографічний портрет командира-артилериста тогочасної доби та сприятиме відновленню зруйнованої комуністичним режимом історичної тяглості між старшинами-гармашами періоду Української революції 1917–1921 рр. та офіцерами Ракетних військ і артилерії сучасних ЗСУ.

Мета статті – проаналізувати соціальне походження, рівень освіти та життєві долі старшин-артилеристів українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сучасному етапі розвитку ЗСУ надзвичайно актуальним аспектом є дослідження цілісного портрету та ролі офіцерів у суспільстві. Аналіз наявних військово-історичних досліджень, які спрямовані на глибинне вивчення біографій видатних українських командирів, дозволяє зробити висновок, що їх обмаль у воєнній історії України, зокрема інформації про становлення військових лідерів, старшин-артилеристів збройних сил УНР та ЗУНР.

Зазначеній проблематиці присвячено поодинокі історичні праці П. Ткачука (*Ткачук, 2009*), М. Литвина та К. Науменка (*Литвин, Науменко, 2007*), Л. Шанковського (*Шанковський, 1974*) Н. Шумінської (*Шумінська, 2016*), а також військово-історичного проєкту – «Імена самостійної України 1917–1924 рр.» (*Імена самостійної України 1917–1924 рр.*).

За охопленням біографічного матеріалу варто виокремити комплексні дослідження Я. Тичненка (*Тичченко, 1995; 2007*), Р. Тютенка (Тютенко, 2018), С. Волкова (*Волков, 1993; 2003*) та три томного енциклопедичного видання «Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.)» (*Адамович, 2018; Адамович, 2019; Артимишин, 2020*). До питань української військової еміграції зверталися О. Коляничук (*Коляничук, 2000*), С. Симчич (*Симчич, 1957*) та Р. Тютенко (*Тютенко, 2021*).

Утім досі немає комплексного дослідження старшинського корпусу української артилерії періоду Української революції 1917–1921 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Старшинський корпус армій УНР та Української Держави (далі УД) (зокрема артилерії), який майже весь проходив службу в армії Російської імперії, характеризувався різним соціальним походженням. За даними «Военно-статистического ежегодника армии за 1912 год» більшість офіцерів були спадковими дворянами. Зазвичай це були вищі офіцерські чини рівня полковник, генерал. Із загального складу генералітету російського війська – 87,45% належали до спадкових дворян, серед усіх штабс-офіцерів – 71,46% походили із дворянських родин, а поміж оберофіцерів – 50,36% були дворянського походження. Офіцери, окрім спадкових дворян, походили із сімей священників, почесних громадян, купців та «колишнього податного люду» (міського населення та селянства), проте їхній відсоток серед офіцерів російської армії був невеликим (*Военно-статистический ежегодникъ армии за 1912 годъ., 1914; 236–237*).

У результаті людських втрат на фронтах Першої світової війни та спричинених ними демократичних змін в офіцерському середовищі відсоток дворян серед офіцерів російської армії суттєво зменшився (*Кавтарадзе, 1988; 23*). Якщо на початку Світової війни спадковими дворянами в російській армії були приблизно 40% офіцерів, то напередодні завершення бойових дій понад 80% мали селянське походження, а дворянами були лише 4%, проте серед генералітету цей показник усе ще залишався високим (*Волков, 1993; 173*).

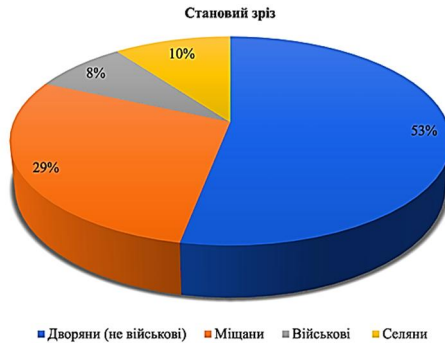
Для підрахунку соціального походження старшин-артилеристів українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр. було проведено дослідження за обраною методологією. Серед сукупності наукових методів, які використовувалися в ході дослідження, основним методом є просопографічний аналіз. Дотримуючися принципу повноти біографічних даних, із вибірки на 243 особи було виокремлено генеральну старшину артилерії УНР/УД чисельністю 60 осіб. Результати просопографічного аналізу продемонстрували, що серед генеральної старшини артилерії УНР/УД: офіцери дворянського походження становили – 53%, вихідці з міщан – 29%, селянських сімей – 10%, а осіб з військових родин – 8% (див. схему 1).

Також було проведено становий зріз полкової старшини артилерії УНР/УД: для цього окремо відібрано полкову старшину

артилерії УНР/УД в кількості 100 осіб. Просопографічний аналіз показав, що найбільший показник мали старшини-артилеристи – вихідці з міст – 44%, дворян – 25%, селянських сімей – 19%, а до військових родин належало – 12% (див. схему 2).

Схема 1

**Генеральна старшина артилерії армій УНР/УД:
становий зріз (60 осіб)**

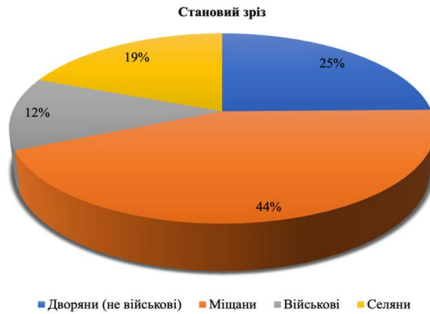

Джерело: складено автором на основі (Литвин, Науменко, 2007; Тинченко, 2007; Тютенко, 2018).

Подібною була ситуація і в Австро-Угорській монархії, де від другої половини XIX ст. відбувся процес демократизації офіцерського корпусу. Поступова втрата аристократією власних керівних позицій в армії створила кар'єрні можливості для осіб походження не із шляхти. Так, протягом 1880–1910 рр. частка полковників – вихідців зі шляхти – знизилася від 46,7 до 27%, підполковників – від 38,7% до 26,8%, майорів - від 37,7% до 18,2% (Тютенко, 2018; 40). Статистичні дані засвідчують значно глибші демократичні процеси офіцерського корпусу, які проходили в австро-угорському війську напередодні Першої світової війни, порівняно з російською армією.

Схожі тенденції спостерігалися й серед австрійського генералітету. Ще в 1859 р. 90% генералів австро-угорської армії були шляхетного походження, а вже наприкінці Першої світової війни – тільки кожен четвертий. Значні втрати серед кадрових офіцерів на фронтах Світової війни призвели до мобілізації в австрійське військо представників різних цивільних верст: юристів, студентів, учителів (Шимов, 2003; 368).

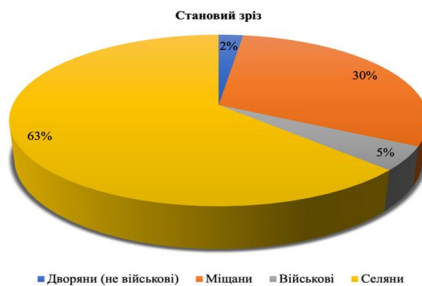
**Полкова старшина артилерії армій УНР/УД:
становий зріз (100 осіб)**

Джерело: складено автором на основі (Литвин, Науменко, 2007; Тинченко, 2007; Тютенко, 2018).

Щоб проаналізувати походження галицьких старшин-артилеристів, автором статті зроблено вибірку на генеральну і полкову старшину артилерії УГА в кількості 100 осіб. Утім, порівняно зі старшинами-артилеристами Наддніпрянських військових формацій результати просопографічного аналізу галицьких офіцерів-гармашів були інші. Серед генеральної та полкової старшини артилерії УГА найбільше було вихідців із селянських сімей – 63%, з міщанських родин (учителі, священники, міська інтелігенція) – 30%, військових сімей – 5%, а дворянське (зі шляхти) походження мали всього 2% офіцерів (див. схему 3).

**Генеральна і полкова старшина артилерії УГА:
становий зріз (100 осіб)**

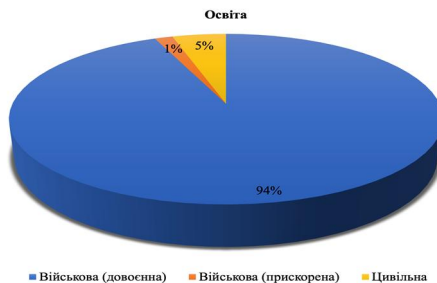
Джерело: складено автором на основі (Литвин, Науменко, 2007; Тютенко, 2018; Адамович, 2018; Адамович, 2019; Артимишин, 2020).

Старшини-артилеристи армій УНР/УД майже всі розпочинали службу в лавах російської армії, тож переважно здобували військову освіту в навчальних закладах Російської імперії. Зазвичай старшини-артилеристи отримували базову військову освіту, пройшовши повний курс підготовки у військово-навчальному закладі. Однак під час Першої світової війни старшини здобували прискорену освіту і ставали офіцерами достроково. Також старшини армій УНР/УД отримували цивільну освіту.

Під час просопографічного аналізу рівня освіти старшин-артилеристів армій УНР/УД автором статті встановлено, що з вибірки на 243 особи військову (довоєнну) освіту здобули орієнтовно 95% офіцерів. Окремо виділивши із загальної вибірки генеральну старшину Наддніпрянської артилерії в кількості 60 осіб, отримуємо такі результати: 94% офіцерів здобули військову (довоєнну) освіту, а 5% – цивільну, із них 77% старшин отримали вищу освіту, а 23% – базову військову. Також незначний відсоток – 1% генералів–артилеристів здобули військову (прискорену) освіту під час Першої світової війни (див. схему 4). Подібно виділяючи полкову старшину артилерії армій УНР/УД в кількості 100 осіб, дізнаємось, що приблизно 96% офіцерів мали військову (довоєнну) освіту, а 4% – цивільну, серед них 71% старшин здобули базову військову освіту, а 29% - вищу (див. схему 5).

Схема 4

**Генеральна старшина артилерії армій УНР/УД:
освітній зріз (60 осіб)**

*Джерело: складено автором на основі (Литвин, Науменко, 2007;
Тинченко, 2007; Тютенко, 2018).*

**Полкова старшина артилерії армій УНР/УД:
освітній зріз (100 осіб)**

Джерело: складено автором на основі (Литвин, Науменко, 2007; Тинченко, 2007; Тютенко, 2018).

Базову військову освіту Наддніпрянські офіцери-гармаші могли здобути в артилерійських училищах Російської імперії. До них переважно приймали дітей спадкових дворян віком 14–18 р. (у залежності від обраного абітурієнтом класу) за результатами екзамену. Навчання тривало три роки. На навчання в молодші класи набирали осіб, які закінчили військові гімназії та кадетські корпуси, а також за іспитом – шістнадцятирічних випускників цивільних закладів освіти (Волков, 1993; 28).

За підрахунками з біограм, генеральна старшина артилерії УНР/УД переважно закінчувала Михайлівське артилерійське училище (26 осіб), серед яких був відомий генерал О. Алмазов; 1-ше Павлівське училище (10 осіб), у стінах якого навчався С. Дядюша; 3-тє Олександрівське училище (9 осіб), серед випускників якого був О. Дорошкевич; 2-ге Костянтинівське училище (8 осіб), де здобув освіту В. Зелінський; також Костянтинівське артилерійське училище (5 осіб) закінчував В. Кирей (Тинченко, 2007).

Серед полкової старшини артилерії армій УНР/УД найбільш популярними навчальними закладами були Михайлівське артилерійське училище (20 осіб), де навчався О. Бугаков; Костянтинівське артилерійське училище (16 осіб), випускником якого був В. Абаза; Сергіївське артилерійське училище (5 осіб), яке закінчив В. Білахів; 2-ге Костянтинівське училище (5 осіб), де навчався В. Богомольний, а також Миколаївське Київське артилерійське училище, яке закінчив М. Палієнко (Литвин, Науменко, 2007; Тинченко, 2007).

Старшини-артилеристи українських армій здобували вищу військову освіту в трьох академіях Російської імперії: Миколаївській академії Генерального штабу, Офіцерській артилерійській школі та Михайлівській артилерійській академії. За підрахунками (з вибірки на 60 осіб) серед генеральної старшини артилерії УНР/УД випускниками Миколаївської академії були 27 генералів: С. Дядюша, В. Кирей та ін., а полкової (з вибірки на 100 осіб) – 9 офіцерів: Г. Афанасьєв, М. Данилевич та ін. (*Тинченко, 2007; Тютенко, 2018*).

Престижним вищим військовим навчальним закладом Російської імперії, який закінчували Наддніпрянські старшини-артилеристи, була Михайлівська артилерійська академія. Автором підраховано, що випускниками академії були близько 10 генералів-гармашів армій УНР/УД, серед них відомі в українському військовому середовищі офіцери-артилеристи: Д. Альтфатер, М. Годлевський та ін. Із полкової старшини Наддніпрянської артилерії навчання в Михайлівській академії завершили: В. Олександрович, О. Стасевич та ін. (*Волков, 1993; Тинченко, 2007*).

Також старшини-артилеристи армій УНР/УД закінчували Офіцерську артилерійську школу в Санкт-Петербурзі, де проходили курси підвищення кваліфікації офіцери артилерійської справи (*Волков, 1993; 30*). Серед генеральної старшини артилерії армій УНР/УД школу закінчили 7 осіб, а поміж полкової старшини – 9 осіб (*Литвин, Науменко, 2007*).

Незначна кількість українських старшин здобули освіту в цивільних навчальних закладах. Так, вищу цивільну освіту здобули: у Львівському університеті – Р. Дашкевич, Олександрівському сільськогосподарському інституті – В. Шевченко, Київському політехнічному інституті – Г. Чижевський. Варто відзначити, що під час еміграції старшини продовжували навчатися: Українську господарську академію у Подебрадах закінчив О. Алмазов, а Варшавський університет – В. Білахів (*Тинченко, 2007*).

Старшини-гармаші здебільшого потрапляли в УГА трьома способами: 1) як колишні кадрові офіцери Австро-Угорської армії (Kaiserliche und königliche Armee), їх приймали до лав галицького війська після розвалу монархії; 2) вони вступали на службу після випуску зі старшинських шкіл ЗУНР; 3) перебували з Наддніпрянщини на чолі гарматних підрозділів, які військово-політичне керівництво УНР відряджало для допомоги УГА.

У ході будівництва Збройних Сил ЗУНР військове командування стикнулося з серйозною проблемою – браком фахових

старшинських кадрів (*Шанковський, 1974; 73*). Насамперед це було пов'язано з непопулярністю військової служби серед українців Галичини. Для молодого юнака-галичанина вибрати офіцерський шлях під час Першої світової війни означало відірвати його від домівки, родини, села та неминуче отримати скерування на фронт (*Тютенко, 2018; 49*).

Небажання українського галицького люду вступати на військову службу генерал-четар М. Тарнавський вбачав у приватних сімейних причинах: «...він не зможе вженитися з україночкою тому, що військова влада, як вимогу до женячки, ставляла подружню кавцію, що її мусіла суджена внести у подружжя». Можливість заплатити за квоту в 600 корон мали одиниці, враховуючи «вбогость нашого загалу» (*Тарнавський, 1992; 8*). Вагомий вплив на свідомість молоді мала українська галицька інтелігенція, яка певною мірою приховано культивувала презирством до осіб, що вступали до лав австрійської армії (*Ключенко, 1931; 5*).

У результаті просопографічного аналізу (при 26,8% відсутніх даних) автором встановлено, що із вибірки на 122 особи генеральної та полкової старшини артилерії УГА 42% здобули військову освіту в революційний період (1917–1921 рр.), 39% отримали цивільний фах, 13% мали військову (довоєнну), а 6% отримали військову (прискорену) освіту шляхом закінчення старшинських курсів. Серед них 80% старшин-артилеристів здобули вищу освіту, а 20% базову. Проаналізована вибірка (100 осіб) генеральної та полкової старшини артилерії УГА продемонструвала, що 61% здобули військову освіту, а 39% - цивільну (див. схему 6).

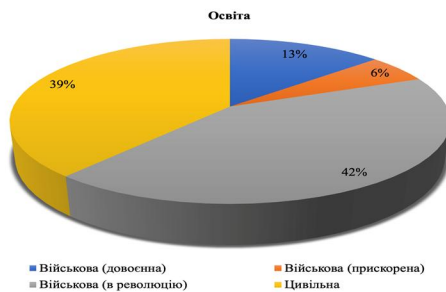
Артилерія австро-угорського війська поповнювалась офіцерами насамперед завдяки випускникам артилерійських шкіл (*Siro, 2001; 11*). Серед старшин-гармашів УГА випускниками артилерійських шкіл були Я. Гошуватюк, В. Петрачик та ін. (*Адамович, 2018; Артимішин, 2020*). Базовою військовою освітою також вважалися вищі артилерійські курси для охочих служити в штабах австро-угорської армії (*Tado, 2006; 558*). Такі курси закінчив старшина УГА С. Паньківський (*Артимішин 2020*).

Офіцерів для австрійської артилерії готувала Віденська Технічна академія, яка була найстарішим військово-навчальним закладом монархії Габсбургів (*Адаменко, 2020*). Випускниками Віденської Технічної академії були старшини-артилеристи УГА Р. Фріш та Й. Роттніг (*Адамович, 2018; Артимішин, 2020*).

У період ЗУНР вишкіл командного складу для УГА проводився в старшинських школах (*Тулюк–Кульчицький, 1968; 252*). Військове командування УГА приділяло значну увагу розвитку артилерії, тому постійно прагнуло налагодити якісну підготовку старшинських кадрів для гарматних частин і підрозділів. За наказом полковника Д. Вітовського було утворено старшинську гарматну школу в Станиславові на базі колишнього 33-го полку австрійської артилерії. Очолив школу досвідчений старшина-артилерист С. Лешій. Начальником штабу було призначено сотника І. Сітницького. До навчального процесу залучили фахових старшин-гармашів: О. Белея, Т. Мацьківа, І. Столярчука та ін. (*Ткачук, 2009; 186*). Однак через наступ польських військ 15 травня 1919 р. Станиславівській старшинській гарматній школі не вдалося провести свій перший випуск. Усіх курсантів приєднали до 3-го гарматного полку сотника Ю. Шепаровича, де під час Чортківської операції УГА їм присвоїли підстаршинський чин, а окремим курсантам навіть звання хорунжого та скерували служити в галицьку артилерію (*Микитюк, 1968; 289*).

Схема 6

Генеральна і полкова старшина артилерії УГА: освітній зріз (100 осіб)

Джерело: складено автором на основі (Литвин, Науменко, 2007; Тютенко, 2018; Адамович, 2018; Адамович, 2019; Артимішин, 2020).

Окрему категорію офіцерів галицького війська становили старшини-артилеристи з Наддніпрянщини, яких направило військово-політичне керівництво УНР для допомоги УГА. Випускниками артилерійських училищ та військових академій Російської імперії стали І. Омелянович-Павленко (Костянтинівське артучилище),

Б. Палій-Неїло (3-тє Олександрівське артучилище), Я. Зарицький (Сергіївське артучилище), О. Катхе (Михайлівське артучилище), М. Какурін (Миколаївська академія Генерального штабу) (Тинченко, 2007).

Вищу цивільну освіту старшини-гармаші здобували у Львівському університеті (19 осіб): А. Бучак та ін.; Віденському університеті (15 осіб): О. Вельничук та ін.; Чернівецькому університеті (13 осіб): О. Винничук та ін.; а в період еміграції в Празькому університеті (7 осіб): Р. Виханський та ін.; Вищій економічній школі у Празі: Р. Віханський та ін. (Адамович, 2018; Адамович, 2019; Артимишин, 2020).

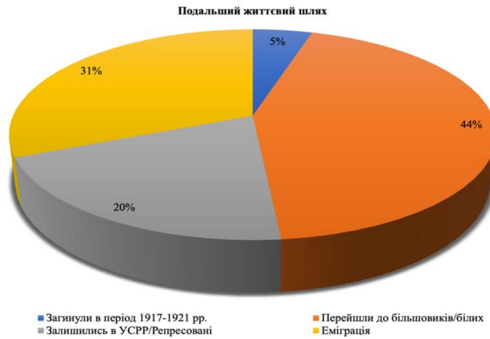
Після завершення Української революції 1917–1921 рр. подальші долі старшин-артилеристів українських армій були різними. Офіцери-гармаші гинули та помирали від хвороб на фронтах визвольної боротьби; переходили служити у ворожі армії, залишалися на українських землях та зазнавали переслідувань від радянської репресивної системи, були інтерновані в таборах, працювали, мігрували в інші країни, де здобували освіту, займалися військовою та громадсько-політичною діяльністю.

За результатами просопографічного аналізу подальшої долі старшин-артилеристів українських армій після революційних подій 1917–1921 рр. автором підраховано, що серед генеральної старшини артилерії УНР/УД (вибірка на 60 осіб): 5% офіцерів-гармашів загинули (померли) в боях із більшовицькими та білогвардійськими військами, 44% перейшли на службу до ворога, 20% залишилися в Україні та переважно зазнавали переслідувань і репресій від радянської влади, а 31% старшин емігрували за кордон (див. схему 7).

Просопографічний аналіз полкової старшини артилерії УНР/УД (вибірка на 100 осіб) показав такі результати: 2% гармашів загинуло в період Української революції 1917–1921 рр., 9% перейшло на службу до ворожих армій, 10% офіцерів було репресовано каральною системою Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі УРСР), а 49% подалося на еміграцію. Ще щодо 30% старшин – особисті дані відсутні (див. схему 8).

Схема 7

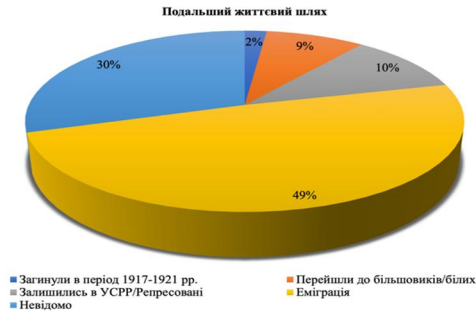
Генеральна старшина артилерії армій УНР/УД: подальший життєвий шлях (60 осіб)

Джерело: складено автором на основі (Литвин, Науменко, 2007; Тинченко, 2007; Тютенко, 2018).

Схема 8

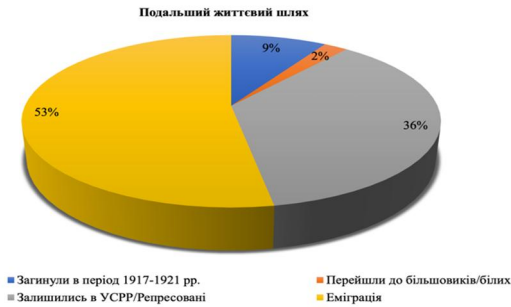
Полкова старшина артилерії армій УНР/УД: подальший життєвий шлях (100 осіб)

Джерело: складено автором на основі (Литвин, Науменко, 2007; Тинченко, 2007; Тютенко, 2018).

Проведений автором просопографічний аналіз генеральної та полкової старшини артилерії УГА (вибірка на 100 осіб) засвідчує, що 9% офіцерів загинуло в революційний період 1917–1921 рр., 2% перейшло до ворога, 36% було репресовано радянською окупаційною владою, а 53% українських старшин емігрувало в різні країни Європи, Північної та Південної Америки (див. схему 9).

Генеральна і полкова старшина артилерії УГА: подальший життєвий шлях (100 осіб)

Джерело: складено автором на основі (Литвин, Науменко, 2007; Тютенко, 2018; Адамович, 2018; Адамович, 2019; Артимишин, 2020).

Серед тих, хто загинув від рук ворогів української державності, був генерал-хорунжий Армії УД О. Астаф'єв, якого позбавили життя більшовики за відмову перейти на службу в Червону армію. Загинув у бою з «червоними» командир полку Дієвої армії УНР П. Таранущенко, а підполковник І. Шура-Бура був розстріляний червоноармійцями поблизу м. Базар (Тинченко, 2007).

За українську самостійність гинули також галицькі старшини-гармаші, зокрема генерал-хорунжий Є. Мішковський в 1920 р. отримав важке поранення біля Чорторії, внаслідок якого помер, отаман Я. Воевідка був розстріляний більшовицьким комісаром у с. Піщанка, сотник І. Балтро загинув від шабелів більшовицької кінноти на станції Кожанка Подільської губернії, а сотника Г. Давида розстріляли чекісти в м. Вінниця (Адамович, 2019; Артимишин, 2020).

Значний відсоток офіцерів генеральної старшини (менше полкової) української артилерії перейшли на бік більшовицької та білогвардійської армій (див. схему 7). Варто відзначити, що більшість російських офіцерів і генералів розглядали свою службу в гетьманській армії як «одну із форм самоорганізації офіцерства», адже вважали, що вона «на відміну від петлюрівської, не була на ділі ні націоналістичною, ні антиросійською. Це давало можливість навіть покладати деякі надії на неї як на зародок сил, здатних з

часом визволити від більшовиків і відновити всю Росію» (Ткачук, 2004; 65–66). До Збройних сил Півдня Росії перейшов генерал Г. Мандрика, а на службу в Червону армію подався генерал-лейтенант Армії УД М. Демидов. (Литвин, Науменко, 2007; Тинченко, 2007).

Утім подальша доля цих старшин була трагічною (Кокін, 2008; 423). Майже всі вони звинувачувались у кримінальних чи агентурних справах як «контрреволюціонери», «петлюрівці», «білі офіцери», «реставратори», «галичани» та ін. (Тютенко, 2018; 57). Показовою є доля старшини УГА Григорія Давида, якого внаслідок організованої провокації за сфальсифікованими звинуваченнями заарештували чекісти. Після численних тортур та отриманих свідчень його розстріляли в м. Вінниця (Адамович, 2018; 468).

За наказом вищого радянського керівництва слідчі органи Державного політичного управління (далі ДПУ) УСРР в 1920-х 1930-х роках розпочали низку політичних кримінальних справ, спрямованих на придушення діяльності «українських контрреволюціонерів». Найбільш гучними були такі справи: «Спілки визволення України» («СВУ», 1929–1930 рр.), «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві» (1930 р.), «Українського національного центру» («УЦН», 1930–1932 рр.), «Трудової селянської партії» («ТСП», 1931 р.), «Української військової організації» («УВО», 1932–1933 рр.), «Польської організації військової» («ПОВ», 1932–1934 рр.) та ін. (Кокін, 2008; 425).

Протягом 1931 р. репресивні заходи проти офіцерського корпусу в справі «Весна» набирали обертів і поширювалися не тільки на українських землях, але й в Білорусі та Росії. Серед фігурантів сфальсифікованої справи «Весна» були генерал-хорунжий Є. Гамченко та ін. (Литвин, Науменко, 2007; Тинченко, 2007).

Упродовж осені–зими 1932–1933 рр. органами ДПУ УСРР проводились операції щодо зачистки «петлюрівських агентів» Наддніпрянської армії, які «осіли на селі», у звинуваченні в контрреволюційній роботі на користь центру УНР в екзилі (ГДА СБУ, 1932). За різними даними, всього в цей період було репресовано близько 37 тис. 797 осіб, серед яких засуджено і покарано понад 992 старшини українських армій, зокрема артилеристів (Тютенко, 2018; 59).

Після завершення Української революції 1917–1921 рр. українських старшин переважно було інтерновано в таборах на території Польщі та Чехословаччини (*Адамович, 2019; Артимішин, 2020; Енциклопедія Сучасної України, 2011*). Старшини-артилеристи армій УНР/УД здебільшого були інтерновані в різних польських таборах, зокрема в таборі Ланцут, Каліш, Вадовиці, Стршалкові та Пикуличі (*Литвин, Науменко, 2007; Тинченко, 2007*).

Оскільки військові формування ЗУНР брали безпосередню участь у війні проти Польщі, то і перехід УГА на польську територію після Української революції 1917–1921 рр. був неможливий. Тож більшість галицьких вояків, зокрема артилеристів, були інтерновані на території Чехословаччини в таборах Ліберці, Німецьке Яблонне та Йозефів (*Тютенко, 2021; 68*).

Однак старшини-артилеристи українських армій вважали свій статус інтернованих вояків тимчасовим і не втрачали надії, що за сприятливих обставин відновлять боротьбу за українську державність (*Тютенко, 2021; 81*). Саме тому влітку 1920 р. було утворено Українську Військову Організацію (далі «УВО») (*Тютенко, 2018; 63*). До складу УВО входили старшини-артилеристи українських армій: Р. Дашкевич, О. Жлудкін, М. Колтунюк та ін. (*Тинченко, 2007; Адамович, 2018; Адамович, 2019; Артимішин, 2020*).

Старшини-артилеристи армій УНР/УГА після завершення терміну інтернування в таборах, який тривав до першої половини 1920-х років, опинилися в різних країнах Європи та Америки. Втім значна кількість військових залишалися на території Польщі та Чехословаччини, де вони переважно займалися підвищенням власної кваліфікації, проходили перевишкіл або здобували нову освіту, адже доступ до навчання тут був простішим (*Тютенко, 2021; 117*).

Після прибуття до нових місць еміграції старшини потроху гуртувалися в різні громадські об'єднання, організації, товариства і союзи, метою яких було зберегти власну ідентичність, плекати українські військові традиції, а також задля взаємної допомоги і підтримки.

Українська військова еміграція у Польщі організовувалася навколо Українського Комітету у Варшаві, а також Українського військово-історичного товариства, яке заснували вояки Армії УНР у таборі Каліш (*Комунікат інформаційну, 1931; 163*). Свою роботу у Каліші розпочало Товариство Запорозців, яке об'єднало

понад 40 відомих українських офіцерів (*Битинський, 1932; 38*). Помітною була діяльність Українського Воєнного Товариства (УвЕТ), в Ченстоховій. Також в Тарнові діяла філія Українського Товариства (*ГДА СЗР; 233*). Ще одним осередком гуртування української військової еміграції була створена у 1922 р. Всеукраїнська спілка військових інвалідів Армії УНР у Тарнові (*Колянчук, 2000; 137*).

На території Чехословаччини розташовувалися численні українські комбатанські організації, які гуртували навколо себе українське вояцтво (*Авраменко, 2007; 383*). Потужними центрами гуртування українських вояків були Ліберець, Прага та Подебради, де знаходилися різні ветеранські об'єднання (*Адамович, 2018; Артимишин, 2020*).

Старшини-артилеристи були учасниками різних українських громадських організацій у Німеччині. З 1920 р. у Данцігу діяв старшинський клуб «Залізна Острога» (*Шиприкевич, 1979; 48*). У 1945 р. генерал-хорунжий К. Смовський ініціював створення Спілки українських вояків у Західній Німеччині. Окрім Смовського в Спілку входили старшини-артилеристи: генерал Б. Неїло та полковник А. Силін (*Тинченко, 2007*).

У 1920-х роках в США було засновано перші стрілецькі громади, до яких входили наддніпрянські та галицькі старшини-гармаші. Так, у 1924 р. поручником УГА В. Галаном було засновано українське громадське об'єднання з числа вояків Першої стрілецької сотні (*Тютенко, 2021; 161*). 17 липня 1932 р. в Канаді (м. Едмонтон) було утворено «Українське Національне Об'єднання» (*Симчич, 1957; 67; Адамович, 2018*).

У період Другої світової війни українські старшини-артилеристи брали активну участь у русі Опору в складі Української Повстанської Армії (далі УПА). Так, генерал-хорунжий Армії УНР М. Омелюсик був начальником артилерії УПА, а підполковники В. Новицький та С. Білодуб займали важливі посади в оперативному відділі Крайового Військового Штабу УПА-Північ. Сподіваючись на відновлення власної державності, українці воювали на фронтах Світової війни в складі різних іноземних армій. У 1939 р. сотник артилерії УГА Я. Курилюк перебував на службі в батальйоні «Нахтігаль». Окрім того, старшини української артилерії входили до складу дивізії СС «Галичина». Також до дивізії

вступив генерал-хорунжий І. Омелянович-Павленко, а сотник М. Палієнко в червні 1943 р. був призначений командиром її артилерійського полку (Тинченко, 2007; Адамович, 2018; Адамович, 2019; Артимишин, 2020).

Висновки. Отже, у той час, коли серед старшин-артилеристів армій УНР/УД домінували представники дворянського (шляхетського) походження та існував досить високий ступінь спадковості офіцерської справи, поміж галицьких офіцерів-гармашів переважали вихідці з цивільних станів (селянства, міщанства).

Більшість старшин-артилеристів армій УНР/УД здобули військову довоєнну освіту в артилерійських училищах та академіях Російської імперії. Також незначний відсоток старшин здобув цивільну освіту в українських та іноземних навчальних закладах.

Порівняно з наддніпрянськими гармашами, генеральна та полкова старшина артилерії УГА переважно мала цивільний фах, а лише незначний відсоток офіцерів отримали довоєнну та прискорену військову освіту в Австро-Угорській монархії. Насамперед це було пов'язано із непопулярністю військової професії серед української галицької молоді та наявність значних формальних обмежень, які встановила австрійська влада для представників ненімецьких народів монархії Габсбургів. Окрему категорію старшин УГА становили особи, які на фронтах Першої світової війни воювали рядовиками австро-угорської армії, а в період Української революції пройшли прискорений старшинський вишкіл і були призначені на командні посади в галицьку артилерію.

Наддніпрянські та галицькі офіцери-гармаші гинули в революційний період 1917–1921 рр., переходили на службу до ворожих армій, залишалися в Україні і переважно зазнавали переслідувань та репресій від радянської влади, а також мігрували в різні країни Європи і Північної Америки.

Старшини української артилерії зазнавали репресій від радянських каральних органів та були фігурантами різних сфабрикованих політичних справ («Весна», «УВО» та ін.). Вони були інтерновані на території Польщі (табори: Лінцут, Вадовиці, Каліш та ін.) та Чехословаччини (Німецьке Яблонне, Ліберці, Йозефів та ін.). Офіцери-гармаші гуртувалися в різні громадсько-політичні та ветеранські організації в країнах Європи та Північної Америки.

Використані посилання

- Авраменко Н. (2007). *Спомини запорожця*, Київ, Темпора, 456 с.
- Адеменко Д. (2020). *Військові академії держави Габсбургів*. Інтернет-проект «Історія держави Габсбургів». URL: <https://ah.org.ua/cradle-of-austro-hungarian-officers#i> [Дата звернення 14 липня 2023].
- Адамович С., Аркуша О., Артимишин П., Байцар А., Бегей І. та ін. (2018). Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.). *Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки*. Т. 1: А–Ж, Івано–Франківськ, Манускрипт–Львів, 688 с.
- Адамович С., Арсак М., Артимишин П., Байцар А., Бойко В. та ін. (2019). Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.). *Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки*. Т. 2: З–О, Івано-Франківськ, Манускрипт–Львів, 688 с.
- Артимишин П., Байцар А., Бегей І., Борчук С., Васильчук М. та ін. (2020). Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.). *Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки*. Т. 3: П–С, Івано-Франківськ, Манускрипт–Львів, 688 с.
- Битинський М. (1932). *Українське воєнство на культурно–освітньому фронті*, Гуртуймося, Ч. 9.
- Волков С. (1993). *Русский офицерский корпус*, Москва, Воениздат, 368 с.
- Волков С. (2003). Русский офицерский корпус. URL: https://royallib.com/read/volkov_s/russkiy_ofitseriskiy_korpus.html#552960. [Дата звернення 10 грудня 2022].
- Военно-статистический ежегодник армии за 1912 год. (1914), Санкт-Петербург, Военная Типография Императрицы Екатерины Великой, 520 с.
- Галан В. (1930). *З'їзд Української Стрілецької Громади в Злучених Державах Америки*. Літопис Червоної Калини. №12.
- Галузевий державний архів Служби Безпеки України. Фонд 16, Опис 1, Справа 5.
- Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки. Українське Військове Товариство. Фонд 1, Том 12617; Том 1, Аркуш 233.
- Діло (1935). Ч. 112., Львів.
- Імена самостійної України 1917-1924 рр. URL: <https://www.db.geroika.org.ua/ua/home.html> [Дата звернення: 11 липня 2023].
- Informacyjny Odczyt Prezesa Towarzystwa byłych żołnierzy Armii URL we Francji, SAW, Sygn. I.303.4.5640. S. 203.
- Кавтарадзе А. (1988). *Военные специалисты на службе Республики Советов (1917–1922 гг.)*, Москва, «Наука», 277 с.
- Ключенко О. (1931). *Генеральна булава УГА*, Літопис Червоної Калини. Ч. 4.
- Ковалевський М. (1960). *При джерелах боротьби*, Інн сбрук, 717 с.
- Кокін С. (2008). Голодомор у контексті репресивної політики більшовицького режиму стосовно України. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 18, С. 422–436.
- Колянчук О. (2000). *Українська військова еміграція в Польщі (1920–1939 рр.)*, Львів, 278 с.

Литвин М., Науменко К. (2007). *Збройні сили України першої половини (XX ст.). Генерали та адмірали*. Львів; Харків, Сага, 244 с.

Микитюк Д. (1958). *Перехід групи Кравса до Чехо–Словаччини*. Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. 1, Вінніпег, 676 с.

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (1931). Komunikat informacyjny „Emigracja ukraińska w Polsce”, SAW, Sygn. I.303.4.5508, S. 163.

Ministerstwo pracy i opieki społecznej (1925). Do Ukraińskiego Centralnego Komitetu «W sprawie ustalenia akcji pomocy dla Ukraińców-azylantów», SAW, Sygn. I.303.4.2476. S. 429–430.

Омелянович-Павленко М. (2002). *Спогади українського командарма*, Київ, 460 с.

Ofelli S. (2001). *Le armi e gli equipaggiamenti dell' esercito austro-ungarico (dal 1914 al 1918): Uniformi – distintivi – buffetterie*, Valdagno, P. 11.

Oršolić T. (2006). *O časničkoj izobrazbi, plaći i časničkoj kadru u austrougarskoj vojsci s naglaskom na Dalmaciju*. Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Zargeb; Zadar, S. 558.

Opracowanie na temat U.R.L. i ruchu hetmana P. Skoropadskiego, SAW, Sygn. I.303.4.5662. S. 11.

Павленко М., Дзюба І. (2011). Інтерновані українські військові формування., Енциклопедія Сучасної України, URL: <https://esu.com.ua/article-12417> [Дата звернення 12 квітня 2023].

Posel R. w Pradze do Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie. Ibid. S. 198.

Симчич С. (1957). *До історії українців в Бритійській Колумбії. Бритійська Колумбія і Україна.*, Вінніпег.

Скоропадський П. (1995). *Спогади. (Кінець 1917 – грудень 1918 р.)*, Київ, Філадельфія, Інститут східноєвропейських досліджень НАНУ, 443 с.

Тарнавський М. (1992). «Спогади» Львів, Львів, Вечірня година, Ч. 4, 127 С.

Тинченко Я. (1995). *Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття (1917–1921 рр.)*, Київ, 258 с.

Тинченко Я. (2007). *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921 рр.)*, Київ, Темпора, 536 с.

Ткачук П. (2004). *Артилерія збройних формувань Української революції (1917–1921 рр.)*, Львів, Львівський інститут Сухопутних військ НУ «Львівська політехніка», 197 с.

Ткачук П. (2009). *Сухопутні війська Збройних Сил України доби революції (1917–1921 рр.)*, Львів, Львівський інститут Сухопутних військ НУ «Львівська політехніка», 311 с.

Тулюк–Кульчицький С. (1968). *Старшинські школи Г. А.*, Українська Галицька Армія: матеріали до історії, Т. 4, Вінніпег, 294 с.

Тютенко Р. (2018). *Соціальний портрет офіцера українських армій періоду Національної революції (1917 –1921 рр.)*: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України. Львів, 356 с.

Тютенко Р. (2021). *Українська військова еміграція в міжвоєнний період (1919–1939 рр.)*: дис. д. і. н.: 07.00.01 Історія України. Мюнхен, 235 с.

Український Стрелець (1920). *3 життя українського стрілецтва на чужині*, Ч. 1., 16 с.

Шанковський Л. (1974). *Українська Галицька армія*, Вінніпег, 396 с.

Шимов Я. (2003). *Австро-Венгерская империя*, Москва, Эксмо, 606 с.

Шиприкевич В. (1979). *Пропам'ятна книга Данцігерів. Український студентський осередок в Данцігу в роках (1921–1945 рр.)*, Торонто, 218 с.

Шумінська Н. (2016). *Становлення Галицької Армії, особливості комплектування та підготовки особового складу (листопад 1918 – листопад 1919 рр.)*: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України. Львів, НУЛП, 263 с.

References

Avramenko N. (2020). *Memories of a zaporizhian.*, Kyiv, Tempora, 456 p. (ukr.).
Adamenko D. (2020). *Military academies of the Habsburgs state. Internet project "History of the Habsburgs state"*. URL: <https://ah.org.ua/cradle-of-austro-hungarian-officers#i> [Accessed July 14, 2023]. (ukr.).

Adamovych S., Arkusha O., Artymyshyn P., Baitsar A., Behei I., ta in. (2018). Western Ukrainian People's Republic (1918–1923). *Encyclopedia: To the 100 th anniversary of the Western Ukrainian People's Republic. Vol. 1: A–J*, Ivano–Frankivsk, Manuscript–Lviv, 688 p. (ukr.).

Adamovych S., Arsak M., Artymyshyn P., Baitsar A., Boiko V., ta in. (2019). Western Ukrainian People's Republic (1918–1923). *Encyclopedia: To the 100 th anniversary of the Western Ukrainian People's Republic. Vol. 2: A–J*, Ivano–Frankivsk, Manuscript–Lviv, 688 p. (ukr.).

Artymyshyn P., Baitsar A., Behei I., Borchuk S., Vasylichuk M., ta in. (2020). Western Ukrainian People's Republic (1918–1923). *Encyclopedia: To the 100 th anniversary of the Western Ukrainian People's Republic. Vol. 3: A–J*, Ivano–Frankivsk, Manuscript–Lviv, 688 p. (ukr.).

Bytynskyi M. (1932). *Ukrainian military service on the cultural and educational front.*, Hurtuymosia, Part. 9. (ukr.).

Volkov S. (1993). *Russian officer corps.*, Moscow, Voenyzdat, 368 p. (rus.).

Volkov S. (2003). *Russian officer corps*. URL: https://royallib.com/read/volkov_s/russkiy_ofitserkiy_korpus.html#552960_ [Accessed December 10, 2022]. (rus.).

Military statistical yearbook of the army for 1912. (1914)., St. Petersburg, Military Printing House of Empress Catherine the Great, 520 p. (rus.).

Galan V. (1930). *Congress of the Ukrainian Striletska Community in the United States of America*. Chronicle of Chervona Kalyna. No. 12. (ukr.).

Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine. F. 16. Desc. 1. P. 5. (ukr).

Sectoral state archive of the Foreign intelligence services. Ukrainian Military Society. F. 1. Vol. 12617; Vol. 1. P. 233. (ukr.).

Dilo (1935). Part. 112., Lviv. (ukr.).

Names of independent Ukraine 1917–1924. URL: <https://www.db.geroika.org.ua/ua/home.html> [Accessed July 11, 2023]. (ukr.)

Informacyjny Odczyt Prezesa Towarzystwa byłych żołnierzy Armii URL we Francji., CAW, Sygn. I.303.4.5640. S. 203. (in polish).

Kavtaradze A. (1988). *Military specialists in the service of the Republic of Soviets (1917–1922)*, Moscow, “Nauka”, 277 p. (rus.).

Klyuchenko O. (1931). *General bulava UGA.*, Chronicle of Chervona Kalyna. Part. 4. (ukr.).

Kovalevsky M. (1960). *At the sources of stuggle.*, Innsbruck, 717 p. (ukr.).

Cockin S. (2008). The Holodomor in the context of the repressive of the bolshevik regime in Ukraine. *Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches*. Vol. 18, P. 422–436. (ukr.).

Kolyanchuk O. (2000). *Ukrainian military emigration in Poland (1920–1939)*., Lviv, 278 p. (ukr.).

Lytvyn M., Naumenko K. (2007). *Armed Forces of Ukraine in the first half of the XX–th century. Generals and admirals*. Lviv; Kharkiv, Saha, 244 p. (ukr.).

Mykytyuk D. (1958). *The Kravs group moved to Czechoslovakia*. Ukrainian Galician Army. Materials for history. Vol. 1., Winnipeg, 676 p. (ukr.).

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (1931). Komunikat informacyjny „Emigracja ukraińska w Polsce”, CAW, Sygn. I.303.4.5508, S. 163. (in polish).

Ministerstwo pracy i opieki społecznej (1925). Do Ukraińskiego Centralnego Komitetu „W sprawie ustalenia akcji pomocy dla Ukraińców–azylantów”, CAW, Sygn. I.303.4.2476. S. 429–430. (in polish).

Omelyanovych–Pavlenro M. (2002). *Memories of a Ukrainian commander.*, Kyiv, 460 p. (ukr.).

Offelli S. (2001). *Le armi e gli equipaggiamenti dell’ esercito austro–ungarico (dal 1914 al 1918): Uniformi – distintivi – buffetterie.*, Valdagno, P. 11. (in italian).

Oršolić T. (2006). *O časničkoj izobrazbi, plaći i časničkom kadru u austrougarskoj vojsci s naglaskom na Dalmaciju. Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru.*, Zargeb; Zadar, S. 558. (in croatian).

Opracowanie na temat U.R.L. i ruchu hetmana P. Skoropadskiego., CAW, Sygn. I.303.4.5662. S. 11. (in polish).

Pavlenko M., Dziuba I. (2011). Interned Ukrainian military formations., *Encyclopedia of Modern Ukraine*, URL: https://esu.com.ua/article-12417_[Accessed April 12, 2023]. (ukr.)

Poseł R. w Pradze do Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie. Ibid. S. 198. (in polish).

Simchich S. (1957). *To the history of Ukrainians in British Columbia. British Columbia and Ukraine.*, Winnipeg.

Skoropadskyi P. (1995). *Memoirs. (the and of 1917 – December 1918)*., Kyiv, Philadelphia, Institute of East European Studies NASU, 443 p.

Tarnavskyĭ M. (1992). «*Memoirs*» Lviv, Lviv, Vechirnia hodyna, Part. 4, 127 p. (ukr.).

Tynchenko Y. (1995). *Ukrainian Officers: ways of mourning and forgetting (1917–1921)*., Kyiv, 258 p. (ukr.)

Tynchenko Y. (2007). *Officer Corps of the Army of Ukrainian People’s Republic (1917–1921)*., Kyiv, Tempora, 536 p.

Tkachuk P. (2004). *Artillery of the Armed Forces of the Ukrainian Revolution (1917–1921)*., Lviv, Lviv Institute of Army NU “Lviv Politechnic”, 197 p. (ukr.).

Tkachuk P. (2009). *Army of the Armed Forces of Ukraine during the revolution (1917–1921)*., Lviv, Lviv Institute of Army NU “Lviv Politechnic”, 311 p. (ukr).

Tulyuk–Kulchytskyi S. (1968). *Officer schools G. A., Ukrainian Galician Army: materials for history, Vol. 4., Winnipeg, 294 p.*

Tiutenko R. (2018). *Social portrait of the Ukrainian armies officers in the period of National revolution (1917–1921)*: (Candidate’s thesis), Lviv, 356 p. (ukr.).

Tiutenko R. (2021). *Ukrainian military emigration in the interwar period (1919–1939)*: (Doctor’s thesis), Munich, 235 p. (ukr.).

Ukrainian Sagittarius (1920). *From the life of Ukrainian shooting abroad.*, Part. 1. 16 p. (ukr.).

Shankovskiy L. (1974). *Ukrainian Galician Army.*, Winnipeg, 396 p. (ukr.).

Shimov Y. (2003). *Austro–Hungarian Empire.*, Moscow, Eksmo, 606 p. (rus.).

Shyprikevich V. (1979). *Memory book of the Danzigers. Ukrainian student center in Danzig in the years (1921–1945).*, Toronto, 218 p. (ukr.).

Shuminska N. (2016). *Formation of Galician Army, features of staffing and training of personnel (November 1918 – November 1919)*: (Candidate’s thesis), Lviv, 263 p. (ukr.).

Stetsiv Y.

SOCIAL PORTRAIT OF ARTILLERY OFFICERS OF THE UKRAINIAN ARMIES OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917-1921.

The paper highlights the social portrait of artillery officers of the Ukrainian armies during the Ukrainian Revolution of 1917-1921. Brief biographical information of the artillery officers of that time is noted. The author comprehensively analyzes and presents information on the social origin, level of education and further life of the Ukrainian artillery officers during the revolutionary period of 1917-1921.

The peculiarities of training of Ukrainian artillery officers in the military education system of the Russian Empire, the Austro-Hungarian Monarchy, the Ukrainian People's Republic/Ukrainian State (UPR/UD), and the Western Ukrainian People's Republic (WUPR) in the early twentieth century are traced. The author studies and highlights the further life of Ukrainian artillery officers after the revolutionary events of 1917-1921. The author traces the period of internment of Ukrainian artillery officers in other countries.

The impact of studying the historical experience of the Ukrainian officers' corps and its influence on the education of modern officers of the Missile Forces and Artillery of the Armed Forces of Ukraine is emphasized. The research outcomes will contribute to the restoration of the Ukrainian military traditions ruined by the communist regime and the historical bonds among Ukrainian officers of various periods.

Keywords: Ukrainian Revolution of 1917-1921, World War I, Ukrainian artillery, artillery officers of the armies of the Ukrainian People's Republic/Ukrainian State and the Ukrainian Halychyna Army, Western Ukrainian People's Republic.

УКРПОЛБАТ – ВАЖЛИВИЙ ЕТАП В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ВІДНОСИН

У статті розглянуто історичний шлях спільної українсько-польської військової частини – Українсько-Польського батальйону миротворчих сил (далі – УкрПолбат) в контексті історії розвитку українсько-польських військових відносин. Показано генезу, становлення та розвиток батальйону в його основних доленосних подіях, особливо під час його застосування в період з 2000 – 2010 рр. у Косові. Проаналізовано та надано оцінку змісту головних заходів, що відбувалися за період функціонування УкрПолбату, зокрема, участь у спільних навчаннях та у миротворчій місії в Косові. Доведено, що період функціонування УкрПолбату став часом формування довіри, дружби і стратегічного партнерства між Україною і Польщею, готовністю разом долати виклики і загрози, що повстають перед країнами. Набутий УкрПолбатом досвід став вкрай важливим при формуванні наступної спільної військової частини – литовсько-польсько-української бригади, яка і стане предметом наших подальших досліджень.

Ключові слова: Україна, Польща, УкрПолбат, міжнародні навчання, Косово, миротворча місія.

Постановка проблеми та її актуальність. У стримуванні повномасштабного вторгнення РФ в Україну значну роль відіграла всебічна допомога переважної більшості країн – членів НАТО, до альянсу яких Україна прагне увійти. На цьому шляху України до НАТО особливе місце займає Республіка Польща, яку стали називати «адвокатом» України в Європі у її євроатлантичних прагненнях. Польща, яка дуже добре усвідомлювала, що «московський чобіт» може повернутися на її територію, ще у 1999 році «сховалася під парасольку» НАТО. Значне місце у цьому, на думку самих поляків, посів УкрПолбат, його становлення та підготовка до миротворчої діяльності.

Для України, в умовах російсько-української війни, важливо і далі підтримувати і розвивати дружні військові відносини з Польщею, при цьому враховувати минулий досвід, зокрема, стосунки за часів УкрПолбату. Отже, дослідження історичного шляху

Фуртес Олексій Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, докторант, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Фуртес О.О., 2023

УкрПолбату та надання йому оцінки у контексті розвитку українсько-польських військових відносин набуває особливої актуальності.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблематика сучасних українсько-польських військових відносин завжди була під увагою як українських, так і польських науковців, адже після розпаду СРСР питання військової безпеки для цих країн не втрачало актуальності. Невід'ємною складовою цього процесу є дослідження історичного шляху УкрПолбату.

Тематиці УкрПолбату присвячений нарис безпосередніх учасників створення і становлення батальйону: О. Деркача, Л. Коберського (*Деркач & Коберський, 2001*), де автори докладно розглядають шлях батальйону у 90-х роках минулого століття та період першої ротації миротворчої місії у Косові. В контексті міжнародного військового співробітництва України про УкрПолбат, що був учасником численних міжнародних заходів, згадує у своїй дисертації А. Лухтан (*Лухтан, 2018*). Також слід відзначити наукові праці А. Харука (*Kharuk, 2020*), М. Жили (*Żyła, 2019*), А. Славінського (*Ślawiński, 2020*), які дослідили УкрПолбат у контексті двосторонньої українсько-польської військової співпраці. Автори Е. Казан (*Казан, 2018*) та Я. Кондрач (*Кондрач, 2016*) аналізують важливість і значення спільного виконання завдань миротворцями УкрПолбату у Косові. Місце і роль УкрПолбату у безпековому аспекті двох країн відзначили у своїх працях Р. Куспус (*Kuspys, 2009*) і А. Drzewicki (*Drzewicki, 2011*).

Разом з тим недостатньо приділена увага УкрПолбату як історичному явищу в контексті історії розвитку українсько-польських військових відносин.

Мета та завдання дослідження. Розглянути історичний шлях УкрПолбату та надати йому оцінку у контексті розвитку українсько-польських військових відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розпад СРСР у 1991 році призвів до пошуку багатьма країнами, зокрема, Польщею та Україною, нового надійного військовобезпекового середовища, ніяк не пов'язаного з російською федерацією.

На початку 90-х років переважна більшість пересічних поляків та політична еліта Польщі вважали, що єдиною можливістю для цього стало б приєднання до військово-політичного блоку НАТО. Проте, коли це відбудеться і чи відбудеться взагалі ніякої впевненості на було (*Брусилівська, 2014: 18,19*).

Україна, маючи на той час одну з найпотужніших армій у світі, не пов'язувала свою військову безпеку зі вступом до НАТО, натомість, прагнула сама очолити Центрально-Східноєвропейську безпеку, пропонуючи країнам Центрально-Східної Європи (далі – ЦСЕ) такі безпекові проєкти, як створення «Центрально-Східноєвропейського простору стабільності та безпеки» та «Зони Центральноєвропейської безпеки» (Ключук, 2017: 130).

На цьому тлі обидві країни були налаштовані на зближення у своїх військовобезпекових стосунках. Тож не дивно, що вже 12 січня 1992 року, на запрошення Міністерства національної оборони Польщі, відбувся перший візит Міністра оборони України генерал-полковника Костянтина Морозова до Варшави. Предметом обговорення стало військове співробітництво між оборонними відомствами двох країн та обмін військовими аташе (Шестопалов, 2014: 67).

13 травня 1992 року Президент України Л. Кравчук і Президент Республіки Польща Л. Валенса у Варшаві підписали Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво, де було задекларовано базове підґрунтя військово-політичної співпраці між двома державами (*Договір між Україною...*, 2005:396). Цим договором сторони визнавали непорушність дійсних кордонів між ними та підтверджували відсутність територіальних претензій одна до одної, відмовилися від війни як засобу вирішення спірних питань і розв'язання проблем міжнародної безпеки, домовилися розвивати взаємовигідне співробітництво, зокрема, військове (Алексієвець & Ільчук, 2015: 99). Основні цілі такого співробітництва були визначені Угодою між Міністерством оборони України та Міністерством національної оборони Польщі про військове співробітництво, підписаною під час офіційного візиту до Києва міністра оборонного відомства Польщі Януша Онишкевича 03 лютого 1993 року. Вона стала основою розвитку сучасних відносин оборонних відомств двох країн та співробітництва на рівні оборонної промисловості (Шестопалов, 2014: 67).

24-26 травня 1993 року Україну відвідав Президент Республіки Польща Л. Валенса. Під час візиту він висловив історичну фразу: «Незалежна Україна є умовою існування незалежної Польщі». Результатом зустрічі президентів двох держав стало рішення про створення консультативного комітету президентів обох країн для

розробки рекомендацій відносно покращення двосторонньої співпраці та взаємодії у міжнародних стосунках (*Лухтан, 2018: 183*).

Започаткована у січні 1994 році програма НАТО «Партнерство заради миру» (далі – ПЗМ), активними учасниками якої стали Україна і Польща, поклала старт циклічним міжнародним навчанням, основна спрямованість яких була миротворча. Перспектива участі у миротворчих операціях разом з вояками країн – членів НАТО та можливість двосторонньої співпраці в рамках програми ПЗМ спричинили до початку українсько-польських перемовин щодо створення спільного підрозділу (*Żyła, 2019:25*).

У зв'язку з цим відбувалися доволі часті контакти між керівництвами оборонних відомств двох країн, зустрічі на рівні командувачів військових округів тощо (*Янків, 2011: 167*). Зокрема, після перших контактів командування Прикарпатського військового округу, в особі генерал-полковника Петра Шуляка, і Краківського військового округу, в особі генерала дивізії Зенона Брика, що відбулись 23-25 червня 1994 року у Кракові, виникла ідея створення спільного миротворчого підрозділу (*Лухтан, 2018:197*).

У подальшому ця ідея у жовтні 1995 року була підтримана міністрами оборони обох країн, які досягнули домовленості про створення спільного батальйону. З цього часу розпочинається процес узгодження позицій, заходів із формування спільного батальйону. У результаті тривалої і напруженої роботи спільних робочих груп з формування УкрПолбату до серпня 1996 року було узгоджено, що загальна чисельність батальйону мала складати 662 військовики, у т.ч. 336 з української сторони, які розміщувались на фондах 310-го механізованого полку у м. Рава-Руська, і 326 з польської, що розміщувались на фондах 14-ї танкової бригади м. Перемишль. Штат УкрПолбату передбачав наявність чотирьох механізованих рот (двох польських і двох українських), роти управління і роти забезпечення. Дві останні роти, як і штаб батальйону, були змішаними – українсько-польськими. Службовою мовою спілкування було визначено – англійську (*Kharuk, 2020: 318*).

Слід зазначити, що протягом 1995-1996 років йшла підготовка та бойовий вишкіл підрозділів УкрПолбату за тематикою участі у миротворчих місіях, зміцнення здатності обох держав до виконання спільних завдань у ході миротворчих операцій та наданні гуманітарної допомоги. Першою перевіркою дієздатності цієї частини у миротворчих місіях ООН стала участь УкрПолбату

у миротворчих навчаннях «Татри-96» на полігоні Нова Демба Республіки Польща в період з 23 вересня по 4 жовтня 1996 року. Під час навчань були відпрацьовані питання застосування військ ООН і організація буферної зони, проведення практичних дій миротворчими силами в буферній зоні: контроль за відходом військ і техніки воюючих сторін за межі буферної зони; здійснення пошуково-рятувальних робіт та евакуації, конвоювання біженців з буферної зони, дії сил швидкого реагування у випадку нападу на об'єкти ООН; проведення інспекції та спостереження за військами конфліктуючих сторін тощо. Навчання показали, що сама ідея створення постійно діючих міжнародних миротворчих підрозділів, як злагоджених, мобільних військових формувань дозволяє використовувати їх для виконання завдань ООН з підтримки миру та безпеки (*Kuspyr, 2009: 203*).

Як висловився командувач ПрикВО генерал-полковник П. Шуляк: «Татри-96» стали свого роду бойовим хрещенням спільного українсько-польського батальйону» (*Нам випала доля..., 1996: 1*).

Тож, починаючи від 1997 року, УкрПолбат став регулярним учасником міжнародних навчань з миротворчої тематики, таких як «Бравий орел», «Щит миру», «Козацький степ», «Кленова арка», «Конкордія». Навчання були проведені на високому професійному рівні відповідно до стандартних процедур ООН та НАТО. Мовою спілкування і відпрацювання документів була англійська, що сприяло вдосконаленню мовленевого рівня військовослужбовців УкрПолбату і налагодженню більш тісної співпраці та взаємодії між вояками (*Деркач & Коберський, 2001: 42-44*).

Головний підсумок усієї роботи полягав у тому, що військовослужбовці УкрПолбату повністю набули готовність до виконання миротворчої місії і чекали слушної нагоди для своєї практичної реалізації.

І така нагода не забарилася. Польща, яка стала членом НАТО у березні 1999 року, завдячуючи у тому числі активній позиції УкрПолбату, направила у складі Сил НАТО у Косово (далі – КФОР) свій 18 десантно-штурмовий батальйон, ротація якого була запланована на липень 2000 року. Враховуючи такі обставини, 17 листопада 1999 року у м. Краків пройшла робоча зустріч представників Міністерства оборони України та Міністерства національної оборони Республіки Польща з питань застосування

УкрПолбату у виконанні миротворчої місії на території Косова. Під час зустрічі сторони виявили зацікавленість в тому, щоб УкрПолбат, як спеціально підготовлений за попередні роки підрозділ, спільно виконував миротворчі завдання в Косові (Гевко, 1999:2).

Від початку 2000 року УкрПолбат був під пильною увагою як військового відомства, так й вищого керівництва обох країн. Під час візиту Л. Кучми 17 січня 2000 року до Республіки Польща, Президенти України і Польщі дійшли спільної згоди щодо направлення УкрПолбату до Косова (Гевко & Голубятніков, 2000:1).

У першій половині 2000 року була проведення величезна спільна робота з підготовки до відправки УкрПолбату до Республіки Косово, яка закінчилася підписанням 7 червня 2000 року командувачами Сухопутних військ Збройних Сил України і Республіки Польща Технічної Угоди, де було визначено зону відповідальності УкрПолбату, загальні положення, якими керуватимуться у місії, керівний склад, питання технічного і фінансового забезпечення, розміщення підрозділів (Деркач&Коберський, 2001:65).

Підписання Технічної Угоди стало завершальним етапом важливого завдання, до якого Україна і Польща йшли понад три роки. Це стало останнім кроком на шляху до практичного використання миротворчого формування двох держав, які прагнуть миру і спокою для усіх народів континенту (Гевко, 2000:3).

Відповідно до раніше досягнутих домовленостей в район Косова УкрПолбат прибув у другій половині липня 2000 року. З української сторони для виконання миротворчої місії було скеровано 249, а з польської – 488 військовиків. Окрім того, до складу УкрПолбату увійшов і литовський взвод у складі 30 осіб. Спільна військова частина, що складалася з трьох національних контингентів офіційно отримала назву українсько-польський батальйон КФОР (Żyła, 2019:27).

На відміну від української частини, поляки укомплектували свою контрактниками тільки на 70 відсотків. Передбачалось, що заміна контингенту відбуватиметься щопівроку для солдатів і раз на рік для офіцерів. Паралельно в Україні і Польщі відбувалася підготовка нового складу УкрПолбату. Командувати батальйоном став польський підполковник Б.Творковський, а його заступником був командир української частини УкрПолбату підполковник В.Шкурат. Штаб батальйону було розміщено в н п Рака, польська

частина батальйону – у н п Качаніки, українська – у н п Березовіца. Національний елемент забезпечення розташували у Центрі матеріально-технічного забезпечення на півдні м. Скоп'є, неподалік аеродрому (Македонія). Там було зосереджено все необхідне, окрім боєприпасів, адже їх розміщення заборонялось у Македонії (Drzewicki, 2011:155).

9 серпня 2000 року відбулася церемонія офіційної презентації спільного миротворчого підрозділу. У церемонії взяли участь Посли України і Польщі в Югославії, які відвідали польовий табір УкрПолбату (Шкурко, 2000:3).

Дислокуючись у американському секторі, УкрПолбат увійшов до складу багатонаціональної бригади КФОР «Схід», якою командував бригадний генерал Деніс Харді, і приступив до виконання миротворчої місії у визначеній йому зоні відповідальності у південних районах Косова, де проживало змішане албансько-сербське населення, серед якого понад 10 тис. сербів. Головним завданням УкрПолбату стали: нагляд за порядком і безпекою, охорона установ та організацій влади, підтримка діяльності та співпраця із Верховним комісаром ООН у справах біженців, а також охорона дороги із Скоп'є до Приштини. Серед завдань, що їх розпочали виконувати миротворці, були: служба на блок постах та на постах спостереження, супроводження конвоїв, патрулювання місцевості та ескортування населення через конфліктні райони (Деркач & Коберський, 2001: 71-72).

Обстановка в зоні відповідальності УкрПолбату була напружена. Військовослужбовці миротворчого контингенту відчували загострення ситуації в період проведення президентських та парламентських виборів у Югославії 24 вересня 2000 року, а особливо напередодні муніципальних виборів, проведення яких голова адміністрації ООН доктор Бернар Кушнер призначив на 28 жовтня 2000 року. У Косові між албанцями і сербами піднялась нова хвиля насильства. Населення, що звикло до спалахів міжетнічних сутичок, цього разу зіткнулося зі збройними внутрішньо політичними розборками. На такому тлі політичного протистояння і взаємного несприйняття сербів албанцями проходила миротворча місія першої ротації УкрПолбату (Власенко, 2000:3).

У листопаді-грудні 2000 року у зоні відповідальності УкрПолбату проводилась операція «Аштон» з виявлення, вилучення і знешкодження прихованої зброї та інших нелегальних предметів.

Під час її здійснення поблизу н п Горанце у чотирьох печерах було виявлено найбільший за весь період миротворчої місії у Косові склад зі зброєю та боєприпасами. Українські військово-службовці разом із польськими колегами вилучили понад 116 кг вибухівки і понад 20 одиниць зброї, боєприпаси китайського та югославського виробництва (*Кондрач, 2016:215*).

Воїни УкрПолбату отримали подяку від командування КФОР за вдало проведену операцію. 3 жовтня 2000 року до командування миротворчими силами Косова приступив італійський генерал-лейтенант Карло Кабіджиосу, який вже 8 листопада відвідав УкрПолбат, а 12 листопада разом з командиром багатонаціональної бригади «Схід» – генералом Д. Харді знайомився з результатами проведення спільним миротворчим батальйоном операції «Аштон» (*Прес-служба Міністерства..., 2000:3*).

Окрім того, до кінця 2000 року миротворці УкрПолбату брали участь у проведенні операцій «Бульдог», «Шепард», «Тринідад», «Каманчо», де на них покладалось забезпечення безпеки (*Власенко, 2000:3*).

Одночасно з виконанням миротворчих завдань була організована й бойова підготовка військовослужбовців. Відпрацьовувались і вдосконалювались навички командирів і підрозділів з виконання стандартних операційних процедур. Щомісячно, згідно з розкладом, розробленим в штабі бригади, кожній роті УкрПолбату виділявся один день для виконання вправ стрільб зі стрілецької зброї. Типовий місячний розподіл завдань і нарядів у спецротах національного контингенту українсько-польського батальйону дозволив мати два дні для проведення занять на рівні взводів протягом трьох тижнів. (*Вирва, 2001:3*).

На початку лютого 2001 року ситуація в Косові стала дуже тривожною. Закрутило у передвоєнному вирі і Македонію. Мало не щодня македонським військовим доводилось перестрілюватися з озброєними албанцями. Останні заявили про намір приєднати прикордонні території Македонії до Косова. Конфлікт на югославсько-македонському кордоні став набирати ознак бойових дій (*Війна в Македонії..., 2001:4*).

Тож, миротворчі сили зайняли більш жорстку позицію. Якщо досі солдатів КФОР у Косово вітали як людей, що підтримують мир, то з цього часу усе більше стали сприймати як силу, що примушує до миру. Так, солдати КФОР, у тому числі УкрПолбату, в квітні-травні 2001 року вилучали зброю, затримували бойовиків, які

відступали під тиском македонських урядових військ на території Косово, блокували кордон з Македонією і Сербією для припинення транзиту зброї в конфліктні зони, що більше відповідало визначенню – примушення до миру (*Дмитрієв, 2001:3*).

У першій декаді серпня 2001 року відбулась заміна національних контингентів УкрПолбату, яка повторювалась ще протягом 10 років. За першу ротацію УкрПолбатом було проведено близько 1200 різноманітних конвоїв, виконано близько 500 піших і понад 1180 автомобільних патрулювань, конфісковано понад 2500 одиниць зброї і близько 153000 штук боєприпасів (*Казан, 2018:153*).

Протягом наступних ротацій миротворці УкрПолбату з честю виконували покладені на них завдання – супроводжували автомобільну техніку з гуманітарним вантажем та місцевим населенням, здійснювали патрулювання визначеними маршрутами. Крім того, у своїй зоні відповідальності надавали гуманітарну і медичну допомогу місцевим жителям, залучались до облаштування шкіл і лікарень (*Polsko-Ukraiński Batalion ..., 2023*).

Така багаторічна спільна праця у виконанні УкрПолбатом завдань ООН призвела до того, що у . в Брюсселі міністри оборони України, Польщі і Литви підписали Лист намірів щодо створення спільного литовсько-польсько-українського батальйону. Головною метою створення батальйону було налагодження більш тісної співпраці збройних сил зацікавлених країн, поглиблення взаємної довіри, прагнення до зміцнення безпеки у регіоні та підтримка України у її прагненні вступити в євроатлантичні структури. В ході перемовин щодо формування спільного батальйону з метою посилення міжнародної військової співпраці у 2008 р. було вирішено зміцнити бойовий потенціал батальйону шляхом створення на його основі спільної литовсько-польсько-української бригади. Передбачалось, що сферою діяльності бригади стануть миротворчі операції під егідою міжнародних організацій, таких як НАТО, ООН та ЄС (*Wielonarodowa Brygada..., 2023*).

Проте, поступова стабілізація ситуації в Косові змінила характер миротворчої операції КФОР зі стабілізаційної на дорадчо-освітню, метою якої мала стати підготовка місцевої поліції та підтримка влади на місцях щодо відбудови та подальшого розвитку краю. Покращення безпеки у Косово, як і в цілому на Балканах, схилила у середині 2009 року міністрів оборони країн – членів НАТО до прийняття рішення про початок часткового

скорочення штатів сил КФОР. Майбутні структурні зміни пере-креслювали сенс подальшого функціонування УкрПолбату (*Żyła, 2019:28*).

На початку березня 2010 року відбулась реорганізація в силах КФОР. Український склад був виведений з УкрПолбату і став окре-мим підрозділом. В серпні того ж року український контингент був переформований та отримав назву «національний контингент в Косові, Республіка Сербія» (*Український контингент у... , 2023*).

Розформування польської частини УкрПолбату відбулось 30 вересня 2010 року. Польські військовики разом з бійцями 14-го механізованого батальйону сформували 5-й Підгальський стрі-лецький батальйон у місті Пшемишль, підпорядкований 21-й Під-гальській стрілецькій бригаді (*Ślawiński, 2020:135*).

Висновки. Розпад СРСР у 1991 році призвів до динамічного розвитку стосунків між сусідніми державами, зокрема, Україною і Польщею. Розвиток українсько-польських стосунків був зумов-лений економічними, культурно-національними, дипломатичними, науковими і науково-технічними, освітніми і політичними зв'яз-ками. Проте, найбільш впливовим фактором розвитку українсько-польських стосунків став безпековий чинник, адже він є фунда-ментом для всього іншого, який знайшов свою реалізацію у роз-витку українсько-польських військово-політичних стосунків.

На початку 90-х років ХХ ст. Україна і Польща будували свої військово-політичні стосунки на тлі створення Центрально-Східноєвропейського простору стабільності та безпеки, а дещо згодом – на тлі участі у програмі НАТО «Партнерство заради миру» з перспективою участі у миротворчих операціях разом з військовослужбовцями країн – членів НАТО та подальшим приєднанням до Північноатлантичного альянсу. Так виникло бажання та історична необхідність створення спільного українсько-польського миротворчого підрозділу – УкрПолбату.

Формування УкрПолбату почалось від обговорення ідеї ство-рення спільного підрозділу у червні 1994 року керівниками При-карпатського і Краківського військових округів і тривало до листопада 1999 року, коли батальйон набув оперативної спро-можності і став готовий до виконання миротворчої місії.

Цей час характеризується інтенсивним розвитком українсько-польських військових відносин: численні зустрічі на рівні вишого

політичного і воєнного керівництва обох країн на предмет формування УкрПолбату; копітка і напружена праця українсько-польської робочої груп щодо відпрацювання нормативно-правової бази питань життєдіяльності батальйону, вирішення організаційних питань стосовно штату батальйону, його всебічного забезпечення та бойової підготовки; безпосередня участь військово-службовців УкрПолбату у численних міжнародних навчаннях тощо.

З січня по липень 2000 року українською і польською сторонами була проведена величезна спільна робота з підготовки до відправки УкрПолбату до Республіки Косово, яка закінчилася підписанням 7 червня 2000 року командувачами Сухопутних військ Збройних Сил України і Республіки Польща Технічної Угоди, де було визначено зону відповідальності УкрПолбату, загальні положення, якими керуватимуться у місії, керівний склад, питання технічного і фінансового забезпечення, розміщення підрозділів.

Вкрай важливими стосунки між українцями і поляками були протягом 10 років під час безпосереднього виконання миротворчих завдань у Косово, адже перебування їх у складі сил КФОР надало можливість адаптувати військовослужбовців та органи управління до сучасних умов виконання завдань під час спільних операцій; сприяло досягненню сумісності зі структурами НАТО; відіграло значну роль у процесі вдосконалення організаційно-штатної структури та адаптації органів управління до стандартів НАТО, покращило розуміння у побудові майбутньої національної армії кожної з країн; вплинуло на визнання світом України і Польщі як країн, яким можна довіряти, які своїми діями прагнуть миру, безпеки і стабільності у сучасній Європі.

Протягом всього терміну виконання завдань у Косові миротворці УкрПолбату брали участь у численних заходах із підтримання миру і безпеки, збереження правопорядку і спокою серед місцевого населення. За проявлену честь, гідність і зразкове виконання службових обов'язків воїни батальйону відзначені багатьма нагородами.

На Балканах миротворці УкрПолбату залишили по собі добру пам'ять. Десятки тисяч людей, яким знадобилася допомога, не забудуть мужність і порядність укрполбатівців.

Набутий УкрПолбатом досвід став вкрай важливим при формуванні наступної спільної військової частини – литовсько-польсько-української бригади, яка і стане предметом наших подальших досліджень.

Використані посилання

Брусиловська О. (2014) Геополітичні стратегії країн Центральної і Східної Європи в умовах еволюції пост-біполярної системи міжнародних відносин. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Випуск 4. Житомир-Київ-Краків: ФОП Євенок О. О. С. 18 – 26.

Війна в Македонії – наслідок провалу місії Заходу у Косово (2001). *Голос України*, 20 березня, 8 с.

Вирва В. (2001) Тут мир боронять і українці. *Народна армія*, 24 листопада, 8 с.

Власенко В. (2000) Косово: край ненависті і надій. Урядовий кур'єр, 25 листопада, 8 с.

Гевко І. (1999) Час перевірити «Укрполбат» на практиці. *Армія України*, 26 листопада, 8 с.

Гевко І. (2000) «Укрполбат» готовий до виконання миротворчої місії. *Армія України*, 10 червня, 8 с.

Дмитрієв М. (2001) Відносний загишок у Косово, схоже, скінчився. *Народна армія*, 21 квітня, 8 с.

Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво 1992 р. – двостороння міждержавна угода (2005). *Офіційний вісник України від 15.04.2005*. № 13, 597 с.

Казан Е. (2018) Спільні військові формування Польщі і України як приклад порозуміння і миру між Польщею і Україною. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич. Спецвипуск 3. С. 148 – 157.

Ключук Ю. (2017) Проблеми регіональної безпеки у польсько-українському президентському дискурсі (1991–1995 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: «Історія»*. Вип. 2(2). С. 128 – 132.

Кондрач Я. (2016) Українсько-польський батальйон: миротворча місія в Косово. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Вип. 9. С. 210 – 216.

Лухтан А.І. (2018) Міжнародне військове співробітництво України (1991 – 2013): дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22. Київ. 363 с.

Нам випала доля захищати свою державу (1996). *Армія України*, 5 грудня, 8 с.

Прес-служба Міністерства оборони України. Операція «Аштон» (2000). *Народна армія*, 24 листопада, 8 с.

Шестопалов С.С. (2014) Українсько-польське військове співробітництво. *Чорноморський літопис*. 2014. Вип. 10. С. 66 – 71.

Шкурко Д. (2000) «Укрполбат» отримує «добро» послів. *Народна армія*, 12 серпня, 8 с.

Алексієвець М. & Ільчук І. (2015) Безпеко-оборонний вектор співпраці України і Польщі в європейсько-атлантичному контексті (1991–2014 рр.). *Україна–Європа–Світ: міжнародний збірник наукових праць*. Тернопіль: ТНПУ. Вип. 16 : у 2 ч., ч. 1. С. 98–117.

Гевко І. & Голубятников С. (2000) Тепла зустріч військових делегацій України і Польщі. *Армія України*, 27 січня, 8 с.

Деркач О. & Коберський Л. (2001) Українсько-польський батальйон: історія і сучасність (нарис). Львів: Плай, 128 с.

Український контингент у Косові (2023) URL: https://www.uk.wikipedia.org/wiki/Український_контингент_у_Косові [Дата звернення: 14.09.2023].

Drzewicki A. (2011) Stosunki z Ukrainą w sferze bezpieczeństwa: polski punkt widzenia. *Bezpieczeństwo Narodowe* (17), S. 151–168.

Kuspys P. (2009), Współczesne stosunki polsko-ukraińskie 1991–2008, polityka, gospodarka, wojsko, sektor pozarządowy, Kraków, 367 s.

Kharuk A. (2020) Bronić Międzymorza: współpraca wojskowa i wojskowo-techniczna pomiędzy Ukrainą i Polską. *Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*. Tom XV. Bałtyk w dziejach ludów Morza Bałtyckiego. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, S. 316-326.

Sławiński A. (2020) Główne kierunki polsko-ukraińskiej współpracy wojskowej po 1991 roku. *De Securitate et Defensione. O Bezpieczeństwie i Obronności*. Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach. №2(6) S. 130-144.

Zyła M. (2020) Polsko-Ukraińska współpraca wojskowa w latach 1992–2017. *Історичний архів. Наукові студії*. Миколаїв: Чорноморський національний університет імені Петра Могили. №21. С.21-32.

Polsko-Ukraiński Batalion Sił Pokojowych (2023) URL: https://www.duhochtungquoc.vn/wiki/pl/PolskoUkrai%C5%84ski_Batalion_Si%C.5%82_Pokojowych [Дата звернення: 14.09.2023].

Wielonarodowa Brygada LITPOLUKRBRIG (2023) URL: https://www.jednostkiwojskowe.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=942&Itemid=26 [Дата звернення: 14.09.2023].

References

Agreement between Ukraine and the Republic of Poland on good-neighborliness, friendly relations and cooperation of 1992 – bilateral intergovernmental agreement (2005). Ofitsiynny visnyk Ukrainy vid 15.04.2005. No. 13, 597 p. (ukr.).

Brusylowska O. (2014) Geopolitical strategies of the countries of Central and Eastern Europe in the context of the evolution of the post-bipolar system of international relations. *Studia Politologica Ukraino-Polona*. Issue 4. Zhytomyr-Kyiv-Krakow: Evenok O. O. pp. 18-26, (ukr.).

Dmitriev M. (2001) Kosovo's Relative Calm Looks Like It's Over. *Narodna armiya*, April 21, 8 p. (ukr.).

Drzewicki A. (2011) Security relations with Ukraine: Polish point of view. *Bezpieczeństwo Narodowe* (17), pp. 151–168. (pol.).

Gevko I. (1999) Time to test "Ukrpolbat" in practice. *Armiya Ukrainy*, November 26, 8 p. (ukr.).

Gevko I. (2000) "Ukrpolbat" is ready to carry out a peacekeeping mission. *Armiya Ukrainy*, June 10, 8 p. (ukr.).

Kazan E. (2018) Joint military formations of Poland and Ukraine as an example of understanding and peace between Poland and Ukraine. *Skhidnoyevropeys'kyi istorychnyy visnyk*. Drohobych. Special issue 3. pp. 148 – 157, (ukr.).

Kharuk A. (2020) Defending the Intermarium: military and military-technical cooperation between Ukraine and Poland. *Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*. Volume XV. The Baltic Sea in the history of the peoples of the Baltic Sea. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, pp. 316-32, (pol.).

Klyuchuk Yu. (2017) Problems of regional security in the Polish-Ukrainian presidential discourse (1991–1995). *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: «Istoriya»*. Vol. 2(2). pp. 128 – 132, (ukr.).

Kondrach Ya. (2016) Ukrainian-Polish Battalion: Peacekeeping Mission in Kosovo. *Ukrayina–Pol'shcha: istorychna spadshchyna i suspil'na svidomist'.* Lviv: Institute of Ukrainian Studies named after I. Kryp'yakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine. Vol. 9. pp. 210 – 216, (ukr.).

Kuspys P. (2009) Contemporary Polish-Ukrainian relations 1991–2008, politics, economy, army, non-governmental sector, Kraków, 367 pp. (pol.).

Lukhtan A.I. (2018) International military cooperation of Ukraine (1991 – 2013): disser ... candidate history Sciences: 20.02.22. Kyiv. 363 p. (ukr.).

Press service of the Ministry of Defense of Ukraine. Operation "Ashton" (2000). *Narodna armiya*, November 24, 8 p. (ukr.).

Shestopalov S.S. (2014) Ukrainian-Polish military cooperation. *Chornomor s'kyi litopys*. 2014. Issue 10. pp. 66-67. (ukr.).

Shkurko D. (2000) "Ukrpolbat" receives the "favor" of the ambassadors. *Narodna armiya*, August 12, 8 p. (ukr.).

Ślawiński A (2020) Main directions of Polish-Ukrainian military cooperation after 1991. *De Securitate et Defensione. O Bezpieczeństwie i Obronności.* University of Natural Sciences and Humanities in Siedlce. №2(6) pp. 130-144, (pol.).

The war in Macedonia is a consequence of the failure of the Western mission in Kosovo (2001). *Holos Ukrayiny*, March 20, 8 p. (ukr.).

Vlasenko V. (2000) Kosovo: the land of hatred and hope. *Uryadovyy kur"yer*, November 25, 8 p. (ukr.).

Vyrva V. (2001) Ukrainians are defending peace here. *Narodna armiya*, November 24, 8 p. (ukr.).

We were destined to defend our state (1996). *Armiya Ukrayiny*, December 5, 8 p. (ukr.).

Zyła M. (2020) Polish-Ukrainian military cooperation in 1992–2017. *Istoricznyy apxiv. Naukovi stydii*. Mykolayiv. №21. pp. 21-32. (pol.).

Aleksievets M.&Ilchuk I. (2015) The security and defense vector of cooperation between Ukraine and Poland in the European-Atlantic context (1991–2014). *Ukrayina–Yevropa–Svit: mizhnarodnyy zbirnyk naukovykh prats'.* Ternopil: TNPU. Vol. 16: in part 2, part 1. pp. 98–117, (ukr.).

Derkach O.&Koberskyi L. (2001) The Ukrainian-Polish battalion: history and modernity (essay). Lviv: Play, 128 p. (ukr.).

Gevko I.&Golubyatnikov S. (2000) Warm meeting of the military delegations of Ukraine and Poland. *Armiya Ukrayiny*, January 27, 8 p. (ukr.).

Multinational Brigade LITPOLUKRBRIG (2023) URL: https://www.unitiwoj.skowe.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=942&Itemid=26 (accessed 14.09.2023), (pol.).

Polish-Ukrainian Peacekeeping Battalion (2023) URL: https://www.duhoctr.ungquoc.vn/wiki/pl/PolskoUkraini%20C5%84ski_Batalion_Si%20C.5%82_Pokojowych (accessed 14.09.2023), (pol.).

Ukrainian contingent in Kosovo (2023) URL: https://www.uk.wikipedia.org/wiki/Український_контингент_у_Косові (accessed 14.09.2023), (ukr.).

Furtes O.

UKRPOLBAT IS AN IMPORTANT MILESTONE IN THE HISTORY OF DEVELOPMENT UKRAINIAN-POLISH MILITARY RELATIONS

In restraining the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine, a significant role was played by the all-round assistance of the vast majority of NATO member countries, the alliance of which Ukraine seeks to join. On this path of Ukraine to NATO, a special place is occupied by the Republic of Poland, which has come to be called the "lawyer" of Ukraine in Europe in its Euro-Atlantic aspirations. Poland, which was very well aware that the "Moscow boot" could return to its territory, "to hid under the umbrella" of NATO back in 1999 year. A significant place in this, according to the Poles themselves, was occupied by UkrPolbat, its formation and preparation for peacekeeping activities.

For Ukraine, in the conditions of the Russian-Ukrainian war, it is important to continue to maintain and develop friendly military relations with Poland, while taking into account past experience, in particular, relations during the time of UkrPolbat. Therefore, the study of the historical path of UkrPolbat and its assessment in the context of the development of Ukrainian-Polish military relations acquires special relevance.

The article examines the historical path of the joint Ukrainian-Polish military unit - the Ukrainian-Polish battalion of peacekeeping forces (hereinafter - UkrPolbat) in the context of the history of the development of Ukrainian-Polish military relations. The genesis, formation and development of the battalion in its main fateful events are shown, especially during its use in the period from 2000 to 2010 in Kosovo. The content of the main events that took place during the "life" of UkrPolbat was analyzed and provided. It has been proven that the period of operation of UkrPolbat became a time of formation of trust, friendship and strategic partnership between Ukraine and Poland, readiness to overcome challenges and threats facing the countries together.

Keywords: Ukraine, Poland, UkrPolbat, international training, Kosovo, peacekeeping mission.

ІСТОРІЯ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

УДК 94 (477) “2014-2018”

АНАНЬІН О.В.

<https://orcid.org/0000-0001-8757-1663>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.40.2023.118-134>

ОСОБЛИВОСТІ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДРОЗДІЛІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З ОХОРОНИ ЛІНІЇ ЗІТКНЕННЯ НА ДОНБАСІ (2014–2018 рр.)

Досліджено службово-бойову діяльність підрозділів Державної прикордонної служби України щодо забезпечення охорони смуги безпеки вздовж лінії зіткнення під час Антитерористичної операції на Сході України. Визначено, що побудова ефективної системи охорони лінії зіткнення значно ускладнювалася без наявності спеціально сформованих для цього підрозділів, оснащених відповідною технікою та засобами. Найбільше підходили для цього прикордонні підрозділи завдяки специфіці своєї професійної діяльності в якості правоохоронного органу. Наведено основні чинники оперативної обстановки, які впливали на організацію службово-бойової діяльності прикордонних підрозділів під час охорони лінії зіткнення. Особливості службово-бойової діяльності полягали у тому, що прикордонникам доводилося виконувати як призначену їм правоохоронну функцію, так і військові завдання. При цьому в основу службово-бойової діяльності прикордонників покладалося комплексне застосування різнорідних сил та засобів у взаємодії із підрозділами ЗСУ, МВС та СБУ.

Результати дослідження можуть бути використані у процесі створення сучасної наукової бази, необхідної для формування у майбутньому ефективної моделі охорони (захисту) державного кордону у частині удосконалення міжвідомчої взаємодії сил оборони України в умовах бойових дій.

Ключові слова: російсько-українська війна, антитерористична операція, лінія зіткнення, смуга безпеки, Державна прикордонна служба України.

Постановка проблеми та її актуальність. Російська збройна агресія актуалізувала перед українською науковою спільнотою завдання, пов'язані із проведенням всебічних наукових досліджень, у тому числі у сфері воєнної історії. У свою чергу, для проведення якісної військово-історичної роботи з вивчення бойового досвіду Сил оборони України стає необхідним збір інформації від різних міністерств та відомств.

Ананьїн Олег Валерійович, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, старший офіцер Головного центру супроводження програм розвитку (Офіс реформ) Державної прикордонної служби України, м Київ.

© Ананьїн О.В., 2023.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі в Україні темі російсько-української війни вже присвячувалися деякі наукові дослідження у різних галузях знань (Бондаренко, 2020; Головка, 2015; Сиротенко, 2020). Але більшість сучасних вчених, в основному, обмежуються вивченням бойових дій ЗСУ.

У контексті представленого дослідження серед сучасних здобутків варто відзначити результати історичних студіювань ряду науковців. Зокрема, дослідження військових істориків В. Грицюка, О. Пашкової, О. Покотило, С. Сегеди, О. Скрябіна, де здійснено аналіз бойових дій у період 2014–2019 рр. з визначенням хронології подій (Грицюк, Пащикова, Покотило, Сегеда, Скрябін, 2019). Але хоча у зазначеній праці і розглядалися бойові дії за контроль над державним кордоном, підрозділи Державної прикордонної служби України (далі – Держприкордонслужба) залишилися поза увагою науковців.

Також поки що історики не приділяли уваги питанням, пов'язаним із процесом стабілізації лінії зіткнення на Донбасі та подальшої організації охорони прилеглих до неї територій. У даному контексті заслуговує на увагу дослідження сучасних вчених С. Сегеди та О. Покотило, в якому розкривалися засади створення і функціонування Спільного центру з контролю та координації питань припинення вогню та стабілізації лінії розмежування сторін (Сегеда, Покотило, 2019). Але у подальшому розробка історичних питань, пов'язаних із виконанням Мінських угод, розвитку не отримала.

Отже, тема бойових дій за участю прикордонників в історичній науці досі залишається слабо розробленою. Зокрема, службово-бойова діяльність прикордонних підрозділів, які виконували завдання із забезпечення національної безпеки на звільнених від незаконних збройних формувань російських окупаційних адміністрацій «ДНР-ЛНР» територіях.

У Держприкордонслужбі спроби дослідження російсько-української війни було зафіксовано в аналітичних документах Адміністрації Держприкордонслужби (Біла книга, 2016; Біла книга, 2017). Але ці матеріали мали загальний оглядовий характер.

На теперішній час серед існуючих досліджень історії Держприкордонслужби періоду Антитерористичної операції (далі – АТО) 2014–2018 рр. можна виокремити деякі, в яких досліджувалася історія виконання органами прикордонного відомства своїх

основних функцій щодо захисту кордону від різних загроз (*Баран, Філь, 2017; Яценко, Москальова, 2018*).

Мета статті – визначення особливостей службово-бойової діяльності підрозділів Держприкордонслужби з охорони лінії зіткнення у межах території Донецької та Луганської областей.

Хронологічними межами дослідження визначено період вересень 2014 – квітень 2018 рр., час з початку розгортання прикордонних підрозділів у смузі безпеки вздовж лінії зіткнення до завершення АТО на території Луганської та Донецької областей.

У контексті статті в якості дефініції, що визначає лінію розмежування сторін між територіями, які знаходяться під контролем державної влади України та територіями, де державні органи України тимчасово не здійснювали свої повноваження, буде використовуватися термін «лінія зіткнення». Тому, що цей термін був прийнятий в нормативно-правових актах України в період, що досліджується, жовтень 2014 – квітень 2018 рр.

Виклад основного матеріалу. Після підписання 5 вересня 2014 р. у Мінську Протоколу за підсумками консультацій Тресторонньої контактної групи щодо імплементації Мирного плану Президента України (*ОБСЄ опублікувало підписаний в Мінську протокол*), українською державною владою було розпочато процес з формування на території Донбасу так званої лінії зіткнення між територією, яка знаходиться під контролем державної влади України, та територіями, де державні органи України тимчасово не здійснювали свої повноваження. Разом з тим перед українським Урядом постало актуальне завдання щодо забезпечення виконання статті 33 Конституції, яка гарантує кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, свободу пересування та вільний вибір місця проживання за винятком обмежень, які встановлюються законом (*Конституція України*). Як наслідок, виникла необхідність встановлення особливого правового режиму у смузі безпеки вздовж лінії зіткнення в окремих районах Донецької та Луганської областей (*Бурлін, 2015; 6*).

У таких умовах перед Держприкордонслужбою постало завдання з організації несення служби у визначених районах з метою недопущення проникнення через лінію зіткнення диверсійно-розвідувальних груп, безконтрольного переміщення громадян та протидії незаконному переправленню зброї та контрабанди товарів. Фактично це означало – зосередити основну увагу прикордонних

підрозділів на службово-бойових діях вздовж лінії зіткнення в районі проведення АТО загальною протяжністю 586,6 км (Литвин, 2019; 343-346). Виконання таких завдань ускладнювала відсутність спеціально сформованих для цього підрозділів, оснащених відповідною технікою та засобами. Тому, згідно з наказом Адміністрації Держприкордонслужби від 12 вересня 2014 р. № 133 у структурі прикордонного відомства було сформовано принципово нові прикордонні підрозділи – оперативно-військові відділи (далі – ОВВ) «Краматорськ» та «Велика Новосілка». Вони мали статус самостійних структурних підрозділів, які підпорядковувалися Східному регіональному управлінню Держприкордонслужби. Свої назви ОВВ отримали за місцем дислокації підрозділів управління.

Згідно зазначеним наказом основні завдання для ОВВ щодо охорони лінії зіткнення полягали у:

- контролі за переміщенням цивільного населення та транспорту;
- протидії незаконному провозу зброї та контрабанди товарів;
- ліквідації диверсійно-розвідувальних груп незаконних збройних формувань російських окупаційних адміністрацій «ДНР-ЛНР».

У період вересень-жовтень 2014 р. у складі ОВВ були сформовані оперативно-бойові прикордонні комендатури (далі – ОБПК) (Заборовський, 2019). Їхнім завданням було безпосереднє несення служби на лінії зіткнення у визначених районах.

Виходячи із досліджень бойового застосування ОБПК фахівці Держприкордонслужби зазначали, що такі підрозділи оснащувалися бойовою технікою та груповою зброєю. Це надало їм високих бойових можливостей для виконання бойових завдань як самостійно, так і у взаємодії з підрозділами ЗСУ та МВС (Розробка рекомендації щодо використання оперативно-бойової прикордонної комендатури, 2015; 192).

Досліджуючи історію службово-бойової діяльності ОВВ «Краматорськ» та «Велика Новосілка» з охорони лінії зіткнення, слід звернути увагу на способи її організації. Так, переміщення осіб, транспорту та вантажів дозволялося тільки в межах визначених дорожніх коридорів, а їхній контроль – тільки у спеціальних контрольних пунктах виїзду-виїзду (далі – КПВВ). Будь-які переміщення поза межами КПВВ заборонялося. Разом із тим фахівці Держприкордонслужби звертали увагу на те, що на лінії зіткнення з тимчасово окупованими територіями існували численні зони, у межах яких відбувається неконтрольоване переміщення осіб та

транспорту в обидва боки (*Гребенюк, 2015; 14*). Тому для протидії проникненню на підконтрольну українській владі територію іррегулярних незаконних збройних формувань російських окупаційних адміністрацій «ДНР-ЛНР» прикордонниками разом із співробітниками СБУ проводилися спеціальні фільтраційно-перевірні заходи.

Протягом жовтня 2014 р. у Луганській та Донецькій областях було розгорнуто 13 КПВВ («Артемівськ», «Бугас», «Волноваха», «Георгіївка», «Курахове», «Лисичанськ», «Маріуполь-1», «Маріуполь-3», «Миколаївка», «Нелипівка», «Селідово», «Суха Балка», «Щастя»). Для організації та забезпечення функціонування КПВВ, враховуючи специфіку завдань, що виконувалися, наявну нормативну базу, існуючу транспортну інфраструктуру та обсяги пасажиро-транспортних потоків, Держприкордонслужбою було визначено технологічний порядок здійснення контролю та тимчасовий режим роботи КПВВ, які було погоджено з керівництвом АТО (*Филь, 2018; 227-228*).

Фактично першими прикордонними підрозділами зі складу ОВВ «Краматорськ» та «Велика Новосілка», які з жовтня 2014 р. прибували до визначених районів відповідальності та приступали до виконання завдань були:

- ОБПК – «Білгород-Дністровський-1», «Ізмаїл», «Котовськ», «Луцьк», «Могилів-Подільський», «Одеса», «Житомир», «Мукачеве», «Мостиська»;

- мобільні прикордонні застави – «Ізмаїл» та «Бортничі».

На початку листопада 2014 р. розпорядженням Уряду України було визначено переліки населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження та населених пунктів, що розташовані на лінії зіткнення (*Про затвердження переліку населених пунктів, 2014*). Після цього розпорядження райони відповідальності ОВВ «Краматорськ» та «Велика Новосілка» визначалися з урахуванням цих переліків, а порядок контролю за переміщенням осіб, транспорту та вантажів через лінію зіткнення визначався відповідними керівними документами Антитерористичного центру при СБУ (керівника АТО на території Донецької та Луганської областей) (*Біла книга, 2016*). Місця несення служби прикордонниками у смузі безпеки вздовж лінії зіткнення визначалися відповідними керівними документами та розподілялися по відповідних рубежах (*Біла книга, 2016; 92*):

- перший рубіж (оборона), у смузі місцевості від лінії, контролюваної територією угрупованням АТО на глибину полоси оборони

батальйонних тактичних груп від ЗСУ, Національної гвардії, батальйонів територіальної оборони та добровольчих батальйонів;
- другий рубіж (охорона та режимні заходи), в смузі місцевості від тилової межі на глибину полоси оборони, контрольованої силами та засобами Держприкордонслужби у взаємодії з підрозділами Національної гвардії та СБУ;
- третій рубіж (тиловий), прикриття прикордонних підрозділів спільно з іншими правоохоронними органами (*Біла книга анти-терористичної операції, 2017; 105*).

Таким чином, для підрозділів ОВВ «Краматорськ» та «Велика Новосілка» було визначено фактичні місця несення служби з охорони лінії зіткнення. До них відносилися райони населених пунктів: Артемівськ (Бахмут); Бугас; Волноваха; Георгіївка; Костянтинівка; Курахове; Лисичанськ; Миколаївка; Нелипівка; «Селідово»; «Суша Балка»; Маріуполь; Щастя. На рішення щодо визначення саме таких місць розгортання прикордонних підрозділів суттєво впливали розвиток оперативної обстановки та рівень активізації організованої злочинності у сферах незаконного переміщення зброї, економічної контрабанди, нелегальної міграції, а також райони з високою імовірністю активності диверсійно-розвідувальних груп (*Литвин, 2019; 343-346*).

Виходячи із оперативної обстановки, що складалася на лінії зіткнення наприкінці 2014 р. та протягом 2015 р., основні зусилля ОВВ зосереджувалися на таких основних напрямках: Антрацит – Дебальцеве, Горлівка – Артемівськ; Сніжне – Шахтарськ – Торез – Курахівка; Донецьк – Волноваха; Донецьк – Курахівка (*Біла книга, 2016*). При цьому в основу службово-бойової діяльності прикордонних підрозділів з охорони лінії зіткнення покладалося комплексне застосування різнорідних сил і засобів у взаємодії із підрозділами ЗСУ, Національної гвардії та СБУ.

Разом з тим варто звернути увагу і на деякі проблеми, які виникали перед прикордонними підрозділами щодо організації несення служби у визначених районах. Зокрема, діяльність прикордонного відомства щодо охорони лінії зіткнення не було врегульовано відповідними законодавчими актами України. Так, здійснення прикордонного контролю було вкрай обмежене, здійснення митного та інших видів контролю неможливе. З метою вирішення цих проблем Адміністрацією Держприкордонслужби було ініційовано внесення змін до відповідних законів України (*Про Державну*

прикордонну службу України, 2003; Про боротьбу з тероризмом, 2003). Крім того прикордонне відомство активно долучалося до розробки нових нормативних документів, зокрема, тих, що регламентували пропуск через лінію зіткнення (*Про затвердження Тимчасового порядку контролю, 2015*).

У той же час протягом досліджуваного періоду незаконні збройні формування російських окупаційних адміністрацій «ДНР-ЛНР», попри оголошення дотримуватися Мінських домовленостей та перемир'я (*ОБСЄ надрукувало підписаний в Мінську протокол*), продовжували завдавати артилерійських ударів по силах АТО та намагалися проводити наступальні дії (*Грицюк, Пащикова, Покотило, Сегеда, Скрябін, 2019*). Так, у січні-лютому 2015 р. прикордонникам ОБПК «Могилів-Подільський» (ОВВ «Краматорськ») довелося брати безпосередню участь у бойових діях на Дебальцевському плацдармі. У червні 2015 р. наряди від зведених прикордонних підрозділів брали участь в оборонних боях біля Мар'їнки, що на околицях Донецька. Прикордонні наряди, що несли службу на блокпостах «Березове», «Золоте», «Мар'їнка», «Майорське», «Гнучове», піддавалися численним мінометно-артилерійським обстрілам з боку незаконних збройних формувань російських окупаційних адміністрацій «ДНР-ЛНР» (*Кордон, 2015; 8-9*).

Виходячи з аналізу обстановки, що складалася на лінії зіткнення протягом 2015 р., можна навести основні чинники, які впливали на службову-бойову діяльність ОВВ, зокрема:

- продовження АТО з метою відновлення контролю над тимчасово окупованою рф територією Донбасу;
- систематичні порушення незаконними збройними формуваннями російських окупаційних адміністрацій «ДНР-ЛНР» положень Мінських домовленостей;
- нарощування присутності військових підрозділів рф у невідконтрольних українській державній владі територіях Донбасу;
- незаконна діяльність російських окупаційних адміністрацій «ДНР-ЛНР» щодо подальшої дестабілізації суспільно-політичної ситуації на Донбасі та спроби розширити межі територій, що знаходилися під їхнім контролем;
- активізація на Донбасі організованої злочинності у сферах незаконного переміщення зброї, економічної контрабанди, нелегальної міграції (*Біла книга, 2016*).

Враховуючи динамічність і складність обстановки по всій смузі безпеки вздовж лінії зіткнення (*Грицюк, Пащикова, Покотило,*

Сегеда, Скрябін, 2019), не зупинялася робота і з реорганізації КПВВ. Так, у першій половині 2015 р. пропуск на підконтрольну законній українській владі територію здійснювався на 4 автомобільних дорожніх коридорах у 5 КПВВ та на 4 шляхах залізничного сполучення:

- автомобільне сполучення: «Лисичанськ», «Зайцеве», «Мар'їнка», «Гнутове», «Станція Луганська»;

- залізничне сполучення: «Красний Лиман» (залізнична станція «Світланове»), «Костянтинівка» (залізнична станція «Кривий Торець»), «Городній» (залізнична станція «Кондрашевська-Нова») (Филь, 2018; 230).

Влітку 2015 р. черговим наказом керівника АТО на території Донецької та Луганської областей було реорганізовано порядок контролю за переміщенням осіб, транспорту та вантажів (товарів) через лінію зіткнення. Зокрема, скасовано третій рубіж у смузі безпеки (*Про затвердження Тимчасового порядку контролю, 2015*).

По ходу ускладнення оперативної (бойової) обстановки керівництвом Держприкордонслужби за погодженням з Урядом України приймалися рішення щодо реорганізації мережі КПВВ. Зокрема, восени 2015 р. в межах Донецької області припинили своє функціонування КПВВ: «Георгіївка»; «Курахове»; «Бугас»; «Миколаївка». Розпочали функціонування: КПВВ «Зайцеве»; «Мар'їнка»; «Новотроїцьке».

Наприкінці літа 2015 р. відбулося переформатування прикордонних підрозділів у контексті виконання завдань під час проведення АТО. Так, наприкінці серпня 2015 р. у Донецькій області було сформовано Краматорський прикордонний загін. Разом з цим відбулося реформування ОВВ, у результаті чого ОВВ «Велика Новосілка» припинив своє існування, а ОВВ «Краматорськ» було приведено до нової організаційно-штатної структури. Результатом цього стало сформування у районі АТО значного угруповання Держприкордонслужби під однойменною назвою ОВВ «Краматорськ». До його складу увійшли Луганський, Краматорський, Донецький прикордонні загони та загін Морської охорони (м. Маріуполь). Реорганізація відбувалася у рамках загального переходу сил оборони в районі проведення АТО на нову систему військового управління. Так наприкінці 2015 р. з урахуванням змін в обстановці на основі сил і засобів чотирьох секторів «А»,

«Б», «С», «М» було створено три оперативно-тактичних угруповання військ «Луганськ», «Донецьк» і «Маріуполь» (*Біла книга антитерористичної операції, 2017; 38*).

У 2016 р. прикордонні підрозділи ОВВ «Краматорськ» розпочали виконання службово-бойових завдань у складі вищезначених оперативно-тактичних угруповань. Зокрема, ОБПК: «Велика Новосілка»; «Курахівка»; «Новгородівка»; «Костянтинівка»; «Артемівськ»; «Волноваха»; «Сартана». Тепер, контрольні функції здійснювалися на:

- КПВВ – «Станиця Луганська», «Зайцеве», «Мар'їнка», «Новотроїцьке», «Гнутове»;

- контрольних постах – «Кіндрашівка», «Світланове», «Попасна», «Артемівськ-2», «Фенольна», «Південнодонбаська» (*Біла книга, 2017; 81*).

Протягом першої половини 2017 р. наказом керівника АТО на території Донецької та Луганської областей (*Про затвердження Тимчасового порядку контролю, 2017*) було скоректовано контрольні функції на 6 дорожніх коридорах, з відповідним уточненням встановлення КПВВ – «Золоте», «Майорське», «Мар'їнка», «Новотроїцьке», «Гнутове» (Пищевик), «Станиця Луганська».

У вересні 2017 р. Голова прикордонного відомства під час своєї робочої поїздки в район АТО оголосив про створення в м. Краматорськ нового регіонального управління Держприкордонслужби (*Офіційний сайт ДПСУ*). Так, у Держприкордонслужбі з'явився новий територіальний орган – Донецько-Луганське регіональне управління, до складу якого було введено Донецький, Краматорський та Лисичанський прикордонні загони. Основним завданням Донецько-Луганського регіонального управління було визначено участь в охороні смуги безпеки вздовж лінії зіткнення в районі проведення АТО в Донецькій та Луганській областях. Так, до його компетенції було віднесено здійснення контрольно-перевірочних заходів на КПВВ «Золоте», «Майорське», «Мар'їнка», «Новотроїцьке» «Гнутове» та «Станиця Луганська».

14 жовтня 2017 р. було створено Лисичанський прикордонний загін (фактично приступив до виконання завдань 1 лютого 2018 р.). До його складу увійшли чотири відділи прикордонної служби («Станично-Луганське-2»; «Щастя»; «Райгородка»; «Золоте») та мобільна прикордонна застава «Лисичанськ». КПВВ «Станиця Луганська» та «Золоте» було віднесено до компетенції цього загону (*Офіційний сайт ДПСУ*).

Контрольні функції на КПВВ «Майорське» та «Мар'їнка» було передано до компетенції Краматорського прикордонного загону. Контроль на КПВВ «Новотроїцьке» та «Гнупове» покладено на Донецький прикордонний загін.

За визначенням сучасних військових істориків, 2017 р. продемонстрував, що АТО як форма протистояння російській агресії вже вийшла за межі свого призначення і набула чітко вираженого військово-оборонного характеру (Грицюк, Пащикова, Покотило, Сегеда, Скрябін, 2019). Наприкінці 2017 – початку 2018 рр. актуальним викликом часу стало оновлення правового поля використання сил оборони для захисту держави від збройної агресії рф (Ірха, 2015).

24 лютого 2018 р. вступив в дію Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», який змінював попередній формат АТО та порядок застосування ЗСУ, інших військових формувань та правоохоронних органів. Отже, було створено правові засади для запровадження операції Об'єднаних сил (далі – ООС) із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії рф на території Донецької та Луганської областей (Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України, 2018). Так міна формату АТО спричинила за собою необхідність коректування порядку застосування на лінії зіткнення підрозділів Держприкордонслужби.

Підбиваючи своєрідний підсумок щодо діяльності прикордонних підрозділів з охорони лінії зіткнення на Донбасі у період вересень 2014 – квітень 2018 рр., варто навести деякі результати оперативно-службової діяльності, які надають загальну уяву щодо їхньої ефективності. Для зручності дослідження за вибірку взято період повних 2015 – 2017 рр.

За період 2015 – 2017 рр. лінію зіткнення перетнули 24,56 млн осіб та 4,59 млн одиниць транспортних засобів. Припинено 1419 спроб перетинання лінії зіткнення за підробленими документами. Затримано 1653 порушники. Вилучено 176 одиниць зброї, понад 200 тис. боєприпасів. Затримано товарів, які незаконно переміщувались через лінію зіткнення на загальну суму понад 448 млн грн. (Біла книга, 2016; Біла книга, 2017; Біла книга, 2018).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Процес стабілізації лінії зіткнення потребував організації її охорони, яка полягала у запровадженні відповідних режимних обмежень, які б дозволили максимально знизити ризики щодо провозу на території підконтрольній законній українській владі зброї, контрабандних товарів, а також проникненню диверсійно-розвідувальних груп незаконних збройних формувань та збройних сил рф. Разом з цим поставала необхідність щодо налагодження дієвого контролю за рухом через лінію зіткнення громадян та транспортних засобів.

Побудова ефективної системи охорони лінії зіткнення значно ускладнювалася без наявності спеціально сформованих для цього підрозділів, оснащених відповідною технікою та засобами. Найбільше підходили для цього підрозділи Держприкордонслужби завдяки специфіці своєї професійної діяльності як правоохоронного органу.

Особливості службово-бойової діяльності прикордонних підрозділів з охорони лінії зіткнення полягали у тому, що їм доводилося виконувати як призначену їм правоохоронну функцію, так і військові завдання. Правоохоронна функція полягала у проведенні контрольних заходів на КПВВ та пошук і затримання правопорушників поза КПВВ шляхом організації служби прикордонними нарядами. Виконання військових завдань полягало у виявленні диверсійно-розвідувальних груп противника та участь у бойових діях разом із підрозділами ЗСУ у разі ускладнення обстановки. При цьому, в основу службово-бойової діяльності прикордонних підрозділів покладалося комплексне застосування різнорідних сил та засобів у взаємодії із підрозділами ЗСУ, Національної гвардії та СБУ. Такі особливості обумовлювалися правоохоронною специфікою діяльності Держприкордонслужби, підрозділи якої були більше придатні до здійснення контрольних заходів, пов'язаних з охороною правопорядку під час АТО на територіях, прилеглих до району бойових дій. Разом з цим такі прикордонні підрозділи, як ОБПК, були здатними виконувати і військові завдання із ведення бойових дій як самостійно, так і у взаємодії із підрозділами ЗСУ.

Перспективами подальших історичних студій у даному напрямі слід вважати дослідження ролі Держприкордонслужби в локалізації збройного конфлікту на Донбасі під час проведення ООС.

Використані посилання

Баран Л., Филь О. (2017). Розвиток обстановки в районах проведення АТО та деякі результати оперативно-службової діяльності Державної прикордонної служби України у 2015 році. Війна на Донбасі 2014-2016 рр.: зб. матеріалів II Всеукр. наук. військ.-іст. конф. 20 квіт. 2017 р. Київ : НВМУ. С. 50–53.

Біла книга – 2015. Адміністрація Державної прикордонної служби України (2016). Київ, 240 с.

Біла книга – 2016. Адміністрація Державної прикордонної служби України (2017). Київ. 120 с.

Біла книга – 2017. Адміністрація Державної прикордонної служби України (2018). Київ. 120 с.

Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014-2016). ЗСУ. (2017). Київ. МОУ, НУОУ. 250 с.

Бурлін В.В. (2015). Питання діяльності підрозділів та органів охорони державного кордону на межі з тимчасово окупованими територіями. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України* : тези VIII Всеукр. наук-практ. конф., 10 груд. 2015 р. Хмельницький: НАДПСУ. С. 6–7.

Воєнні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України: монографія / за ред. А. М. Сиротенко. Київ: НУОУ, 2020. 176 с.

Головко В.В. (2015). Україна в умовах антитерористичної операції та російської збройної агресії (2014 р.) Український історичний журнал. № 3 (522). С. 176–193. URL: http://history.org.ua/LiberUA/journal_2015_3/journal_2015_3.pdf [дата зверн.: 23.01.2023].

Гребенюк М.В. (2015). Організація взаємодії Державної прикордонної служби України та Служби безпеки України під час виконання завдань у зоні проведення антитерористичної операції. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України* : тези VIII Всеукр. наук-практ. конф., 10 груд. 2015 р. Хмельницький : НАДПСУ. С. 14–16.

Грицюк В. М., Пашкова О. О., Покотило О. І., Сегеда С. П., Скрябін О. Л. Інформаційно-довідкові матеріали щодо хронології подій 2014–2019 років, які відбувалися в Автономній Республіці Крим та під час проведення антитерористичної операції / операції Об'єднаних сил на Сході України. URL: <https://kristi.com.ua/28250-2/> [дата зверн.: 24.01.2023].

Заборовський В. В. (2019). Оперативно-бойові прикордонні комендатури та прикордонні комендатури швидкого реагування в охороні й захисті державного кордону. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми* : тези Міжнар. наук-практич. конф., 17 трав. 2019 р. Харків: ХНУВС. С. 78–80.

Ірха Ю. Б. (2015). Обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина інтересам національної безпеки України в сучасних умовах. *Вісник Конституційного суду України*. № 5. С. 78–87.

Конституція України. URL: https://ips.ligazakon.net/document/Z960254K?an=23&q=%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F&is_no_morph=false&lang=ua¶gr_mode=true [дата зверн.: 25.01.2023].

Литвин М. (2019). Лінія розмежування. Київ: Гамазін, 396 с.

ОБСЕ опублікувало пописаний в Мінске протокол (документ). URL: <https://podrobnosti.ua/992242-obse-opublikovala-podpisannyj-v-minske-protokol-dokument.html> [дата зверн.: 15.02.2023]

Офіційний сайт ДПСУ. Голова Держприкордонслужби Петро Цигикал в ході робочої поїздки відвідав Луганський прикордонний загін. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/Golova-Derzhprikordonsluzhbi-Petro-Cigikal-v-hodi-robochoi-poizdki-vidvidav-Luganskiy-prikordonnij-zagin/> [дата зверн.: 15.02.2023].

Офіційний сайт ДПСУ. Донецько-Луганське регіональне управління. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/structure/donecko-luganske-regionalne-upravlinnya/lisichanskiy-prikordonnij-zagin/> [дата зверн.: 17.02.2023].

Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20 бер. 2003 р. № 638-IV (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text> [дата зверн.: 16.02.2023].

Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 3 квіт. 2003 р. № 661-IV (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text> [дата зверн.: 16.02.2023].

Про затвердження Переліку населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та переліку населених пунктів, що розташовані на лінії розмежування : розпорядження Кабінет Міністрів України від 7 лист. 2014 р. № 1085-р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kg141085?an=1&ed=2018_06_13 [дата зверн.: 15.02.2023]

Про затвердження Тимчасового порядку контролю за переміщенням осіб, транспортних засобів та вантажів (товарів) через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей: наказ Першого заступника керівника Антитерористичного центру при СБУ (керівника Антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей) від 12 черв. 2015 р. № 415-ОГ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v415_950-15#Text [дата зверн.: 15.02.2023]

Про затвердження Тимчасового порядку контролю за переміщенням осіб через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей (Наказ першого заступника керівника АТЦ при СБУ (керівника Антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей) від 14 квіт. 2017 р. № 222-ог (зі змінами). URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/416892___584888 [дата зверн.: 20.02.2023]

Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18 січ. 2018 р. № 2268-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 10. С. 54.

Розробка рекомендацій щодо використання оперативного-бойової прикордонної комендатури: звіт про НДР [шифр 215-0006 П]. Хмельницький : Нац. академія ДПСУ, 2015. 192 с.

Сегеда С. П., Покотило О. І. (2019). Створення спільного центру з контролю та координації питань припинення вогню та стабілізації лінії розмежування сторін як засіб реалізації Мінських домовленостей. Воєнно-історичний вісник. № 4 (34). С. 5–14.

Филь О. (2018). Розгортання контрольних пунктів в'їзду-виїзду вздовж лінії зіткнення на Донбасі у 2014-2016 роках. Війна на Донбасі 2014-2017 pp.: зб.

матеріалів III Всеукр. наук. військ.-іст. конф. 19 квіт. 2018 р. Київ : НВІМУ. С. 226–231.

Яценко В., Москальова Л. (2018). Державна прикордонна служба України та проблеми захисту кордонів. Війна на Донбасі 2014-2017 рр. : зб. матеріалів III Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 19 квіт. 2018 р.). Київ : НВІМУ, 2018. С. 252–253.

References

Baran L., Fyl O. (2017). Rozvytok obstanovky v raionakh provedennia ATO ta deiaki rezultaty operatyvno-sluzhbovoi diialnosti Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy u 2015 rotsi [The development of the situation in the areas of anti-terrorist operation and some results of operational and service activities of the State Border Guard Service of Ukraine in 2015]. Viina na Donbasi 2014-2016 rr.: zb. materialiv II Vseukr. nauk. viisk.-ist. konf. 20 kvit. 2017 r.. Kyiv : NVIMU. Pp. 50–53. (ukr.).

Bila knyha – 2015 [White book – 2015]. (2016). Bila knyha – 2015. Administratsiia Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Kyiv. 240 p. (ukr.).

Bila knyha – 2016 [White book – 2016]. (2017). Bila knyha – 2016. Administratsiia Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Kyiv. 120 p. (ukr.).

Bila knyha – 2017. [White book – 2017]. (2018). Administratsiia Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Kyiv. 120 p. (ukr.).

Bila knyha antyterrorystychnoi operatsii na Skhodi Ukrainy (2014–2016). Zbroini Syly Ukrainy [White book on the anti-terrorist operation in eastern Ukraine (2014–2016). Armed Forces of Ukraine]. (2017). K.: MOU, NUOU, 250 p. (ukr.).

Bondarenko A. (2020). Boiovi dii v zoni ATO u veresni – hrudni 2014 roku [Combat operations in the ATO zone in September - December 2014]. Ukrainoznavstvo, 3 (76), 115–123. (ukr.).

Burlin V. V. (2015). Pytannia diialnosti pidrozdiliv ta orhaniv okhorony derzhavnoho kordonu na mezhi z tymchasovo okupovanymy terytoriiamy [Issues of activity of units and bodies of state border protection on the border with temporarily occupied territories]. Educational and scientific support for the activities of law enforcement agencies and military formations of Ukraine : theses of VIII All-Ukrainian. science and practice conference, 10 December 2015. Khmelnytskyi: NABGSU. P. 6–7. (ukr.).

Fyl O. (2018). Rozghortannia kontrolnykh punktiv vizdu-vyizdu vzdovzh linii zitknennia na Donbasi u 2014-2016 rokakh. [Deployment of entry-exit checkpoints along the contact line in Donbas in 2014-2016]. Viina na Donbasi 2014-2017 rr.: zb. materialiv III Vseukr. nauk. viisk.-ist. konf. 19 kvit. 2018 r. Kyiv : NVIMU. Pp. 226–231. (ukr.).

Hrytsyuk V. M., Pashkova O. O., Pokotylo O. I., Szegeda S. P., Skryabin O. L. Informatsiino-dovidkovi materialy shchodo khronolohii podii 2014–2019 rokiv, yaki vidbuvalysia v Avtonomnii Respublitsi Krym ta pid chas provedennia antyterrorystychnoi operatsii / operatsii Obiednanykh syl na Skhodi Ukrainy [Information and reference materials on the chronology of events of 2014–2019 that took place in the Autonomous Republic of Crimea and during the anti-terrorist operation / operation of the United Forces in the East of Ukraine]. URL: <https://kristti.com.ua/28250-2/> [Accessed: 24.01.2023]. (ukr.).

Golovko V. V. (2015). Ukraina v umovakh antyterrorystychnoi operatsii ta rosiiskoi zbroinnoi agresii (2014 r.) [Ukraine in the conditions of the anti-terrorist

operation and Russian armed aggression (2014)]. *Ukrainian Historical Journal*. № 3 (522). P. 176–193. URL: [http:// history.org.ua/LiberUA/ journal_2015_3/ journal_2015_3.pdf](http://history.org.ua/LiberUA/journal_2015_3/journal_2015_3.pdf) [Accessed: 23.01.2023]. (ukr.).

Hrebeniuk M. V. (2015). *Orhanizatsiia vzaiemodii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy ta Sluzhby bezpeky Ukrainy pid chas vykonannia zavdan u zoni provedennia antyterorystychnoi operatsii* [Organization of interaction between the State Border Service of Ukraine and the Security Service of Ukraine during the execution of tasks in the area of the anti-terrorist operation] : theses VIII All-Ukrainian. science and practice conference, December 10 2015. Khmelnytskyi: NADPSU. P. 14–16. (ukr.).

Irkha Yu. B. (2015). *Obmezhenia konstytutsiinykh prav i svobod liudyny i hromadianyna interesakh natsionalnoi bezpeky Ukrainy v suchasnykh umovakh* [Restriction of the constitutional rights and freedoms of a person and a citizen in the interests of the national security of Ukraine in modern conditions]. *Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine*. № 5. P. 78–87. [in Ukrainian].

Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. URL: https://ips.ligazakon.net/document/Z960254K?an=23&q=%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F&is_no_morph=false&lang=ua¶gr_mode=true [Accessed: 25.01.2023]. (ukr.).

Litvin M. (2019). *Liniia rozmezhuvannia* [The line of demarcation]. Kyiv: Hamazin, 2019. 396 p. (ukr.).

OBSE opublikovalo popysanniy v Mynske protokol (dokument) [The OSCE published the Minsk protocol (document)]. URL: <http://podrobnosti.ua/992242-obse-opublikovala-podpisannyj-v-minske-protokol-dokument.html> [Accessed: 15.02.2023]. (russ.).

Ofitsiyniy sait DPSU. *Holova Derzhprykordonsluzhby Petro Tsyhykal v khodi robochoi poizdki vidvidav Luhanskyi prykordonnyi zahin*. [The official website of the SBSU. The head of the State Border Service, Petro Tsyhykal, visited the Luhansk border detachment during a working trip]. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/Golova-Derzhprykordonsluzhbi-Petro-Cigikal-v-hodi-robochoi-poizdki-vidvidav-Luganskyi-prikordonnyi-zagin/> [Accessed: 15.02.2023]. (ukr.).

Ofitsiyniy sait DPSU. *Donetsko-Luhanske rehionalne upravlinnia* [The official website of the SBSU. Donetsk-Luhansk regional administration]. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/structure/donecko-luganske-regionalne-upravlinnya/lisichanskyi-prikordonnyi-zagin/> [Accessed: 17.02.2023]. (ukr.).

Pro borotbu z teroryzmom [About the fight against terrorism] : *The Law of Ukraine dated March 20 2003 № 638-IV (with amendments)*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text> [Accessed: 16.02.2023]. (ukr.).

Pro Derzhavnu prykordonnu sluzhbu Ukrainy [About the State Border Service of Ukraine] : *The Law of Ukraine dated April 3 2003 № 661-IV (with amendments)*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text> [Accessed: 16.02.2023]. (ukr.).

Pro osoblyvosti derzhavnoi polityky iz zabezpechennia derzhavnogo suverenitetu Ukrainy na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh u Donetskii ta Luhanskii oblastiakh [About the peculiarities of the state policy to ensure the state sovereignty of Ukraine in the temporarily occupied territories in the Donetsk and Luhansk regions]. *The Law of Ukraine dated January 18 2018 № 2268-VIII. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2018. № 10. P. 54. (ukr.).

Pro zatverdzhennia pereliku naselennykh punktiv, na terytorii yakykh orhany derzhavnoi vlyady tymchasovo ne zdiisniuiut svoi povnovazhennia, ta pereliku naselennykh punktiv, shcho roztaшовani na linii rozmezhuvannia [On the approval of the list of settlements on the territory of which state authorities temporarily do not exercise their powers, and the list of settlements located on the demarcation line] : Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 7. 2014 № 1085. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085-2014-%D1%80#Text> [Accessed: 15.02.2023]. (ukr.).

Pro zatverdzhennia Tymchasovoho poriadku kontroliu za peremishchenniam osib, transportnykh zasobiv ta vantazhiv (tovariv) cherez liniu zitknennia u mezhakh Donetskoï ta Luhanskoï oblasti: nakaz Pershoho zastupnyka kerivnyka Antyterrorystychnoho tsentru pry SBU (kerivnyka Antyterrorystychnoi operatsii na terytorii Donetskoï ta Luhanskoï oblasti) vid 12 cherv. 2015 r. № 415-OG. [On the approval of the Temporary order of control over the movement of persons, vehicles and goods (goods) across the contact line within the Donetsk and Luhansk regions: order of the First Deputy Head of the Anti-Terrorist Center at the SBU (Head of the Anti-Terrorist Operation in the Donetsk and Luhansk Regions) dated June 12, 2015 No. 415-OG]. (2015). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v415_950-15#Text [Accessed: 15.02.2023]. (ukr.).

Pro zatverdzhennia Tymchasovoho poriadku kontroliu za peremishchenniam osib cherez liniu zitknennia u mezhakh Donetskoï ta Luhanskoï oblasti (Nakaz pershoho zastupnyka kerivnyka ATTs pry SBU (kerivnyka Antyterrorystychnoi operatsii na terytorii Donetskoï ta Luhanskoï oblasti) vid 14 kvit. 2017 r. № 222-og [On the approval of the Temporary order of control over the movement of persons across the contact line within the Donetsk and Luhansk regions (Order of the first deputy head of the ATC at the SBU (the head of the Anti-terrorist operation in the territory of the Donetsk and Luhansk regions) dated April 14, 2017 №. 222-og (as amended)]. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/416892__584888 [Accessed: 20.02.2023]. (ukr.).

Rozrobka rekomendatsii shchodo vykorystannia operatyvno-boiovoi prykordonnoi komendatury: zvit pro NDR [Development of recommendations on the use of the operational-combat border commandant's office: a report on the GDR [code 215-0006 I]]. Khmelnytskyi: Nat. DPSU Academy, 2015. 192 p. (ukr.).

Szegeda S. P., Pokotilo O. I. (2019). Stvorennia spilnogo tsentru z kontroliu ta koordynatsii pytan prypynennia vohniu ta stabilizatsii linii rozmezhuvannia storin yak zasib realizatsii Minskykh domovlenosti [Creation of a joint center for control and coordination of ceasefire issues and stabilization of the demarcation line of the parties as a means of implementing the Minsk agreements]. *Military historical bulletin*. № 4 (34). P. 5–14(ukr.).

Voienni aspekty protydii "hibrydniï" ahresii: dosvid Ukrainy/ za red. A. M. Syrotenko [Military aspects of countering "hybrid" aggression: the experience of Ukraine/ Ed. A. M. Syrotenko] Kyiv: NUOU, 2020. 176 p. (ukr.).

Yatsenko V., Moskalova L. (2018). Derzhavna prykordonna sluzhba Ukrainy ta problemy zakhystu kordoniv [The State Border Service of Ukraine and problems of border protection]. *Viina na Donbasi 2014-2017 rr.: zb. materialiv III Vseukr. nauk. viisk.-ist. konf.*, 19 kvit. 2018 r. Kyiv : NVIMU. Pp. 252–253. (ukr.).

Zaborovskiy V.V. (2019). Operatyvno-boiovi prykordonni komendatury ta prykordonni komendatury shvydkoho reahuvannia v okhoroni y zakhysti derzhavnoho

kordonu [Operational-combat border command posts and rapid response border command posts in guarding and protecting the state border]. Law enforcement function of the state: theoretical-methodological and historical-legal problems: theses of the International. practical science conference, May 17 2019. Kharkiv: KhNUVS. P. 78–80. (ukr.).

Ananin O.

**FEATURES OF SERVICE AND COMBAT ACTIVITIES
SUBDIVISIONS OF THE STATE BORDER SERVICE OF UKRAINE
PROTECTING THE CONTACT LINE IN DONBAS (2014-2018)**

The service-combat activity of units of the State Border Guard Service of Ukraine regarding the protection of the security zone along the contact line during the Anti-terrorist operation in the East of Ukraine was studied. It was determined that the construction of an effective system of protection of the contact line was significantly complicated without the presence of specially formed units equipped for this purpose, equipped with appropriate equipment and means. Border units were most suitable for this due to the specifics of their professional activity as a law enforcement agency. The main factors of the operational situation, which influenced the organization of service and combat activities of border units during the protection of the contact line, are given. The peculiarities of service and combat activities were that the border guards had to perform both the law enforcement function assigned to them and military tasks. At the same time, the basis of the service and combat activity of the border guards was based on the complex use of various forces and means in cooperation with the units of the Armed Forces, the Ministry of Internal Affairs and the Security Service of Ukraine.

The results of the study can be used in the process of creating a modern scientific base, necessary for the formation of an effective model of the protection (protection) of the state border in the future in terms of improving the interdepartmental interaction of the defense forces of Ukraine in the conditions of hostilities.

Keywords: Russian-Ukrainian war, anti-terrorist operation, contact line, security strip, State Border Service of Ukraine.

НОВІ ТЕХНОЛОГІЇ ВИСВІТЛЕННЯ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ У МУЗЕЙНИХ ЕКСПОЗИЦІЯХ

Аналізуються нові технології у побудові експозицій та виставок, які присвячені подіям сучасної російсько-української війни (2014 – 2023 рр.). Підкреслюється, що специфіку формування фондів і пошукову діяльність музеїв щодо експонатів російсько-української війни нині визначають сучасні інтернет-технології та віртуальні засоби. Наголошується на значенні новітніх форм обговорення експозиційної діяльності, таких як проведення музейних «воркшопів». Важливим напрямом представлення сучасних експозицій стали зарубіжні презентації виставок українських музеїв. Робиться висновок, що пошукова діяльність щодо комплектації та висвітлення музейними засобами історії російсько-української війни розпочалася у 2014 р. після початку війни рашистів проти нашої держави і особливо зросла у 2022 – 2023 роках після розгортання повномасштабної агресії.

Ключові слова: військові музеї, російсько-українська війна, національно-патріотичне виховання, музейний «воркшоп», експозиційна діяльність, музейні виставки, музеєзнавство.

Актуальність проблеми. Важливим засобом проведення національно-патріотичної та виховної роботи у Збройних Силах України є діяльність військово-історичних музеїв, що, зокрема, покликані надавати допомогу командирам та їх заступникам щодо підготовки підпорядкованого особового складу до належного виконання поставлених навчальних та бойових завдань, підготовки до збройного захисту держави тощо.

Свою місію військово-історичні музеї здійснюють за допомогою музейного зібрання, де об'єктивно та всебічно висвітлюють історію сучасної російсько-української війни – найбільшого мільярного конфлікту новітньої історії після Другої світової війни; демонстрацією масштабів та наслідків цієї катастрофи для України в глобальному контексті через долі її учасників, свідків і жертв; за допомогою музейних засобів розкривають історичні реалії про жертвність і подвиг українського народу в боротьбі

Бураков Юрій Васильович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Гневашева Анастасія Вікторівна, військовослужбовиця в/ч Т0110, м. Львів.

© Бураков Ю. В., Коротіна А. В., 2023

проти російського мілітаризму, сприяють вихованню патріотів і свідомих громадян України.

Тобто уся діяльність військово-історичних музеїв спрямована на те, щоб допомогти людям зрозуміти причини трагедії російсько-української війни, розкрити історичну правду про жертвовність і подвиг українського народу в борні проти рашизму, сприяти національно-патріотичному вихованню громадян. Вивчення історії російсько-української війни є актуальним завданням воєнно-історичної науки в цілому й військового музеєзнавства, зокрема.

Метою статті є вивчення й аналіз застосування нових технологій у побудові експозицій та виставок, які присвячені подіям сучасної російсько-української війни (2014 – 2023 рр.).

Історіографія питання. Проблеми сучасної музеології активно вивчають зарубіжні науковці – Е. Гохстрат (E. Hoogstraat), А. Гейн (A. Heijn), Л. Норріс (L. Norris), Д. Шафер (D. Schafer) та ін. І в теоретичному, і в практичному аспектах зарубіжні дослідники накопичили певний позитивний досвід із висвітлення воєнної історії.

Важливі загальнотеоретичні підходи до діяльності сучасних музеїв, зокрема військових, аналізуються у ґрунтовній монографії за редакцією відомої британської музейниці Шерон Макдональд (*A companion to museum studies, 2006*). «Компаньонів з вивчення музеїв», саме так перекладається книга за редакцією Шерон Макдональд, поза іншим, окреслює методологію використання цифрових технологій, які розширюють можливості знайомства відвідувачів з музеями, перебуваючи за їх межами. Як приклад успішного порушення ортодоксальних норм музейних експозицій з метою збільшення зацікавлення у їх відвідуванні, особливо дітьми та молоддю, наводиться досвід Королівського військового музею у Брюсселі і Музею збройних сил Іспанії у Мадриді.

Глибоке дослідження австралійської спеціалістки Т. Роппола у галузі виставково-експозиційного музейного дизайну присвячене розумінню того, як відбувається взаємодія відвідувачів із багатограним комунікаційним середовищем, яким є сучасні виставкові простори. Автор пропонує науково обґрунтовану концептуальну основу для розуміння цього процесу (*Roppola T., 2012*).

Особливостям репрезентації сучасних війн у військових музеях світу присвячені також численні наукові статті зарубіжних дослідників. Серед найцікавіших авторів варто виділити Джеймса

Скотта, який на прикладі висвітлення збройного конфлікту у Північній Ірландії виділяє три підходи щодо побудови експозиції («святковий», «санітарний» і «реалістичний») до експонування предметів у полкових музеях Північної Ірландії (*Scott J., 2015*).

Польська дослідниця Домініка Чарнецька аналізує сучасні стратегії репрезентації та (ре)інтерпретації минулого, що реалізуються через музейні виставки мілітарних фондів колекцій (постійні та тимчасові) та наративи, що розвиваються навколо них. Вона робить спробу відповісти на питання про актуальні цілі діяльності військових музеїв (*Czarnecka D., 2019*).

Стратегії формування сучасних експозицій можуть бути використані у повсякденній музейній практиці, в тому числі при відображенні сучасної російсько-української війни.

У різний період часу проблему функціонування військових музеїв України на сучасному етапі розглядали у своїх дослідженнях відомі вітчизняні музеєзнавці В. Карпов (*Карпов, 2017*), В. Машталіп (*Машталіп, 2015*), Л. Міненко (*Міненко, 2014*) та ін.

У спеціальному тематичному випуску «Воєнно-історичного вісника» (том 35 (4) за 2020 р.), присвяченому військовим музеям України, висвітлюється експозиція Національного військово-історичного музею з історії сучасної російсько-української війни (*Льсько А., Шупік Є., 2020, с. 17–28*). Ряд дослідників аналізують історію створення музеїв вищих військових навчальних закладів, зокрема С. Сегеда та А. Андріяка – колекції Національного університету оборони імені Івана Черняхівського в Києві (*Сегеда С., Андріяка А., 2020, с. 5 – 16*), Ю. Бураков – Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного у Львові (*Бураков Ю., 2020, с. 10*), О. Чечин – Харківського національного університету Повітряних Сил України імені Івана Кожедуба (*Чечин О., 2020, с. 78–91*) та ін.

Діяльність військових музеїв України щодо висвітлення окремих аспектів сучасної російсько-української війни висвітлено у статтях львівських дослідників Ю. Буракова, Л. Питльованої, Я. Терського (*Burakov Y., Pytlovana L., Tersky. Military museums of the Armed forces of Ukraine during the russian-ukrainian war of 2014–2022; Burakov Y., Pytlovana L. Regional features of building museum exhibits on history of the modern Russo-Ukrainian War*).

Безумовно, важливими для даного аналізу також є публікації сучасних дослідницьких інтернет-проектів, таких як фінансованого

ЄС UNREST (*Unsettling Remembering and Social Cohesion in Transnational Europe*), який відстоює консенсусний підхід до травматичної пам'яті, що тягнеться від безодні світових воєн і Голокосту до повоєнного миру і процвітання, а також впровадження інноваційних практик пам'яті. Проєкт активно вивчає і розробляє можливі практики військових музеїв як інституцій, які є центральними елементами цілеспрямованого і саморефлексивного конструювання європейської (а отже, й української) ідентичності (*War Museums*).

Виклад основного матеріалу. Специфіку формування фондів та пошукову діяльність музеїв щодо експонатів російсько-української війни нині визначають сучасні інтернет-технології та віртуальні засоби у представленні історичного минулого.

У жовтні 2021 р. в Україні запустили «Віртуальний музей російської агресії» – сайт, на якому зібрано та проілюстровано факти порушень РФ територіальної цілісності України (*Віртуальний музей російської агресії*). Того ж року в Україні відкрили перший NFT музей війни, в якому поєднали блокчейн-технологію, мистецтво та фіксацію історичних фактів, – «Meta History. Museum of War» (*В Україні запустили VR-музей пам'яті війни*).

На початку квітня 2022 р. МВС України оголосило, що в співпраці з Google розпочало проєкт з оцифрування наслідків російського вторгнення у зруйнованих містах України. Мета проєкту – фіксація воєнних злочинів російських агресорів. Пізніше запустили проєкт 360 war.in.ua, у межах якого створили інтерактивну мапу з фотопанорамами зруйнованих окупантами українських міст.

Автор 360war.in.ua, інформаційний аналітик Тарас Воляннюк, розповів, що в 360 war.in.ua документують злочинні наслідки російської агресії в Україні. У травні компанії Smart Farming та Vkurski Zemli запустили проєкт Rebuild UA, мета якого – оцифрувати, проаналізувати та показати руйнування інфраструктури населених пунктів внаслідок війни Росії проти України.

Особливе місце в сучасних виставках з онлайн-фіксацією займає музейний «воркшоп». Серед організацій, які включилися в цю новітню форму музейної демонстрації, – Український інститут національної пам'яті, Донецька обласна державна адміністрація, Національний музей Революції гідності, Донецький обласний краєзнавчий музей.

Російсько-українська війна триває дев'ятий рік і вже стала частиною нашого життя. В Україні не існує жодного міста, села

чи селища, якого б вона оминула. У зв'язку з цим для музеїв необхідно мати практичні навички та досвід із музеєфікації подій, які ще не завершилися, і так болісно сприймаються мешканцями наших громад. Саме тому відбувся 6-7 грудня 2021 р. (онлайн) дводенний воркшоп, присвячений музеєфікації російсько-української війни (*Воркшоп «Концептуальні засади музеєфікації російсько-української війни»*).

Воркшоп – навчальний захід (нарівні із семінарами, курсами, майстернями), на якому учасники отримують знання самостійно. Дослівний переклад терміна – «робоча майстерня». Основні відмінності воркшопа від заходів іншого типу – висока інтенсивність групової взаємодії, активність і самостійність учасників, актуальний досвід й особисте переживання. Експерт, ведучий, керівник воркшопа допомагає учасникам визначити мету, завдання високопродуктивної майстерні, підбирає методи та прийоми для активного дослідження. Учасники використовують особистий досвід і професійні знання та вміння, наявні в них із теми воркшопа.

Дводенний воркшоп «Концептуальні підходи до музеєфікації російсько-української війни» мав на меті ознайомити з напрацюваннями та досвідом фахівців, які працюють у сфері музеєфікації сучасної війни, отримання практичних навичок та вироблення спільних засад для створення експозицій, присвячених російсько-українській війні.

Воркшоп працював за такими напрямками:

музеєфікація «гарячої» історії: виклики, ризики, принципи підходів;

питання періодизації та термінології російсько-української війни;

методологія фіксації «гарячої» травматичної історії, способи роботи з учасниками подій та інформацією;

створення концепції експозиції та побудова ключового наративу;

музейне говоріння про війну: мова, тональність, досвід;

дитячі програми у військових музеях;

інклюзивна адаптація музейного контенту.

До участі у воркшопі були запрошені: представники краєзнавчих, історичних і військових музеїв, керівники управлінь культури обласних ОДА. Більш ніж сотня музейників з усіх регіонів України долучилися до цього заходу. Обговорювали проблему, як музей може стати осередком формування пам'яті й місцем проведення освітніх заходів.

«Перед присвяченими сьогоденній боротьбі за незалежність експозиціями, які вже формуються у краєзнавчих, історичних музеях, постало чимало завдань: консолідація суспільства, підтримка високого авторитету тих, хто бореться й уже постраждав від війни, протидія інформаційній агресії та багато інших. Усе це поєднано однією високою місією – боротьбою за національну ідентичність і державну незалежність. Важливо, що працівники музеїв усвідомлюють цю місію і слідуєть їй. А такі воркшопи для музейників, як цей, можна порівняти з навчаннями військових на полігоні – отримані знання та досвід дуже важливі для роботи над майбутніми музейними виставками», – зазначає заступниця генерального директора Національного музею Революції гідності Ольга Сало (*Воркшоп «Концептуальні засади музеєфікації російсько-української війни»*).

Щодо того, як говорити про травматичні події в різний спосіб, як отримати практичні навички та досвід із музеєфікації цих подій, дискутували на різних рівнях – від регіональних музеїв до загальнонаціональних.

«Практично кожен краєзнавчий музей має експозицію, присвячену подіям російсько-української війни, що склалися як відповідь на виклик часу. Переважну більшість таких експозицій сформовано як меморіальні. Але це лише один із можливих напрямів. Війна та окупація українських територій на сході й півдні країни загострили потребу створення майданчиків для діалогу на тему «гарячої» історії. І музеї мають потенціал як найвдаліший простір для таких дискусій», – сказала начальниця управління інституційного забезпечення політики національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті Наталія Іванченко (*Воркшоп «Концептуальні засади музеєфікації російсько-української війни»*).

Експерти та музейники під час воркшопу поділилися тим, які підходи використовують при створенні музейних композицій та музеїв про сучасну війну, розповіли про термінологію та досвід роботи з темою сучасної війни. Зокрема Український інститут національної пам'яті разом із партнерами цьогоріч створив віртуальний музей російської агресії, який є джерелом верифікованої інформації про війну.

«Є три ключові засади музеєфікації російської-української війни. Перша – це усвідомлення того, що війна триває, а отже,

будь-яка експозиція незавершена. Друга – метою музеєфікації війни є історична правда про складну, «гарячу» історію. Третя – кожна музейна експозиція, яку буде створено, може служити засадам перехідного правосуддя», – вважає голова Українського інституту національної пам'яті Антон Дробович (*Як розповідати про російсько-українську війну у музеях*). Напрацювання семінару допоможуть у створенні як нових музеїв, так і окремих виставок, експозицій.

Важливим напрямом представлення сучасних експозицій стали зарубіжні презентації. Це стосується як роботи окремих музеїв, так і окремих фондів, європейських та світових прес-центрів, індивідуальних фондів та ін.

Зокрема, центром такої виставкової діяльності в Європі стала голландська Гаага, де відбулася виставка про перші сто днів російської війни в Україні. На виставці були представлені роботи фотокореспондентів і карикатуристів як українських, так і іноземних митців та фотографів (*У Нідерландах відкрилася виставка українського мистецтва під час війни*). Окремо на виставці автори порушують питання свободи слова, демократії та ін. Виставка була створена прес-агентством ANP, Музеєм комунікації (Beeld en Geluid Den Haag) у Гаазі та платформою карикатуристів Cartoon Movement за підтримки муніципалітету Гааги.

Також в Гаазі у Музеї комунікації пройшла виставка «Війна в Україні: очима художників», де представлені твори українського видавництва мальовисів UA Comix, що присвячені розв'язаній росією війні в Україні (*Повідомлення кореспондента Укрінформу в Гаазі*).

На виставці в Гаазі представлені світлини про початок російського вторгнення в Україну, обстріли ворожими військами та знищення ключових українських об'єктів інфраструктури, проведення масованих обстрілів житлових районів українських міст і селищ із використанням артилерії, реактивних систем залпового вогню та балістичних ракет.

Представлені твори сучасних українських художників, які в режимі реального часу документують гуманітарну катастрофу в Україні, спричинену нападом росії, та спонукають міжнародну аудиторію до діалогу про Європу як про «наш спільний дім» (виставка була організована Укрінформом – керуюча партнерка агентства PORT Agency Юліана П'яних.)

Щодо організацій виставок в Європі, Ю. П'яних зазначала: «...організаторам дуже важливо проїхати по таких європейських столицях, таких ключових точках, як Берлін, Рим, Амстердам і Париж. Почали з Берліна тому, що тут «не дуже проста політична ситуація: німецьке суспільство тисне на політичні партії, які потім приймають рішення. Тож було важливо, щоб саме суспільство побачило, як війна виглядає очима українців» (*У Берліні відкрили виставку українських митців про війну*).

Тогочасний міністр культури та інформаційної політики України Олександр Ткаченко про виставкову зарубіжну діяльність сказав: «Сьогодні на очах мільйонів українців твориться історія. Історія, яку потім ми передаватимемо наступним поколінням. Але хід цих подій залежить від усього світу. Бо зараз Україна виступає тим самим щитом, що стримує ворога від просування далі. Ось тому й допомога нашій державі – внесок у наше спільне безпечне майбутнє» (*У Берліні відкрили виставку українських митців про війну*).

Особливе значення в інформаціях про російсько-українську війну займає дитяча тематика. У Страсбурзі у Grande Salle de l'Aubette до Дня Європи відкрилася виставка унікальної колекції ляльок-мотанок «Українські ляльки мандрують світом», евакуйованих з Миколаєва з-під російських бомбардувань.

Авторкою проекту «Ляльки в костюмах країн Європи» стала викладачка з української школи «Еллісів» в Осло Ніна Хаген. Вона зауважила, що ця виставка подорожувала містами України до лютого 2022 р. і пройшла кілька українських міст, таких як Черкаси, Київ, Чернівці та Ужгород. 24 лютого 2022 року, у день повномасштабного нападу рашистів, ляльки знаходились у місті Миколаєві; мистецька подорож була перервана злочинним вторгненням московитів на суверенну українську територію.

За словами Хаген, ляльки врятувала родина Валентина та Андрія Васильєвих. Чоловік пані Валентини – Андрій – ризикував своїм життям, поїхав спеціально до Миколаєва за 300 км і під обстрілами вивозив коробки з ляльками. «Потім все надіслали з Миколаєва до м. Бремена, Німеччина, до народної майстрині Тетяни Золочевської, яка є організатором виставки; згодом – поштою до французького Ельзасу. Тетяна Золочевська надає виставці фінансову допомогу з особистих коштів, сприяє розвитку лялькарства», – написала Ніна Хаген (*У Франції покажуть колекцію ляльок-мотанок, евакуйованих з Миколаєва*).

Над виставкою також працювали страсбурзька асоціація PromoUkraine разом з кураторкою виставки – майстринею з виготовлення традиційної народної ляльки-мотанки Іванкою Піняк. Зарубіжні презентації виставок з російсько-української війни стали важливим чинником інформування населення країн Західної Європи про сучасні події в Україні.

Висновки. Отже, пошукова діяльність щодо комплектації та висвітлення музейними засобами історії російсько-української війни розпочалася у 2014 р. після початку агресії рашистів проти нашої держави і продовжувалась в наступні роки; особливо зростає кількість фондів матеріалів протягом 2022 – 2023 років після повномасштабної агресії росії.

Комплектація фондів матеріалами з історії російсько-української війни здійснювалася відповідно до фондів груп окремих музеїв (історичних, військових, краєзнавчих). Виставкова діяльність музеїв була пов'язана з розширенням експозиційних площ і створенням на відкритих платформах чи спеціальних палатках виставок (переважно військової техніки).

Особливого значення у військовому музейництві набули демонстрації експонатів чи висвітлення подій шляхом їх представлення за допомогою інтернет-ресурсів (активна і змінна експозиція та ін.). Експозиційна діяльність в Європі та Північній Америці стала важливим чинником інформування місцевого населення про Україну та трагічні наслідки російсько-української війни.

Пошук і застосування нових технологій у висвітленні війни засобами музейної експозиції сприятиме об'єктивному вивченню подій героїчної боротьби українського народу за незалежність у роки сучасної російсько-української війни.

Використані посилання

Бураков Ю. (2020). Музей Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного у системі військово-історичної роботи Збройних Сил України. *Военно-історичний вісник НАОУ*, № 4 (38), с. 68 – 77.

В Україні запустили VR-музей пам'яті війни. Детектор медіа. 18 травня 2022 р. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/29519/2022-05-18-v-ukraini-zapustyly-vr-muzej-pamyati-viyny/> [дата звернення 19.08.23].

Віртуальний музей російської агресії. URL: <https://rusaggression.gov.ua/ua/home.html> [дата звернення 19.08.23].

Воркшоп «Концептуальні засади музеєфікації російсько-української війни». Ukrainian Institute of National Remembrance. URL: <https://www.youtube.com/c/UINPOfficial> [дата звернення 19.08.23].

Льєнко А. Б., Щупік С. О., Шатілов Є. В. (2020). Висвітлення воєнної історії України у експозиції Національного військово-історичного музею. Воєнно-історичний вісник НАОУ, № 4 (38), с. 17 – 28.

Карпов В. (2017). Музейна справа у Збройних Силах України (1996 – 2006). Київ, 96 с.

Маиталір В. В. (2015). Культурно-музезнавчий аспект формування військово-історичних музеїв в Україні. Питання історії науки і техніки. № 4, с. 48 – 61.

Міненко Л. М. (2014). Становлення і розвиток Національного військово-історичного музею України (1995–2013 рр.). Автореф... доктора історичних наук. Київ.

Сегеда С. П., Андрияка А. М. (2020). Військово-історичний музей – реальна частина буття Національного університету оборони імені Івана Черняхівського. Воєнно-історичний вісник НАОУ, № 4 (38), с. 5 – 16.

У Берліні відкрили виставку українських митців про війну. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3477699-u-berlini-vidkrili-vistavku-ukrainskih-mitciv-pro-vijnu.html> [дата звернення 19.08.23].

У Нідерландах відкрилася виставка українського мистецтва під час війни. Укрінформ. 07.07.2022 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3524263-u-niderlandah-vidkrilasa-vistavka-ukrainskogo-mistectva-tvoriv-pid-cas-vijni.html> [дата звернення 19.08.23]

У Франції покажуть колекцію ляльок-мотанок, евакуйованих з Миколаєва. Укрінформ. 05.05.2022 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3475566-u-francii-pokazut-kolekciu-lalok-evakujovanih-z-mikolaeva.html> [дата звернення 19.08.23].

Чечин О. А. (2020). Історія музею Харківського національного університету Повітряних Сил України імені Івана Кожедуба. Воєнно-історичний вісник НАОУ, № 4 (38), с. 78 – 91.

Як розповідати про російсько-українську війну у музеях: УІНП провів воркшоп для працівників культури та освіти. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/povnyu/yak-rozprovidaty-pro-rosiysko-ukrayinsku-viynu-u-muzeyah-uinp-proviv-vorkshop-dlya-pracivnykiv-kultury-ta-osvity> [дата звернення 19.08.23].

A companion to museum studies / Ed. by S. Macdonald (2006). Malden, MA: Blackwell Pub.

Burakov Y., Pytlova L. (2023). Regional features of building museum exhibits on history of the modern Russo-Ukrainian War. SKHID Vol. 5 (1), p. 51-57.

Burakov Y., Pytlova L., Tersky S. (2022). Military museums of the Armed forces of Ukraine during the russian-ukrainian war of 2014 – 2022. Museologica Brunensia. Vol. 11 number 02, p.34 – 42.

Czarnecka D. (2019). What are military museums for? polish, romanian and bulgarian case studies/ Revue des Études Sud-Est Européennes, vol. 57, no. 1-4, pp. 39–50.

Roppola T. (2012). Designing for the Museum Visitor Experience. New York: Routledge, 321 p.

Scott J. (2015). Objects and the Representation of War in Military Museums. Museum & Society, 13 (4) 489-502.

War Museums. URL: <http://www.unrest.eu/work-packages/wp-4/> [дата звернення 19.08.23]

References

Burakov Yu. (2020) Muzei Natsionalnoi akademii sukhopotnykh viisk imeni hetmana Petra Sahaidachnoho u systemi viiskovo-istorychnoi roboty Zbroinykh Syl Ukrainy. *Voienno-istorychnyi visnyk NAOU*, № 4 (38) – 2020, s. 68 – 77. (ukr).

V Ukraini zapustyly VR-muzei pamiaty viiny. *Detektor media*. 18 travnia 2022 r. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/29519/2022-05-18-v-ukraini-zapustyly-vr-muzei-pamyati-viyny/> (ukr).

Virtualnyi muzei rosiiskoi ahresii. URL: <https://rusaggression.gov.ua/ua/home.html> (ukr).

Vorkshop «Kontseptualni zasady muzeiefikatsii rosiisko-ukrainskoi viiny». Ukrainian Institute of National Remembrance. URL: <https://www.youtube.com/c/UINPOfficial> (ukr).

Iliencko A., Shchupik Y., Shatilov Y. (2020). Vysvitlennia voiennoi istorii Ukrainy u ekspozitsii Natsionalnoho viiskovo-istorychnoho muzeiu. *Voienno-istorychnyi visnyk NAOU*, № 4 (38), s. 17 – 28. (ukr).

Karpov V. (2017). *Muzeina sprava u Zbroinykh Sylakh Ukrainy (1996 – 2006)*. Kyiv, 96 s. (ukr).

Mashalir V. (2015). Kulturno-muzeieznavchyi aspekt formuvannia viiskovo-istorychnykh muzeiv v Ukraini. *Pytannia istorii nauky i tekhniky*. № 4, s. 48 – 61. (ukr).

Minenko L. (2014). *Stanovlennia i rozvytok Natsionalnoho viiskovo-istorychnoho muzeiu Ukrainy (1995–2013 rr.)*. Avtoref... doktora istorychnykh nauk, Kyiv (ukr).

Seheda S., Andriiaka A. (2020). Viiskovo-istorychnyi muzei – realna chastyna buttia Natsionalnoho universytetu oborony imeni Ivana Cherniakhovskoho. *Voienno-istorychnyi visnyk NAOU*, № 4 (38), s. 5 – 16. (ukr).

U Berlini vidkryly vystavku ukrainskykh myttsiv pro viinu. *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3477699-u-berlini-vidkrili-vistavku-ukrainskih-mitciv-pro-vijnu.html> (ukr).

U Niderlandakh vidkrylasia vystavka ukrainskoho mystetstva pid chas viiny. *Ukrinform*. 07.07.2022 r. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3524263-u-niderlandah-vidkrylasia-vistavka-ukrainskogo-mistectva-tvoriv-pid-cas-vijni.html> (ukr).

U Frantsii pokazhut kolektsiiu lialok-motanok, evakuiovanykh z Mykolaieva. *Ukrinform*. 05.05.2022 r. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3475566-u-francii-pokazut-kolekciu-lalok-evakuiovanih-z-mikolaieva.html> (ukr).

Chechyn O. (2020). *Istoriia muzeiu Kharkivskoho natsionalnoho universytetu Povitrianykh Syl Ukrainy imeni Ivana Kozheduba*. *Voienno-istorychnyi visnyk NAOU*, № 4 (38), s. 78 – 91. (ukr).

Yak rozpovidaty pro rosiisko-ukrainsku viinu u muzeiakh: UINP proviv vorkshop dlia pratsivnykiv kultury ta osvity. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/yak-rozpovidaty-pro-rosiisko-ukrayinsku-viynu-u-muzeyah-uinp-proviv-vorkshop-dlya-pratsivnykiv-kultury-ta-osvity> (ukr).

A companion to museum studies / Ed. by S. Macdonald (2006). Malden, MA: Blackwell Pub. (in engl).

Burakov Y., Pytlova L. (2023). Regional features of building museum exhibits on history of the modern Russo-Ukrainian War. *SKHID Vol. 5 (1)*, s. 51-57. (in engl).

Burakov Y., Pytlova L., Tersky S. (2022). Military museums of the Armed forces of Ukraine during the Russian-Ukrainian war of 2014–2022. Museologica Brunensia. Vol. 11, number 02, s.34 – 42. (in engl).

Czarnecka D. (2019). What are military museums for? Polish, Romanian and Bulgarian case studies. Revue des Études Sud-Est Européennes, vol. 57, no. 1 – 4, pp. 39–50. (in engl).

Roppola T. (2012). Designing for the Museum Visitor Experience. New York: Routledge, 321 s. (in engl).

Scott J. (2015). Objects and the Representation of War in Military Museums. Museum & Society, 13 (4), 489-502. (in engl).

War Museums). URL: <http://www.unrest.eu/work-packages/wp-4/>. (in engl).

Burakov Yu., Gnevasheva A.

NEW TECHNOLOGIES FOR COVERING THE MODERN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN MUSEUM EXHIBITIONS

The article analyzes new technologies in the construction of expositions and exhibitions dedicated to the events of the modern Russian-Ukrainian war (2014-2023). It is emphasized that the specifics of the formation of collections and the activities of museums in search of artifacts of the Russian-Ukrainian war are now determined by modern Internet technologies and virtual tools. The author emphasizes the importance of the newest forms of discussion of exhibition activities, such as museum "workshops". An important area of presenting contemporary exhibitions on the history of the Russian-Ukrainian war is the presentation of exhibitions of Ukrainian museums abroad. The exhibition activities of museums involve the enlargement of exhibition space and the creation of various exhibitions (mainly of military equipment) on open platforms or special tents. Internet resources have become especially important in military museums. The activities of military museums help people to understand the causes of the tragedy of the Russian-Ukrainian war. The expositions highlight the historical truth about the sacrifice and heroism of the Ukrainian people in the fight against rashism, and contribute to the national and patriotic education of citizens. Studying the history of the Russian-Ukrainian war is an urgent task. The search for and application of new technologies in the coverage of the war by using museum exhibits will help to objectively study the events of the heroic struggle of the Ukrainian people. It is concluded that the search for the acquisition and coverage of the history of the Russian-Ukrainian war by museum means began in 2014 after the outbreak of the Russian aggression against our country and especially increased in 2022-2023 during Russia's full-scale aggression against Ukraine.

Keywords: exhibition activities, military museums, museology, museum exhibitions, museum workshop, national-patriotic education, Russian-Ukrainian war.

РОЗВИТОК ОРГАНІЗАЦІЙНОГО ВИВЧЕННЯ І ВПРОВАДЖЕННЯ ДОСВІДУ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ ТА ЙОГО ЕФЕКТИВНІСТЬ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ДОНБАСІ (2014–2021)

У статті розглянуто історичні аспекти розвитку формальних процесів організаційного вивчення та впровадження досвіду (ВВД) у Збройних Силах України (ЗСУ) й ефективність цих процесів під час російсько-української війни на Донбасі (2014–2021).

Досліджено основні етапи становлення та прогресу колективного ВВД у ЗСУ, що характеризується двома послідовними системами аналізу та засвоєння уроків (АЗУ): Системою узагальнення та поширення досвіду (2014–2018) і Системою вивчення та впровадження досвіду (2019–2021). За результатами емпіричного дослідження, проведеного за участі військовослужбовців ЗСУ, а також опрацювання джерельних матеріалів, зокрема, архівних і нормативних документів, оцінено дієвість процесу ВВД у сприянні реформуванню ЗСУ відповідно до оперативних потреб. Незважаючи на те, що після ескалації російської агресії у 2014 році було зроблено певні позитивні кроки, спрямовані на імплементацію у діяльність ЗСУ найкращої світової практики ВВД, було зроблено висновок, що ефективність процесу АЗУ, отриманих під час війни на Донбасі, в цілому була низькою.

Обґрунтовано необхідність проведення низки організаційних заходів із удосконалення діяльності ЗСУ для зниження негативного впливу бюрократичної політики та недосконалої організаційної військової культури на процес ВВД. Виокремлено важливість покращення спроможності цивільного керівництва України здійснювати ефективний контроль за розвитком ВВД, необхідність підтримки цих зусиль із боку США і НАТО.

Ключові слова: абсорбційна спроможність, війна на Донбасі, процес вивчення та впровадження досвіду, військова адаптація, організаційне вивчення і впровадження досвіду, Збройні Сили України.

Вступ. Важливість процесу ВВД. З початку 2000-х років у збройних силах, насамперед, країн – членів НАТО, було запроваджено

Дайсон Том, доктор політичних наук, доцент, професор кафедри політики, міжнародних відносин та філософії, Королівський коледж Голлоуей, Лондонський університет, м. Лондон.

Пашук Юрій Михайлович, кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов та військового перекладу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Дайсон Т., Пашук Ю.М., 2023.

постійні формальні процеси ВВД. Їх мета – покращити спроможність збройних сил враховувати і засвоювати досвід бойового застосування та підготовки військ, а також уроки, отримані від партнерів по альянсу, в більш широку систему організаційного (колективного) ВВД (ОВВД). На сьогодні наукові дослідження процесу АЗУ перебувають на початковій стадії. Науковці з менеджменту та військових інновацій тільки нещодавно розпочали теоретичне вивчення діяльності ВВД і визначення її найкращої практики (Дайсон, 2019). Проте такі тематичні дослідження зосереджуються лише на застосуванні обмежених контингентів збройних сил і переважно на імплементації вивчених уроків під час експедиційних стабілізаційних операцій або операцій проти повстанців (Dyson 2019; Marcus 2015).

У даній статті проаналізовано розвиток процесів ОВВД у ЗСУ в період «мирного часу» (1991–2014) та під час російсько-української війни на Донбасі (2014–2021) при функціонуванні двох послідовних систем АЗУ: Системою узагальнення та поширення досвіду (2014–2018) і Системою вивчення та впровадження досвіду (2019–2021) (Пацук 2021). За результатами емпіричного дослідження, проведеного за участі військовослужбовців ЗСУ, а також опрацювання джерельних матеріалів, зокрема, архівних і нормативних документів ЗСУ та НАТО, розглянуто чотири важливі питання, що залишаються поза увагою в науковій літературі з питань військових реформ в Україні: 1) наскільки діяльність ЗСУ відповідає основним характеристикам найкращої практики ВВД; 2) яка ефективність процесу ВВД у ЗСУ в переформатуванні «інституційної військової» діяльності для адаптації у війні проти російсько-сепаратистських сил; 3) які основні фактори (чинники) впливали і впливають на ефективність процесів АЗУ; 4) ключові реформи у ЗСУ, які необхідно виконати, щоб покращити ОВВД.

Це дослідження робить внесок у дві широкі взаємопов'язані наукові галузі. Насамперед, вперше розглянуто розвиток процесів АЗУ в контексті багаторічної гібридної війни Росії проти України. По-друге, у статті запропоновано напрями вдосконалення процесу ВВД у ЗСУ, що має важливе політичне значення для України в умовах російської збройної агресії. Особливо вагомими варто вважати висновки дослідження щодо більш ефективного використання адаптації ЗСУ та інновацій «знизу-вгору» в оборонному реформуванні.

Оскільки багато аспектів парадигми військової трансформації США та інших країн НАТО мають обмежену актуальність для України, зокрема, з огляду на її обмежені фінансові ресурси (Sanders 2017), то здатність ЗСУ вчитися на власному досвіді є вкрай важливою. Однак наукова література про українські оборонні реформи зосереджувалася переважно на реформуванні «згори донизу» (Bukkvoll and Solovian 2020). Таким чином, дане дослідження також робить важливий внесок у модернізацію українського війська.

Meta stammi – дослідити розвиток формальних процесів організаційного вивчення і впровадження досвіду в ЗСУ (1991–2021) та ефективність цих процесів під час війни на Донбасі (2014–2021).

Виклад основного матеріалу

Вивчені та впроваджені уроки, передовий досвід: забезпечення абсорбційної спроможності. У Посібнику НАТО (NATO LL 2016, 10-13) розглянуто основні характеристики стандартизованого процесу ВВД і визначено чотири його ключові стадії. По-перше, ведеться спостереження, яке висвітлює військову діяльність, що може бути покращена: «коментар, заснований на чомусь почутому, побаченому або поміченому, що було визначено і задокументовано як питання, яке потребує вдосконалення, або як потенційний передовий досвід» (NATO LL 2016, 11). Потім спостереження вивчається на стадії аналізу, де визначається серйозність проблеми і, за необхідності, визначаються шляхи вдосконалення («заходи з виправлення ситуації»). При цьому також пропонуються відповідні органи збройних сил, які мають взяти на себе відповідальність за вирішення проблеми. Після виконання цих завдань отримують ідентифікований урок: «ретельно вивчене спостереження з визначеними головною причиною проблеми, рекомендованими заходами з виправлення ситуації й органом, що буде відповідати за їх виконання» (NATO LL 2016, 12).

Далі починається стадія затвердження ідентифікованого уроку (передового досвіду) керівним органом та розподілу завдань із реалізацією визначених коригувальних дій. Виконавчий орган розробляє план вирішення виявлених проблем і доповідає керівному органу про хід виконання спланованих заходів. Після завершення коригувальних дій здійснюються процедура валідації для з'ясування їх дієвості (NATO LL 2016, 12-13). Відтак вивчений

урок стає впровадженим уроком із «покращенням спроможностей або підвищенням ефективності» (*NATO LL 2016, 13*). Остання стадія процесу ВВД включає поширення впровадженого уроку серед відповідних організацій збройних сил та іноді й поза ними.

Основні чинники, що знижують ефективність процесу ВВД. Неореалізм стверджує, що конкурентне міжнародне середовище безпеки, і особливо загроза поразки на полі бою, має бути потужним стимулом для процесу АЗУ з метою сприяння ефективному між- і внутрішньо-організаційному обміну досвідом щодо найкращої практики у військовій справі (*Dyson 2019, 60*). Однак наукова література, присвячена процесам врахування набутого досвіду, свідчить про те, що два основні чинники всередині збройних сил можуть негативно діяти на їхню здатність сприяти ефективній адаптації, насамперед, на тактичному й оперативному рівнях (*Dyson, 2019, 51-73*).

По-перше, це внутрішня бюрократична політика, що значно впливає на сприйняття офіцерами потенціалу отриманих уроків щодо зниження бюджетного фінансування або автономії та авторитету їхньої служби, роду військ або підрозділу, а також стосовно того, як військові можуть бути гравцями або пішаками, або ж заручниками у боротьбі за вплив між різними частинами збройних сил (*Dyson 2019, 53-55; Käihkö 2018, 160*).

По-друге, недосконала організаційна військова культура може стати потужною перешкодою для ВВД. Вона може діяти на здобуття, поширення і використання знань у збройних силах двома основними способами (*De Long and Fahey 2000, 117-18; van der Vorm 2021, 42-43*). Насамперед, існування організаційної «культури звинувачення» може призвести до того, що особовий склад побоюватиметься шкоди власній репутації та репутації підрозділам (частинам) внаслідок обміну негативним досвідом. Така культура звинувачення позначається на правилах і практиці вертикальної взаємодії (можливість звертатися до вищого керівництва) та горизонтальної взаємодії (рівень взаємодії між окремими особами і підрозділами) (*De Long and Fahey 2000, 120-23*). Крім того, організаційна культура може впливати на ОВДД через дію конкуруючих концепцій професійних ролей: конкуруюче розуміння ролі військових фахівців і ключових компетенцій, що вони повинні мати. Культурні лінзи, через які розглядаються сучасні та попередні уроки, можуть мати форму домінуючого культурного

нарративу або більш складної, «багаторівневої» організаційної культури, що формує розвиток і сприйняття нових знань, у тому числі й те, які питання визначаються як «ідентифіковані уроки» (De Long and Fahey 2000, 123; Sangar 2016, 230-33).

Напрями удосконалення процесу ВВД: ключові фактори, що покращують абсорбційну спроможність. Процеси врахування набутого досвіду не можуть повністю подолати негативний вплив бюрократичної політики і організаційної культури, але сучасна наукова література свідчить про те, що вони можуть відігравати важливу роль у зменшенні негативної дії цих чинників (Dyson 2019; Marcus 2015). Науковці в галузі менеджменту вказують на чотири ключові організаційні спроможності, які військові фахівці повинні активно розвивати, щоб процес ВВД відіграв позитивну роль у подоланні бар'єрів на шляху до ефективної адаптації: набуття знань, управління знаннями, поширення знань і трансформація знань (Dyson 2019).

Набуття знань – це здатність збройних сил здобувати нові знання з власного бойового/тренувального досвіду або від партнерів. Управління знаннями передбачає розробку апаратного і програмного забезпечення, необхідного для управління даними протягом усього процесу засвоєння уроків, від стадії спостереження до фази поширення. Поширення знань – це здатність розповсюджувати знання, досвід і окремі уроки, що отримують із процесу ВВД, серед ключових зацікавлених організацій збройних силах і за їх межами. Колективне набуття, управління і поширення знань забезпечує «потенційну абсорбційну спроможність»: здатність збройних сил набувати і засвоювати знання. Проте для того, щоб процес ВВД досягнув «реалізованої абсорбційної здатності», важливо, щоб він був здатний до трансформації знань, яка полягає в ефективному поєднанні та реалізації нових і наявних колективних знань. Ключовим фактором, що сприяє цьому, є культура експериментування і творчості, яка дозволяє військовикам подолати розрив між усвідомленням необхідності змін і «здійсненням» змін (Педлер та ін., 1989, 7).

1. Історичні аспекти розвитку процесу ВВД у ЗСУ.

1.1. Система узагальнення та поширення досвіду (1991–2018).

У період після закінчення Холодної війни (1991 р.) до 2019 р. у ЗСУ застосовували постійний напівформальний процес ВВД, визначений як «Система узагальнення та поширення досвіду»

(СУПД), що характеризувався трьома основними етапами (*Пацук і Пашковський 2019, 36*): 1) Стагнація (грудень 1991 – травень 2013); 2) Реформування (травень 2013 – квітень 2014); 3) Адаптація (квітень 2014 – грудень 2018). У листопаді 2018 р. ЗСУ розпочали масштабну реформу, що передбачала заміну СУПД на перспективну СВВД (*План 2018, 1-2*).

Стагнація СУПД (1991–2013). У той період СУПД втілювала лише деякі риси найкращої світової практики щодо потенційної та реалізованої абсорбційної здатності. У цьому напрямі недофінансування та дефіцит підготовлених фахівців з ВВД були основними проблемами (*Біла книга 2010, 21*). Але найбільш серйозним недоліком СУПД була відсутність централізованої організаційної структури ВВД і єдиного керівного органу, що контролював би набуття знань, їх управління, поширення та трансформацію. (*Пацук і Пашковський 2019, 36-39; Ісаков та ін. 2009, 153-155*). Розподіл організаційних повноважень у здійсненні двох етапів (вивчення і впровадження досвіду) між різними гілками штабного персоналу ЗСУ без їх належної взаємодії суттєво знижували дієвість ОВВД. Крім того, процеси АЗУ, зокрема, процедури впровадження уроків, були нерозвиненими, мало уваги приділялося тому, як забезпечити належне вирішення проблем після їх виявлення або поширення передового досвіду.

У період із 1991 р. до квітня 2014 р. СУПД була зосереджена на двох основних напрямках діяльності: 1) національні/ багатонаціональні військові навчання; 2) операції з підтримання миру та безпеки (ОПМБ). Якщо національних навчань було небагато, наприклад, між 1991 р. і 2014 р. відбулося лише одне навчання масштабу полку і вище (*Wilk 2017, 22*), то участь України в міжнародних навчаннях постійно зростала. Так, із 2006 по 2011 рік понад 23000 українських військовослужбовців взяли участь у 95 багатонаціональних навчаннях, 43 з яких відбулися в Україні (*Воєнна історія 2021, 5*). Оскільки провідну роль в організації та проведенні цих навчань відігравав штабний персонал бойової підготовки, відповідальний за другий етап ВВД, то СУПД не забезпечувала належної потенційної абсорбційної здатності через існуюче розмежування у повноваженнях (*Пацук 2021, 50*).

Другим основним напрямом діяльності ОВВД були ОПМБ. Україна розпочала миротворчу діяльність у липні 1992 р., після розгортання першого українського контингенту в складі UNPROFOR,

і стала одним із найактивніших учасників ОПМБ під егідою ООН і НАТО. Наприклад, у період із 2006 по 2011 рік близько 6000 українських військовослужбовців виконували миротворчі завдання в 13 місіях (*Воєнна історія 2021, 6*). Такий досвід сприяв певному вдосконаленню бойової підготовки українських військ і надавав ЗСУ цінний досвід (*Чумак і Разумцев, 2004*). Але ці покращення були значною мірою результатом неформального процесу ВВД. Відсутність формальних процедур АЗУ призводила до значних недоліків у підготовці військ, що загрожувало репутаційними втратами для України на міжнародному рівні (*Котелянець 2012, 189*). Тому в 2011 р. було прийнято Інструкцію ВВД (*Інструкція 2011*), яка мала на меті покращити процес АЗУ в ОПМБ. Проте в цій Інструкції були відсутні чіткі процедури щодо збору, аналізу, архівування та поширення спостережень і передового досвіду, а також не було створено міжфункціональних груп ВВД, що призводило до слабого контролю за виконанням коригувальних дій. Мало хто з особового складу ЗСУ виявляв ініціативу в поданні спостережень, а якість отриманих знань загалом була дуже низькою (*Ісаков та ін. 2009, 154-155; Пащук і Пашковський 2019, 37; Пащук 2021, 51*).

Із допомогою СУПД виявляли і поширювали передовий досвід ОПМБ, але він не потрапляв у більш широке інституційне військове середовище розробки доктринальних документів, удосконалення озброєння та військової техніки (ОВТ), підготовки офіцерів і оперативного планування (*Котелянець 2012, 187-189; Пащук 2021, 51*). На практиці здобута інформація про досвід послідовно передавалася через інстанції «знизу-вверх», не оброблялася та не аналізувалася належним чином і поширювалася «вниз» та використовувалася, в основному, як довідковий матеріал. Друкованих видань, що поширювали набутий досвід, випускалося небагато, та й ті мали невеликі тиражі. Поза тим, через недостатнє фінансування у ЗСУ до жовтня 2017 року не було створено електронну базу даних отриманих уроків, тому управління знаннями було відсутнє (*Пащук і Пашковський 2019, 37*). Здобутий досвід не враховувався у повному обсязі під час військових навчань і підготовки офіцерів (*Pashchuk and Pashkovskiy 2019, 37*). Таким чином, з 1991 до 2013 року СУПД існувала лише за назвою, а її спроможності щодо набуття знань, їх управління, поширення та трансформації були дуже слабо розвинуті. Спроможність ЗСУ

інтегрувати уроки, отримані зі свого оперативного досвіду та від міжнародних партнерів, у ключові інституційні заходи була обмеженою.

Реформування СУПД (2013–2014). Засідання Військового комітету Україна–НАТО 13–15 травня 2013 року стало поворотним моментом у модернізації СУПД із використанням елементів передової практики ВВД (*Протокол 2014, 1*). Відповідно до прийнятих рішень було сформовано аналітичну групу, що виконала ґрунтовний аналіз функціонування СУПД (*Протокол 2014, 1-5*). Основним висновком дослідження була низька дієвість СУПД, тому 27 січня 2014 року робоча нарада керівного складу ЗСУ схвалила три ініціативи групи (*Протокол 2014, 1-5*):

закріпити відповідальність за розвиток СУПД за Воєнно-науковим управлінням Генерального штабу ЗСУ, у складі якого 2 офіцери мали координувати розвиток процесу ВВД;

сформувати органи з вивчення досвіду на базі науково-дослідних установ і Центру оперативних стандартів і методики підготовки військ (сил) ЗСУ (ЦОС і МП) для аналізу інформації про досвід і розроблення рекомендацій;

створити Інтерактивну електронну базу даних досвіду (ІЕБД).

Проте для реформування СУПД не планувалося розроблення доктрини та інструкції з ВВД, а також створення централізованої організаційної структури. Крім того, залишався поділ органів ВВД на дві окремі «гілки», між якими не було налагоджено чіткої взаємодії.

Адаптація СУПД (2014–2018). Анексія Росією Криму в лютому-березні 2014 року та початок війни на Донбасі в квітні 2014 року стали головним каталізатором імплементації формальних процесів ВВД у ЗСУ. СУПД була переорієнтована на вивчення бойового досвіду військ, що брали участь в Антитерористичній операції (АТО) з 13.03.2014 р. до 30.04.2018 р., коли АТО було переформатовано в операцію Об'єднаних сил (ООС). Вище керівництво ЗСУ визначило два пріоритети в удосконаленні ОВВД: 1) формування організаційної структури ВВД у зоні АТО; 2) розробка Інструкції ВВД (*Інструкція 2014*).

У серпні 2014 року в штабі АТО було створено відділ узагальнення бойового досвіду (2-3 офіцери призначалися на ротацийній основі на 4–8 місяців) (*НДР 2018, 40*). Пізніше, у червні 2015 року, в складі штабів оперативно-тактичних угруповань (секторів) АТО

були сформовані штатні групи вивчення бойового досвіду (*НДР 2018, 40*). Додатково були створені мобільні групи ВВД із виїздом у зону АТО, а також у пункти постійної дислокації військ після їх повернення з району бойових дій. До складу таких груп входили представники Генерального штабу та експерти з військових науково-дослідних і навчальних закладів ЗСУ.

У серпні 2014 року було прийнято Тимчасову інструкцію (*Інструкція 2014*) з визначенням процедур вивчення і врахування досвіду АТО, призначенням органів, відповідальних за організацію СУПД, а також із низкою інших удосконалень (*НДР 2018, 40*). Кожна військова частина мала надсилати щоденний звіт про бойові дії, а також вести журнал обліку бойового досвіду, в якому будь-хто міг вільно записувати свої спостереження щодо важливих проблем, їх причин і шляхів вирішення. Відповідальні особи за ведення журналу повинні були щотижня доповідати своїм командирам про аналіз записів. Призначені офіцери у військових частинах і угрупованнях АТО повинні були готувати щотижневі та щомісячні аналітичні бюлетені з аналізом найважливішої інформації про бойовий досвід (*Інструкція 2014*).

Надзвичайно важливо, що з 30.10.2014 р. було упроваджено удосконалений табель інформаційно-звітних донесень із вивчення досвіду АТО, зміни до якого були введені 9.12.2015 р. (*Д 2015*) та 30.10.2016 р. (*Д 2016*). Також 31.10.2017 р. у захищеній мережі ЗСУ «Дніпро» було запущено ІЕБД, у якій протягом року було завантажено понад 300 інформаційних бюлетенів із аналізом бойового досвіду і зафіксовано понад 180 000 відвідувань (*План 2018, 2*). Вищеназвані реформи поклали початок переходу від напівформальних до формальних процедур процесу ВВД.

1.2. Система вивчення та впровадження досвіду (2019–2021): затримки та постійний дефіцит абсорбційної спроможності. Низька ефективність СУПД в умовах російської загрози територіальній цілісності та незалежності України, а також нагальна потреба забезпечити взаємосумісність з НАТО спонукала керівництво ЗСУ ініціювати перегляд спроможностей ОВВД. У листопаді 2018 р. за сприяння НАТО розпочалася розробка Системи вивчення та впровадження досвіду (СВВД) за чотирма основними напрямками (*План 2018; Пащук і Пашковський, 2019, 38-41*):

1) створення трьохрівневої організаційної структури ВВД (до 30.12.2019 р.);

2) імплементація стандартизованого формального процесу ВВД НАТО (до 30.12.2019 р.);

3) організація підготовки особового складу з питань ВВД, зокрема, створення курсів ВВД (до 30.12.2019 р.);

4) створення Порталу ВВД (до 30.06.2021).

Спрямованість цих реформ на вдосконалення ОВВД, зокрема, на остаточний перехід від напівформального до формального процесу ВВД, була важливим кроком на шляху до вирішення існуючих проблем. Проте такі заходи здійснювалися зі значними затримками. Оновлення організаційної структури ВВД, зокрема в районі ООС, було здійснено вчасно. Але, в більшості випадків призначені офіцери ВВД не проходили належну підготовку та не мали належного досвіду в організації процесу ВВД. Лише 14-18 червня 2021 р. в Національній академії сухопутних військ (НАСВ) було проведено перший пілотний національний курс ВВД. Основна проблема полягала у відсутності підготовленого персоналу курсів.

Ключові доктринальні документи та методичне забезпечення з ВВД були розроблені з запізненням або ж не були опрацьовані належним чином (*НДР 2020, 110*). Зокрема, доктрина (*Д 2020*) і Тимчасова інструкція ВВД (*Інструкція 2020*) були запроваджені лише в липні 2020 року (*План 2018, 5*). При цьому не була повністю імplementована передова практика НАТО з організації процесів АЗУ в (*НДР 2020, 110-113; NRU 2020, 1-2*). Так, не були опрацьовані окремі процедури процесу ВВД, включаючи ведення спостережень, їх аналіз і валідацію, обмін і відстеження інформації про отримані уроки тощо.

Однією із найбільших проблем залишалася «низька швидкість» поширення інформації ВВД до особового складу, що її потребують. Крім того, не була досягнута належна класифікація та архівування такої інформації через ненадійний доступ до ІЕБД, використання переважно відкритої інформації та застарілого програмного забезпечення. Портал ВВД, що мав би забезпечувати оперативне розповсюдження отриманого досвіду, захищене передавання таємної інформації з ВВД, взагалі не був створений. Поза тим, власне сама програма розвитку інфраструктури Порталу ВВД (*Д 2020, 19–21*) була недосконалою. Створення у різних командуваннях окремих баз даних ВВД із відмінними структурами і стандартами обміну інформації ускладнювало подальше об'єднання їхніх ресурсів, їх управління та інтеграцію з базами

даних Північноатлантичного Альянсу. Також в ІЕБД використовувалася термінологія, відмінна від термінів НАТО. Не була вирішена проблема спрощення звітної документації з ВВД, приведення її у відповідність до вимог Альянсу (*NRU 2020, 10*).

2. *Дослідження ефективності організаційного ВВД у ЗСУ під час війни на Донбасі (2014–2021)*.

Вищенаведене реформування діяльності ВВД мало б посилювати абсорбційну спроможність ЗСУ, насамперед її «потенційну» складову, проте на практиці цього не відбувалося. Оскільки не було проведено академічних досліджень ефективності ОВВД у ЗСУ, насамперед, під час російсько-української війни на Донбасі (2014–2021), тому у даній роботі було ґрунтовно проаналізовано функціонування СУПД (2014–2018) і СВВД (2019–2021) за вказаний період.

Методи дослідження. Дослідження виконано із застосуванням методики напівструктурованого опитування (*NATO JA 2016*) із застосуванням двох окремих за змістом комплектів анкет. Анкета першого інтерв'ю була розповсюджена серед 3 вибірко-вих груп респондентів (всього 58 осіб: 54 офіцери і 4 працівники ЗСУ). Група 1 (41 офіцер, що проходили курс англійської мови в НАСВ) – з 16 по 23 грудня 2019 р.; група 2 (4 офіцери і 4 працівники НАСВ) – з 10 по 21 лютого 2020 р.; група 3 (9 офіцерів командування Сухопутних військ) – з 24 лютого по 6 березня 2020 р. Через обмеження у фінансуванні та у зв'язку з COVID-19, а також через інші важливі питання, пов'язані з конфіденційністю та військовою безпекою, розмір вибірки був обмежений за кількістю респондентів. Проте було досягнуто того, що опитаний персонал був різноманітним за військовим званням, тривалістю служби, посадами, оперативним і бойовим досвідом, що забезпечило максимально можливу репрезентативність вибірки в межах вказаних обмежень.

51 з опитаних офіцерів мали досвід участі у військових операціях, із них 1 офіцер (1,9%) мав досвід участі в операціях НАТО і 6 (11,8%) – в ОПМБ під егідою ООН. Всі 51 офіцер брали участь в АТО/ООС у період з 2014 по 2019 рік. Тривалість перебування в АТО/ООС становила від 1 до 42 місяців (у середньому 5,1). Респонденти були різними за військовим званням – від лейтенанта до полковника та віком – від 23 до 64 років (у середньому 39,8). Вони також мали різну тривалість служби – від 2 до 34 років (у середньому 18,3).

Таке розмаїття допомогло забезпечити надійне репрезентивне оцінювання ефективності ОВВД і зменшити вплив диференціації в організаційній культурі на результати інтерв'ю. Нарешті, анкети заповнювалися анонімно і вільно, оскільки респонденти не були зобов'язані їх заповнювати. Таким чином, були створені умови для того, щоб опитані давали правдиві відповіді, максимізуючи точність даних і мінімізуючи потенційну шкоду. Анкета містила закриті запитання, але також надавала респондентам можливість більш детально розповісти про себе, а запитання були сформульовані нейтрально (*Burnham et al 2004, 95-98*).

Додатково у серпні та вересні 2021 р. було проведено друге напівструктуроване опитування серед фахівців ВВД у ключових сферах діяльності для деталізованого дослідження абсорбційної спроможності ЗСУ під час війни на Донбасі. 17 респондентів представляли Генеральний штаб (3), Командування Сухопутних військ (1), Командування Повітряних сил (1), Національний університет оборони (1) та НАСВ (11). Середній вік офіцерів становив 46 років, а середній стаж служби – 26 років.

Аналіз ефективності ОВВД: обмежена абсорбційна спроможність. Опитування висвітлило низку основних недоліків реформування ОВВД, роль якого у набутті знань залишалася обмеженою. Результати дослідження (*Dyson T. and Pashchuk Y. 2022, табл. 1 і 2*) вказують на тенденцію до переважання неформального обміну знаннями між військовослужбовцями на місцях. Це створювало ризики виникнення «пасток адаптації», коли отримані знання стають обмеженими та ізольованими в межах окремих груп осіб, що перешкоджає вільному поширенню досвіду між різними організаціями (*Serena 2011, 163*). Насамперед, це було наслідком того, що у ЗСУ не були впроваджені головні елементи передової практики ВВД. Перш за все, це стосувалося незаповнених вакансій ключових посад органів ВВД і відсутності належної підготовки призначених офіцерів. Крім того, зберігалася низька інформованість особового складу ЗСУ щодо функціонування ОВВД. Тільки 18,9% респондентів, в основному офіцери та працівники ЗСУ, що безпосередньо займалися ВВД, знали про процеси АЗУ (*Dyson T. and Pashchuk Y. 2022*). Професійна військова освіта не надавала курсантам базових знань про ОВВД.

Результати опитування також вказують на низький рівень управління знаннями. Як видно з таблиць 1, 2, 3 і 4 (*Dyson T. and*

Pashchuk Y. 2022), ІЕБД недостатньо забезпечувала набуття знань від військ і міжнародних партнерів і не сприяла належному поширенню знань. Програмне забезпечення ІЕБД було розроблено без відповідного фінансування і вивчення досвіду застосування баз даних в інших збройних силах. До прикладу, можливості доступу особового складу до інформації були обмежені через неналежне архівування та невелику кількість терміналів. І хоча було зафіксовано 180000 відвідувань ІЕБД (*План 2018*), ця цифра майже напевно є перебільшенням. Більше того, лише незначна кількість військовослужбовців ЗСУ могла використовувати ІЕБД для завантаження бюлетенів з інформацією з відкритих джерел. Оскільки українське законодавство про захист державної таємниці є особливо суворим, то це призводило до надмірного засекречування інформації. Таким чином, багато важливих спостережень, отриманих на місцях, не були ефективно поширені.

Звіти про спостереження надавалися без єдиного шаблону, що часто не дозволяло виявити першопричини та можливі заходи щодо виправлення ситуацій. Крім того, іноді була низька якість аналізу здобутих знань через недостатній час для його проведення, відсутність належної підготовки офіцерів у застосуванні «академічних» методик, несвоєчасність подання спостережень і низький рівень достовірності наданої інформації. Також, із результатів опитування (*Dyson T. and Pashchuk Y. 2022, табл. 4*) видно, що спроможності ОВВД щодо поширення знань потребували розвитку, оскільки всі ключові засоби розповсюдження досвіду були оцінені як прийнятні або незадовільні.

Дослідження також свідчить про те, що ОВВД не змогло досягти ефективної трансформації знань і мало лише помірно позитивний вплив тільки у двох сферах інституційної військової діяльності: підготовка військ перед розгортанням і офіцерська освіта. Тоді як у таких сферах, як удосконалення ОВТ і доктринальних документів, розвитку організаційних структур, ефективність ОВВД була оцінена нижче середнього рівня (*Dyson T. and Pashchuk Y. 2022, табл. 5*).

Серйозною проблемою також стало те, що після прийняття Інструкції 2014 р. не було розроблено ключовий механізм трансформації знань у внутрішні процеси врахування набутого досвіду – не було створено міжфункціональні групи ВВД. Це часто призводило до невпровадження уроків. До того ж старші командири,

зазвичай, чинили опір чесним і відвертим зауваженням, що зменшувало ефективність процесу збору спостережень. Опитування підкреслило, що бюрократична політика і організаційна культура (напр., «культура звинувачення» та конкуруючі концепції професійних ролей) знижувало дієвість ОБВД (*Dyson T. and Pashchuk Y. 2022, табл. 6*). Побоювання зашкодити власній репутації або репутації для організації (підрозділу тощо) не сприяли використанню конструктивної критики. Ці фактори мали особливо негативний вплив на «вертикальний» обмін знаннями, оскільки це означало, що підлеглі не наважувалися надавати чесні спостереження через страх репресій із боку начальства.

Неефективна трансформація знань. Хоча створення СВВД мало би значно покращити потенційну абсорбційну спроможність, проте ця система все ще не охоплює життєво важливі сфери передової практики ВВД. Особливо це стосується фундаментального чинника трансформації знань – відсутності міжфункціональних груп ВВД на всіх рівнях управління ЗСУ (*NRU 2020*). Крім того, бюрократичні процеси просування по службі не стимулюють діяльність офіцерів у сфері вдосконаленню процесів ВВД. Кар'єрний ріст в основному базується на лояльності до керівництва (*Puglisi 2015, 6*). Військовослужбовці, які висловлюють критичні думки та кидають виклик існуючим ортодоксальним поглядам, швидше за все, не мають підвищень по службі (*Grant 2021*).

У ЗСУ намагаються створити «безпечний простір» для експериментів, ризиків і невдач. Проте під час військових навчань, у тому числі з НАТО, зберігалася тенденція «показухи», створення «гарної картинки» перед вищим військовим і політичним керівництвом, перед партнерами. Крім того, офіцери ЗСУ не мали широких можливостей вести дебати і відкриті критичні дискусії у військових публікаціях та ЗМІ, наприклад, щодо тактики застосування військ і ведення військових операцій. Сильна залежність офіцерів ЗСУ від рішень командирів у питаннях просування по службі та забезпечення житлом призводила до страху репресій за будь-яку критику керівництва, якими б розумними і новаторськими не були пропозиції: «Уроки ніколи не можуть бути засвоєні формально в українській армії, тому що повідомляти про невдачі неприйнятно» (*Grant 2021*).

Науково-дослідні інститути (НДІ) ЗСУ мають певну автономію і свободу відстоювати нові ідеї у військовій діяльності. Але їхня

здатність використовувати цю свободу для формування новаторського інтелектуального середовища була обмежена домінуванням «покоління холодної війни». Більшість керівництва НДІ складалася з персоналу, який мав більшу прихильність до радянських наукових підходів, ніж до західних. Часто призначення до цих інститутів базувалося не на здібностях, а на підтримці від керівників-чиновників, які очікували, що це сприятиме їхнім власним інтересам (Grant 2021). Отже, НДІ недостатньо покращували процеси ВВД, зокрема, вони не були ефективними каналами обміну досвідом з партнерами НАТО та наданню викликів «знизу» пануючим ортодоксальним підходам.

Також упровадження принципу «розподілення повноважень» (mission command), розвиток і заохочення критичного мислення під час підготовки офіцерів на всіх рівнях були незадовільними. Українська військова освіта, підготовка військ дуже повільно відходила від принципів «радянського мистецтва війни», щоб навчати офіцерів здійснювати сучасні децентралізовані мобільні операції широкого спектру на великих територіях (зонах відповідальності) у швидко змінних тактичних і оперативних умовах (Puglisi 2015, 12-21). З початку війни у 2014 р. підготовка певних підрозділів сухопутних військ проводилася на основі стандартів НАТО за інтенсивної допомоги союзників, особливо з боку США (Grant 2021). Більшість українських військовослужбовців з ентузіазмом сприйняло таке навчання. Однак через виконання інших завдань старші командири зазвичай не залучалися до такого тренування. Як результат, після завершення підготовки за стандартами НАТО, зокрема, навчившись застосовувати принцип «розподілення повноважень», молодші офіцери ЗСУ продовжували діяти в рамках оперативного радянського планування. При цьому більшість їх командирів не розуміли або ж недооцінювали певні переваги західної військової підготовки та освіти.

Висновки. Удосконалення цивільного контролю за діяльністю ОБВД. Дане дослідження підкреслює положення неореалізму про обмежений вплив ОБВД на діяльність збройних сил. Хоча загроза поразки під час війни на Донбасі стимулювала вдосконалення процесів АЗУ в ЗСУ, ОБВД здебільшого обмежувалося набуттям знань, їх управлінням та поширенням. Ключові внутрішні та зовнішні заходи в рамках використання передової практики ВВД, що забезпечують трансформацію знань, були виконанні у ЗСУ частково.

Проведений аналіз вказує на актуальність неокласичного реалізму, який стверджує, що в той час як загроза поразки спонукає до вдосконалення ВВД, на рівні частин і формувань такі фактори, як організаційна культура і бюрократична політика, можуть суттєво гальмувати темпи реформування колективного ВВД. У випадку України вплив внутрішніх негативних факторів на впровадження найкращої практики ВВД є настільки сильним, що є ризик спричинення суттєвого «системного покарання», коли виживання самої держави опиниться під загрозою через послаблення її здатності реагувати на російську агресію (*Rathburn 2008, 311*).

Зниження негативного впливу бюрократичної політики та організаційної культури на ефективність процесів ВВД вимагає наявності сильних військових лідерів, що забезпечуватимуть просування по службі офіцерів, які виступають за кардинальне реформування ЗСУ, спрямоване, зокрема, на посилення спроможностей до трансформації знань. Це також потребує посилення цивільного нагляду за діяльністю, структурами та процесами, які впливають на покращення абсорбційної спроможності ЗСУ. Українська система цивільно-військових відносин не відповідає поставленим цілям, оскільки вище керівництво ЗСУ могло діяти в обхід парламенту, уряду та міністерства оборони, що призводило до відсутності єдності командування та неузгодженості в управлінні та бюджеті (*Grant 2021; Puglisi 2017*). Тому реформування цивільно-військових відносин в Україні є нагальною потребою для забезпечення більшого парламентського та міністерського контролю і нагляду за ЗСУ. Однак така реформа навряд чи відбудеться без значного зовнішнього тиску з боку США, які повинні краще використовувати важелі свого впливу на Україну.

Для сприяння значним реформам необхідно внести низку змін у військову допомогу США. Найважливіше, щоб військова допомога та потенційне членство в НАТО були більш жорстко обумовлені, щоб переконати політичне керівництво України в необхідності цивільного втручання для підтримки реформаторськи налаштованих офіцерів і посилення парламентського та міністерського контролю за ЗСУ. Важливо також модернізувати офіцерську освіту, щоб офіцери знали про важливість організаційного ВВД, фундаментальні положення передової практики процесів АЗУ. Ця реформа має супроводжуватися більш широкою навчальною та інформаційною кампанією, щоб забезпечити вказану поінформованість всіх військовослужбовців ЗСУ, перш за все, офіцерів.

Дане дослідження обґрунтувало ключову роль різноманітних структурних чинників як матеріальних, так і культурних у сприянні або перешкоджанні процесу ВВД. Зосереджуючись на дослідженні передового досвіду різних військових спільнот, теорія найкращої практики дає можливість вийти за межі цих дуалізмів і забезпечити розвиток організаційного ВВД у військовому середовищі. Позитивний внесок наукових досліджень у розвиток формальних процесів колективного ВВД залежатиме від готовності військовиків бути відкритими для критичного аналізу. Якими б ідеальними не були механізми, процедури та процес ВВД, вони не будуть ефективними без належної ініціативи та наполегливості, новаторських підходів особового складу. Також цьому можуть сприяти заходи залучення науковців до діяльності військових організацій (і навпаки), і тим самим забезпечувати співпрацю між академічними установами та збройними силами (*Jans 2014, 25-26; Mosser 2010, 1078-80*). Крім того, життєво важливо, щоб військовики підтримували наукові дослідження, націлені на покращення процесів ВВД, виокремлення передової практики у їх здійсненні, зниження негативного впливу зовнішніх і внутрішніх чинників на ефективність процесів аналізу та засвоєння уроків (*Soeters, J. et al. 2014, 3-9*).

Використані посилання

- Біла книга 2010. ЗСУ (2011). Київ: Міністерство оборони України, 79 с.
- Воєнна історія 2021. Офіційний сайт Міністерства оборони України. URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/istoriya.html>.
- Д 2015. Про затвердження та введення в дію термінових донесень Генерального штабу ЗСУ. Директива Генерального штабу ЗСУ, Д-23, 09.12.2015 р.
- Д 2016. Порядок узагальнення, аналізу та врахування бойового досвіду. Наказ начальника Генерального штабу - Головнокомандувача ЗСУ № 3167 від 30.10.2016 р.
- Д 2020. Доктрина з вивчення та впровадження досвіду у Збройних Силах України. ВКП 7-00(01).01. 3.07.2020 р. 30 с.
- Інструкція 2011. Про затвердження Інструкції з організації участі національних контингентів (персоналу) ЗСУ у міжнародних операціях із підтримання миру і безпеки. Наказ МО України від 28.12.2011 р. № 840. 21 с.
- Інструкція 2014. Тимчасова інструкція керівникам органів військового управління та командирам військових частин по вивченню, узагальненню й упровадженню досвіду застосування військ (сил) в Антитерористичній операції. Затверджена начальником Генерального штабу ЗСУ 9.08.2014. 7 с.

Інструкція 2020. Тимчасова інструкція вивчення та впровадження досвіду у Збройних Силах України. ВКДП 7-00(01).01. 15.07.2020 р. 72 с.

Ісаков М., Яковлев М., Хлопецький О., Василів Ю. (2009). Аналіз існуючої системи аналізу і узагальнення досвіду підготовки військ в об'єднаних збройних силах НАТО та Сухопутних військах ЗСУ. Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил, Вип. 4 (22). С. 150–156.

Котелянець О. (2012). Актуальні питання розвитку міжнародної миротворчої діяльності України. Стратегічні пріоритети. Національний інститут стратегічних досліджень. № 2 (23). С. 185–190.

НДР 2020. Науково-дослідна робота, шифр “Досвід-ЗСВ”. Звіт заключний. Державна реєстрація № 0120u102708. Львів: НАСВ, 2020. 126 с.

Пашук Ю., Пашковський В. (2019). Методологічні підходи до формування у Збройних Силах України перспективної системи вивчення і впровадження досвіду. Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України, № 4 (37), С. 36–43.

Пашук Ю. (2021). Історичні аспекти організаційного вивчення і впровадження досвіду у Збройних Силах України у “мирний період” (1991-2014). „Військово-науковий вісник” НАСВ. Випуск № 35, м. Львів, НАСВ, 2021, с. 44-57.

План 2018. План створення у Збройних Силах України перспективної системи узагальнення та впровадження досвіду. Затверджений начальником Генерального штабу Збройних Сил України 27.11.2018. 7 с.

Протокол 2014. Протокол наради керівного складу ЗСУ щодо створення системи вивчення та узагальнення передового досвіду у ЗСУ від 27 січня 2014 р. (2014), Київ: Воєнно-наукове управління Генерального штабу Збройних Сил України, 5 с.

Bueger, C. and Gadinger, F. 2014. *International Practice Theory: New Perspectives* Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Bukkvoll, T. 2019. “Fighting on Behalf of the State: The Issue of Pro-Government Militia Autonomy in the Donbas War.” *Post-Soviet Affairs* 35 (4): 293-307.

Bukkvoll, T. and V. Solovian. 2020. “The Threat of War and Domestic Restraints to Defence Reform: How Fear of Major Military Conflict Changed and Did Not Change the Ukrainian Military 2014-2019.” *Defence Studies* 20 (1): 21-38.

Burnham, P. et al. 2004. *Research Methods in Politics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Chumak, V. and A. Razumtsev. 2004. “Ukrainian Participation in Peacekeeping: The Yugoslavian Experience.” In *Warriors in Peacekeeping: Points of Tension in Complex Cultural Encounters. A Comparative Study Based on Experiences in Bosnia* edited by J. Callaghan and M. Schönborn. Münster: LIT Verlag.

Croissant, A. and D. Kuehn (eds). 2017. *Reforming Civil-Military Relations in New Democracies*. Berlin: Springer.

De Long, D. and Fahey, L. 2000. “Diagnosing Cultural Barriers to Knowledge Management.” *Academy of Management Executive* 14 (4): 113-127.

Dyson, T. 2019. *Organisational Learning and the Modern Army: A New Model for Lessons-Learned Processes*. Abingdon: Routledge.

Dyson T. and Pashchuk Y. (2022). Organisational learning during the Donbas War: the development of Ukrainian Armed Forces lessons-learned processes, *Defence Studies*, Volume 22, 2022 - Issue 2: 141-167.

Foley, R., et al 2011. Transformation in Contact: Learning the Lessons of Modern War. *International Affairs* 82 (2): 253–270.

Grant, G. 2021. Seven Years of Deadlock: Why Ukraine’s Military Reforms are Going Nowhere and How the US Should Respond. The Jamestown Foundation <https://jamestown.org/program/why-the-ukrainian-defense-system-fails-to-reform-why-us-support-is-less-than-optimal-and-what-can-we-do-better/>. [Date accessed 3 August 2021].

Griffin, S. 2017. Military Innovation Studies: Multidisciplinary or Lacking Discipline? *Journal of Strategic Studies*, 40 (1-2): 196-224.

Jans, N. 2013. “Getting on the Same Net: How the Theory-Driven Academic Can Better Communicate with the Pragmatic Military Client.” In *Routledge Handbook of Research Methods in Military Studies* edited by J. Soeters et al. Abingdon Routledge.

Käihkö, I. 2018. A Nation-in-the-Making, in *Arms: Control of Force, Strategy and the Ukrainian Volunteer Battalions*. *Defence Studies* 18 (2): 147-166.

Kelly, K.P. and J. Johnson-Freese, 2014. Getting to the Goal in Professional Military Education. *Orbis* 58 (1): 119-131.

Kiszely, J. 2013. The British Army and Thinking about the Operational Level. In *British Generals in Blair’s Wars*, edited by J. Bailey, R. Iron and H. Strachan, 119-131. Aldershot: Ashgate.

Marcus, R. 2015. Military Innovation and Tactical Adaptation in the Israel–Hizballah Conflict: The Institutionalization of Lesson-Learning in the IDF. *Journal of Strategic Studies* 38 (4): 500-528.

Mosser, M. 2010. Puzzles vs. Problems: The Alleged Disconnect between Academics and Military Practitioners. *Perspectives on Politics* 8 (4): 1078-1080.

NATO LL 2016. *NATO Lesson Learned Handbook Third Edition*, 2016. Lisbon: Joint Analysis and Lessons Learned Centre. 81 p.

NATO JA 2016. *Joint Analysis Handbook*, 4th Edition, 2016. Lisbon: Joint Analysis and Lessons Learned Centre. 135 p.

NRU 2020. *NATO Representation to Ukraine*. Letter NRU 2020/082, Kyiv, Ukraine, 21 August 2020. 10 p.

Pedler, M., T. Boydell, and J. Burgoyne. 1989. Towards the Learning Company. *Management Education and Development*, 20 (1): 1-8.

Perla, P. and E.D. McGrady. 2011. Why Wargaming Works. *Naval War College Review* 64 (3): 111-130.

Ploumis, M. 2020. Mission Command and Philosophy for the 21st Century. *Comparative Strategy* 39 (2): 209-218.

Puglisi, R. 2015. General Zhukov and the Cyborgs: A Clash of Civilisation within the UAF. *Instituto Affari Internazionali Working Paper* 15 (14): 1-22.

Puglisi, R. 2017. Institutional Failure and Civic Activism: The Potential for Democratic Control in post-Maidan Ukraine. In *Reforming Civil-Military Relations in New Democracies* edited by A. Criossant and J. Kuehn, 41-61. Berlin: Springer.

Rathburn, B. 2008. A Rose by Any Other Name? Neoclassical Realism as the Logical and Necessary Extension of Structural Realism. *Security Studies* 71 (2): 294-321.

Sanders, D. 2017. The War We Want; The War That We Get: Ukraine’s Military Reform and the Conflict in the East. *The Journal of Slavic Military Studies* 30 (1): 30-49.

Sangar, E. 2016. The Pitfalls of Learning from Historical Experience: The British Army's Debate on Useful Lessons for the War in Afghanistan. *Contemporary Security Policy* 32 (2): 223-245.

Serena, C. 2011. *A Revolution in Military Adaptation: The US Army in the Iraq War*. Washington: Georgetown University Press.

Soeters, J. et al. 2014. Introduction. In *Handbook of Research Methods in Military Studies* edited by J. Soeters et al. Abingdon: Routledge.

Van der Vorm, M. 2021. *War's Didactics: A Theoretical Explanation on How Militaries Learn from Conflict*. Research Paper 177. Breda: Netherlands Defence Academy.

Wilk A. 2017. *The Best Army Ukraine Has Ever Had: Changes in Ukraine's Armed Forces since the Russian Aggression*. Warsaw: Centre for East Studies. 66: 1 - 44.

References

White Paper 2010. *Armed Forces of Ukraine (2011)*. Kyiv: Ministry of Defense of Ukraine, 79 p. (ukr.).

Military history 2021. Official website of the Ministry of Defense of Ukraine. URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/istoriya.html>. (ukr.).

D 2015. On approval and implementation of urgent reports of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine. Directive of the General Staff of the UAF, D-23, 09.12.2015. (ukr.).

D 2016. Procedure for summarizing, analyzing and taking into account combat experience. Order of the Chief of the General Staff – Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine, No. 3167, 30.10.2016. (ukr.).

D 2020. Doctrine on the analysis and implementation of experiences in the Armed Forces of Ukraine. VKP 7-00(01).01. 3.07.2020. 30 p. (ukr.).

SOP 2011. On approval of the instruction on the organization of participation of national contingents (personnel) of the Armed Forces of Ukraine in international peace support operations. Order of the Ministry of Defense of Ukraine of 28.12.2011, No. 840. 21 p. (ukr.).

SOP 2014. Temporary Instruction for heads of military command and control bodies and commanders of military units on analyzing, summarizing and implementing the experiences of using troops (forces) in the Anti-Terrorist Operation. Approved by the Chief of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine on 9.08.2014. 7 p. (ukr.).

SOP 2020. Temporary instruction on analyzing and implementing experiences in the Armed Forces of Ukraine. VKDP 7-00(01).01. 15.07.2020. 72 p. (ukr.).

Isakov M., Yakovlev M., Khlopetskyi O., Vasylyv Y. (2009). Analysis of the existing system of analysis and generalization of experiences of training troops in the NATO Joint Forces and the Land Forces of the Armed Forces of Ukraine. Collection of scientific papers of Kharkiv Air Force University, Issue 4 (22): 150-156. (ukr.).

Kotlianiets O. (2012). Current issues of development of international peacekeeping activities of Ukraine. Strategic priorities. National Institute for Strategic Studies. № 2 (23): 185-190. (ukr.).

MSR 2020. Military Scientific Research, final report, code "DOSVID-ZSV", 2020. State registration № 0120u102708. Lviv, National Army Academy, 2020. 126 p. (ukr.).

Pashchuk Y., Pashkovsky V. (2019). Methodological approach to forming a prospective lessons learned system in the Armed Forces of Ukraine. *Science and Technology of the Air Force of the Armed Forces of Ukraine*, No. 4 (37): 36-43. (ukr.).

Pashchuk Y. (2021). Historical aspects of organizational learning in the Armed Forces of Ukraine in peacetime (1991-2014). *Military Scientific Bulletin of the National Army Academy*. Issue 35, Lviv, NAA, 2021: 44-57. (ukr.).

Plan 2018. Plan to create a prospective lessons learned system in the Armed Forces of Ukraine. Approved by the Chief of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine on 27.11.2018. 7 p. (ukr.).

Protocol 2014. Protocol of the meeting of the leadership of the Armed Forces of Ukraine on the creation of a system for analyzing and summarizing experiences in the UAF. 27 January 2014. Kyiv: Military-Scientific Department of the UAF General Staff, 5 p. (ukr.).

Bueger, C. and Gadinger, F. 2014. *International Practice Theory: New Perspectives*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. (eng).

Bukkvoll, T. 2019. "Fighting on Behalf of the State: The Issue of Pro-Government Militia Autonomy in the Donbas War." *Post-Soviet Affairs* 35 (4): 293-307. (eng).

Bukkvoll, T. and V. Solovian. 2020. "The Threat of War and Domestic Restraints to Defence Reform: How Fear of Major Military Conflict Changed and Did Not Change the Ukrainian Military 2014-2019." *Defence Studies* 20 (1): 21-38. (eng).

Burnham, P. et al. 2004. *Research Methods in Politics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. (eng).

Chumak, V. and A. Razumtsev. 2004. "Ukrainian Participation in Peacekeeping: The Yugoslavian Experience." In *Warriors in Peacekeeping: Points of Tension in Complex Cultural Encounters. A Comparative Study Based on Experiences in Bosnia* edited by J. Callaghan and M. Schönborn. Münster: LIT Verlag. (eng).

Croissant, A. and D. Kuehn (eds). 2017. *Reforming Civil-Military Relations in New Democracies*. Berlin: Springer. (eng).

De Long, D. and Fahey, L. 2000. "Diagnosing Cultural Barriers to Knowledge Management." *Academy of Management Executive* 14 (4): 113-127. (eng).

Dyson, T. 2019. *Organisational Learning and the Modern Army: A New Model for Lessons-Learned Processes*. Abingdon: Routledge. (eng).

Dyson T. and Pashchuk Y. (2022). Organisational learning during the Donbas War: the development of Ukrainian Armed Forces lessons-learned processes, *Defence Studies*, Volume 22, 2022 - Issue 2: 141-167. (eng).

Foley, R., et al 2011. *Transformation in Contact: Learning the Lessons of Modern War*. *International Affairs* 82 (2): 253-270. (eng).

Grant, G. 2021. Seven Years of Deadlock: Why Ukraine's Military Reforms are Going Nowhere and How the US Should Respond. The Jamestown Foundation <https://jamestown.org/program/why-the-ukrainian-defense-system-fails-to-reform-why-us-support-is-less-than-optimal-and-what-can-we-do-better/>. [Date accessed 3 August 2021]. (eng).

Griffin, S. 2017. *Military Innovation Studies: Multidisciplinary or Lacking Discipline?* *Journal of Strategic Studies*, 40 (1-2): 196-224. (eng).

Jans, N. 2013. "Getting on the Same Net: How the Theory-Driven Academic Can Better Communicate with the Pragmatic Military Client." In *Routledge Handbook of Research Methods in Military Studies* edited by J. Soeters et al. Abingdon Routledge. (eng).

Käihkö, I. 2018. A Nation-in-the-Making, in *Arms: Control of Force, Strategy and the Ukrainian Volunteer Battalions*. *Defence Studies* 18 (2): 147-166. (eng).

Kelly, K.P. and J. Johnson-Freese, 2014. Getting to the Goal in Professional Military Education. *Orbis* 58 (1): 119-131. (eng).

Kiszely, J. 2013. The British Army and Thinking about the Operational Level. In *British Generals in Blair's Wars*, edited by J. Bailey, R. Iron and H. Strachan, 119-131. Aldershot: Ashgate. (eng).

Marcus, R. 2015. Military Innovation and Tactical Adaptation in the Israel-Hizballah Conflict: The Institutionalization of Lesson-Learning in the IDF. *Journal of Strategic Studies* 38 (4): 500-528. (eng).

Mosser, M. 2010. Puzzles vs. Problems: The Alleged Disconnect between Academics and Military Practitioners. *Perspectives on Politics* 8 (4): 1078-1080. (eng).

NATO LL 2016. *NATO Lesson Learned Handbook Third Edition*, 2016. Lisbon: Joint Analysis and Lessons Learned Centre. 81 p. (eng).

NATO JA 2016. *Joint Analysis Handbook, 4th Edition*, 2016. Lisbon: Joint Analysis and Lessons Learned Centre. 135 p. (eng).

NRU 2020. *NATO Representation to Ukraine*. Letter NRU 2020/082, Kyiv, Ukraine, 21 August 2020. 10 p. (eng).

Pedler, M., T. Boydell, and J. Burgoyne. 1989. Towards the Learning Company. *Management Education and Development*, 20 (1): 1-8. (eng).

Perla, P. and E.D. McGrady. 2011. Why Wargaming Works. *Naval War College Review* 64 (3): 111-130. (eng).

Ploumis, M. 2020. Mission Command and Philosophy for the 21st Century. *Comparative Strategy* 39 (2): 209-218. (eng).

Puglisi, R. 2015. General Zhukov and the Cyborgs: A Clash of Civilisation within the UAF. *Instituto Affari Internazionali Working Paper* 15 (14): 1-22. (eng).

Puglisi, R. 2017. Institutional Failure and Civic Activism: The Potential for Democratic Control in post-Maidan Ukraine. In *Reforming Civil-Military Relations in New Democracies* edited by A. Criossant and J. Kuehn, 41-61. Berlin: Springer. (eng).

Rathburn, B. 2008. A Rose by Any Other Name? Neoclassical Realism as the Logical and Necessary Extension of Structural Realism. *Security Studies* 71 (2): 294-321. (eng).

Sanders, D. 2017. The War We Want; The War That We Get: Ukraine's Military Reform and the Conflict in the East. *The Journal of Slavic Military Studies* 30 (1): 30-49. (eng).

Sangar, E. 2016. The Pitfalls of Learning from Historical Experience: The British Army's Debate on Useful Lessons for the War in Afghanistan. *Contemporary Security Policy* 32 (2): 223-245. (eng).

Serena, C. 2011. *A Revolution in Military Adaptation: The US Army in the Iraq War*. Washington: Georgetown University Press. (eng).

Soeters, J. et al. 2014. Introduction. In *Handbook of Research Methods in Military Studies* edited by J. Soeters et al. Abingdon: Routledge. (eng).

Van der Vorm, M. 2021. *War's Didactics: A Theoretical Explanation on How Militaries Learn from Conflict*. Research Paper 177. Breda: Netherlands Defence Academy. (eng).

Wilk A. 2017. *The Best Army Ukraine Has Ever Had: Changes in Ukraine's Armed Forces since the Russian Aggression*. Warsaw: Centre for East Studies. 66: 1-44. (eng).

Dyson T., Pashchuk Yu.

Development of Organizational Learning in the Ukrainian Armed Forces and Effectiveness of Lessons-Learned Processes during the Donbas War (2014-2021)

The article examines the historical aspects of the development of formal processes of organizational learning in the Armed Forces of Ukraine (AFU) and the effectiveness of lessons-learned processes during the Donbas War (2014-2021).

The article focuses on the main stages of the development of organizational learning in the AFU, which was determined by two successive systems of analysis and implementation of experiences: System of Lessons Analysis and Dissemination (SLAD: 2014-2018) and Lessons Learned System (LLS: 2019-2021). Through original empirical research conducted with UAF personnel and documentary analysis, the article develops understanding about the detail of UAF lessons-learned processes and their effectiveness in helping to recalibrate UAF activities to operational demands. The article finds that the performance of UAF lessons-learned processes during the Donbas War has, on the whole, been poor. Since the escalation of Russian aggression in 2014, some positive steps which have been taken to implement best-practices in UAF lessons-learned processes. However, the article uncovers a number of organizational activities, structures and processes which could be improved to weaken the negative impact of bureaucratic politics and organizational culture on learning. It concludes with recommendations for the further development of UAF lessons-learned processes. The article highlights the particular importance of improving the capacity of the civilian leadership to exert effective oversight of military learning and of US and NATO support for these efforts.

Keywords: absorptive capacity, Donbas War, lessons-learned processes, military adaptation, organizational learning, Ukrainian Armed Forces.

Ця стаття публікується з дозволу видавництва Taylor & Francis Ltd. і включає матеріали статті Tom Dyson & Yuriy Pashchuk (2022) Organisational learning during the Donbas War: the development of Ukrainian Armed Forces lessons-learned processes, *Defence Studies*, 22:2, 141-167, DOI: 10.1080/14702436.2022.2037427 © 2022 The Author(s). Published by Informa UK Limited, trading as Taylor & Francis Group.

ОСОБЛИВОСТІ БОЙОВОГО ЗАСТОСУВАННЯ АВІАЦІЇ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК УКРАЇНИ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ (КВІТЕНЬ–ВЕРЕСЕНЬ 2014 Р.)

Стаття присвячена участі авіації Сухопутних військ Збройних Сил України у першому (маневреному) етапі Антитерористичної операції на Сході України, який охоплював період з середини квітня до початку вересня 2014 р. В бойових діях у цей період активно застосовувались обидва типи гелікоптерів, які знаходились на озброєнні частин армійської авіації – Мі-8 і Мі-24. Мі-8 виконували завдання, пов'язані з транспортуванням особового складу, озброєння та інших вантажів, висадкою повітряних десантів, пошуково-рятувальним забезпеченням та аеромединою евакуацією. Спектр завдань Мі-24 був вужчим – він зводився до вогневої підтримки наземних військ з використанням некерованих ракет, бортових гармат та кулеметів. Застосування армійської авіації обмежувалось через активну протидію ворога, який використовував сучасні ПЗРК російського виробництва та інші засоби ППО. Це змушувало змінювати профіль польоту – діяти переважно на надмалих висотах. З огляду на віддаленість аеродромів постійного базування гелікоптери діяли з кількох передових аеродромів, використовувались також польові майданчики. Назагал саме авіація (у тому числі авіація Сухопутних військ) була одним з чинників, які в маневрний період Антитерористичної операції робили бойові дії асиметричними, надаючи перевагу українським військам.

Ключові слова: Антитерористична операція, Збройні Сили України, бойові дії, армійська авіація, авіація Сухопутних військ, гелікоптер.

Постановка проблеми та її актуальність. Авіація Сухопутних військ України (часто застосовується термін «армійська авіація») є одним з родів військ, призначеним для підтримки і забезпечення бойових дій наземних частин і з'єднань. Її частини, озброєні гелікоптерами Мі-8 і Мі-24, спроможні виконувати широкий

Куцька Олеся Миколаївна, доктор історичних наук, професор, начальник кафедри військової історії, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Скорич Лілія Василівна, кандидат історичних наук, професор кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Куцька О.М., Скорич Л.В., 2023.

спектр завдань, включаючи проведення аеромобільних (десантно-штурмових) дій. Ці спроможності армійської авіації виявились вкрай потрібними під час проведення Антитерористичної операції (АТО) на Сході України.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти застосування армійської авіації в АТО розглядались в низці публікацій вітчизняних та зарубіжних авторів. В першу чергу слід виокремити інтерв'ю начальника армійської авіації Командування Сухопутних військ України генерал-майора Валентина Піструги за результатами застосування цього роду військ в АТО (*Мараєв & Піструга, 2014*). Бойовому застосуванню армійської авіації присвячений і підрозділ у колективній монографії «Нарис історії Сухопутних військ Збройних Сил України (1991–2021)» (*Нарис історії..., 2022:202–206*). Варто згадати і статтю Андрія Харука та Володимира Мельника, присвячену історії розвитку авіації Сухопутних військ України, в якій у загальних рисах охарактеризована роль армійської авіації в АТО та вплив досвіду АТО на реорганізацію цього роду військ (*Харук & Мельник, 2021:161–163*). З робіт зарубіжних дослідників варто відзначити доволі об'ємну роботу Марціна Гавенди, присвячену участі авіації у війні на Донбасі, в якій йдеться і про армійську авіацію (*Gawęda, 2014*). У статті Владіміра Трендафіловського поданий огляд стану авіації Сухопутних військ на момент початку АТО (*Trendafilovski, 2014*). Доволі докладну характеристику бойовому застосуванню гелікоптерів армійської авіації під час АТО надає у своїй роботі Марцін Пжеворські (*Przeworski, 2023:20–25*). На відміну від праці Гавенди і Трендафіловського, які писались, так би мовити, по гарячих слідах подій, у роботі Пжеворського проблематика застосування авіації Сухопутних військ в АТО розглядається з перспективи часу.

Мета та завдання дослідження. У нашій роботі ми маємо за мету проаналізувати участь авіації Сухопутних військ Збройних Сил України в Антитерористичній операції. Для цього буде проаналізований стан армійської авіації напередодні початку АТО, завдання, які ставились перед цим родом військ, особливості бойового застосування, а також висновки, які були зроблені за результатами участі армійської авіації в АТО.

Виклад основного матеріалу дослідження. Антитерористична операція на Сході України тривала з 14 квітня 2014 р. до 30 квітня 2018 р. (коли відбулась зміна її правового статусу на

операцію Об'єднаних сил). Однак авіація (у тому числі армійська) активно використовувалась в бойових діях лише на першому етапі АТО, який можна визначити як маневрений (до 5 вересня 2014 р.) (*Льницький & Куцька, 2023:169*). В наступний період, окреслений як позиційний, авіація використовувалась вкрай обмежено – це визначалось положеннями Мінських домовленостей. Тому в нашій роботі ми зосередимо увагу саме на першому (маневреному) етапі.

На момент початку Антитерористичної операції авіація Сухопутних військ України мала у своєму складі три основні частини: 11-ту і 16-ту окремі бригади армійської авіації (ОБр АА), дислоковані, відповідно, в Чернобаївці (Херсонська обл.) та Бродах (Львівська обл.), а також 3-й окремий полк армійської авіації (ОП АА), розміщений у Новому Калинові (Львівська обл.) (*Харук & Мельник, 2021:159-160*). За підрахунками зарубіжних експертів, 16-та ОБр АА налічувала 30 вертольотів Мі-8 та Мі-24 (більшість – придатні до польотів), а дві інші частини мали загалом близько 55 гелікоптерів. Однак з них боєздатними були не більше половини. Враховуючи гелікоптери, які були законсервовані (частина з них могла бути повернута в стрій) авіація Сухопутних військ мала до 150 гелікоптерів: приблизно по 70 Мі-8 і Мі-24 та 10-12 Мі-26 (*Trendafilovski, 2014:89*).

Авіації Сухопутних військ у ході проведення АТО були визначені такі завдання:

- нанесення ударів по опорних пунктах, вогневих позиціях, базах підготовки та місцях скупчення живої сили й техніки бойовиків;
- авіаційна підтримка угруповань військ (сил);
- ізоляція району АТО та недопущення (блокування) руху резервів незаконних збройних формувань (НЗФ);
- ведення повітряної розвідки;
- повітряні перевезення військ, озброєння, бойової техніки та інших матеріальних засобів;
- евакуація поранених і хворих;
- десантування повітряних десантів, озброєння, військової техніки і майна;
- виконання заходів пошуково-рятувального забезпечення;

- виконання заходів територіальної оборони (демонстраційних дій);

- інші спеціальні завдання відповідно до повноважень командування АТО (*Нарис історії...*, 2022:203-204).

За повідомленням В. Пістрюги, армійська авіація використовувалась одразу від початку АТО на Сході України (щоправда, спочатку без застосування зброї). Доволі часто гелікоптери залучались до висадки повітряних десантів. Поява у противника сучасних ПЗРК показала, що українські гелікоптери не мають ефективних засобів протидії цій зброї. Тому довелось перейти до польотів на надмалих висотах і використовувати зброю так, щоб не входити в зону ураження ПЗРК. В. Пістрюга підкреслював, що усі екіпажі, скеровані в зону АТО, мали великий наліт (здебільшого, понад 1000 год) і значний досвід, отриманий в миротворчих операціях ООН (*Мараев & Пустрюга, 2014:28*). Водночас М. Гавенда, посилаючись на слова генерала Володимира Пастухова, вказує, що досвід африканських миротворчих місій виявився малоприматним, бо там противник не мав ПЗРК. Ще однією проблемою стала урбанізована місцевість Донбасу, яка ускладнювала локалізацію й ідентифікацію цілей (*Gawęda, 2014:55*).

Загалом ведення бойових дій авіацією Сухопутних військ під час АТО визначалось наступними обставинами:

- бойові дії велися на своїй території, що надавало НЗФ можливість маскуватися під місцевих мешканців та обмежувало застосування різних авіаційних засобів ураження задля безпеки цивільного населення;

- бойові дії авіації Сухопутних військ велися у край несприятливих метеорологічних умовах при високих температурах повітря влітку, що не дозволяло використовувати тактико-технічно можливості вертольотів у повному обсязі;

- бойові дії авіації Сухопутних військ велися на місцевості з наявністю значної кількості великих населених пунктів, ліній електропередач і вугільних териконів, що дозволяло виконувати польоти на висотах 5–10 м, здійснювати бойове маневрування у повітрі для нанесення авіаційних ударів, використовувати тактичні прийоми для подолання ППО противника, визначати своє місцеположення;

- екіпажі вертольотів Мі-8 виконували спеціальні бойові польоти з великою бойовою напругою, що вказувало на необхідність наявності у складі авіації Сухопутних військ транспортних вертольотів інших класів – важких Мі-26 та легких Мі-2;

- бойові дії авіації Сухопутних військ велися з втратами льотного складу та авіаційної техніки, що актуалізувало питання оснащення вертольотів сучасними засобами захисту від ПЗРК та наявності у складі авіації Сухопутних військ вертольотів радіоелектронної боротьби (Мі-8ППА, Мі-8СМВ) (*Нарис історії..., 2022:202-203*).

Відзначимо, що гелікоптери Мі-26 так і не були повернуті в бойовий склад, оскільки їхнє відновлення потребувало надто значних коштів. Натомість вдалось частково задовольнити потреби в легких машинах завдяки взяттю на озброєння у 2016 р. модернізованого гелікоптера Мі-2МСБ (*Біла книга 2016..., 2017:106*).

В. Пістряга вважає, що саме брак засобів захисту вертольотів від ПЗРК – систем постановки завад «Адрос» (наявні були тільки п'ять комплектів) та екранно-вихлопних пристроїв (ЕВП) – був головною проблемою, що обмежувала активність армійської авіації. Водночас він відзначає принаймні два випадки промахів ракет ПЗРК по гелікоптерах, які були обладнані системами «Адрос» і ЕВП (*Мараєв & Пістряга, 2014:30*). Про серйозність загрози з боку ПЗРК свідчить статистика. За підрахунками Р. Мараєва, у квітні-серпні 2014 р. безповоротні втрати армійської авіації склали вісім гелікоптерів. Три з них збиті ракетами ПЗРК, один – внаслідок комбінованого ураження ракети ПЗРК і вогню великокаліберного кулемета і один – ракетою ЗРК «Панцирь» (*Мараєв, 2014*).

Варто відзначити, що підрахунки Р. Мараєва зроблені були, так би мовити, по гарячих слідах. Пізніше частина дослідників вказувала трохи інші цифри. Скажімо, за даними М. Пшеворського, безповоротні втрати склали 12 гелікоптерів армійської авіації (п'ять Мі-24 і сім Мі-8), а також один Мі-8 авіації Національної гвардії України. Ще три Мі-24 і два Мі-8 отримали серйозні ушкодження, але їх вдалось евакуювати. Цей же автор наводить і власну оцінку гелікоптерів, які брали участь в маневреній фазі АТО: від 18 до 25 Мі-24 і щонайменше 19 Мі-8МТ зі складу армійської авіації, а також вісім Мі-8 з інших структур (шість з Повітряних Сил і два з Національної гвардії) (*Przeworski, 2023:25*).

Основні сили авіації Сухопутних військ України дислокувались на значній віддалі від зони АТО. Тому для авіаційної підтримки наземних військ було створено авіаційне угруповання авіації Сухопутних військ з базуванням на оперативних аеродромах Дніпропетровськ, Мелітополь, Чугуїв. Надалі як основний майданчик базування використовувався аеродром Краматорськ. Крім того, в кожному секторі проведення Антитерористичної операції було розгорнуто по два майданчики підскоку із засобами аеродромно-технічного забезпечення. Для централізованого управління зазначеним угрупованням в районі базування штабу АТО був створений відділ армійської авіації штабу Антитерористичної операції (*Нарис історії...*, 2022:203).

Характерна особливість управління авіацією Сухопутних військ в ході проведення АТО полягала в тому то, що екіпажі вертольотів діяли на гранично малих висотах переважно при польотах над своєю територією. На цих же районах і напрямках виконували польоти екіпажі вертольотів та літаків авіації Повітряних Сил, Національної гвардії, Прикордонної служби, що створювало складну повітряну обстановку для управління авіацією.

Система управління авіацією Сухопутних військ була складовою системи управління авіацією та ППО. Пункти управління авіації Сухопутних військ були розгорнуті в районі базового табору штабу АТО – КП армійської авіації, в штабах секторів – сумісний командний пункт ППО і авіації, в окремих механізованих (танкових) бригадах – група бойового управління авіації, яка була призначена від бригад армійської авіації, в механізованих батальйонах – передовий авіаційний навідник.

Найважливішою умовою забезпечення взаємної безпеки військ і авіації стало створення єдиного порядку взаємного розпізнавання, що встановлювався для військ і авіації, а саме основні і запасні сигнали (коди) розпізнавання, час і порядок змін сигналів (кодів) або їх заміни на випадок розголошення.

Розпізнавали авіацію за сигналами «Я свій літак», який подавався з борту вертольотів у встановленому порядку. Цей сигнал позначався піротехнічними, світлотехнічними сигнальними засобами та еволюціями вертольотів. Візуальний сигнал «Я свій літак» подавався на призначених рубежах при підході до лінії бойового зіткнення або до зони ураження зенітними засобами та засобами ППО своїх військ.

Авіація розпізнавала свої війська за сигналами «Тут лінія фронту» і «Ми свої війська», які змінювалися за часом та способом подачі відповідного сигналу. Сигнал «Тут лінія фронту» подавався для позначення переднього краю з метою виключення ураження наземних військ своєю авіацією. Сигнал «Ми свої війська» подавався для розпізнавання на марші, у районах зосередження і при діях на окремих напрямках у відриві від головних сил. Для позначення своїх військ у військових частинах і підрозділах Сухопутних військ призначалися екіпажі (розрахунки) танків, бронетранспортерів, які оснащені апаратурою системи розпізнавання і сигнальними засобами. Радіотехнічні засоби військ ППО розпізнавали вертольоти авіації Сухопутних військ за допомогою системи розпізнавання «Свій-чужий» (*Нарис історії...*, 2022:205-206).

Прикладом успішних дій авіації Сухопутних військ (в координації з Повітряними Силами) є операція з деблокування Донецького аеропорту (24–26 травня 2014 р.). На її завершальній стадії 26 травня була проведена класична десантно-штурмова операція, в ході якої чотири гелікоптери Мі-8 висадили десант, а три Мі-24П вогнем з гармат і некерованими ракетами забезпечили вогневу підтримку, уразивши позиції НЗФ в аеропорту (*Przeworski, 2023:22-23*). У червні-липні 2014 р. гелікоптери армійської авіації брали участь ще в низці важливих операцій. Першою з них було забезпечення ізоляції та зачищення Красного Лиману (6-7 червня 2014 р.). Гелікоптери задіяли також для забезпечення прикриття державного кордону військовими частинами (підрозділами) та звуження внутрішнього кола блокування поблизу населених пунктів Амвросіївка, Старобешеве, Докучаєвськ (12-13 червня 2014 р.); забезпечення прикриття державного кордону військовими частинами (підрозділами) на загрозливих ділянках поблизу населених пунктів Червонопартизанськ та Ізварине (16–21 червня 2014 р.); забезпечення зачищення населених пунктів Ямпіль, Закітне від НЗФ противника (18–19 червня 2014 р.); забезпечення зачищення міста Щастя та району Весела Гора, а також розширення контрольованої зони навколо аеропорту «Луганськ» (20–21 червня 2014 р.); забезпечення ізоляції військовими частинами м. Миколаївка (1–4 липня 2014 р.) (*Нарис історії...*, 2022:204).

Загалом до середини жовтня 2014 р. авіація Сухопутних військ виконала понад 8000 бойових вильотів із загальним нальотом близько 8000 годин. Зниження інтенсивності бойової роботи

простежується тільки з вересня – після підписання Мінських угод (Мараєв & Пістрюга, 2014:28).

За досвідом бойових дій армійської авіації у ході Антитерористичної операції були визначені найбільш раціональні способи дій авіації Сухопутних військ:

- при ураженні наземних цілей основними способами бойових дій авіації Сухопутних військ були авіаційні удари пар (ланок) із застосуванням всього комплексу авіаційного озброєння вертольотів під управлінням авіаційних навідників по заздалегідь заданих об'єктах противника у визначений час із положення чергування на землі;

- при виконанні десантно-транспортних завдань, медичної евакуації поранених основними способами дій авіації Сухопутних військ були послідовні польоти за викликом вдень та вночі одиночними екіпажами з положення чергування на землі з посадкою на самостійно обраний з повітря майданчик або заздалегідь підготовлений посадковий майданчик (*Нарис історії...*, 2022:205). Такі дії, особливо при посадках на самостійно обрані майданчики, потребували доброї навігаційної підготовки та злагоженості екіпажів гелікоптерів.

Для виконання завдань вогневої підтримки гелікоптери Мі-24 використовували 80-мм некеровані ракети С-8, а також 12,7-мм кулемети, 23-мм і 30-мм гармати. Водночас не зафіксоване використання важких некерованих ракет С-13 і С-24. Протитанкові керовані ракет «Штурм» застосовувались з вертольота Мі-24 тільки в одному епізоді – для удару по імпровізованому «бронепотягу» НЗФ. Модернізовані вертольоти Мі-24ПУ-1 в зоні АТО не використовувались, хоч на ці машини, за словами В. Пістрюги, вже було підготовлено шість екіпажів (Мараєв & Пістрюга, 2014:30). Невикористання Мі-24ПУ-1 можна пояснити незавершеністю випробувань – адже перші три модернізовані гелікоптери цього типу були офіційно передані ЗС України тільки у жовтні 2016 р. Модернізації зазнав і другий основний гелікоптер армійської авіації – Мі-8. Удосконалений варіант Мі-8МСБ-В взяли на озброєння в квітні 2014 р., однак перші машини були передані ЗС України в грудні того ж року, тобто, вже після завершення маневреного етапу АТО (Харук & Мельник, 2021:163-164).

Досвід дій авіації Сухопутних військ в АТО показав, що ефективність бойового застосування військових частин авіації

Сухопутних військ значною мірою залежить від протидії силам і засобам ППО противника в смузі прольоту (районі дій) підрозділів авіації Сухопутних військ. Завдання ураження засобів ППО НЗФ в смузі прольоту (районі дій) підрозділів авіації Сухопутних військ є досить складним.

За результатами вивчення досвіду використання авіації Сухопутних військ були зроблені певні висновки. Вище ми вже згадували про деякі з них, наприклад, про взяття на озброєння модернізованого легкого гелікоптера Мі-2МСБ. Відбулись і організаційні зміни. Задля наближення пункту постійної дислокації авіації Сухопутних військ до зони проведення АТО в лютому 2015 р. в Полтаві утворили нову частину – 18-ту ОБр АА. А у 2016 р. 7-й окремий полк армійської авіації підвищили в статусі до бригади – він став 12-ю ОБр АА (*Харук & Мельник, 2021:163*).

Вживались заходи з удосконалення бойової підготовки як технічні, так і організаційні. Зокрема у 2018 р. був взятий на озброєння комплексний тренажер КТВ-24ПУ1, призначений для підготовки екіпажів модернізованих гелікоптерів Мі-24ПУ-1 (*Біла книга 2018..., 2019:163*). В середині листопада 2017 р. на військовому летовищі поблизу міста Броди відбувались всеармійські збори на конкурс кращої гелікоптерної ланки серед бригад армійської авіації Сухопутних військ Збройних Сил України. Протягом двох тижнів військові авіатори брали участь в різноманітних змаганнях, за підсумками яких визначили кращу гелікоптерну ланку. В травні 2018 р. вперше проведено навчання передових авіаційних навідників з наведення екіпажів Мі-24 на наземні цілі. В травні 2019 р. на Рівненському військовому полігоні вперше за роки незалежності були проведені льотно-тактичні навчання в складі гелікоптерної ескадрильї (16 гелікоптерів), які виконували завдання вночі (*Нарис історії..., 2022:206*).

Висновки. Авіація Сухопутних військ ЗС України брала активну участь в бойових діях під час Антитерористичної операції на її першому (маневреному) етапі, який охоплював період з середини квітня до початку вересня 2014 р. В бойових діях використовувались обидва типи гелікоптерів, які знаходились на озброєнні частин армійської авіації – Мі-8 і Мі-24. Мі-8 виконували завдання, пов'язані з транспортуванням особового складу, озброєння та інших вантажів, висадкою повітряних десантів, пошуково-рятувальним забезпеченням та аеромединою евакуацією. Спектр

завдань Мі-24 був вужчим – він зводився до вогневої підтримки наземних військ з використанням некерованих ракет, бортових гармат та кулеметів. Застосування армійської авіації обмежувалось активною протидією ворога, який використовував сучасні ПЗРК російського виробництва та інші засоби ППО. Це змушувало змінювати профіль польоту – діяти переважно на надмалих висотах. З огляду на віддаленість аеродромів постійного базування гелікоптери діяли з кількох передових аеродромів, використовувались також польові майданчики. Назагал саме авіація (у тому числі авіація Сухопутних військ) була одним з чинників, які в маневрений період Антитерористичної операції робили бойові дії асиметричними, надаючи перевагу українським військам. Досвід застосування армійської авіації в АТО певною мірою враховувався в організаційних заходах, бойовій підготовці та технічному оснащенні цього роду Сухопутних військ. Своєю чергою, це позитивно позначилось на застосуванні армійської авіації під час відбиття повномасштабної російської агресії.

Використані посилання

Біла книга 2016. Збройні Сили України (2017). Київ: Міністерство оборони України. 113 с.

Біла книга 2018. Збройні Сили України (2019). Київ: Міністерство оборони України. 172 с.

Льницький В. & Куцька О. (2023). Періодизація російсько-української війни (2014–2022) в українському науковому дискурсі. Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія, № 13/55. С. 162–176.

Мараев Р. (2014). Потери армейской авиации в ходе АТО. *Авиация и время*, № 5. С. 31.

Мараев Р. & Пистрюга В. (2014). Украинская армейская авиация на Донбассе. *Авиация и время*, № 5. С. 28–30.

Нарис історії Сухопутних військ Збройних Сил України (1991-2021): Монографія / П. Ткачук, С. Попко, А. Харук «та ін.» (2022). Львів: НАСВ. 269 с.

Харук А. & Мельник В. Армійська авіація Сухопутних військ Збройних сил України як складова забезпечення обороноздатності держави. (2021). *Военно-політичні інтереси України в ієрархії суспільних пріоритетів (кінець ХХ – початок ХХІ століть): монографія*. Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. С. 154-165.

Gawęda M. (2014). *Українське lotnictwo w wojnie o Donbas*. *Lotnictwo*, № 11. P. 54-63.

Przeworski M. (2023). *Українське śmigłowce lotnictwa wojsk lądowych w walce*. Cz. 1. *Skrzydłata Polska*, № 3. P. 18-25.

Trendafilovski V. (2014). *Ukraine's Army Aviation: Caught in the crossfire*. *Air Forces Monthly*, № 5. P. 88-90.

References

White book 2016. Armed Forces of Ukraine (2017). Kyiv: Ministry of Defense of Ukraine. 113 p. (ukr.).

White book 2018. Armed Forces of Ukraine (2019). Kyiv: Ministry of Defense of Ukraine. 172 p. (ukr.).

Ilytskyi V. & Kutska O. (2023). Periodization of the Russian-Ukrainian war (2014–2022) in the Ukrainian scientific discourse. Problems of the humanities: a collection of scientific works of Ivan Franko Drohobyt'sk State Pedagogical University. Series History, № 13/55. P. 162–176. (ukr.).

Maraev R. (2014). Losses of army aviation during the ATO. Aviation and time, № 5. P. 31. (rus.).

Maraev R. & Pistryuga V. (2014). Ukrainian army aviation in Donbass. Aviation and time, № 5. pp. 28–30. (rus.).

Outline of the history of the Ground Forces of the Armed Forces of Ukraine (1991-2021): Monograph / P. Tkachuk, S. Popko, A. Haruk «and others.» (2022). Lviv: NASV. 269 p. (ukr.).

Haruk A. & Melnyk V. Army aviation of the Ground Forces of the Armed Forces of Ukraine as a component of ensuring the state's defense capability. (2021). Military and political interests of Ukraine in the hierarchy of social priorities (late 20th – early 21st centuries): monograph. Lviv: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Ukrainian Studies named after I. Kryp'yakevych. P. 154-165. (ukr.).

Gawęda M. (2014). Ukraińskie lotnictwo w wojnie o Donbas. Lotnictwo, № 11. P. 54–63. (pol.).

Przeworski M. (2023). Ukraińskie śmigłowce lotnictwa wojsk lądowych w walce. Cz. 1. Skrzydłata Polska, № 3. P. 18–25. (pol.).

Trendafilovski V. (2014). Ukraine's Army Aviation: Caught in the crossfire. Air Forces Monthly, № 5. P. 88–90. (eng).

Kutska O., Skorych L.

FEATURES OF THE COMBAT USE OF AVIATION OF THE GROUND FORCES OF UKRAINE DURING THE FIRST STAGE OF THE ANTI-TERRORIST OPERATION (APRIL-SEPTEMBER 2014)

The article is devoted to the participation of the aviation of the Ground Forces of the Armed Forces of Ukraine in the first (maneuver) stage of the Anti-Terrorist Operation in the East of Ukraine, which covered the period from mid-April to the beginning of September 2014. Both types of helicopters, which were in service with the units, were actively used in combat operations during this period of army aviation – Mi-8 and Mi-24. Mi-8 performed tasks related to the transportation of personnel, weapons and other cargo, landing of airborne troops, search and rescue support and aeromedical evacuation. The Mi-24's range of tasks was narrower – it was reduced to fire support of ground troops using unguided missiles, onboard guns and machine guns. The use of army

aviation was limited due to the active opposition of the enemy, who used modern Russian-made MANPADS and other air defense equipment. This made it necessary to change the flight profile – to operate mainly at extremely low altitudes. Given the remoteness of the permanent airfields, helicopters operated from several advanced airfields, and field sites were also used. In general, it was the aviation (including the aviation of the Ground Forces) that was one of the factors that, during the maneuverable period of the Anti-Terrorist Operation, made combat operations asymmetric, giving an advantage to the Ukrainian troops.

The experience of army aviation operations in the anti-terrorist operation showed that the effectiveness of the combat use of military units of the ground forces aviation depends to a large extent on countering the enemy's air defense forces and means in the flight lane (area of operations) of the ground forces aviation units. The task of defeating air defense equipment of the rebels in the flight lane (area of operations) of the aviation units of the is quite difficult.

Keywords: Anti-terrorist operation, Armed Forces of Ukraine, combat operations, army aviation, Ground Forces aviation, helicopter.

РЕАЛІЗАЦІЯ ЗВ'ЯЗКІВ З ГРОМАДСЬКІСТЮ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ (2014–2018 рр.)

У статті проаналізовані розвиток та реалізація зв'язків з громадськістю (Public Affairs (PA)) у Збройних Силах України (ЗСУ) в інтересах проведення Анти-терористичної операції (АТО) на території Донецької та Луганської областей у 2014–2018 роках. Зокрема, передумови та тенденції, що стали чинниками розвитку системи комунікації між Силами безпеки й оборони, насамперед ЗС України, та громадськістю. Окрема увага приділена ролі представників засобів масової інформації (ЗМІ) та співпраці із ними. Також наведені результати дослідження системи функціонування підрозділів зв'язків із громадськістю в органах військового управління, організаційно-штатна структура та завдання цих підрозділів, роль і місце у системі стратегічних комунікацій, імплементація окремих підходів армій країн-членів НАТО. Відзначено, що активні бойові дії, потреба у постійній та якісній комунікації між суспільством та Силами оборони й безпеки України дали значний поштовх до активного розвитку, нарощування спроможностей, здобуття досвіду, формування нової вертикалі з принципово новими підходами.

Ключові слова: зв'язки з громадськістю, АТО, стратегічні комунікації, інформаційна війна, НАТО, засоби масової інформації

Постановка проблеми та її актуальність. Поряд зі стрімким розвитком інформаційно-комунікаційних технологій суспільство стає все більш вибагливим до задоволення своїх комунікаційних потреб, перебуває у постійному активному пошуку інформації, яка так чи інакше може впливати на безпеку та комфорт життя, формує тренди, моделі поведінки, дає змогу прогнозувати перебіг важливих процесів та, відповідно, перелаштовуватись для ефективного реагування на ймовірні виклики та загрози.

Актуальною є потреба у вивченні досвіду реалізації зв'язків з громадськістю у Збройних Силах України від початку російської воєнної агресії, з подальшим формуванням рекомендацій щодо їх вдосконалення, зокрема з урахуванням підходів країн-членів НАТО. Адже зв'язки з громадськістю у загальній системі стратегічних

Миронович Антон Вікторович, начальник навчально-наукового центру мовної підготовки, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Миронович А.В., 2023.

комунікацій стали невід’ємною функцією військового управління в ході проведення АТО у 2014-2018 роках. Динаміка пошуку нових підходів у цій царині була зумовлена необхідністю повною мірою відповідати потребам суспільства на отримання достовірної та оперативної інформації про перебіг бойових та інших дій в межах оборони України. Окрім того, їх важливість полягала у формуванні ефективної системи протидії перманентному інформаційно-психологічному впливу противника та ворожій антиукраїнській пропаганді.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У збройних силах країн-членів НАТО процедури Public Affairs широко використовуються вже досить тривалий час, і тема ця вже є широко висвітленою. Проте, західні спеціалісти доволі обмежено розглядали власне український досвід у цьому питанні.

Проблематика історичної ретроспективи реалізації окремих аспектів зв’язків із громадськістю у ЗС України, особливо на сучасному етапі існування незалежної України, представлена у наукових розвідках таких науковців: Г. Почепцов, О. Кушнір, Д. Гуцуляк, Р. Поронюк, О. Гапєєва, Т. Дзюба, А. Вербицька та інші.

У своїх працях дослідники неодноразово довели актуальність визначеної тематики та необхідність здійснення подальшого її вивчення. Однак, на нашу думку, визначений тематикою нашого наукового пошуку період не є достатньо проаналізованими з огляду на визначення ролі та місця РА, як функції військового управління, зокрема під час ведення бойових дій. Також не достатньо деталізовані, в історичному контексті, форми та способи їх реалізації, функції окремих суб’єктів зв’язків із громадськістю, канали комунікації та загальні результати.

Мета та завдання дослідження. Вивчення досвіду реалізації зв’язків з громадськістю під час проведення АТО на території Донецької та Луганської областей, наявних напрацювань з налагодження сприятливого комунікаційного ритму між Збройними силами та суспільством в умовах особливого періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Антитерористична операція на території Донецької та Луганської областей відбувалась в умовах так званої «гібридної війни», розв’язаної росією, яка, як було зазначено в рекомендаціях парламентських слухань на тему: «Обороздатність України у XXI столітті: виклики, загрози та шляхи їх подолання», окрім прихованої військової агресії

передбачає елементи інформаційної, торгівельної, газової війн, окупації, тероризму, активізації криміналітету, партизанської, диверсійної та громадянської війн (*Україна. Верховна Рада України, 2014*).

Розвиваючи цю тезу, погоджуємось із українськими дослідниками, які на сторінках журналу «Наука і оборона» висловили твердження: «Російська гібридна агресія в Україні – це справжній приклад «бандитизму, керованого Кремлем, який проявив себе у міжнародних відносинах» (*Verbytska та ін., 2019, с. 9*).

Зауважимо, що згідно зі Стратегією національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України 26 травня 2015 року, серед інших актуальними загрозами для України є інформаційно-психологічна війна, приниження української мови і культури, фальшування української історії, формування російськими засобами масової комунікації альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу (*Україна. Президент України, 2015*).

Для цього документа показовим став 2014 рік, який можна по праву вважати переломним у сучасній світовій історії, а для України він фактично став рубіконом між двома епохами.

Вважаємо, що повалення режиму Януковича було справжнім фіаско для російської влади, яка на довгі роки вибудовувала стратегію «монополії на Україну», тобто повного її контролю у всіх сферах: від економічного, політичного та безпекового – до культурного, соціального, інформаційного тощо. Втім, така важка втрата для імперських реваншистів у кремлі стала каталізатором запуску нового антиукраїнського плану.

Революція Гідності та анексія росією Автономної Республіки Крим фактично стали для кремлівських окупантів головними передумовами для розбурхування сепаратистських рухів і прихованої інтервенції до східних та південних областей України. Найкритичнішою ситуація була у Донецькій, Луганській та Харківській областях. Якщо в останній силами спецпризначенців Національної гвардії України вдалось загасити полум'я штучного сепаратизму (*Юрчук, 2014*), то на Донеччині та Луганщині воно отримало чималу підтримку.

Перші підрозділи ЗС України були підняті за тривогию та вирушили до адміністративних кордонів із російською федерацією на півночі, півдні та сході України ще на початку березня 2014 року, аби не допустити ймовірного просування російської

армії на територію нашої держави. Достеменно відомо про залучення до цих заходів воїнів 80-го окремого аеромобільного полку (нині – 80-та окрема десантно-штурмова бригада) (*Терещук, 2021*), 24-ї окремої механізованої бригади (*Путята, Карбівничий та Рудика, 2020*), 30-ї окремої механізованої бригади (*30-та окрема механізована бригада ім. князя Костянтина Острозького, без дати*) та інших військових частин.

Усі ці події, висока інтенсивність їхнього перебігу, вирішальне значення та висока ціна для суспільства вимагали ефективної комунікації між державними інституціями, які згодом брали участь в АТО, та громадськістю.

Варто зазначити, що перші кроки та спроби реалізації ефективної інформаційної підтримки дій Сил безпеки і оборони України в умовах відбиття російської воєнної агресії були зроблені дещо раніше офіційного початку АТО.

На той час організаційно-штатна структура військових частин, рівня «полк - бригада», не передбачали підрозділів зв'язків з громадськістю, тобто прес-служб. Функції щодо комунікації, встановлення та підтримання зв'язків з громадськістю, зокрема через взаємодію із засобами масової інформації, покладались на посадових осіб зі структур по роботі з особовим складом, ще раніше – виховної та соціально-психологічної роботи (*Ключков, 2023, с. 97*).

Тож, для інформаційної підтримки, зокрема історичної документації тих подій, їхнього висвітлення у ЗМІ, окремими рішеннями залучалися військові кореспонденти відомчих засобів масової інформації Мініборони України (МОУ).

3 березня 2014 року тимчасово виконуючий обов'язки начальника Управління преси та інформації МОУ підполковник Олександр Мотузьяник офіційним листом (*Копія листа тво начальника Управління преси та інформації МО України до першого заступника начальника Генерального штабу ЗС України від 3.03.2014 року № 235/3/422, 2014*) звернувся до тоді першого заступника начальника Генерального штабу Збройних Сил України генерал-полковника Геннадія Воробйова із проханням включити до польотного списку одного з літаків військово-транспортної авіації Повітряних Сил ЗС України, який за попередніми планами мав вилітати 3-4 березня зі Львова, трьох представників військових засобів масової інформації: спеціального кореспондента Друкованого органу МО України газети «Крила України» майора

Владислава Назаркевича, спеціального кореспондента інформаційної групи Центральної телерадіостудії МО України капітана Олексія Мазуріна та спеціального кореспондента відділу новин Центрального друкованого органу МО України газети «Народна Армія» підполковника Віталія Стечишина. Мета та завдання у листі не були окреслені, але резолюція генерал-полковника Г. Воробйова на адресу генерал-лейтенанта Віктора Муженка (на той час обіймав посаду заступника начальника Генерального штабу ЗС України) на документі зазначала «до виконання».

За свідченням безпосереднього учасника тих подія Владислава Назаркевича, виліт неодноразово переносився, але зрештою, в умовах дотримання суворої таємниці, відбувся вдосвіта 8 березня. Тоді на борту окрім групи військових журналістів перебувала батальйонна тактична група зі складу 80-го окремого аеромобільного полку (спочатку її планували перемістити для виконання завдань із протистояння російським окупантам у АР Крим), яка була передислокована для прикриття північних кордонів та підступів до української столиці (*Nazarkevych, 2020*).

Відео передислокації бойового підрозділу ЗС України для виконання завдань за призначенням, а за легендою для участі у тактичних навчаннях, відзняте військовими кореспондентами, тоді взяла для новин переважна більшість українських телевізійних каналів (*5 канал 2014*). І це, за словами офіцера, було продемонстровано зокрема й для того, аби показати як агресору, так і українському народові, що Збройні Сили України у той складний та непевний час були готові виконувати завдання із захисту територіальної цілісності та суверенітету нашої держави. Важливо наголосити, що тоді ворожі російські засоби масової дезінформації й підрозділи інформаційно-психологічних операцій рф, антиукраїнські агенти впливу намагались за будь-яку ціну вселити в українців зневіру, розпач та відчай, недовіру до захисників України. Для цього агресор використовував всі можливі засоби інформаційної війни.

За подальшою хронологією подій, 12 квітня 2014 року диверсійний загін російських спецслужб на чолі з Ігорем Гіркіним (Стрелковим) захопив Слов'янськ, Краматорськ і низку інших населених пунктів Донецької області (*У Слов'янську почалася Антитерористична операція – Аваков, 2014*). Вже тоді стало зрозумілим, що лише правоохоронних органів для вирішення цієї

кризи буде замало. Відтак, реакцією на такі дії проросійських сил стало рішення Ради національної безпеки та оборони України, ухвалене 13 квітня 2014 року, про початок широкомасштабної антитерористичної операції із залученням Збройних Сил України, яке було введено в дію Указом Президента України, обов'язки якого на той час виконував Олександр Турчинов, 14 квітня 2014 року №405/2014 (*Україна. Президент України, 2014*).

З оголошенням АТО офіцери відомчих медіаресурсів МО України стали одними з перших, хто організовував роботу цивільних представників ЗМІ та самотужки збирав матеріали про перебіг операції для оприлюднення на військових інформаційних ресурсах.

Зважаючи на продовження російської агресії проти України, інформаційно-медійні структури Міністерства оборони України та органи зв'язків з громадськістю (прес-служби) Збройних Сил України активно висвітлювали у ЗМІ участь Збройних Сил України в АТО.

Так, розпорядженням Президента України № 862/2014-рп від 15.05.2014 року “Про заходи щодо забезпечення інформування громадськості про антитерористичну операцію”, керівнику Антитерористичного центру при Службі безпеки України, який на той час очолював АТО, було визначено вжити додаткових заходів щодо налагодження систематичного, повного та достовірного інформування громадськості оперативним штабом з проведення антитерористичної операції про хід цієї операції, щодо забезпечення сприяння журналістам, працівникам засобів масової інформації у провадженні ними професійної діяльності, оперативного надання інформації про антитерористичну операцію, а також сприяння в обробці та передачі такої інформації. Розпорядження передбачало створення у триденний строк оперативної групи з інформування громадськості на чолі з представником Міністерства оборони України, із включенням до її складу представників тих інституцій, які безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом. А координація взаємодії оперативного штабу з проведення антитерористичної операції з представниками засобів масової інформації покладалась на Тимчасово виконуючого повноваження Глави Адміністрації Президента України (*Україна. Президент України, 2014*).

Фактично це можна вважати моментом створення прес-центру штабу АТО, до складу якого на ротаційних засадах відряджались

речник та військові журналісти з усіх підпорядкованих Міністерству оборони України військових засобів масової інформації. Крім того, військові журналісти разом із прес-офіцерами органів військового управління, військових частин залучались до роботи у складі штабів оперативно-тактичних угруповань в районі проведення АТО. Забігаючи наперед, зазначимо, що від вересня 2014 року – Спільного центру з контролю та координації питань припинення вогню та стабілізації лінії розмежування сторін (СЦКК) (*Sheheda ma Pokotylo, 2020*), груп цивільно-військового співробітництва. А з лютого та березня 2017 року до складу оперативних прес-центрів у містах Авдіївка, Сєверодонецьк та Маріуполь.

Окремими дорученнями Міністра оборони України від 04.11.2014 та 03.09.2015 № 16637/з підбір особового складу для ротації Прес-центру штабу АТО та прес-офіцерів ОТУ, матеріально-технічне забезпечення та координацію їх діяльності було покладено на Управління преси та інформації Міністерства оборони України, затверджене Наказом Міністерства оборони України від 24.04.2013 року № 280, згодом – Управління комунікацій та преси Міністерства оборони України, визначене Наказом Міністерства оборони України від 16.03.2015 року № 117 «Про затвердження Положення про Управління комунікацій та преси Міністерства оборони України» (*Україна. Міністерство оборони України, 2015*).

Відповідно до рішення Міністра оборони України, з метою об'єктивного та оперативного висвітлення питань діяльності Міністерства оборони України та Збройних Сил України, двічі на тиждень проводяться брифінги речників Міністерства оборони України в Українському кризовому медіа-центрі; щодня – брифінги речників Міністерства оборони України з питань АТО.

Важливо, що ще 26 грудня 2014 року тодішні керівник прес-служби Генерального штабу ЗС України підполковник Владислав Селєзньов і радниця Міністра оборони України Тетяна Попова анонсували про те, що Генеральний штаб ЗС України разом із Міністерством оборони України запровадили прес-картку, яка дозволить журналістам працювати у зоні проведення операції (*detector.media, 2014*).

Зауважимо, що до цього журналістам доводилось отримувати короткотривалу акредитацію від Служби безпеки України (СБУ) на термін не більше одного місяця. Як наслідок, медійники часто мали проблеми під час перетину блокпостів, доводилось постійно

підтверджувати свій статус. З новою прес-карткою журналісти отримали можливість відносно вільно працювати в зоні проведення АТО впродовж 6 місяців, з можливим продовженням на такий самий термін. А ті представники ЗМІ, які мали акредитацію від СБУ, могли отримати прес-картку без додаткових перевірок. Для решти процедура була не надто складною (див. рис. 1).

Відтак, дозволом на роботу представників ЗМІ в зоні проведення АТО стало проходження встановленим порядком попередньої акредитації у Службі безпеки України на виконання редакційних завдань в районі проведення операції та відповідна прес-карта.

ЯК ОТРИМАТИ КАРТКУ АКРЕДИТАЦІЇ ЖУРНАЛІСТА В ЗОНІ АТО

КРОК 1	КРОК 2	КРОК 3
<p>Якщо представник ЗМІ ВЖЕ БУВ АКРЕДИТОВАНИМ СБУ за останні 6 місяців, то зателефонувавши за номером: +380634471557, можна підтвердити наявність акредитації та домовитися про зручний день для отримання картки</p>	<p>ОТРИМАТИ КАРТКУ В ЗОНІ АТО Після підтвердження акредитації можна отримати картку, звернувшись до прес-центру АТО в Краматорську, +380986713040 npcato@mil.gov.ua</p> <p style="text-align: center;">або</p> <p>ОТРИМАТИ КАРТКУ В МОУ м. Київ, Повітрофлотський проспект, 6 +380634471557 nupimou@mil.gov.ua</p>	<p>Повідомляти про плани зйомок прес-офіцера АТО по телефону до 18:00 попереднього дня: +380986713040 для більш швидкого доступу на військові об'єкти</p> <div style="text-align: right;"> <p style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);">АТО PRESS CARD</p> </div>

Рис. 1. Порядок отримання картки акредитації представника ЗМІ в зоні АТО

Джерело: <https://detector.media/community/article/102060/2014-12-27-minoborony-ta-genshtab-zaprovadyly-pres-kartu-dlya-roboty-v-zoni-ato/>

Однак представники ЗМІ не завжди розуміли запропоновані та обгрунтовані військовими правила й методи роботи. Часто медійники не усвідомлювали, що за їхню безпеку та життя під час зйомок на передовій відповідали командири на місцях. А в гонитві за сенсацією чи яскравою картинкою вони мимоволі могли розкрити ворогу позиції та координати, чисельність українських військ тощо. Окрім того, журналісти не розуміли, чому повинні були щовечора подавати до прес-центру штабу АТО запланований маршрут свого руху на наступний день, адже вони намагались організувати свою роботу лише після аналізу ранкових повідомлень речника штабу операції. Як наслідок, 24 вересня 2015 року стався конфлікт між журналістами та військовими,

який представники ЗМІ назвали флешмобом, а ініціювала його репортер телеканалу «1+1» Наталія Нагорна (*Nagorna, 2015*). Вона, зокрема, висловила публічний протест проти обмежень з боку керівництва штабу АТО на висвітлення і зйомку важливих подій на Донбасі. Долучились до цієї акції низка й інших відомих воєнних кореспондентів, що спричинило певний резонанс у фаховому журналістському середовищі (*detector.media, 2015*).

Керівництво Міністерства оборони України оперативно відреагувало на ситуацію. Того ж дня у Центральному будинку офіцерів ЗС України відбулась робоча зустріч представників військового командування та журналістів, результатом якої стали відносно порозуміння та початок конструктивного діалогу щодо удосконалення роботи представників ЗМІ в районах ведення бойових дій. Для поліпшення ефективності роботи преси щодо висвітлення перебігу операції Міністерство оборони України започаткувало нову систему співпраці, яка передбачала створення робочої групи для вирішення проблемних питань, що виникають під час взаємодії військових і журналістів у зоні бойових дій. До складу групи увійшли представники МОУ та Генерального штабу ЗС України, які відповідали за питання комунікації, а також журналісти, що працювали у зоні АТО (*detector.media, 2015*).

Окрім того, ця ситуація дала поштовх до реформування прес-служби Збройних Сил України, про що вперше анонсував на той час радник начальника Генерального штабу ЗС України Руслан Кавацюк на публічному обговоренні роботи журналістів у зоні проведення антитерористичної операції, що з ініціативи Міністерства інформаційної політики відбулося 28 вересня 2015 року в «Укрінформі» (*detector.media, 2015*).

Відтоді перелік представників ЗМІ, які виявили бажання працювати на об'єктах ЗС України в районі проведення операції, почали формувати щотижня через прес-центр штабу АТО, а для організації належної роботи на кожному з визначених військових об'єктів призначались відповідні посадові особи. Водночас, у разі різких змін обстановки у зоні ведення бойових дій або за інших непередбачуваних обставин, що могли виникнути у ході роботи преси, зокрема зміни у складі знімальних груп, логістичних питань, прес-центр штабу АТО міг проводити щоденну акредитацію журналістів, аби надати їм змогу підвищити оперативність виконання оперативних завдань.

Також Міністерством оборони України для українських журналістів було започатковано курси підвищення медійної компетенції з питань висвітлення проблематики АТО. Їхня мета – подальше запровадження дворівневої акредитації в зоні бойових дій та змін до правил відвідування журналістами військових частин Збройних Сил України, які виконують бойові завдання безпосередньо на лінії зіткнення (*8 грудня Міністерство оборони України розпочинає курси підвищення медійної компетенції для українських журналістів з питань висвітлення проблематики АТО, 2016*).

Зазначені заходи дозволили значно знизити напругу в суспільстві щодо нагальних питань діяльності Міністерства оборони України, командування ЗС України, забезпечення військових частин (підрозділів), які виконували бойові завдання в районі проведення АТО, озброєння і військовою технікою, речовим і медичним та іншим майном.

Передбачаючи те, що ситуація на сході держави може затягнутися на роки, ще, починаючи від 2015 року, у контексті вдосконалення комунікативних спроможностей, в інтересах проведення антитерористичної операції на рівні вищого військового керівництва було започатковано низку проєктів. Це, зокрема, запровадження моделі НАТО щодо функціонування стратегічних комунікацій на оперативному рівні, введення посади заступника керівника АТО зі зв'язків з громадськістю та ЗМІ, запуск проєкту мобільного ФМ-мовлення, залучення представників ЗМІ до роботи у військових частинах у форматі «embedded journalist» та багато іншого (*Попова, 2017*).

Варто зазначити, що з цього ж року заходи, що стосувались складових стратегічних комунікацій, почали реалізовуватись у тісній координації на рівні командування операції. Цьому, зокрема, сприяло введення до організаційно-штатної структури командування сил АТО відділу координації інформаційних заходів, який доволі ефективно злагоджував дії прес-служби, підрозділів інформаційно-психологічних операцій, цивільно-військового співробітництва та інших елементів, відповідно до завдань (*Заруба та Дзюба 2021, с. 454*). Це не лише дало змогу підвищити результативність щоденної комунікаційної діяльності Сил безпеки і оборони України, залучених до АТО, але й дозволило на досить високому рівні проводити інформаційні операції. Не зайвим тут став й іноземний досвід, зокрема армій країн-членів НАТО.

З метою оперативного та об'єктивного інформування громадськості та міжнародної спільноти про хід проведення АТО, злочинні дії російських окупаційних військ, порушення ними припинення вогню і лінії розмежування від 20 лютого 2017 року до зони відповідальності оперативно-тактичних угруповань (ОТУ) “Луганськ”, “Донецьк” та “Маріуполь” на ротацийних засадах відряджуються мобільні прес-групи.

Згідно з окремим дорученням Державного секретаря Міністерства оборони України (*Гуцуляк, 2017, с. 33*), до складу цих прес-груп входили досвідчені представники засобів масової інформації Міністерства оборони України: Центральних друкованих органів МО України газети «Народна армія» та журналу «Військо України», Центральної телерадіостудії МО України. Їхнім завданням був оперативний збір інформації в зоні відповідальності оперативно-тактичних угруповань про ворожі обстріли мирних населених пунктів, фото та відеофіксації злочинної діяльності російських окупаційних військ, висвітлення діяльності Збройних Сил України. Координація діяльності прес-груп здійснювалась через прес-центр штабу АТО (м. Краматорськ) та оперативний прес-центр (м. Авдіївка), Об'єднані центри цивільно-військового співробітництва у м. Северодонецьк та Маріуполь. Відповідальним за діяльність мобільних прес-груп у районі проведення операції визначено заступника керівника АТО зі зв'язків з громадськістю та ЗМІ.

У разі, якщо на місце фіксації не могли вчасно дістатися знімальні групи прес-центру штабу, зйомки доручено було проводити безпосередньо силами особового складу підрозділів, які виконували завдання в даній місцевості, після чого зафіксовані факти повинні були оперативно передаватися до прес-центру.

На той час основні зусилля прес-центру штабу АТО були спрямовані на інформування громадськості про стан обстановки на лінії розмежування, проведення цільової роботи щодо формування громадської та міжнародної думки з приводу порушення російськими окупаційними військами Мінських домовленостей. З цією метою було забезпечено регулярне надходження інформаційних повідомлень через прес-центр штабу операції до ЗМІ, а також своєчасне опрацювання відповідних матеріалів, які стали підґрунтям для проведення брифінгів речників Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів України, Міністерства оборони та Генерального штабу ЗС України.

За спогадами автора статті, який неодноразово виконував завдання у складі прес-центру штабу антитерористичної операції, його стандартна організаційно-штатна структура складалась з 5 офіцерів та одного солдата (сержанта): начальник прес-центру, речник штабу, старший офіцер, 2 офіцери-журналісти зі збору та обробки відеоматеріалів зі складу ЦТРС МО України та водій. Комплектувались ці посади на ротаційній основі не лише за рахунок відомчих органів зв'язків із громадськістю та військових ЗМІ, але й придатних за своїми професійними, морально-діловими та комунікаційними якостями військовослужбовцями з інших військових частин та установ.

Окрім того, до 2018 року у складі сил та засобів АТО функціонувала польова друкарня ЦДО МО України газети «Народна армія», персонал якої у тісній взаємодії із прес-центром штабу АТО збирав та обробляв інформацію, готував до друку спеціальний випуск газети, яка здебільшого поширювалась серед військовослужбовців у зоні проведення АТО, чим частково задовольняли внутрішньо комунікаційні потреби воїнів.

Варто зазначити, що з початку проведення АТО на території Донецької та Луганської областей надзвичайно важливим, з огляду на комунікаційні спроможності, було формування надійного джерела, з якого громадськість могла брати оперативну й достовірну інформацію про перебіг операції. Станом на 2014 рік з усіх органів військового управління офіційну веб-сторінку, як, зокрема, центральний орган виконавчої влади, мало лише Міністерство оборони України (*Міністерство оборони України, без дати*). Офіцерами, які увійшли до одного з перших складів прес-центру штабу АТО, було ухвалено рішення створити сторінку цього підрозділу у мережі Фейсбук. Її адреса була: www.facebook.com/ato.news. Це можна вважати чи не найпершим промовистим прикладом ефективного використання соціальних мереж в інтересах військових операцій в аспекті реалізації зв'язків з громадськістю. На цій сторінці персонал прес-центру штабу АТО мав змогу оперативно розміщувати інформаційні матеріали про перебіг операції, зокрема оперативні зведення, анонси, посилання на важливу інформацію на інших ресурсах, а також фото- та відеоматеріали. До прикладу, записані у форматі відео зведення речників штабу АТО швидко публікувались на обліковому записі Військового телебачення України (брендowana

назва ЦТРС МО України) у відео-хостингу Ютуб (Військове телебачення України, без дати) та оприлюднювались на сторінці штабу АТО у Фейсбуці (у квітні 2018 року сторінка була закрита) (*Interfax-Ukraine, 2018*). Це, своєю чергою, давало змогу представникам ЗМІ оперативно відслідковувати свіжі новини та використовувати ілюстративні й інші медіа-матеріали для формування власних репортажів. Окрім того, наявні функції соціальної мережі із перепублікації на інших сторінках, можливість залишати коментарі та схвальні або негативні відгуки («лайки» та «дизлайки»), дозволяли новинам прес-центру штабу АТО швидко поширюватись в інформаційному середовищі, а також зробити ґрунтовний аналіз щодо сприйняття інформації, поверхневого вивчення суспільної думки та подальшої кореляції подачі новин.

У результаті комплексного й водночас непростого процесу формування та становлення системи зв'язків з громадськістю в інтересах проведення АТО вдалось досягти позитивних результатів, які відображались у відносно сталій структурі органів зв'язків з громадськістю, вибудованій вертикалі координації комунікаційних можливостей, комплексу злагоджених інформаційних заходів, які проводились як на постійній основі, так і за необхідності, а також доступних й впізнаваних каналів комунікації (див. рис. 2).

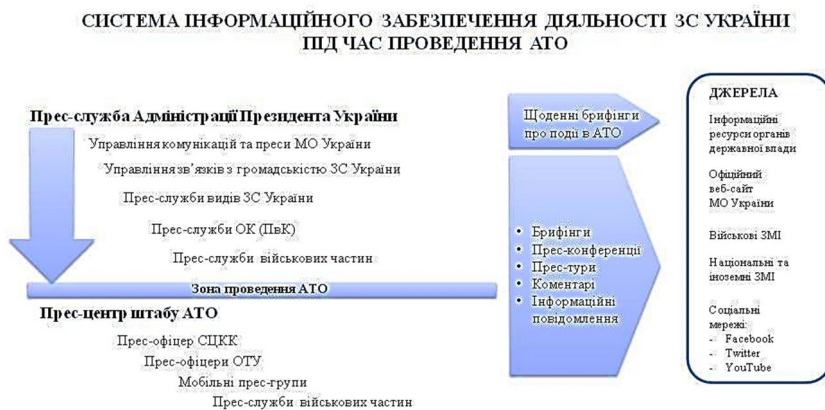

Рис. 2. Система інформаційного забезпечення діяльності Збройних Сил України під час проведення АТО

Джерело: сформовано автором на основі власного досвіду

Антитерористична операція на території Донецької і Луганської областей тривала до 30 квітня 2018 року, коли Президент України Петро Порошенко підписав Указ про введення в дію рішення РНБО щодо завершення Антитерористичної операції і початок операції Об'єднаних сил під керівництвом ЗС України (Україна. Президент України, 2018).

Висновки. Попри те, що з моменту проголошення Незалежності України й були певні спроби сформувати ефективну систему інформаційно-комунікаційної взаємодії державних інституцій, у нашому випадку Збройних Сил, із суспільством, початок АТО на території Донецької та Луганської областей продемонстрував значні прорахунки у функціонуванні, структурі, розумінні ролі зв'язків з громадськістю у системі військового управління, зокрема як важливої складової стратегічних комунікацій.

Втім, активні бойові дії, потреба у постійній та якісній комунікації між суспільством та Силами оборони й безпеки України дали значний поштовх до активного розвитку, нарощування спроможностей, здобуття досвіду, формування нової вертикалі з принципово новими підходами на цій ниві.

Результатом динамічних еволюційних процесів у галузі військових зв'язків з громадськістю за чотири роки проведення АТО можна вважати створення усталеної й перевіреної за реальних інформаційних кризових ситуацій системи, яка здатна оперативно та якісно реагувати на інформаційні загрози в умовах сучасної «гібридної війни», задовольняти увесь спектр суб'єктів комунікаційного процесу.

Вважаємо за доцільне провадити подальші дослідження за цією тематикою, у яких ретельно проаналізувати історичну ретроспективу військових зв'язків з громадськістю у загальній системі стратегічних комунікацій у Збройних Силах України та арміях країн-членів НАТО у контексті набуття спроможностей та взаємосумісності.

Використані посилання

Військове телебачення України [онлайн], (без дати). *YouTube*. [Дата звернення 16 серпня 2023]. Режим доступу: <https://www.youtube.com/@ctrstvua>

Гуцуляк Д. (2017). Досвід роботи мобільних прес-груп Міністерства оборони України в контексті протидії інформаційній агресії Росії на Донбасі. У: *Інформаційний вимір гібридної війни: досвід України, Київ, Україна* [онлайн]. с. 33. [Дата звернення 16 серпня 2023]. Режим доступу: <https://nuou.org.ua/assets/documents/zbirn-gibr-mizhn-konf.pdf>

Заруба, О. та Дзюба Т. (2021). Ми першими в Україні формували теорію інформаційно-психологічних операцій. У: В. Азаров та Л. Компанцева, ред. *Стратегічні комунікації в умовах гібридної війни: погляд від волонтера до науковця* [онлайн]. Київ: НА СБУ. с. 500. [Дата звернення 16 серпня 2023]. Режим доступу: https://academy.ssu.gov.ua/uploads/p_157_93159068.pdf

Клочков В. (2023). *Досвід становлення та розвитку військово-гуманітарних структур Збройних Сил України в період з 1991 до 2014 року*. Київ: НДЦ ГП ЗС України.

Копія листа тво начальника Управління преси та інформації МО України до першого заступника начальника Генерального штабу ЗС України від 3.03.2014 року № 235/3/422 [ксерокопія], (2014). Особистий архів В. Назаркевича.

Міністерство оборони України [онлайн], (без дати). <https://www.mil.gov.ua/>. [Дата звернення 16 серпня 2023]. Режим доступу: <https://www.mil.gov.ua/>

Попова Т. (2017). Авдіївка як дзеркало ефективності українського «інформаційного фронту» [онлайн]. *Радіо Свобода*. [Дата звернення 11 серпня 2023]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28323940.html>

Пугята Д., Карбівничий А. та Рудика В. (2020). Назустріч російському виклику [онлайн]. *Мілітарний*. [Дата звернення 11 серпня 2023]. Режим доступу: <https://mil.in.ua/uk/articles/nazustrich-rosijskomu-vyklyku/>

Терещук Г. (2021). Командир легендарної ОДШБ Володимир Шворак: «Державу треба боронити. У тому числі зі зброєю в руках» [онлайн]. *Радіо Свобода*. [Дата звернення 11 серпня 2023]. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/viynadessantnyku-donbas-rosiya/31374327.html>

Україна. Міністерство оборони України, (2015). *Про затвердження Положення про Управління комунікацій та преси Міністерства оборони України* Наказ Міністра оборони України № 117 [онлайн], 16 березня. [Дата звернення 11 серпня 2023]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0117322-15#Text>

Україна. Верховна Рада України, (2014). *Про Рекомендації парламентських слухань на тему: "Обороздатність України у XXI столітті: виклики, загрози та шляхи їх подолання"* Постанова Верховної Ради України № 1639-VII [онлайн], 12 серпня. [Дата звернення 11 серпня 2023]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1639-18#Text>

Україна. Президент України, (2014а). *Про заходи щодо забезпечення інформування громадськості про антитерористичну операцію*. Розпорядження Президента України № 862/2014-рп [онлайн], 15 травня. [Дата звернення 11 серпня 2023]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/862/2014-rp#Text>

Україна. Президент України, (2014б). *Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року "Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України"* Указ Президента України № 405/2014 [онлайн], 14 квітня. [Дата звернення 11 серпня 2023]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405/2014#Text>

Україна. Президент України, (2015). *Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року "Про Стратегію національної безпеки України"* Указ Президента України № 287/2015 [онлайн], 26 травня. [Дата звернення 11 серпня 2023]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Text>

Україна. Президент України, (2018). *Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 квітня 2018 року "Про широкомасштабну антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях"* Указ Президента

України № 116/2018 [онлайн], 30 квітня. [Дата звернення 16 серпня 2023]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/2018#Text>

У Слов'янську почалася Антитерористична операція - Аваков [онлайн], (2014). *Українська правда*. [Дата звернення 11 серпня 2023]. Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/13/7022234/>

Юрчук, О., (2014). Будівлю Харківської ОДА звільнив Ягуар з центральної України [онлайн]. *Преса України*. [Дата звернення 11 серпня 2023]. Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20140413131155/http://uaapress.info/uk/news/show/21003>

30 окрема механізована бригада ім князя Костянтина Острозького [30brigade], (без дати). [*#5_років ОК Північ #Бойовий шлях #30_бригада #30_омбр #30_окрема механізована бригада імені князя Костянтина Острозького «Коли закінчуються доводи, починають говорити гармати. Сила - останній аргумент недотепи», Отто фон Бісмарк Складна політична ситуація, яка склалася в нашої державі в кінці 2013 – на початку 2014 рр, вже тоді наштотувала на думку військовослужбовців і ...*] [Facebook]. [Дата звернення 11 серпня 2023]. Режим доступу: <http://surl.li/jzizj>

5 канал, (2014). 80-й окремих аеромобільний полк готовий до передислокації [онлайн]. *YouTube*. [Дата звернення 11 серпня 2023]. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=C2b-BMDEz4A>

8 грудня Міністерство оборони України розпочинає курси підвищення медійної компетенції для українських журналістів з питань висвітлення проблематики АТО [онлайн], (2016). *Урядовий портал*. [Дата звернення 11 серпня 2023]. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/events/249535985>

detector.media, (2014). Міноборони та Генштаб запровадили прес-карту для роботи в зоні АТО [онлайн]. *detector.media*. [Дата звернення 11 серпня 2023]. Режим доступу: <https://detector.media/community/article/102060/2014-12-27-minoborony-ta-genshtab-zaprovadyly-pres-kartu-dlya-roboty-v-zoni-ato/>

detector.media, (2015a). Воєнкори українських каналів протестують у Facebook проти обмежень штабу АТО [онлайн]. *detector.media*. [Дата звернення 11 серпня 2023]. Режим доступу: <https://detector.media/community/article/111582/2015-09-25-voienkory-ukrainskykh-kanaliv-protestuyut-u-facebook-proty-obmezhen-shtabu-ato/>

detector.media, (2015b). Генштаб доручив реформувати прес-служби Збройних сил – підсумки круглого столу воєнкорів і військових [онлайн]. *detector.media*. [Дата звернення 11 серпня 2023]. Режим доступу: <https://detector.media/community/article/111667/2015-09-28-genshtab-doruchyv-reformuvaty-pres-sluzhby-zbroynykh-syl-pidsumky-kruglogo-stolu-voienkoriv-i-viyskovykh/>

detector.media, (2015c). Міноборони створить робочу групу для вирішення проблеми співпраці військових і журналістів [онлайн]. *detector.media*. [Дата звернення 11 серпня 2023]. Режим доступу: <https://detector.media/infospace/article/h111604-2015-09-25-minoborony-stvoryt-robochu-grupu-dlya-vyirishennya-problemy-spiivratsi-viyskovykh-i-zhurnalistiv/>

Interfax-Ukraine, (2018). Прес-центр штабу АТО на Донбасі припиняє свою роботу [онлайн]. *Интерфакс-Україна*. [Дата звернення 30 серпня 2023]. Режим доступу: <https://interfax.com.ua/news/general/502327.html>

Nagorna.N. [natasya.nagorna], (2015). [*Я сьогодні думала о таком идиотском флеш-мобе. представляете, целый день на всех каналах Украины во всех выпусках новостей абсолютно одинаковое начало*] [Facebook]. 24 вересня. [Дата звернення 11 серпня 2023]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=975350685818650&set=a.207859412567785.52235.100000311827387&type=3>

Nazarkevych V. (2020). *[Цей документ зберігаю вже шість років. I]* [Facebook]. 4 березня. Режим доступу: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid0XP462sUq2UF51YpDNE2HtLFEvTzcBHYNMLi27v7VaMsqFXgHNPAqgAbu87vhmtfml&id=100005718391879

Seheda S.P. та Pokotylo O.I. (2020). Створення спільного центру з контролю та координації питань припинення вогню та стабілізації лінії розмежування сторін як засіб реалізації мінських домовленостей. *Воєнно-історичний вісник* [онлайн]. 34(4), 5–14. [Дата звернення 11 серпня 2023]. Режим доступу: doi: 10.33099/2707--1383-2019-34-4-5-14

Verbytska A.M., Savchenko V. A., Dziuba T.M. та Katsalap V. O. (2019). Система стратегічних комунікацій Міністерства оборони України та Збройних Сил України. *Наука і оборона* [онлайн]. (1), 9–12. [Дата звернення 11 серпня 2023]. Режим доступу: doi: 10.33099/2618-1614-2017-0-1-9-12

References

Viyskove telebachennya Ukrayiny [Military Television of Ukraine] [online], (no date). *YouTube*. (accessed August 16, 2023) Available at: [https://www.youtube.com/@ctrsTVua\(ukr\)](https://www.youtube.com/@ctrsTVua(ukr)).

Hutsulyak, D., (2017). The experience of the mobile press groups of the Ministry of Defence of Ukraine in the context of countering Russia's information aggression in Donbas. Y: *Information Dimension of Hybrid Warfare: Ukraine's Experience*, Kyiv, Ukraine [online]. p. 33. (accessed August 16, 2023) Available at: <https://nuou.org.ua/assets/documents/zbirn-gibr-mizhn-konf.pdf> (ukr).

Zaruba, O. and Dziuba, T. (2021). We were the first in Ukraine to form the theory of information and psychological operations. Y: V. Azarov and L. Kompantseva, eds. *Strategic communications in hybrid warfare: a view from a volunteer to a scientist* [online]. Kyiv: NA SSU. p. 500. (accessed August 16, 2023) Available at: https://academy.ssu.gov.ua/uploads/p_157_93159068.pdf Zaruba, O. and Dziuba, T. (2021). (ukr).

Experience of formation and development of military-humanitarian structures of the Armed Forces of Ukraine in the period from 1991 to 2014. Kyiv: Research and Development Centre of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine.

A copy of the letter from the Deputy Head of the Press and Information Department of the MOD of Ukraine to the First Deputy Chief of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine of 3.03.2014, no. 235/3/422 [photocopy], (2014). Personal archive of V. Nazarkevych.

Ministry of Defence of Ukraine [online], (no date). <https://www.mil.gov.ua/>. (accessed August 16, 2023) Available at: <https://www.mil.gov.ua/>. (ukr).

Popova, T., (2017). Avdiivka as a mirror of the effectiveness of the Ukrainian "information front" [online]. *Radio Liberty*. (accessed August 11, 2023) Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/28323940.html/> (ukr).

Press Officer of the 14th Brigade Suspended from Duties [online], (no date). <https://visnyk.lutsk.ua/>. (accessed August 11, 2023) Available at: <https://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/volyn/21197/> (ukr).

Putyata, D., Karbivnychiy, A. and Rudyka, V. (2020). Towards the Russian challenge [online]. *Militaryni*. Available at: <https://mil.in.ua/uk/articles/nazustrich-sijskomu-vyklyku/> (accessed August 11, 2023) (ukr).

Tereshchuk, H., (2021). The commander of the legendary Air Assault Brigade Volodymyr Shvorak: "The state must be defended. Including with arms in hand" [online]. *Radio Liberty*. (accessed August 11, 2023) Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/viyna-desantnyky-donbas-rosiya/31374327.html> (ukr).

Ukraine. Ministry of Defence of Ukraine, (2015). *On Approval of the Regulation on the Department of Communications and Press of the Ministry of Defence of Ukraine* Decree of the Minister of Defence of Ukraine № 117 [online], 16 March. (accessed August 11, 2023). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0117322-15#Text>. (ukr).

Ukraine. Verkhovna Rada of Ukraine, (2014). *On the Recommendations of the Parliamentary Hearings on the topic: "Defence Capability of Ukraine in the XXI Century: Challenges, Threats and Ways to Overcome"* The Verkhovna Rada of Ukraine Resolution № 1639-VII [online], 12 August. (accessed August 11, 2023). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1639-18#Text>. (ukr).

Ukraine. President of Ukraine, (2014a). *On measures to ensure public awareness of the anti-terrorist operation* Decree of the President of Ukraine № 862/2014-рр [online], 15 May. (accessed August 11, 2023). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/862/2014-pp#Text>. (ukr).

Ukraine. President of Ukraine, (2014b). *On the decision of the National Security and Defence Council of Ukraine of 13 April 2014 "On urgent measures to overcome the terrorist threat and preserve the territorial integrity of Ukraine"*. Decree of the President of Ukraine № 405/2014 [online], 14 April. (accessed August 11, 2023). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405/2014#Text>. (ukr).

Ukraine. President of Ukraine, (2015). *On the Decision of the National Security and Defence Council of Ukraine of 6 May 2015 "On the National Security Strategy of Ukraine"*. Decree of the President of Ukraine № 287/2015 [online], 26 May. (accessed August 11, 2023). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287-2015#Text>. (ukr).

Ukraine. President of Ukraine, (2018). *On the Decision of the National Security and Defence Council of Ukraine of 30 April 2018 "On a large-scale anti-terrorist operation in Donetsk and Luhansk regions"* Decree of the President of Ukraine № 116/2018 [online], 30 April. (accessed August 16, 2023). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/2018#Text>. (ukr).

Anti-terrorist operation started in Sloviansk - Avakov [online], (2014). *Ukrainska Pravda*. (accessed August 11, 2023). Available at: <https://www.pravda.com.ua/news/2014-04/13/7022234/> (ukr).

Yurchuk, O., (2014). The building of Kharkiv Regional State Administration was liberated by a Jaguar from central Ukraine [online]. *Press of Ukraine*. (accessed August 11, 2023). Available at: <https://web.archive.org/web/20140413131155/http://uapress.info/uk/news/show/21003>. (ukr).

The 30th Prince Konstanty Ostrogski Mechanized Brigade [30brigade], (no date). [*#5_years_of_OC_North #Battle_path #30_brigade #30_ombr #30_independent_mechanised_brigade_named_after_prince_Konstanty_Ostrogski "When arguments end, guns begin to speak. Strength is the last argument of a duffer" Otto von Bismarck The difficult political situation in our country in late 2013 - early 2014, even then, prompted the military and ...*] [Facebook]. (accessed August 11, 2023). Available at: <http://surl.li/jzizj>. (ukr).

5 Kanal, (2014). The 80th Airborne Regiment is ready for redeployment [online]. *YouTube*. (accessed August 11, 2023). Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=C2b-BMDEz4A>(ukr).

On 8 December, the Ministry of Defence of Ukraine launches media competence training courses for Ukrainian journalists on ATO coverage [online], (2016). *Government portal*. (accessed August 11, 2023). Available at: <https://www.kmu.gov.ua/events/-249535985>. (ukr).

detector.media, (2014). Ministry of Defence and General Staff introduce press card for work in ATO zone [online]. *detector.media*. (accessed August 11, 2023). Available at: <https://detector.media/community/article/102060/2014-12-27-minoboronyta-genshtab-zaprovadyly-pres-kartu-dlya-roboty-v-zoni-ato/>.(ukr).

detector.media, (2015a). Ukrainian TV channels' war correspondents protest on Facebook against ATO HQ restrictions [online]. *detector.media*. (accessed August 11, 2023). Available at: <https://detector.media/community/article/111582/2015-09-25-voienkoryukrainskykh-kanaliv-protestuyut-u-facebook-proty-obmezhen-shtabu-ato/>.(ukr).

detector.media, (2015b). General Staff instructed to reform press services of the Armed Forces - results of the round table of war correspondents and military [online]. *detector.media*. (accessed August 11, 2023). Available at: <https://detector.media/community/article/111667/2015-09-28-genshtab-doruchyvy-reformuvaty-pres-sluzhby-zbroynykh-syl-pidsumky-kruglogo-stolu-voienkoriv-i-viyskovykh/> (ukr).

detector.media, (2015c). Defence Ministry to set up a working group to solve the problem of cooperation between military and journalists [online]. *detector.media*. (accessed August 11, 2023). Available at: <https://detector.media/infospace/article/111604/2015-09-25-minoborony-stvoryt-robochu-grupu-dlya-vyrishennya-problemy-spivpratsi-viyskovykh-i-zhurnalistiv/> (ukr).

Interfax-Ukraine, (2018). The press centre of the ATO headquarters in Donbas ceases its work [online]. *Interfax-Ukraine*. (accessed August 30, 2023). Available at: <https://interfax.com.ua/news/general/502327.html> (ukr).

Nagorna, N. [natasya.nagorna], (2015). [I was thinking about such an idiotic flash mob today. can you imagine, all day long on all Ukrainian channels in all newscasts absolutely the same beginning] [Facebook]. 24 September. (accessed August 30, 2023). Available at: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=975350685818650-amp;set=a.207859412567785.52235.100000311827387&type=3> (ukr).

Nazarkevych, V., (2020). [I have been keeping this document for six years.] [Facebook]. 4 March. Available at: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=-pfbid0XP462sUq2UF51YpDNE2HtLFEvTzcBHYnMLi27v7VaMsqFXgHNP AqgAbu87vhmfml&id=100005718391879 (ukr).

Seheda, S. P. and Pokotylo, O. I., (2020). Establishment of a Joint Centre for the Control and Coordination of Ceasefire and Stabilisation of the Contact Line as a Means of Implementation of the Minsk Agreements. *Military Historical Bulletin* [online]. 34(4), 5-14. (accessed August 30, 2023). Available at: doi: 10.33099/2707-1383-2019-34-4-5-14 (ukr).

Verbytska, A. M., Savchenko, V. A., Dziuba, T. M. and Katsalap, V. O., (2019). Strategic Communications System of the Ministry of Defence of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine. Science and Defence [online]. (1), 9-12. accessed August 30, 2023). Available at: doi: 10.33099/2618-1614-2017-0-1-9-12 (ukr).

Myronovych A.

**REALISATION OF PUBLIC AFFAIRS IN THE ARMED FORCES OF
UKRAINE DURING THE ANTI-TERRORIST OPERATION IN THE
TERRITORY OF DONETSK AND LUHANSK REGIONS (2014-2018)**

The need to study the experience of implementing public relations in the Armed Forces of Ukraine during the Anti-Terrorist Operation (ATO) in Donetsk and Luhansk regions in 2014-2018 is relevant in view of the need to provide recommendations on this control function, in particular, taking into account NATO standards.

The urgency of the chosen topic and the defined historical period also means that the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine is an example of modern conflicts when to achieve its goal, the aggressor country actively used all available forces and means to gain an advantage both on the battlefield and in the mass media sphere.

The Russian elite, intelligence agencies and military authorities of the Russian Federation focused on the information component, including propaganda, information and psychological measures, and the sharing of narratives convenient for the invaders in public diplomacy and community relations.

Public relations in the overall system of strategic communications became an integral part of the military administration during the ATO in 2014-2018. The search for new approaches in this area was required to fully respond to the needs of society for reliable and timely information about the course of combat and other actions within the framework of Ukraine's defense. In addition, they were important for the establishment of an effective system of counteracting the permanent information and psychological influence of the enemy and anti-Ukrainian propaganda.

The article analyses the development and implementation of Public Affairs (PA) in the Armed Forces of Ukraine (AFU) in the interests of the ATO. The results of the study of the system of functioning of public relations bodies in military administration, the table of organization and equipment of these units, their role and place in the system of strategic communications, implementation of certain approaches of the armies of NATO member states are also presented.

The result of the dynamic evolutionary processes in the field of military public relations over the four years of the ATO is the creation of a well-established and tested system of information crisis situations that can react quickly and effectively to information threats in the context of modern hybrid warfare.

Keywords: public affairs, ATO, strategic communications, information warfare, NATO, mass media.

УДК 94(477):930.1«2014-2023»

ХАРУК А.І.

<https://orcid.org/0000-0003-3459-1657>

ЗЕЛЕНИЙ В.І.

<https://orcid.org/0000-0002-1089-4314>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.40.2023.202-216>

ОФІЦІЙНІ УКРАЇНСЬКІ ВИДАННЯ ПРО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКУ ВІЙНУ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті розглянуто офіційні українські видання, присвячені відбиттю агресії російської федерації проти України. Відзначено, що період АТО/ООС досить слабо відображений в таких виданнях. Найбільш ґрунтовним з них є «Біла книга анти-терористичної операції на Сході України (2014–2016)». На початок повномасштабного вторгнення військ російської федерації 24 лютого 2022 р. офіційні інституції відреагували дуже оперативно. З перших днів почалась робота зі створення офіційних описів і хронік подій. Підходи до їхнього складання дещо різняться, відрізняється й фактологічне наповнення. Найбільш ґрунтовною з досліджених публікацій є «Воєнно-історичний опис російсько-української війни». Матеріали його випусків можуть допомогти у відтворенні загальної обстановки і послідовності подій під час вивчення тієї чи іншої операції. «Хроніка війни», навпаки, характеризується значною деталізацією і практично позбавлена узагальнень. Її матеріали можуть допомогти у відтворенні окремих епізодів бойових дій. Видання Центру досліджень воєнної історії Збройних Сил України, на нашу думку, доцільно використовувати як відправну точку для пошуків під час вивчення окремих операцій.

Ключові слова: збройна агресія російської федерації проти України, Анти-терористична операція, Збройні Сили України, бойові дії, історіографія.

Постановка проблеми та її актуальність. Вивчення будь-якого збройного конфлікту передбачає докладний аналіз документів усіх сторін-учасників цього конфлікту. З війнами минулого простіше – історик має справу зі значними масивами опублікованих документів, може користуватись архівами. А ось вивчати сучасні війни з точки зору джерел достатньо складно. З одного боку, сучасні електронні засоби масової інформації та соціальні мережі дозволяють відстежувати бойові дії практично в

Харук Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Зелений Володимир Іванович, кандидат педагогічних наук, професор, професор кафедри соціально-гуманітарних та правових дисциплін, Київський інститут Національної гвардії України, м. Київ.

© Харук А.І., Зелений В.І., 2023.

режимі реального часу. З іншого боку, така інформація зазвичай персоналізована. Вона може бути далекою від об'єктивного висвітлення подій, а часом навіть спотворювати їх. Доступ до офіційних документів вкрай утруднений – за умов, коли бойові дії ще тривають або щойно припинились, архівні фонди, які стосуються війни, недоступні для дослідників. Це цілком можна зрозуміти з огляду на необхідність дотримання відповідного рівня таємності. За таких обставин виходом для дослідників є використання офіційних хронік бойових дій. Інформація, вміщена в цих виданнях, відображає офіційну позицію тієї чи іншої сторони збройного конфлікту. В поєднанні з уже згаданими неофіційними джерелами на кшталт соціальних мереж і засобів масової комунікації вона дозволяє доволі повно відтворити хід бойових дій – хоч і потребує, безумовно, застосування критичного підходу.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Джерелознавчі дослідження російсько-української війни досі перебувають на початковій стадії розвитку. Ця стаття є першою у вітчизняній історіографії, присвяченою аналізу офіційних українських публікацій про події російсько-української війни.

Мета та завдання дослідження. Стаття має на меті проаналізувати офіційні українські воєнно-історичні публікації про російсько-українську війну, розглянути особливості відображення подій війни у публікаціях, а також окреслити можливі напрями використання зазначених видань в історичних дослідженнях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Приступаючи до нашого аналізу, мусимо констатувати, що події 2014–2021 рр. вкрай недостатньо висвітлені в офіційних українських публікаціях. Події перших років Антитерористичної операції (АТО) фактично не відображались в режимі реального часу – і тут дослідники мусять покладатись переважно на неофіційні джерела. Лише у 2017 р. була зроблена спроба подати офіційну точку зору на події АТО. Зусиллями фахівців Міністерства оборони України (МО України) та Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (НУОУ) була видана «Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016)» (*Біла книга...*, 2017). Структурно книга складається з чотирьох розділів, причому для історика найбільший інтерес становить перший з них. У ньому висвітлені передумови російської агресії проти

України, коротко охарактеризовані правові засади проведення АТО, а головне – змальовані основні події АТО. Автори підкреслюють, що «Збройний конфлікт на Сході України – лише одна з ланок гібридної війни, до якої вдалились правлячі кола Росії на початку ХХІ століття» (*Біла книга...*, 2017:17). У книзі охарактеризовано заходи РФ з окупації й анексії Криму, які розглядаються як передумова для подальшої російської експансії. Підкреслюється, що з оголошенням 17 березня 2014 р. мобілізації українська держава почала функціонування в особливих умовах (*Біла книга...*, 2017:19). Власне ж збройний конфлікт на Сході України автори поділяють на два періоди (а кожен з них – ще й на етапи). Перший період охоплює час від початку квітня до 5 вересня 2014 р. Автори вказують, що хоч офіційне рішення про початок Анти-терористичної операції виконував обов'язків Президента України Олександр Турчинов ухвалив 14 квітня (і саме ця дата вважається датою початку АТО), ще 7 квітня відповідне рішення було ухвалене керівником Антитерористичного центру – як відповідь на спроби проросійських бойовиків захопити урядові будівлі в східних областях України. Тоді ж був утворений Оперативний штаб з управління АТО (*Біла книга...*, 2017:21-22). Другий період збройного конфлікту на Сході України почався 5 вересня 2014 р., після підписання Мінських угод, і характеризувався локалізацією конфлікту в окремих районах Донецької і Луганської областей (*Біла книга...*, 2017:33). Загалом виклад ходу АТО в «Білій книзі» досить стислий, але водночас у ньому відображені усі основні події. Тобто, цей розділ може слугувати для дослідників своєрідним довідником і відправною точкою для пошуків більш розгорнутої інформації про ті чи інші операції.

Другий розділ «Білої книги» присвячений врахуванню досвіду АТО в Збройних Силах України (*Біла книга...*, 2017:40–85). Окрім аналізу досвіду АТО за видами й родами ЗС України (Сухопутні війська, Повітряні Сили, Військово-Морські Сили, Високомобільні десантні війська) тут проаналізовані заходи із забезпечення озброєнням і військовою технікою військ у зоні проведення АТО, впровадження досвіду АТО в навчальний процес вищих військових навчальних закладів, організацію цивільно-військового співробітництва тощо. Матеріали третього розділу виходять за рамки ЗС України. У ньому висвітлено діяльність під час АТО

органів центральної виконавчої влади і правоохоронних органів – від Міністерства закордонних справ і Служби безпеки України до Державної міграційної служби і Державної фіскальної служби (*Біла книга...*, 2017:86–130). Четвертий розділ називається «Героїзм військовослужбовців під час Антитерористичної операції» (*Біла книга...*, 2017:131–160). Його матеріали можуть бути використані істориками для біографічних досліджень, а також доповнювати описи бойового шляху тих чи інших частин.

На відміну від млявої реакції офіційної історіографії на російську агресію 2014–2021 рр., початок повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну 24 лютого 2022 р. зумовив дуже швидке реагування державних інституцій. З перших днів почалась робота зі створення офіційних описів і хронік подій. Підходи до їхнього складання дещо різняться, відрізняється й фактологічне наповнення. Зокрема, Міністерство оборони України та Генеральний штаб ЗС України видає щомісячний «Военно-історичний опис російсько-української війни» [далі – «ВІО»]. Перший його випуск висвітлює передумови війни та події з 24 лютого до 31 березня 2022 р. (*ВІО лютий-березень 2022 р.*). Варто відзначити дуже високий, на нашу думку, рівень опрацювання розділу, присвяченого характеристиці воєнно-стратегічної обстановки напередодні вторгнення (*ВІО лютий-березень 2022 р.:23–42*). У ньому докладно висвітлено процес підготовки зс російської федерації до війни, включаючи організаційні та технічні заходи, показаний хід створення ударних угруповань вздовж кордонів з Україною та склад цих угруповань. Основна частина книги містить опис ходу бойових дій в операційних районах (Волинському, Поліському, Сіверському, Слобожанському, Таврійському, Південнобузькому, Бесарабському), операційних зонах (Чорноморській та Азовській) і зоні проведення операції Об'єднаних сил. Окремо виділена операція з оборони Києва, оскільки захоплення столиці України було визначене російським воєнно-політичним керівництвом як одне з пріоритетних завдань (*ВІО лютий-березень 2022 р.:64–72*). Також окремий підрозділ присвячений збройній боротьбі у повітряному просторі (*ВІО лютий-березень 2022 р.:103–110*). Тут, зокрема, проаналізовано зусилля рф з організації масованого ракетно-авіаційного удару, який, на думку авторів «Военно-історичного опису», не досяг поставленої мети. Відзначено також

спробу російських агресорів провести повітряно-наземну наступальну операцію з метою захоплення Києва, яка досягла лише часткового успіху (оволодіння аеродромом Гостомель) (*ВІО лютий-березень 2022 р.:107-108*). Автори підкреслюють активне застосування обома сторонами безпілотних літальних апаратів (БПЛА), зокрема, дуже успішне використання Повітряними Силами України БПЛА «Байрактар ТВ-2», які завдали противнику значних втрат. Водночас вказується, що «з початку війни і до кінця березня сторони втратили декілька сотень БПЛА, що становить для них значну проблему» (*ВІО лютий-березень 2022 р.:109*).

Другий випуск «ВІО» охоплює події квітня 2022 р. (*ВІО квітень 2022 р.*). Особливістю його є наявність доволі об'ємного додатка «Основні види озброєння та військової техніки, що використовуються збройними силами рф у війні проти України (*ВІО квітень 2022 р.:107-147*). У ньому подано якісні і кількісні характеристики озброєння і військової техніки агресора, згруповані за видами збройних сил (сухопутні війська, повітряно-космічні сили, військово-морський флот). Загальна структура відповідає попередньому випуску: в першому розділі подано воєнно-політичну обстановку, заходи з міжнародної підтримки України та воєнно-стратегічну обстановку, в другому – хід воєнних дій за напрямками та операційними районами (з виділенням в окремий підрозділ опису збройної боротьби в повітряному просторі). Заслужовує на увагу теза авторів опису про те, що «оборона Києва упродовж 24 лютого – 2 квітня мала суттєві ознаки, характерні для стратегічної операції, і тому її слід розглядати як Київську стратегічну оборонну операцію» (*ВІО квітень 2022 р.:33*). Цей висновок має суттєве методологічне значення для подальших досліджень операцій російсько-української війни. Серед ключових подій війни у квітні 2022 р. згадується й операція зі знищення крейсера «Москва», оскільки вона призвела до суттєвих змін у характері дій противника на Чорному морі (*ВІО квітень 2022 р.:93-95*). З описів бойових дій за напрямками найбільш якісно й детально, на нашу думку, здійснено розбір операцій на Слобожанському напрямку (*ВІО квітень 2022 р.:50-68*). Водночас, мусимо вказати на певний (з точки зору історика) недолік «Воєнно-історичного опису»: його автори, здебільшого, не вказують номери і найменування українських частин, задіяних в тій чи іншій операції. Це, зрештою,

має своє логічне пояснення – адже випуски опису готуються практично в режимі реального часу, і висвітлення такої інформації могло б зашкодити реалізації планів українського командування.

Для третього випуску «ВІО» характерне укрупнення підрозділів, присвячених описові бойових дій: якщо в першому випуску бойові дії на суходолі описані у восьми підрозділах (за операційними районами), в другому – в п'яти (за напрямками), то в третьому – лише у трьох (за операційними зонами – Північною, Східною, Південно-Західною) (*ВІО травень 2022 р.*). Серед інших особливостей цього випуску відзначимо появу підрозділу, присвяченого характеристиці воєнно-економічної обстановки (*ВІО травень 2022 р.:31–46*). У ньому подано огляд економічного становища країни-агресора (стан економіки перед повномасштабним вторгненням, вплив міжнародних санкцій) і України (вплив російської агресії на стан економіки, збитки і руйнування внаслідок воєнних дій, проблеми дефіциту бюджету, інфляції, логістики тощо). Відзначимо викладені у цьому випуску дані щодо бойових дій у Східній операційній зоні, які охоплюють тактичні наступальні дії українських військ на Харківському напрямку, оборону – на Ізюмському, спроби росіян оточити угруповання Об'єднаних сил в районі Сєверодонецьк – Лисичанськ, а також завершення оборони Маріуполя. Такі важливі події змальовані досить побіжно, без особливих подробиць, – лише на семи сторінках (*ВІО травень 2022 р.:65–72*). В розділі, присвяченому бойовим діям в Південно-Західній операційній зоні, досить багато уваги приділено потенційній загрозі з боку Придністров'я та можливим сценаріям дестабілізації ситуації в Молдові (*ВІО травень 2022 р.:76–81*). Це наочно показує, яку увагу українського військово-політичного керівництва привертало до себе той регіон навесні 2022 р. Безумовно, наявність загрози з цього напрямку відобразилась на планах і діях української сторони. Важливими для оцінки стану і втрат військової техніки та озброєння армії країни-агресора є відомості щодо перекидання у прифронткову смугу техніки, знятої з баз зберігання, зокрема, танків Т-62 (*ВІО травень 2022 р.:86-87*). В розділі, присвяченому бойовим діям в Чорноморській і Азовській операційних зонах, центральне місце посідає опис боїв за о. Зміїний (*ВІО травень 2022 р.:95–100*). Найменш інформативний, на нашу думку, розділ, присвячений

збройній боротьбі в повітряному просторі. Намагаючись зробити узагальнений огляд війни в повітрі за попередні місяці, укладачі опису вдаються до часто дослівних повторів із попередніх випусків (*ВІО травень 2022 р.:116–121*).

Червневий випуск «ВІО» структурно назагал відповідає попередньому (*ВІО червень 2022 р.*). Характерною рисою цього випуску є прагнення авторів до чіткої структуризації складових випуску. Кожен з п'яти підрозділів, присвячених описові бойових дій (бойові дії в Північно-Західній, Східній, Південно-Західній операційних зонах; дії ВМС в Чорноморській операційній зоні; дії авіації та ППО) складається з п'яти типових параграфів: загальна характеристика оперативної (морської, повітряної) обстановки; завдання сторін і склад угруповань сторін (щоправда, без надмірної деталізації для Сил оборони України); характер воєнних дій; результати; висновки. Але водночас простежується тенденція до схематизації опису власне бойових дій. Замість цього укладачі подекуди пропонують власні узагальнення. На нашу думку, це виходить за межі завдань самого видання, заявленого власне як «Воєнно-історичний опис». Безперечно, дослідникам хотілося б отримати більш деталізовану хронологічну характеристику подій на тих чи інших напрямках.

Аналогічну стандартизовану структуру має й липневий випуск (*ВІО липень 2022 р.*). Серед його особливостей слід відзначити наявність кількох додатків. Зокрема, для вивчення бойових дій в Чорноморській операційній зоні суттєве значення має «Хронологія боротьби за острів Зміїний (24 лютого – 4 липня 2022 року)» (*ВІО липень 2022 р.:142–151*). В іншому додатку зроблена порівняльна характеристика ракетних та артилерійських систем ЗС України та рф (*ВІО липень 2022 р.:152–163*). Інформація тут подана переважно у вигляді таблиць і графіків, що унаочнює порівняння зразків озброєння.

Тенденція до подання розширеної інформації у додатках простежується і в наступному випуску (*ВІО серпень 2022 р.*). В одному з додатків в табличному вигляді згруповані заходи з підтримки України в серпні 2022 р., включаючи міжнародні санкції проти рф, воєнну, економічну й політичну підтримку (*ВІО серпень 2022 р.:148–154*). В іншому – розглянуті особливості застосування та характеристики засобів ракетного нападу зс рф (*ВІО серпень 2022 р.:162–178*). Зокрема, відзначено, що «інтенсивність

завдання ракетних ударів у серпні значно збільшилась, за причини намагання ворогом протидіяти успішним контрнаступальним діям Збройних Сил України в Харківській та Херсонській областях. Кількість ракет, застосованих противником у серпні склала 38% (1325 одиниць) від загальної чисельності ракет, застосованих окупантами (3505 одиниць) з початку широкомасштабного вторгнення» (*ВІО серпень 2022 р.:162*). Основні підрозділи, присвячені описові бойових дій, характеризуються значно більшим ступенем деталізації порівняно з попереднім випуском.

Усталена структурна схема дотримана і у вересневому випуску (*ВІО вересень 2022 р.*). Тут, на нашу думку, слід відзначити опис Харківської (Слобожанської) наступальної операції – досить детальний (хоч і не надто добре структурований), але побудований, значною мірою, на іноземних джерелах (зокрема, оглядах американського Інституту досліджень війни та польського аналітика М. Гавенди) (*ВІО вересень 2022 р.:82–97*). В підрозділі, присвяченому війні в повітрі, констатуються перші випадки використання противником БПЛА іранського виробництва «Шахед-136» («Герань-2») та «Мохаджер-6». Відзначено, що «з другої декади вересня противник розпочав масово застосовувати БпЛА “Герань-2” на Слобожанському напрямку для знищення української артилерії; згодом було відмічено їх активне застосування противником у Південно-Західній операційній зоні» (*ВІО вересень 2022 р.:129*). Наступний випуск «Воєнно-історичного опису» зберігає структуру попередніх (*ВІО жовтень 2022 р.*). Основна увага у ньому звернута на бойові дії на Донбасі та правобережжі Херсонщини.

Не змінилась структура і у випусках за листопад 2022 – березень 2023 рр. Поряд з тим, в кожному з них можна виокремити, на нашу думку, свої акценти, зумовлені особливостями ведення бойових дій в кожному конкретному місяці. Наприклад, в листопадовому випуску висвітлено операцію з визволення правобережної Херсонщини (*ВІО листопад 2022 р.: 90–93*). В грудні таким акцентом стали масовані ракетні удари та удари з використанням БПЛА по об'єктах української енергосистеми та протидія ППО України цим ударам (*ВІО грудень 2022 р.:118–122*). Ця тема виявилась настільки вагомою, що у підрозділі, присвяченому діям авіації сторін, не знайшлося зовсім місця описові дій оперативно-тактичної та армійської авіації. В січевому випуску

особлива увага приділена бойовим діям в Східній операційній зоні, які «продемонстрували здатність противника, за рахунок кратної переваги в живій силі та використанню специфічної тактики бою найманцями ПВК “Вагнер”, досягнути тактичних успіхів на окремих ділянках фронту» (*ВІО січень 2023 р.:97*). Однак ці успіхи ворог не зміг розвинути до оперативного рівня, що не дозволило йому нанести ураження угрупованням Сил оборони України в Донецькому операційному районі. В лютому 2023 р., на думку укладачів «ВІО», основний тягар боїв, як і раніше, припадав на Східну операційну зону. Тут досить докладно охарактеризовані бойові дії на Куп'янському та Лиманському напрямках, однак лише півсторінки відведено Бахмутському та Авдіївському напрямкам, де, за визнанням самих авторів, ситуація лишалась найскладнішою (*ВІО лютий 2023 р.:106*). Значно більше уваги приділено битві за Бахмут в наступному випуску (*ВІО березень 2022 р.*).

Як бачимо, структура «ВІО» в перших трьох випусках не була сталою. Однак з четвертого (за червень 2022 р.) устійнилась типова структура, якої дотримано в усіх наступних випусках. Розділ 1 кожного з них складається з трьох підрозділів: «Военно-політична обстановка», «Военно-економічна обстановка» і «Военно-стратегічна обстановка». Розділ 2 «Хід бойових дій» містить п'ять підрозділів, присвячених бойовим діям в Північно-Західній, Східній та Південно-Західній операційних зонах, діям ВМС в Чорноморській операційній зоні та діям авіації і сил ППО (структуру цих підрозділів ми вже аналізували вище). З шостого випуску (за серпень 2022 р.) устійнилась і типова структура додатків: додаток 1 – втрати зс рф у поточному місяці, додаток 2 – міжнародні санкції та воєнна, політична й економічна підтримка з боку країн-партнерів (за той же період), додаток 3 – рішення керівництва України, направлені на підтримання функціонування держави в умовах воєнного стану за поточний місяць, додаток 4 – особливості застосування та характеристики одного з видів озброєння і військової техніки ЗС України або держави-агресора.

Друге щомісячне хронікальне видання – це «Хроніка війни» [далі – «Хроніка»], підготовлене науковцями Національного університету оборони України. Позиціонується воно як «Інформаційний бюлетень, розроблений згідно з вимогами керівних документів шляхом опосередкованого збору оперативної інформації,

відтворення хронології розвитку подій [...]» (*Хроніка*, ч. I:2). Хроніка містить щоденні зведення про оперативну обстановку, які характеризуються кількома особливостями. З одного боку, вони досить детальні: наприклад, у зведенні за 1 березня докладно розписано, які російські літаки, із яких полків і аеродромів завдали удари по цілях в Україні – з вказанням конкретних цілей (*Хроніка*, ч. I:29-30). З іншого – подається інформація лише про дії агресора, і зовсім нічого не говориться про дії Сил оборони України. Крім цього, в зведеннях наводяться відомості не лише про фактичні події, але й про прогнозовані за даними розвідки можливі операції – як, наприклад, про плановану висадку десанту зс білорусі у Волинській, Рівненській та Житомирській областях та можливу спробу захоплення аеродрому Скнилів (Львів) (*Хроніка*, ч. I:23). До використання таких даних в історичних дослідженнях слід підходити обережно, особливо, якщо такі прогнози не виправдались. У такому ж ключі побудовані й наступні випуски. Загалом вийшло шість частин «Хроніки війни», доведеної до 27 серпня 2022 р. (*Хроніка*, ч. II; *Хроніка*, ч. III; *Хроніка*, ч. IV; *Хроніка*, ч. V; *Хроніка*, ч. VI).

Третью серією видань, на яку варто, на нашу думку, звернути увагу, є брошури Центру досліджень воєнної історії Збройних Сил України (ЦДВІ ЗС України). Брошури ці складені не за проблемно-хронологічним принципом (як «ВІО») і не за хронологічним (як «Хроніка»), а за проблемним – більшість з них присвячена конкретній операції Сил оборони України. Частина з них підготовлена фахівцями ЦДВІ ЗС України, а більшість – українськими воєначальниками. Зокрема, перший випуск, присвячений підготовці ЗС України до відсічі агресору, написав начальник Генерального штабу ЗС України генерал-лейтенант Сергій Шаптала (*Шаптала*, б.д.). Серед питань, висвітлених у цьому виданні, – заходи міжнародного співробітництва, спрямовані на підвищення обороноздатності України, формування Сил територіальної оборони, командно-штабне навчання «Заметіль-2022» та ін. Друга брошура – «Східна брама держави» – описує Харківську оборонну операцію (*Хлонь, Пагіря & Полтораков*, б.д.). В роботі чітко виокремлено три етапи операції і стисло охарактеризовано хід бойових дій на кожному з них. Наступне видання присвячене обороні та визволенню Сумщини (*На захисті Сумщини...*, б.д.). Його доповнює праця генерал-майора Віктора Ніколюка, командувача підготовки

командування Сухопутних військ ЗС України, у якій висвітлено хід операції з оборони та визволення іншого північного регіону – Чернігівщини (*Ніколюк, б.д.*).

Роботу, присвячену обороні Півдня України, написав командувач Оперативного командування (ОК) «Південь» Сухопутних військ ЗС України генерал-майор Андрій Ковальчук (*Ковальчук, б.д.*). Тут висвітлені стримуючі бойові дії, які вели українські війська на Херсонщині та в Приазов'ї, а також бої на підступах до Миколаєва, Вознесенська і Баштанки, де було зупинене просування ворога. Логічним продовженням цієї роботи стала публікація бригадного генерала Олександра Драпатого (заступника командувача ОК «Південь» Сухопутних військ ЗС України) про Херсонську наступальну операцію (*Драпатий, б.д.*). Робота добра структурована, причому значна її частина відведена описові підготовки до операції (*Драпатий, б.д.:3–7*). Це необхідно для розуміння передумов успіху у вигнання окупантів з Правобережжя Херсонщини.

Усі перелічені видання ЦДВІ ЗС України присвячені описові масштабних операцій. Поряд з цим Центр видав дві брошури, які вибиваються з цієї тенденції. Одна з них, авторства генерал-лейтенанта Сергія Наєва, командувача Об'єднаного командування Сил оборони України, присвячена локальному, але дуже важливому бойовому епізоду – битві за Білогорівський плацдарм в травні 2014 року (*Наєв, б.д.*). Інша ж робота є спробою узагальнення ролі раветних військ і артилерії на початку стратегічної оборонної операції України (24 лютого – квітень 2022 р.) (*Баранов & Таранець, б.д.*).

Висновки. Підбиваючи підсумки, спробуємо охарактеризувати можливості використання згаданих нами видань для досліджень історії російсько-української війни. «Военно-історичний опис російсько-української війни» є найбільш ґрунтовною з перелічених публікацій. Значна частина обсягу його випусків стосується воєнно-політичних та воєнно-економічних чинників, а також загальної характеристики стратегічної обстановки. Сам же опис бойових дій в більшості випадків відзначається певним ступенем узагальнення. Ці видання можуть допомогти у відтворенні загальної обстановки і послідовності подій під час вивчення тієї чи іншої операції. «Хроніка війни», навпаки, характеризується значною деталізацією і практично позбавлена узагальнень. Її матеріали

можуть допомогти у відтворенні окремих епізодів бойових дій. Видання ЦДВІ ЗС України, на нашу думку, доцільно використовувати як відправну точку для пошуків під час вивчення окремих операцій.

Використані посилання

Баранов С. & Таранець С. (Б.д.). Грім з небес. Вплив застосування підрозділів РВіА на результати бойових дій. Б.м. 15 с.

Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016) (2017). Київ: МО України, НУОУ ім. І. Черняхівського. 163 с.

Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий-березень 2022 р.) (2022). Київ: МО України, ГШ ЗС України. 112 с.

Воєнно-історичний опис російсько-української війни (квітень 2022 р.) (2022). Київ: МО України, ГШ ЗС України. 148 с.

Воєнно-історичний опис російсько-української війни (травень 2022 р.) (2022). Київ: МО України, ГШ ЗС України. 131 с.

Воєнно-історичний опис російсько-української війни (червень 2022 р.) (2022). Київ: МО України, ГШ ЗС України. 129 с.

Воєнно-історичний опис російсько-української війни (липень 2022 р.) (2022). Київ: МО України, ГШ ЗС України. 164 с.

Воєнно-історичний опис російсько-української війни (серпень 2022 р.) (2022). Київ: МО України, ГШ ЗС України. 180 с.

Воєнно-історичний опис російсько-української війни (вересень 2022 р.) (2022). Київ: МО України, ГШ ЗС України. 169 с.

Воєнно-історичний опис російсько-української війни (жовтень 2022 р.) (2022). Київ: МО України, ГШ ЗС України. 190 с.

Воєнно-історичний опис російсько-української війни (листопад 2022 р.) (2022). Київ: МО України, ГШ ЗС України. 165 с.

Воєнно-історичний опис російсько-української війни (грудень 2022 р.) (2023). Київ: МО України, ГШ ЗС України. 175 с.

Воєнно-історичний опис російсько-української війни (січень 2023 р.) (2023). Київ: МО України, ГШ ЗС України. 168 с.

Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий 2023 р.) (2023). Київ: МО України, ГШ ЗС України. 184 с.

Воєнно-історичний опис російсько-української війни (березень 2023 р.) (2023). Київ: МО України, ГШ ЗС України. 179 с.

Драпатий О. (Б.д.) Кров Дніпром тече. Херсонська наступальна операція. Б.м. 12 с.
Ковальчук А. (Б.д.). Герої українського степу. Оборона півдня Держави (24 лютого – 15 березня 2022 р.). Б.м. 17 с.

На захисті Сумщини. Оборона і визволення Сумщини (лютий–квітень 2022 р.) (Б.д.). Б.м. 15 с.

Наєв С. (Б.д.). Чия відвага, того й перемога. Битва за Білогорівський плацдарм (08-14 травня 2022 р.). Б.м. 9 с.

Ніколюк В. (Б.д.). Оборона та визволення Чернігівщини (лютий–квітень 2022 р.). Б.м. 13 с.

Хлонь С., Пагіря О. & Полтораков О. (Б.д.). Східна брама держави (Оборона Харкова (24 лютого – 14 травня 2022 р.)). Б.м. 10 с.

Хроніка війни, частина I (перші 30 днів російсько-української війни, 24.02-26.03.2022), інформаційний бюлетень (2022). Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського. 220 с.

Хроніка війни, частина II (російсько-українська війна 27.03-25.04.2022), інформаційний бюлетень (2022). Київ, НУОУ ім. Івана Черняхівського. 240 с.

Хроніка війни, частина III (російсько-українська війна 26.04-26.05.2022), інформаційний бюлетень (2022). Київ, НУОУ ім. Івана Черняхівського. 272 с.

Хроніка війни, частина IV (російсько-українська війна 27.05-26.06.2022), інформаційний бюлетень (2022). Київ, НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2022. 240 с.

Хроніка війни, частина V (російсько-українська війна 27.06-27.07.2022), інформаційний бюлетень (2022). Київ, НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2022. 224 с.

Хроніка війни, частина VI (російсько-українська війна 28.07-27.08.2022), інформаційний бюлетень (2022). Київ, НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2022. 208 с.

Шапгала С. (Б.д.). Попереджені – озброєні (підготовка Збройних Сил України до відбиття агресії (до лютого 2022 р.)). Б.м. 16 с.

References

Baranov S. & Taranets S. (B.d.). Thunder from heaven. The impact of the use of RViA units on the results of hostilities. B.m. 15 p. (ukr.).

White book of the anti-terrorist operation in the West of Ukraine (2014–2016) (2017). Kyiv: Ministry of Defense of Ukraine, NUOU named after I. Chernyakhovskiy. 163 p. (ukr.).

Military-historical description of the Russian-Ukrainian war (February-March 2022) (2022). Kyiv: Ministry of Defense of Ukraine, General Staff of the Armed Forces of Ukraine. 112 p. (ukr.).

Military-historical description of the Russian-Ukrainian war (April 2022) (2022). Kyiv: Ministry of Defense of Ukraine, General Staff of the Armed Forces of Ukraine. 148 p. (ukr.).

Military-historical description of the Russian-Ukrainian war (May 2022) (2022). Kyiv: Ministry of Defense of Ukraine, General Staff of the Armed Forces of Ukraine. 131 p. (ukr.).

Military-historical description of the Russian-Ukrainian war (June 2022) (2022). Kyiv: Ministry of Defense of Ukraine, General Staff of the Armed Forces of Ukraine. 129 p. (ukr.).

Military-historical description of the Russian-Ukrainian war (July 2022) (2022). Kyiv: Ministry of Defense of Ukraine, General Staff of the Armed Forces of Ukraine. 164 p. (ukr.).

Military-historical description of the Russian-Ukrainian war (August 2022) (2022). Kyiv: Ministry of Defense of Ukraine, General Staff of the Armed Forces of Ukraine. 180 p. (ukr.).

Military-historical description of the Russian-Ukrainian war (September 2022) (2022). Kyiv: Ministry of Defense of Ukraine, General Staff of the Armed Forces of Ukraine. 169 p. (ukr.).

Military-historical description of the Russian-Ukrainian war (October 2022) (2022). Kyiv: Ministry of Defense of Ukraine, General Staff of the Armed Forces of Ukraine. 190 p. (ukr.).

Military-historical description of the Russian-Ukrainian war (November 2022) (2022). Kyiv: Ministry of Defense of Ukraine, General Staff of the Armed Forces of Ukraine. 165 p. (ukr.).

Military-historical description of the Russian-Ukrainian war (December 2022) (2023). Kyiv: Ministry of Defense of Ukraine, General Staff of the Armed Forces of Ukraine. 175 p. (ukr.).

Military-historical description of the Russian-Ukrainian war (January 2023) (2023). Kyiv: Ministry of Defense of Ukraine, General Staff of the Armed Forces of Ukraine. 168 p. (ukr.).

Military-historical description of the Russian-Ukrainian war (February 2023) (2023). Kyiv: Ministry of Defense of Ukraine, General Staff of the Armed Forces of Ukraine. 184 p. (ukr.).

Military-historical description of the Russian-Ukrainian war (March 2023) (2023). Kyiv: Ministry of Defense of Ukraine, General Staff of the Armed Forces of Ukraine. 179 p. (ukr.).

Drapaty O. (B.d.) Blood flows through the Dnieper. Kherson offensive operation. B.m. 12 p. (ukr.).

A. Kovalchuk (B.d.). Heroes of the Ukrainian steppe. Defense of the South of the State (February 24 - March 15, 2022). B.m. 17 p. (ukr.).

In defense of Sumy region. Defense and liberation of Sumy region (February–April 2022) (B.d.). B.m. 15 p. (ukr.).

Naev S. (B.d.). Whose courage is the victory. Battle for the Bilogorivka bridgehead (May 8-14, 2022). B.m. 9 p. (ukr.).

Nikoliuk V. (B.d.). Defense and liberation of Chernihiv Oblast (February–April 2022). B.m. 13 p. (ukr.).

Khlon S., Pahirya O. & Poltorakov O. (B.d.). The Eastern Gate of the State (Defence of Kharkiv (February 24 – May 14, 2022). B.m. 10 p. (ukr.).

Chronicle of the war, part I (the first 30 days of the Russian-Ukrainian war, 24.02-26.03.2022), information bulletin (2022). Kyiv: NUOU named after Ivan Chernyakhovskiyi. 220 p. (ukr.).

Chronicle of the war, part II (Russian-Ukrainian war March 27-April 25, 2022), information bulletin (2022). Kyiv, NUOU named after Ivan Chernyakhovskiyi. 240 p. (ukr.).

Chronicle of the war, part III (Russian-Ukrainian war 26.04-26.05.2022), information bulletin (2022). Kyiv, NUOU named after Ivan Chernyakhovskiyi. 272 p. (ukr.).

Chronicle of the war, part IV (Russian-Ukrainian war 27.05-26.06.2022), information bulletin (2022). Kyiv, NUOU named after Ivan Chernyakhovsky, 2022. 240 p. (ukr.).

Chronicle of the war, part V (Russian-Ukrainian war 27.06-27.07.2022), information bulletin (2022). Kyiv, NUOU named after Ivan Chernyakhovsky, 2022. 224 p. (ukr.).

Chronicle of the war, part VI (Russian-Ukrainian war 28.07-27.08.2022), information bulletin (2022). Kyiv, NUOU named after Ivan Chernyakhovsky, 2022. 208 p. (ukr.).

Shaptala S. (B.d.). Forewarned – armed (preparation of the Armed Forces of Ukraine to repel aggression (until February 2022). B.m. 16 p. (ukr.).

Kharuk A., Zeleniy V.

OFFICIAL UKRAINIAN PUBLICATIONS ABOUT THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR AND THEIR USE IN HISTORICAL RESEARCH

The article examines official Ukrainian publications devoted to repelling the aggression of the Russian Federation against Ukraine. It is noted that the period of the Anti-Terrorist Operation / Joint Forces Operation is rather weakly reflected in such publications. The most thorough of them is the «White Book of the Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine (2014-2016)».

The start of the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation troops on February 24, 2022 caused a very quick reaction of state scientific institutions. From the first days, work began on the creation of official descriptions and chronicles of events. The approaches to their compilation are different, and the substantive content is also different. «Military-historical description of the Russian-Ukrainian war» (edited by Ministry of Defense of Ukraine and General Staff of the Armed Forces of Ukraine) is the most accurate of the analyzed publications. A significant part of the volume of the issues of this issue concerns military-political and military-economic factors, as well as the general characteristics of the strategic situation. The very description of warfare in most cases is characterized by a certain degree of generalization. These publications can help to reconstruct the general situation and sequence of events during the investigation of a particular operation. «Chronicle of War» (edited by National Defense University of Ukraine), on the other hand, is characterized by great detail and is practically devoid of generalizations. Its materials can help in reconstructing specific episodes of combat operations. As a starting point for research when examining individual operations, in our opinion, it is advisable to use the Military History Research Center of the Armed Forces of Ukraine publications.

Keywords: armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, Anti-terrorist operation, Armed Forces of Ukraine, combat operations, historiography.

УДК 94(477):930.1«2014-2023»

KALYAYEV A.

<https://orcid.org/0000-0003-3459-1657>

NOVAK-KALYAYEVA L.

<https://orcid.org/0000-0002-2897-8858>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.40.2023.217-237>

THE EURO-ATLANTIC SECURITY SYSTEM: ISSUES OF CAPABILITY IN THE CONDITIONS OF WAR IN UKRAINE

In the article, the processes of formation and functioning of collective security systems are considered in the context of the dynamics of socio-political transformations of the second half of the XX - early XXI centuries in Europe and the world. The authors summarize those aspects of the problematic whose interpretations relate, in particular, to the difference in military capabilities of individual EU member states, the asymmetry in understanding of geopolitical priorities, and the ambiguity of prospects for both cooperation and confrontation between NATO and the Russian Federation in the security sphere. Resisting the Russian Federation's ongoing full-scale invasion of Ukraine is argued as a challenge to the European security system. It is emphasized that the tests to which the ability of the current security system to provide guarantees to the member states was subjected necessitated substantial changes in it. The institutional processes of the 21st century made changes possible but did not provide sufficiently effective tools to influence the aggressor in case of systematic violations of international law. The need to develop common approaches to the identification of processes and phenomena of military-political reality, to criteria for determining on-the-brink war and peace states, as well as the role of warring countries in them is proven.

Keywords: international security, collective security systems, European security system, military cooperation between states, war in Ukraine.

Statement of the problem and its relevance. The end of the «Cold War» period in the last quarter of the twentieth century took place against the background of the collapse processes of the USSR, democratic revolutions in the countries of Central and Eastern Europe and, as a result, the formation of a number of independent states in this region. The chance to create a new security system involving the

Каляєв Анатолій Олександрович, доктор наук з державного управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Новак-Каляєва Лариса Миколаївна, доктор наук з державного управління, Національний лісотехнічний університет України, м. Львів

© Каляєв А.О., Новак-Каляєва Л.М., 2023

countries of the former Soviet dictatorship was accepted and used by the leadership of the USA and NATO, in particular, by implementing the policy of expanding NATO to the East and providing assistance to the post-Soviet countries in carrying out democratic reforms in order to prevent the revival of dictatorial regimes. However, this caused an increase in confrontation with the Russian Federation, whose government interpreted NATO's actions as a threat to its security. The beginning of Russia's armed aggression against Georgia and the illegal annexation of its territories in 2008 became a new impetus for the aggravation of international relations. Subsequently, in 2014, the illegal annexation of the Ukrainian Crimea by the Russian Federation and its use of separatist movements in the Ukrainian Donbas to create artificial quasi-state entities (LPR, DPR) on this territory led to an armed confrontation on the demarcation line with Ukraine for the next 8 years that latter in 2022 turned into the full-scale current war with actual occupation of big part of Ukrainian territory. The countries of the democratic West, on the other hand, had to deal with the necessity to respond promptly to the aggressor's demonstrative disregard for the norms of international law and legal practices of humanitarian law which are universally recognized by the civilized world. Not having perfect tools to influence the aggressor, the international community commenced the intensive search of the latter. It was about finding ways and opportunities to stop, for example, the use by the aggressor of prohibited types of weapons, the widespread use of inhumane practices in the treatment of prisoners of war and civilians, etc. The global and European security systems, integration structures, national governments, European and world community were mostly aware of the threats of a global nuclear war and were concerned about the threats to the existence of all mankind in the circumstances that were becoming increasingly tragic in the first months of the war. The latter caused the crisis of European security policy and the need to find new means of deterring potential aggressors and ensuring peace in the region. Obviously, following the results of the Russian-Ukrainian war, the issue of creating new security architecture and Ukraine's role in it at the regional and global levels will arise which actualizes the problematic of the article.

Analysis of previous research and publications. International security issues are actively studied not only by scientists, but also by political and military figures and are constantly in focus of attention of the world community. A significant contribution to the study of the

evolution of European security and defense policy development was made by such foreign scientists as Coyle J., Kojen R., Mihalka M., Osborn A., Pszczel R., Shay D. Walt S., Hitchcock W., Zak A. and others. The works of Ukrainian scientists Andrushchenko S., Olevskiy V., Rechych S., Sydorenko A., Yakovyuk I. and others are also devoted to the analysis of the processes of creation and formation of the common EU foreign security policy. At the same time, the variability of the military and political situation in the world, the war in Ukraine and other challenges and threats lead to a constant search for new approaches to solving security issues.

The research methodology is determined by the processes of formation and functioning of collective security systems, which are considered in the dynamics of socio-political and military-political transformations of the second half of the 20th and the beginning of the 21st centuries in Europe and the world. The consequences of the reduction of the military-technical potential of the EU member states, within the framework of the détente policy, against the background of the Russian Federation's claims for dominance in the Eastern European region after the collapse of the USSR are characterized. The role of NATO enlargement in ensuring European security is analyzed; also the author summarizes those aspects of the problem whose interpretations relate, in particular, to the difference in military potentials of individual EU member states; asymmetry in understanding of geopolitical priorities and the ambiguity of prospects for both cooperation and confrontation between NATO and the Russian Federation in the domain of security. The civilizational significance of Ukraine's position in resisting the Russian Federation's ongoing full-scale invasion is argued. The latter is regarded as a challenge to the European security system, the conceptual foundations of which were set up during the first quarter of the 21st century. The nature of the institutional processes of the first quarter of the 21st century was revealed; the processes in question made changes possible, but did not provide sufficiently effective tools to influence the aggressor in case of systematic violations of international law, or the use by the occupying forces of practices against prisoners of war and the civilian population unacceptable from the point of view of humanitarian law. The necessity to develop common approaches to the identification of processes and phenomena of military-political reality, criteria for determining the edge states of war and peace, as well as the role and place of belligerent countries in them is proven.

The purpose and objectives of the research. The purpose of the article is to analyze the military-political situation in the world that developed after the end of the Second World War and to discover the reasons that led to a new period of confrontation between the East and the West, which, in turn, led to the destruction of the communist bloc and the bipolar world. The task is to identify ways to create a new system of European security, as the one in effect demonstrated its imperfections in connection with the Russian attack on Ukraine and illegal annexation of its territories.

Presentation of the main research material. The European collective security system was created after the end of the Second World War when the bipolar system of international relations was formed in the world. The transition in 1947 to the confrontation between the West and the USSR actualized the problem of increasing security guarantees in Europe. The first step in this direction was forming a defense alliance between France and Great Britain in 1947 per the provisions of the Dunkirk Treaty. It became an important step towards the organization of collective defense. based on the Brussels Pact and the North Atlantic Pact (Treaty, art. 10). The process of integration of European countries in the field of security was initiated on March 17, 1948 by the Conclusion of the Brussels Treaty between Belgium, Great Britain, Luxembourg, the Netherlands and France, which provided for joint activities in the economic, social and cultural spheres and in the field of defense. In the face of growing tensions in Europe and blocking the work of the UN Security Council by the Soviet Union on April 4, 1949, twelve states of Europe and North America signed the Washington Treaty on NATO, despite the sharp protest of the USSR (Kalyayev, 2020).

After the end of the Second World War, a bipolar system of international relations was formed in the world. The transition in 1947 to direct confrontation between the West and the USSR actualized the problem of increasing security guarantees in Europe. The first step in this direction was the formation of a defense alliance between France and Great Britain in 1947 in accordance with the provisions of the Dunkirk Treaty. It became an important step towards the organization of collective defense (Treaty, art. 10). The process of integration of European countries in the field of security was initiated on March 17, 1948, by the Conclusion of the Brussels Treaty between Belgium, Great Britain, Luxembourg, the Netherlands, and France, which provided

for joint activities in the economic, social and cultural spheres and in the field of defense. In the face of growing tensions in Europe and blocking the work of the UN Security Council by the Soviet Union on April 4, 1949, twelve states of Europe and North America signed the Washington Treaty on NATO, despite the sharp protest of the USSR (Kalyayev, 2020).

Already in the early 50s of the twentieth century in Europe there were attempts to create its own security structure. The idea of creating a "European army", which became the basis of the military-political integration project, belonged to W. Churchill, and he made it public on August 11, 1950 at the Council of Europe Assembly. He proposed to create a "European army" that would include German military units as well. This proposal was included in the resolution of the Council of Europe Assembly "On the immediate creation of a united European army". It was assumed that the European army would be integrated with the army of the North Atlantic Alliance. It was assumed that the European army would consist of small national units, combined into larger mixed formations, and would be linked to the political institutions of a united Europe (Hitchcock, 1998, p.134).

According to I.Yakovyuk (2017), "the history of the creation and decline of the European Defense Community has shown that any initiative to integrate European countries in the military-political sphere is doomed to failure without support from the United States; the European defense union cannot be created as completely autonomous from NATO; and integration in the military-political sphere is the most difficult problem due to the fears of member states to finally lose their sovereignty" (Yakovyuk&Orlovskii, 2017, p. 275).

Although the formation of the European security system was carried out by European countries that were EU member states, the European security policy was conducted on the basis of NATO. At the same time, the development and formation of such a security policy took place through the joint efforts of the EU and NATO. The first real steps in the domain of defense integration were taken by the EU only after the entry into force of the Lisbon Treaty (Kalyayev et al., 2020).

The successive demilitarization of international relations in Europe and the world as a whole, the gradual transition to dialogue and cooperation in relations between East and West, the dissolution of the Warsaw Pact Organization, and the collapse of the Soviet Union had a significant impact on the activities of the North Atlantic Alliance and

the entire European security system. The reaction of NATO and the EU leadership to changes in the military and political situation was reflected in attempts to transform the security system and adapt it to new conditions (Olevskiy, 2011, pp. 3–12). In addition, NATO's expansion to the East was determined by the post-Cold War balance of powers, where the USA prevailed because its main adversary - Russia - was weakened by the internal chaos caused by the collapse of the USSR in the 1990s and could not prevent this process (Kalyayev et al., 2019).

At the peak of the Cold War in the mid-1980s of the twentieth century, the NATO Armed Forces, according to the London Institute for Strategic Studies, numbered about 5 million people (with reserves of more than 9.5 million), more than 1,000 intercontinental ballistic missiles, 440 operational-tactical and tactical missile launchers, about 25,000 tanks, 8,000 combat aircraft (including more than 2,000 carriers of nuclear weapons) and about 2,000 warships. The main forces of military groups were concentrated in Europe (Rechych, 2012, p. 23). A significant factor in the bloc's combat capability was the presence of the US armed forces on the European continent. These are 360,000 military personnel and dozens of bases, airfields and other military facilities (200 military facilities in Germany, 20 bases in England, 4 bases in Greece, up to 60 military facilities in Turkey, including 6 bases; in Denmark - 3 naval bases and 4 airfields, as well as bases in Norway, Iceland, Spain, Italy). The post of Supreme Allied Commander in Europe was permanently held by an American general (appointed for three years) (Rechych, 2012, p. 25).

The policy of détente led to a decrease in the level of confrontation. Since 1990, “defense expenditures in NATO member states were reduced by 22%. The number of conventional armed forces was significantly reduced: the ground forces that the member states put at the disposal of the Alliance were reduced by 35%; the number of naval ships was reduced by more than 30%, and the number of combat units of the Air Force was reduced by 40%. Two thirds of the front-line forces were withdrawn from Germany and the advanced combat aviation stationed there was reduced by 70%. The US Armed Forces in Europe were reduced to 100,000” (Rechych, 2012, p. 26).

However, the problems of European security remained. The political processes that were taking place in the post-Soviet countries caused concern among Western politicians because they were accompanied

by the collapse of the political system, crisis processes in the economy, social sphere, governance institutions, and, above all, in the armed forces. The leadership of the Russian Federation, which declared itself the legal successor of the USSR, from its first steps, sought to preserve its dominant role in the region and the right to influence its neighbors. Armed conflicts arose and were developing between different ex-Soviet republics. Those involved the North Caucasus, Transnistria, Tajikistan, Kyrgyzstan, etc. The countries of the former Soviet camp saw no other way to protect themselves than membership in NATO, which remained the only guarantor of security.

Despite the fact that the US military contingent in Europe had decreased since the Cold War from 400,000 soldiers to 79,000 (2019), it still remained the major factor in the pan-European defense system. NATO, with strong US leadership, remained essential to the success of democracy in the newest states of the alliance. It was believed that the emergence of authoritarian regimes in the states east of the old NATO perimeter could lead to unrest or even war. After 1991, supporters of NATO enlargement, such as Z. Brzezinski, insisted on expanding NATO by including countries that had political influence in dangerous regions. The regions in question were the Balkans and Central and Eastern Europe. Meanwhile, W. Perry, the US Secretary of Defense from February 1994 to January 1997, expressed anxiety that rapid expansion would harm US relations with Russia (Menon & Ruger, 2020).

However, in January 1994, NATO members agreed to accept new members and in March 1999, the Czech Republic, Hungary and Poland were granted the membership. In 2004 Bulgaria, Estonia, Latvia, Lithuania, Romania, Slovakia and Slovenia became NATO members. Albania and Croatia joined the Alliance in 2009, Montenegro in 2017 and North Macedonia in 2020, increasing NATO membership since the peak of the Cold War from 16 to 30 in two decades (Enlargement, 2020).

The development of the European security system was consolidated on December 16, 2002 by the adoption of the EU-NATO Declaration on the Common European Security and Defence Policy (CESDP, ESDP). Given the extent of NATO's military dependence on the United States, Washington has committed itself to playing a major military role in defending the coalition of states that have scant military resources and whose geographic location gives the Russian army a clear advantage in conducting military operations against them or for missions aimed at destabilizing them without resorting to war (Coyle, 2018).

According to some American authors, the strategic benefits obtained by NATO's enlargement policy have also led to negative consequences, one of which was the role it played in the final transformation of Russia from a predictable partner of the West into an adversary. At the same time, the tension between the Russian Federation and the West was not the reason for NATO enlargement and the spread of democracy in the countries of the former Soviet camp. The reason was the complex political and cultural trends of the domestic political situation in the Russian Federation, in particular the rise of authoritarianism in government and nationalism in Russian society. President V. Putin's sharp speech at the Munich Security Conference in 2007 was supposed to symbolize Russia's political renaissance, its determination to resist what it considered a diminishing of its sphere of influence at the verge of centuries, and its new strategic outlook.

The war between Russia and Georgia 2008, Russia's annexation of Crimea and support for separatists in eastern Ukraine in 2014, its active participation in armed confrontation of LPR, DPR with Ukraine during the following 8 years demonstrated that Russia had gained sufficient strength to confront the West and strategically reassessed the concept of its military policy in the direction of restoring its geopolitical influence. At the same time, Russia practically fully financially supported the LPR and the DPR, ensuring their economic, political and military functioning from its own state budget. In these territories, provocative actions and manipulations were carried out consistently and systematically around the idea of statehood, citizenship, historical and cultural unity with Russia, not only of these regions, but also of other regions of Ukraine.

The opinion of L. Novak-Kalyayeva, who characterized this situation as a vestige of the collapse of the USSR, the end of the bipolar system of international relations, and the search for the most appropriate replacement for it, has not lost its relevance. As well as tension in defining positions regarding an adequate concept of security in new geopolitical conditions. According to the researcher, "In the broadest sense, the events in the southeast of Ukraine can be perceived as a reason for clarifying ripe global, regional, and national problems in various spheres of the functioning of government and society in current configurations that generally have a civilizational significance". And the statement that the undeclared war between Ukraine and the Russian Federation in this context threatens to turn into a frozen

“zero-sum” conflict when any solution that satisfies one country will be unequivocally unacceptable for the other – in current circumstances, is gaining character of prophecy (Novak-Kalyayeva, 2017, pp. 125–138).

The US support for the Revolution of Dignity in Ukraine of 2014, which overthrew pro-Russian President V. Yanukovich, for the Russian leadership meant the US interference in Ukraine’s internal politics with the aim of joining the West, which disrupted the Kremlin’s plans. Russian leaders have been deeply concerned about the consequences of Ukraine’s possible accession to NATO, as they have always considered Ukraine as culturally, demographically, economically and geostrategically the largest post-Soviet state which is doomed to be in the sphere of RF influence. Moreover, NATO gave them good reasons to believe that the Ukraine’s chances of joining were significant. This angered Putin and he warned that “if Ukraine joins NATO, it will do so without Crimea and the eastern regions (Zak, 2017, pp. 153–154). Addressing a group of Russian ambassadors in July 2018, V.Putin, referring to the West, warned that "our colleagues who... seek to include Georgia and Ukraine, in particular, in the orbit of the alliance, should think about the possible consequences of such an irresponsible policy. We will respond appropriately to such steps that pose a direct threat to Russia" (Osborn, 2018).

These statements indicate an attempt to block the admittance of these two countries to the alliance and undermine the unity of NATO. At the same time, society is still looking for answers to the question whether it would have been possible to deter Russia if Georgia and Ukraine had been NATO members. Russia’s policy in relation to Ukraine should be considered in this context.

Against this background, the full-scale war of the Russian Federation against Ukraine, which began on February 24, 2022 with the invasion of Russian troops into Ukraine along the entire length of the Russian-Ukrainian and, partially, the Ukrainian-Belarusian border largely determined the dynamics of the development of the modern military and political situation in Europe and the world. Considering the events of the last 8 years in the southeast of Ukraine, this war should have been completely predictable and natural. Therefore, it should not have come as a surprise. At the same time, the Ukrainian government, like most governments and officials of Western countries until 24.02.2022, mostly remained confident that this time again it would be done with just threats and demonstrations of force, and it would not come to a

"big war". But the hopes of Western governments and global security structures for a quick resolution of the situation, and not in favor of Ukraine, did not come true.

All components of the military potential of the aggressor country, including high-tech military equipment and a substantial part of the weapons preserved from the Soviet times, were involved in the full-scale invasion with the establishment of the occupation regime on a significant territory of Ukraine. The occupying forces did not restrain in looting and using terrorist inhumane practices against prisoners of war and the civilian population. War crimes, a large part of which have already been documented, have become a daily phenomenon among servicemen of all branches of the armed forces and special forces, and the notions of officer honor and soldierly valor have been completely compromised by Russian regular and private military contingents.

The massive purposeful destruction of critical infrastructure, housing and cultural heritage of the Ukrainian people confirm the validity of the interpretation of the Russian invasion of Ukraine as a genocide of the Ukrainian people.

Taking into account the difference in military potential, as well as the attitude towards Ukraine as a country unable to offer any significant resistance to the aggressor, the European establishment and the general public prevalingly expected its quick defeat in this war and the resolution of the conflict in favor of the aggressor. However, everyone was literally shocked by the course of events that, contrary to expectations, unfolded in Ukraine. The unprecedented consolidation of the Ukrainian people, the army and the government in confronting the armed aggression proved that there will be no quick victory and no aggressor's victory as such. This became the Ukrainian phenomenon that not only aroused the admiration and respect of the entire democratic world, but also fundamentally changed both the positions in the global and regional security systems on the international arena, as well as the prospects for Ukraine's participation and place in them.

At the beginning of the 21st century, the desire of the EU to become an independent center of power with its own course in world politics and capable of protecting its interests began to take shape, which led to the revision of the EU's positions (Walt, 2005, p. 129). In general, there was an intense struggle between the three main approaches to the Common Security and Defense Policy (hereinafter referred to as the CSDP). Different interests of EU members, as well as resources

and, importantly, different security cultures turned into factors that guided institutional reforms at the level of ESDP. Strengthening the military component, increasing professionalism and capabilities of the military, improving decision-making structures, and transforming the EU into an independent and autonomous player in this area - this was the position of the French managerial and military elites. The UK leadership shared the position of France and was aware of the paradigm shift and the need to increase the military power of the EU member states. At the same time, preserving the central role of NATO as the main instrument of European defense was not rejected. Duplication of institutional structures of the alliance at the European level remained a problem, though (Andrushchenko, 2011).

The main problem in this dimension should be considered not so much the content of the fundamental EU legislative acts, but the mechanisms of their implementation. The Political and Security Committee, the EU Military Committee, the EU Military Staff, the EU Satellite Center, and the Information Collection and Preservation Center became the institutional basis for the implementation of the idea of pan-European security system in the EU. The ultimate goal of these efforts was the establishment of a 60,000-troop European Rapid Reaction Force (ERRF) with its own command, communications, intelligence, naval contingent and aviation to carry out humanitarian, rescue and peacekeeping operations or crisis management combat operations.

Apart from these functional tasks, the creation of the ERRF by the countries of the European Union was primarily aimed at proving the EU's ability to implement an independent policy in the field of security and defense on the European continent and to get rid of dependence on the United States in solving purely European affairs. This, according to European politicians, could provide an opportunity to institutionally affirm the EU as a strong, independent geopolitical actor.

To conceptually support this policy, the European Security Strategy was adopted in 2003, which reflected common to the EU member states threats, goals and objectives in the field of security and defense. The provisions of the Strategy were recorded at the summit of the European Union on December 13, 2007 in the Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community (European Security Strategy, 2009). The Treaty provides for collective responsibility of the EU member states,

mandatory provision of assistance by all possible means to the country that becomes a victim of aggression. The provision of the Treaty of Lisbon for the United Europe on "mutual assistance" actually duplicates the Fifth Article of the Washington Treaty on establishing NATO. The North Atlantic Alliance is characterized by the Strategy as one of the main elements of the international security system.

The issue of creating a European Defense Union which will assist NATO has been on the agenda since 2014 in connection with the aggressive actions of the Russian Federation. According to the plan, the creation of the European Defense Union in partnership with NATO will allow the EU to act autonomously in operations abroad to stabilize the neighboring areas and enhance its role as a guarantor of security. The European Parliament resolution proposed to establish the Directorate General for Defense, which would be responsible for internal aspects of defense and security policy at the EU level, as well as to create a European Intelligence Agency.

In early December 2017, the EU Council adopted a decision on the implementation of the Permanent Structured Cooperation (PESCO) programme - Permanent structured cooperation in the field of defense of the EU member states. The programme was supposed to allow to jointly countering military threats from Russia and strengthening the defense capabilities of the European Union, if disputes between the participants do not interfere with this. The main goal of the strategy in the field of defense is to increase the EU's capacity to act autonomously from NATO if necessary, to strengthen its security capabilities through deepening cooperation between member states on the effective use of available resources, along with the parallel increase in defense budgets (Dossi & Keohane, 2019).

At the first stage, the issues of providing medical assistance, joint use of transport aviation, exchange of intelligence data should be coordinated from the pan-European center. The first result of such integration initiatives was the formation of the EU Military Planning Conduct and Capability Facility. Although it is not yet a classic full-fledged military headquarters, it will be responsible for EU military operations. However, the EU does not plan to distance itself from NATO, but instead deepens cooperation with the alliance. According to experts, Europe is powerless without American military-strategic, satellite, intelligence capabilities and air defense technologies. The implementation of PESCO projects should improve the defense capacity

of EU member states, in particular the ability to withstand challenges and threats from Russia. In contemporary conditions the EU countries are not able to guarantee their security alone in the event of a threat of military conflict, because their defense expenditures and potential in the field of security do not meet the requirements of modern times. The main objective for the development of European military power requires the ability to quickly deploy (within 60 days) and maintain operationally powerful forces for at least a year.

The Permanent Structured Cooperation in the field of defense and security currently involves 25 participating countries, namely, Austria, Belgium, Bulgaria, the Czech Republic, Croatia, Cyprus, Estonia, Finland, France, Germany, Greece, Hungary, Italy, Ireland, Latvia, Lithuania, Luxembourg, the Netherlands, Poland, Portugal, Romania, Slovenia, Slovakia, Spain and Sweden. The goal of creating smaller rapid response units that will be at a very high level of readiness has also been defined. Achieving the stated goal is significantly hampered by the crisis phenomena in the European Union, caused by both internal events and external factors, which has been particularly evident recently.

On June 17, 2019, the Defense Ministers of Germany, France, and Spain approved Europe's largest defense project - the air combat system of the future, which should be ready for combat use by 2040. The total cost of the project is estimated at up to 50 billion euros. Also, the Ministers of Foreign Affairs and Defense of all 28 EU countries approved the "EU Global Strategy", which describes common defense and security capabilities and considers ways to further strengthen the role of the European Union as a global player. Some researchers in the field of international security have suggested that the new EU strategy could initiate European strategic culture as an integral element of military alliances and political organizations. At the same time, it was interpreted as one of the "most serious challenges, since all member states have their own history and national traditions, and extraordinarily, the content of these traditions suggests the presence of contradictions between their own reality and the wider European stratum" (Howorth, 2007). The general content of the ESDP allows us to conclude that, in fact, the EU uses a wide range of instruments in its security and defense policy. These tools have become an integral part of the concept of "soft power" (Shay, 2019). The effectiveness of the latter in the face of armed aggression is not unambiguous.

From the beginning of armed aggression of the Russian Federation against Ukraine the countries of the democratic West found themselves facing the need to respond promptly to the aggressor's demonstrative disregard for the norms of international law and legal practices of humanitarian law generally recognized by the civilized world. Not having effective tools to influence the aggressor, the international community turned to their intensive search. It was a search for opportunities to put an end to the use by the aggressor, for example, of prohibited types of weapons, the widespread use of inhumane practices in the treatment of prisoners of war and civilians, etc. Global and European security systems, integration structures, national governments, and European and world community were mostly aware of the threats of a global nuclear war and were concerned about the threats to the existence of all mankind in the circumstances that were becoming increasingly tragic in the first months of the war. The latter caused the crisis of European security policy and the need to find new means of deterring potential aggressors and ensuring peace in the region. Obviously, the results of the Russian-Ukrainian war will raise the issue of creating a new security architecture and Ukraine's role in it at the regional and global levels.

Russia's attack on Ukraine destroyed all the plans of the European leadership and NATO. As a member of the UN Security Council, Russia grossly violated the basic principles of collective security and created a precedent for the redistribution of the world order through the use of force. Opportunities for solving this crisis lie in the area of identifying problems and inconsistencies in international legal norms regarding the possibilities of preventing and eliminating military conflicts, providing proposals and recommendations to improve the effectiveness of functioning of the UN governing structures and regional security systems.

NATO and the European Union responded largely effectively in the first months of the war. The US leadership once again proved its importance by successfully mobilizing international efforts, especially regarding the coordination of providing military support to Ukraine. NATO's response to the war, which had to balance between increasingly powerful support for Ukraine and justifiable avoidance of open conflict with Russia, was more or less justified. Most European countries have turned to the proven protective umbrella of NATO, supported by American forces and assets. The Big Seven and the EU proved their liveliness by strengthening sanctions (Pszczel, 2022).

The war has not yet tested the reliability of the guarantees of collective defense under Article 5 of the NATO Treaty. So far, the mere existence of Article 5, along with NATO's Enhanced Forward Presence (which currently consists of over 40,000 troops under NATO's direct operational command), has provided sufficient deterrence. At the same time, the fall of a Ukrainian air defense missile on the territory of Poland, which led to the deaths of residents of the advanced NATO country, caused concern of the Alliance leadership, which realized that Russian aggression had already crossed the borders. The question on the agenda was: firstly, how to respond to such incidents, and secondly, how to protect the airspace on the borders of NATO. Unfortunately, the leadership has not developed a clear algorithm of actions yet. The NATO Secretary General Jens Stoltenberg emphasized that Russia is responsible for the war in Ukraine, and the incident in Poland is directly related to this. He added that there is no indication that the missile strike in Poland was deliberate and that the Russian Federation was planning an attack on NATO. That is, the Western leaders again did not want to escalate the confrontation with the Russian Federation. As we know, Poland appealed to Article 4 of the North Atlantic Treaty, which states that the parties "will hold joint consultations when, in the opinion of any of them, the territorial integrity, political independence or security of any of the Parties are threatened." Based on the content of those consultations, it can be concluded that the direct guilt of the Russian Federation in the missile strike has not been proven. But everyone understood that from now on no state is guaranteed from attack, which is why the Alliance must improve its air defense. First of all, this concerns NATO partners such as Poland, Slovakia and the Baltic states, which directly border Russia and Ukraine. In this context, German Defense Minister Christine Lambrecht offered support to Poland, in particular, with Patriot defense systems and Eurofighter jets (Germany offers, 2022).

This once again shows that NATO does not lose its importance for preserving the security of its members and providing a stable framework within which the countries of Central and Eastern Europe can develop peacefully. However, in order to fulfill this task effectively, NATO itself must change significantly. The main reform plans were announced in NATO's New Strategic Concept approved in Madrid on June 29, 2022, which leaves no doubt about the role that nuclear weapons will continue to play in the Alliance's overall security of. But in order to

neutralize the corrosive influence of Moscow's nuclear blackmail of the Allies, a tougher declaratory NATO nuclear policy is needed. Moreover, the use of nuclear weapons against targets in Ukraine - no matter how improbable it may seem - cannot be completely ruled out. Therefore, the Allies need to urgently consider convincing signals to Russia regarding the military response by conventional military means (for example, the elimination of Russian military targets in the Black Sea), that could result from such actions. Only the obviousness of a retaliatory strike can stop the Kremlin from seriously considering such an option.

A substantial and permanent military presence, supported by pre-deployed military equipment and strategic deployment of combat units, is now part of NATO's new military model. The task of mass reinforcement of troops of a high level of combat readiness is central to effective deterrence. The reliability of collective defense will also depend on the rapid implementation of already announced promises to increase defense spending and prioritize defense planning based on the scenario of a large-scale conflict in Europe. In this context, relevant stocks of military equipment are essential. Since current levels are clearly insufficient, the procurement practices and production capacity of the military industry must be adapted and stocks rapidly replenished.

In the new strategy of the North Atlantic Alliance, as noted by A. Sydorenko (2022), it is expedient to identify 7 threats that the Alliance has determined as priorities and which it plans to combat: Russia (a potentially authoritarian state) and, as part of the Russian threat, Belarus, due to its "military integration" with the Russian Federation; terrorism "in all its forms and manifestations." Terrorists are now receiving more and more high-tech lethal weapons. The negative role of private military companies, non-state armed groups, in particular as members of transnational terrorist networks, is emphasized; conflicts and instability in Africa and the Middle East. (intensified by the food crisis caused by Russia's attack on Ukraine); the Alliance's policy towards China, taking into account its rapprochement with the Russian Federation; abuses in cyberspace and in the field of the latest technologies; destruction of the arms control system; climate changes (Sydorenko, 2022). According to experts, the implementation of this document depends on the course of the Russian-Ukrainian war, after which the security situation in Europe might change again, but the variety of challenges and threats to NATO will remain.

We are entering the era of a multipolar world, where non-state actors are often the source of threats, so both NATO and Ukraine must find their places and roles in the new realities. In our opinion, it is impossible to create a new security system without Ukraine due to the following factors: Firstly, due to its geopolitical location and size, Ukraine will remain one of the largest countries in Europe bordering the EU. This justifies the realization by Ukraine of the main task for the European security system in the face of imperial and geopolitical ambitions of Asian Russia, which, in our opinion, will not abandon them even after defeat in the war. Secondly, after the war, Ukraine will have the second to none armed forces with real combat experience, which makes them capable of carrying out any complex mission aimed to repel aggression or conduct peacekeeping operations under the UN auspices, etc. Thirdly, the uncompromising heroic struggle of the Ukrainian people for their independence will contribute to raising the international prestige of Ukraine as a global player defending the democratic principles of the world order. Fourthly, the international economic integration of Ukraine and its aspiration to join the EU will contribute to the activation of the development of the Ukrainian market through the inflow of foreign investments, which, in its turn, should find its reflection in the strengthening of the Ukrainian segment of the European market, including the field of production of weapons and military equipment, given the modernization of Ukraine's military industrial complex according to NATO standards.

Meanwhile, the course of events proves that neither the EU countries, nor the USA have a single consolidated position regarding Ukraine, and regarding the place and role of the Russian Federation in the post-war world, or the principles of creating a radically new security system. It implies that there are proposals to achieve peace at the cost of concessions from Ukraine, guaranteeing security for the aggressor country, limiting military aid to Ukraine, etc. All of this is related to various political circumstances which depend on the unity of democratic forces in the struggle for the future of human civilization.

Conclusions. State security policy in the EU member states must be viewed through the prism of two interrelated trends: the intensification of the struggle for the expansion of national interests and for the leadership in the EU geopolitical space, and Russia's attempts to restore its lost influence on the international arena at any cost. This, in turn, requires substantial reforms and closer

consolidation of the actions of international institutions, primarily the UN and the UN Security Council, the IMF, the WTO, especially with regard to holding the aggressor accountable for violating the norms of international law.

It is necessary to ensure the unity and compatibility of the military-strategic plans of all EU defense institutions of different levels with NATO, along with the creation of a centralized command system (joint command), whose decisions must be mandatory to comply for all countries that are part of the collective defense system. This implies the possibility of limiting national sovereignties to the extent required by military and political reality.

It is advisable to introduce a unified monitoring system for strategic and operational identification of dangers and threats, as well as the effectiveness of existing security and defense institutions. It is important to optimize all defense institutions by both informatizing management systems and providing highly qualified management personnel with experience in anti-crisis management and organization of counteraction to hybrid threats. In a multipolar world, non-state actors often constitute the source of threats. Therefore, NATO must find its place and its role in the system of ensuring European security in the new realities. The North Atlantic Alliance needs to return to its original function of "collective defense", which has turned out to be somewhat blurred since the end of the "Cold War". In the future, NATO should become a basic element of a more global international security architecture, and its area of responsibility should be expanded, and, under certain circumstances, it may go beyond the borders the borders of its member states.

For a long time European security and defense issues remained somewhat insensitive to the respective policies of the member states and the EU's common security policy, and governments and leaders were not ready to introduce a military dimension into its implementation. The issue of insufficient financing of defense and security needs by European countries has become a chronic problem for EU member states. Therefore, a reassessment of collective views on the dangers and risks of the Alliance's split should be considered an important component of ensuring collective security in the new geopolitical environment.

The heroic resistance of the Ukrainian people and unprecedented financial, technological, political and moral support of the Euro-Atlantic

and world democratic community, military valor and high professionalism of the Ukrainian army and its military command along with the active position of the military-political command of European democratic countries and the world, the constructiveness of their leaders, government officials and diplomatic corps testify to the sustainability of the trends in the development of the military-political situation. In this new geopolitical reality, new requirements for acceptable political, economic, ideological positions and algorithms of military-political actions are being formed. Many phenomena and processes that constitute the essence of these changes have not yet been defined, hypotheses about their origin have not been identified and articulated, their potential and impact on society and governance has not been argued and justified. Therefore, the outlined issues will become the subject of in-depth study by politicians, government officials and scientists working in the field of political, military, humanitarian and social sciences for a long time.

References

Andrushchenko, S. (2011). International security policy. Political encyclopedia. Kyiv: Parliament Publishing House, 52-53. (ukr.)

Cohen, R. (2001). Cooperative Security: From Individual Security to International Stability. NATO Regional Security. Marshall Center Papers 3. <https://www.marshallcenter.org/en/publications/marshall-center-papers/cooperative-security-new-horizons-international-order/cooperative-security-individual-security-international> [Date accessed 13 August 2023] (eng.).

Congressional Record. Proceedings and Debates of the 79th-82nd Congresses. (1948). Washington, D. C.: US Governmental Printing Office, Vol. 94. Pt. 6., 7793–7794.

Coyle, J. J. (2018.04.15). Defending the Baltics Is a Conundrum. The Hill. <https://thehill.com/opinion/international/382964-defending-the-baltics-is-a-conundrum>. [Date accessed 13 August 2023] (eng.).

Dossi, A. & Keohane, D. (2019. 07). Die Ständige Strukturierte Zusammenarbeit (PESCO) als Instrument europäischer Sicherheits- und Integrationspolitik: Hintergrund, Perspektiven, Implikationen für die Schweiz. Zürich: Center for Security Studies (CSS), ETH Zurich. https://css.ethz.ch/en/publications/other-reports.html?batch_name=list&page=0. [Date accessed 13 August 2023] (germ.).

Enlargement and Article: The Republic of North Macedonia became the latest country to join the Alliance on 27 March 2020. https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49212.htm [Date accessed 13 August 2023] (eng.).

European Security Strategy. A Secure Europe in a BEtter World (2009). DOI 10.2860/1402. <http://www.eeas.europa.eu/csdp/about-csdp/european-security-strategy/>. [Date accessed 16 August 2023] (eng.).

Galeotti, M. (2019.04.26). Russian intelligence operations shifting tactics not goals NATO REVIEW 2019. <https://www.nato.int/docu/review/articles/2019/04/26/russian-intelligence-operations-shifting-tactics-not-goals/index.html> [Date accessed 11 August 2023] (eng.).

Germany offers Poland air defense systems (2022.11.21). Deutsche Welle. <https://www.dw.com/en/germany-offers-poland-air-defense-systems/a-63829013> [Date accessed 14 August 2023] (eng.).

Hitchcock, W.I. (1998). *France Restored: Cold War Diplomacy and the Quest for Leadership in Europe, 1944–1953*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press. (eng).

Howorth, J. (2007). *Security and Defence Policy in the European Union*. New-York: Palgrave Macmillan. (eng).

Kalyayev, A. (2020). Stratehiya rozshyrennya NATO v konteksti problem hlobal'noho protystoyannya SSHA ta RF: ukrayins'ki perspektyvy. *Ekonomika ta derzhava. Seriya derzhavne upravlinnya* 4 (16), 88–95 (ukr.).

Kalyayev, A., Surina, I. & Rudenko, L. (2020). Institutionalizing Global Governance in the Sphere of Security and Defense: The European Context. In: Khalid S. Soliman (Ed.). *Proceedings of the 36th International Business Information Management Association Conference (IBIMA): Sustainable Economic Development and Advancing Education Excellence in the era of Global Pandemie*. 4-5 November, Granada: 6080-6089. (eng)

Kalyayev, A., Efimov, G., Motornyy, V., Dzianyy, R. & Akimova, L. (2019). *Global Security Governance: Conceptual Approaches And Practical Imperatives*. In: Khalid S. Soliman (Ed.). *Proceedings of the 33rd International Business Information Management Association (IBIMA)*. 10-11 April. Madrid: 4484–4494. (eng).

Consolidated version of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union (2012.05.16). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text [Date accessed 17 August 2023] (eng.). (ukr.).

Menon, R. & Ruger, W. NATO enlargement and US grand strategy: a net assessment. *Int Polit* 57, 371–400 (2020). <https://link.springer.com/article/10.1057/s41311-020-00235-7> [Date accessed 15 August 2023] (eng.).

NATO 2022 Strategic Concept Adopted by Heads of State and Government at the NATO Summit in Madrid 29 June 2022 https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_210907.htm [Date accessed 11 August 2023] (eng.).

Novak-Kalyayeva, L. (2017). National unity and territorial identity in Ukraine: problems of acceptance. W: C. Mądry (Ed.). *Processes of Integration and Disintegration in the European and Eurasian Space: The Geographical Context*. (125-139). Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe. (eng).

Novak-Kalyayeva, L., (2016). Hybrydowa wojna/pokój na Wschodzie Ukrainy jako czynniki bezpieczeństwa Europejskiego. W: T. Pączek. *Bezpieczeństwo państw Europy Środkowowschodniej w kontekście konfliktu na Ukrainie*. (41-61). Słupsk: Wydawnictwo Społeczno-Prawne. (pol.).

Olevskiy, V. (2011). Development of the conceptual foundations of ensuring the preservation of NATO. *Foreign Military Review*, 2011, 3-12. http://factmil.com/publ-strana/nato/razvitie_konceptualnykh_osnov_obespecheniya_bezопасnosti_nato_2011/61-1-0-158 [Date accessed 13 August 2023] (rus.).

Osborn, A. (2018.07.19). Putin Warns NATO against Closer Ties with Georgia and Ukraine. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-russia-nato-putin/putin-warns-nato-against-closer-ties-with-ukraine-and-georgia-idUSKBN1K92KA> [Date accessed 16 August 2023] (eng.).

Pszczel, R. (2022.09.16). Consequences of the Russian invasion of Ukraine for international security – NATO and not only. *NATO Review* <https://www.nato.int/docu-review/uk/articles/2022/07/07/naslcki-rojsjs-kogo-vtorgnennya-v-ukranu-dlya-myonarodno-bezpeki-nato-ne-tl-ki/index.html> [Date accessed 16 August 2023] (ukr.).

Rechych, S. L. (2012). The development of strategic concepts of NATO. *Science and Defense*, 2, 23–26. (ukr.).

Sydorenko, S. (2022.06.29). Seven threats and two Ukraines: what NATO prescribed in the new strategic concept. *European truth*. <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/06/29/7142285/> [Date accessed 13 August 2023] (ukr.).

The Speech Delivered by V. Putin at the Munich Security Conference (2007.02.10) 43RD. Munich Security Conference, 10/02/2007. https://is.muni.cz/th/xlghl/DP_Fillinger_Speeches.pdf [Date accessed 11 August 2023] (eng.).

Walt, S. (2006). *Taming American Power: The Global Response to US Primacy*. New York: Norton. (eng).

Yakovyuk, I. & Orlovskii, R. (2017). European Defence Community: origins of integration in the defence sphere. *Problems of Legality*, (139), p. 264–277. <http://plaw.nlu.edu.ua/article/view/115332> [Date accessed 13 August 2023] (eng.).

Zak, A. (2017.07.13). IS Anti-satellite System. *Russian Space Web*. <https://www.russianspaceweb.com/is.html>. [Date accessed 18 August 2023] (eng.).

Калясв А.О., Новак-Калясва Л.М.

Система євроатлантичної безпеки: проблеми спроможності в умовах війни в Україні

У статті процеси формування та функціонування систем колективної безпеки розглядаються в контексті динаміки суспільно-політичних трансформацій другої половини ХХ – початку ХХІ століть в Європі та світі. Автори узагальнюють ті аспекти проблематики, інтерпретації яких стосуються, зокрема, різниці у військовому потенціалі окремих держав-членів ЄС, асиметрії в розумінні геополітичних пріоритетів, неоднозначності перспектив як співпраці, так і протистояння у сфері безпеки між НАТО та Російською Федерацією. Опір повномасштабному вторгненню військ Російської Федерації в Україну розглядається як виклик європейській системі безпеки. Наголошується, що випробування, яким була піддана здатність чинної системи безпеки надавати гарантії державам-учасникам, зумовили необхідність її суттєвих змін. Інституційні процеси ХХІ століття уможливили зміни, але не надали достатньо ефективних інструментів впливу на агресора у разі систематичних порушень міжнародного права. Доведено необхідність вироблення єдиних підходів до ідентифікації процесів і явищ військово-політичної дійсності, до критеріїв визначення станів на межі війни і миру, а також ролі в них країн, що воюють.

Ключові слова: міжнародна безпека, системи колективної безпеки, європейська система безпеки, військове співробітництво між державами, війна в Україні.

ОПЕРАЦІЯ «ФРІДЕРІКУС-1» ЯК ПЕРЕДУМОВА ПРОВЕДЕННЯ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ «БЛАУ». ПІДГОТОВКА ДО ЛІКВІДАЦІЇ БАРВІНКІВСЬКОГО ПЛАЦДАРМУ

Друга світова війна, як і багато інших війн в історії людства, супроводжувалась людськими жертвами, втратою озброєння та військової техніки, зруйнованими об'єктами цивільної та військової інфраструктури. Велике значення для зменшення цих втрат та руйнувань як в роки Другої світової війни, так і в сучасній російсько-українській, має якісне планування та проведення військових операцій. Одними з багатьох таких операцій, проведених у ході Другої світової війни, є операції на Харківському напрямку у травні 1942 року: Харківська наступальна операція радянських військ та операція «Фрідерікус-1» військ гітлерівської коаліції. Операція «Фрідерікус-1» була операцією з ліквідації Барвінківського плацдарму, зайнятого РСЧА, та передувала літньому наступу вермахту на Кавказ та Сталінград у 1942 році та яка в кінцевому результаті мала призвести до знищення РСЧА та Радянського Союзу в цілому, реалізації ідеї Гітлера щодо життєвого простору на сході та захоплення нових територій і земель для їх колонізації.

У статті висвітлено загальний план операції, процес планування, проблемні питання, які виникали під час підготовки до її проведення, такі як матеріально-технічне забезпечення військ гітлерівської коаліції, ліквідація опору партизан та представників національно-визвольного руху на окупованій території України, їх вирішення та подолання. З'ясовано склад німецьких, румунських та угорських військ, які безпосередньо готувались до участі в операції або відігравали допоміжну роль, їх місце у проведенні наступу. У праці використано архівні та публіцистичні матеріали, мемуари, документи вермахту, присвячені даній проблематиці. Наголошено на питаннях якісного планування операції та чинниках, які цьому перешкоджали. Розглянуто дискусійні погляди щодо проведення операції на етапі її підготовки серед представників вищого військово-політичного керівництва Німеччини.

Ключові слова: Друга світова війна, наступальна операція «Фрідерікус-1», ОУН (б), вермахт, війська гітлерівської коаліції.

Постановка проблеми. В радянський період історії не завжди повною мірою висвітлювались ті чи інші події, причини та їх наслідки, особливо ті, які не співпадали з баченням та політикою комуністичної партії Радянського Союзу.

Кузнецов Михайло Олексійович, ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Кузнецов М.О., 2023

Протягом Другої світової війни мали місце операції, в результаті яких робітничо-селянська Червона Армія (РСЧА) зазнала поразок та про які не прийнято було говорити, а тим паче згадувати про успіхи Німеччини в цій війні. Однією з таких успішних операцій була наступальна операція військ гітлерівської коаліції «Фрідерікус-1», уроки якої і до сьогодні висвітлені та досліджені недостатньо.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Наступальна операція військ гітлерівської коаліції «Фрідерікус-1» була операцією на оточення та розгром противника.

Цей різновид операцій вважається одним з найбільш складних і вимагає від військ та органів управління розробки та чіткого дотримання всіх спланованих етапів проведення, врахування різних аспектів бойової діяльності, включаючи, логістику, розвідку, технічні можливості та рівень підготовки військ, взаємодію та координацію всіх родів військ, врахування великої кількості факторів та ризиків, які виникають в умовах обстановки, яка швидко міняється.

Операція «Фрідерікус-1» висвітлюється в численних джерелах та наукових працях, мемуарах та популярній літературі. Підготовку до цієї операції освітлюють праці відомих німецьких полководців та науковців (*Бок, 2011; Кейтель, 2004; Мюллер-Гиллебранд, 2002; Jander, 2015; Thomas 2015*).

Багато факторів, які мали вплив на підготовку до операції та які відбувалися на території окупованої України, описуються у працях українських та закордонних авторів (*Косик, 1993; Армстронг, 2007; Кентій, Лозицький та Слободянюк, 2010; Патриляк та Пагіря, 2008; Быков, 2009*).

Особливу цінність для дослідження становлять архівні матеріали та німецькі документи (*ДАЛО, ЦДАГО, ЦДАВОУ, Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht, 1962; Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab) 1940-1945, 1963*), завдяки яким вдалось провести оцінку суспільно-політичної обстановки на німецько-радянському фронті в період підготовки до операції, діяльності партизанського та українського національно-визвольного руху, сприяння або перешкоджання підготовці до операції.

Мета статті. Дослідити процес планування операції, підготовку до неї, чинники та фактори, що сприяли або перешкоджали

проведенню наступальної операції військ гітлерівської коаліції «Фрідерікус-1», їх вплив та наслідки.

Виклад основного матеріалу. Після успішного відбиття радянськими військами наступу військ гітлерівської коаліції під Москвою, останні були відкинуті від столиці Союзу Радянських Соціалістичних Республік (Радянський Союз) на відстань від 100 до 250 кілометрів. Одним із позитивних результатів цього була успішно проведена радянськими військами Барвінківсько-Лозівська наступальна операція, яка закінчилась 31 січня 1942 року та за результатами якої радянськими військами було створено Барвінківський виступ на південний схід від Харкова (*История второй мировой войны 1939–1945, Т. 4, 1975: 291*).

Через недостатність сил та засобів, прорив радянських військ не міг бути ліквідований одразу, однак ліквідація прориву була однією з умов початку запланованого німецького літнього наступу 1942 року під кодовою назвою «Блау».

Незважаючи на заяви та переконання керівництва США та Великобританії щодо відкриття союзниками другого фронту в Європі, все вказувало на те, що весною-літом 1942 року цього не відбудеться. У союзників Радянського Союзу в даний період війни було ще недостатньо сил і ресурсів для його відкриття. Вони вели боротьбу з військами гітлерівської коаліції на Тихому океані, північному узбережжі Африки, Середземномор'ї, Індокитаї та в Атлантиці (*Відкриття другого фронту і дії союзних військ, 2023; Смертельне очікування. Чому західні союзники довго не відкривали другий фронт у Європі, 2021*).

У зв'язку з цим німецьке командування у своїх планах на 1942 рік виходило з того, що на заході Німеччини небезпека буде мінімальною і тому основні її сили можуть бути використані у війні проти Радянського Союзу.

У директиві Верховного командування вермахту № 41 від 5 квітня 1942 року говорилося: «Зимові операції в Росії наближаються до кінця... Дотримуючись вихідних принципів Східної кампанії, необхідно, не здійснюючи активних дій на центральній ділянці фронту, домогтися на півночі падіння Ленінграда і встановити зв'язок із фінами по суходолу, а на південному крилі здійснити прорив у район Кавказу.

Спочатку необхідно зосередити всі наявні сили для проведення головної операції на південній ділянці фронту з метою

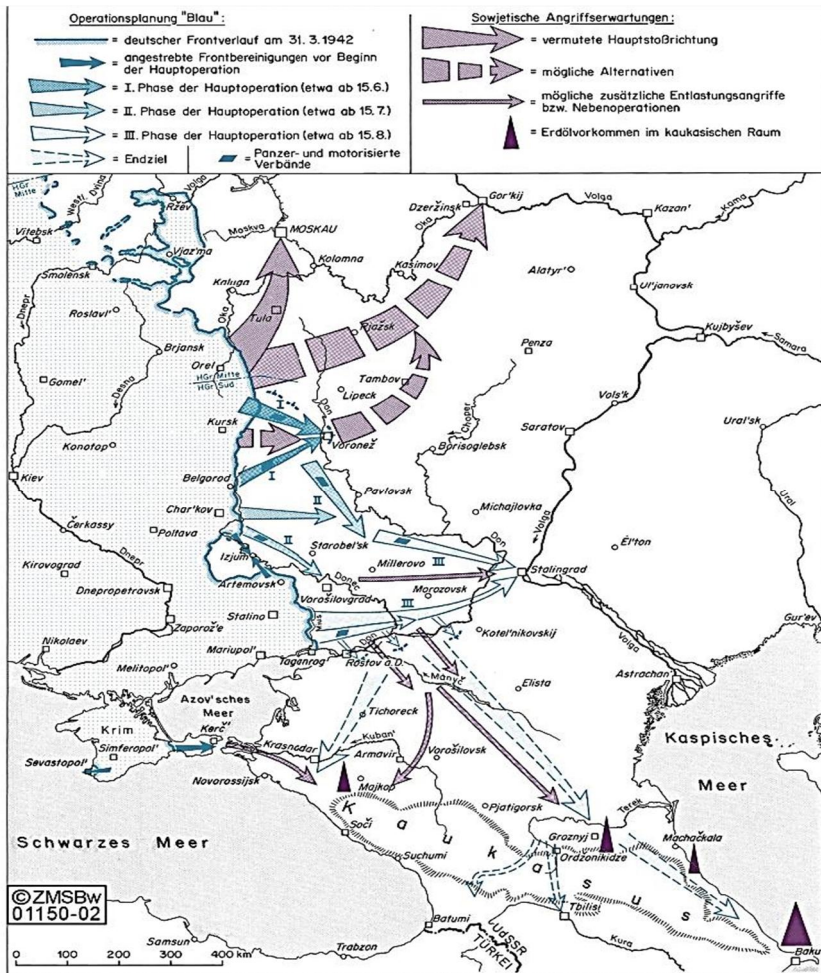
знищення противника на захід від річки Дон і надалі захопити нафтові райони Кавказу та перевали через Кавказький хребет» (Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht, 1962: 203–207).

Зміст цієї директиви говорить про те, що гітлерівське командування було спокійне за свій тил на заході і всі зусилля влітку 1942 року вирішило зосередити проти Радянського Союзу. Тим не менш, поставивши перед собою мету знищення РСЧА, німецьке командування вже не мало такої кількості сил і засобів, які б дозволили військам гітлерівської коаліції розгорнути наступальні дії на всьому німецько-радянському фронті, як це було зроблено у 1941 році (*История второй мировой войны 1939–1945, Т. 5, 1975: 111-112; Кузнєцов, 2023: 57*).

У 1942 році німці були змушені намітити наступальні дії лише на одному напрямку – на південній ділянці німецько-радянського фронту. У ході цього наступу німецьке командування розраховувало прорватися до Волги, розірвати фронт РСЧА на дві частини і перерізати шляхи, що пов'язують центральні райони Радянського Союзу з Кавказом. Надалі передбачалося головний удар направити на північ, відрізати Москву від волзького і уральського тилу, комбінованим ударом зі Сходу та Заходу розгромити головні сили РСЧА та захопити столицю Радянського Союзу.

Для того, щоб здійснити цей план, німецьке командування навесні і на початку літа 1942 року планувало провести низку часткових операцій з метою поліпшення загального оперативного становища своїх військ, вивільнення максимальної кількості сил та засобів для участі в головному ударі та нанесення максимальних втрат радянським військам. Здійснюючи ці часткові операції, німецькі війська мали намір у квітні-травні цього року ліквідувати керченський плацдарм, зламати опір Приморської армії в Севастополі, звільнити основні сили 11-ї армії та використати Чорне море як комунікації для подальших операцій.

Також у травні 1942 року німецьке військово-політичне керівництво планувало наступальну операцію під Харковом з метою нейтралізації небезпеки з Барвінківсько-Лозівського плацдарму (*Кузнєцов, 2023: 127*) та захоплення вигідного рубежу для розвитку подальшого наступу на лівобережжі Сіверського Донця.

Очікуваний Радянським Союзом напрямок головного удару влітку 1942 року та планування операції «Блау» (Thomas: 2015).

Цю операцію, що мала умовну назву «Фрідерікус-1», німецьке командування передбачало здійснити наступом двох ударних угруповань у загальному напрямку на Ізюм. Перше південне угруповання у складі армійської групи генерал-полковника Евальд фон Клейста мало завдати удару з району Слов'янська та Олександрівки в напрямку Ізюма. Друге угруповання у складі 44-ї (повністю поповненої на Східному фронті), 71-ї піхотних,

23-ї танкової (повністю сформованої на Заході та в Німеччині) та частин 305-ї піхотної дивізії (повністю поповненої на Заході) (*Мюллер-Гиллебранд, 2002: 296*) мало завдати удару з району Балаклії на Ізюм з півночі (*Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab) 1940-1945, 1963: 49-50, 323*).

На початку планування операції «Фрідерікус-1» розглядалися й інші напрямки нанесення ударів та очікувані від них результати. Так, наприкінці березня 1942 року начальнику Генерального штабу сухопутних військ генерал-полковнику Францу Гальдеру командувачем групи армій «Південь» генерал-фельдмаршалом Федір фон Боком були представлені на розгляд міркування щодо проведення операції «Фрідерікус-1». В них говорилось про те, що РСЧА продовжувала атакувати великими силами у районі Вовчанського виступу, який був загрозою для запланованої німецьким військово-політичним керівництвом операції з ліквідації Барвінківського плацдарму.

Весною очікувався неминучий розлив Сіверського Донця, проте було невідомо, чи зміг би він змусити радянські війська відійти з цього виступу на південному заході від Вовчанська. В результаті цього, перед командувачем групи армій «Південь» постала дилема: звільнити Вовчанськ від РСЧА або, ігноруючи загрозу в цьому районі, піти на ризик і атакувати у напрямку Ізюма.

У разі, якщо б наступ почався з Вовчанська, на звільнення його від РСЧА знадобилось близько 14 днів, включаючи час на підготовку атаки в цьому напрямку і час для підготовки військ до атаки на Барвінківському плацдармі.

З іншого боку було невідомо, що зробило радянське керівництво у разі атаки вермахту на Ізюм. Чи здійснювало атаку у напрямку Харкова, чи навпаки, передислокувало війська від Харкова, щоб відбити наступ на Ізюм (*Бок, 2011: 378-379*).

Федір фон Бок пропонував Евальд фон Клейсту сконцентрувати свої сили на південному крилі своїх військ, а не проводити атаку з трьох різних напрямків, розпорошивши таким чином свою наступальну міць. Для групи армій Евальд фон Клейста важливо швидко висунути вперед своє праве крило, щоб перекрити Сіверський Донець і просуватися потім якнайдалі назустріч слабкій атакуючій групі 6-ї армії.

Через деякий час до Федір фон Бока надійшли і пропозиції Верховного командування сухопутних військ, яке хотіло щоб

головний удар в операції «Фрідерікус-1» наносився з півдня від Чугуєва, де знаходилась 6 армія, що сильно здивувало Федір фон Бока, так як атакуючих сил цієї армії було недостатньо для здійснення прориву, проте призводило до послаблення її оборонних позицій (Бок, 2011: 381-382).

Пропозиції Федір фон Бока не співпадали з баченням керівництва сухопутних військ, зокрема Адольфа Гітлера. Проте він настоював на тому, щоб сконцентрувати всі сили на південний захід від річки Сіверський Донець, так як ті підкріплення, які необхідні 6 армії для наступу, в неї були відсутні та у найближчому майбутньому не очікувалися (Бок, 2011: 387).

Проведення наступальної операції навіть на одному напрямку зумовлювало потребу в поповненні військ особовим складом, матеріально-технічними засобами, зокрема кіньми та автомобілями.

У ході Другої світової війни коні в армії використовувалися як транспортна сила, особливо велика кількість їх була задіяна в артилерійських підрозділах. Польові кухні та обози з продовольством на позиції доставляли саме коні. Часто для виконання завдань коней використовували зв'язкові. Ці свійські тварини могли пройти там, де техніці проїхати було неможливо, причому зробити це непомітно. Також велика кількість лазаретів і медсанбатів також були «на кінній тязі» (*Тварини на фронті Другої світової війни, 2020*).

Піхотна дивізія вермахту у своєму складі мала по штату від 4000 до 6000 коней (*Мюллер-Гиллебранд, 2002: 81*). Тому потреба у використанні коней для військових цілей на той час була нагальною та необхідною. Проте забезпечити кіньми бойові частини в повному обсязі було проблематично.

На східному фронті, у період з 1 жовтня 1941 року по 15 березня 1942 року, Німеччина втратила 179 609 коней, у той же час можливість поповнити поголів'я можна було лише 20 012 кіньми. Щоправда, військові господарства поповнювалися кіньми також за допомогою вилучення їх в місцевого населення. Однак ці коні фізично були дуже слабкими та могли перевозити лише легкі вантажі (*Мюллер-Гиллебранд, 2002: 263*). Так само треба відмітити високий рівень захворюваності серед коней, які були вилучені у цивільного населення (*ДАЛО, ф. Р-35, оп. 9, спр. 64, арк. 16; ЦДАВОУ, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 164, арк. 323*), що в кінцевому результаті могло призвести до неготовності проведення операцій

весняно-літньої наступальної кампанії 1942 року та перенесення її початку.

На додаток до цього, Німеччина в цей період війни відчувала ускладнення з пально-мастильними матеріалами (*Мюллер-Гиллебранд, 2002: 289-290*).

У регіонах, окупованих Німеччиною, зокрема у дистрикті Галичина, автомобільний транспорт дозволено було використовувати лише в крайньому випадку. Заборонялось використання автотранспорту у разі, коли була альтернатива використання громадського транспорту. При пересуванні автотранспортом суворо вимагалось дотримуватись такої швидкості руху, при якій витрата палива була би оптимально збалансованою (*ДАЛО, ф. Р-35, оп. 1, спр. 16, арк. 3-4*).

Після зимової кампанії 1941–1942 років у вермахті гостро відчувалась нестача і автомобільного транспорту, поповнювати яким війська в необхідній кількості (за рахунок поточного виробництва) було неможливо.

Вихід з ладу колісних автомашин через бойові дії та важкі дорожні умови був значним. Ще зсередини листопада 1941 року виникла необхідність економного використання автотранспорту шляхом завчасного проведення низки організаційних заходів, наприклад: заміна автомашин кіньми, оскільки із загальної кількості 500 тисяч колісних автомашин, що знаходилися у складі сухопутних військ на Сході, до кінця року вийшло з ладу 106 тисяч. При цьому було втрачено 38 500 мотоциклів. Так само не можна було заповнити великі втрати й у конях. Неминучим стало відчутне зниження маневреності та мобільності військ, зменшення транспортних можливостей служб постачання та підвезення (*Мюллер-Гиллебранд, 2002: 255*).

Плануючи наступальні операції, військово-політичному керівництву Німеччини необхідно було вирішити питання забезпечення військ вище перерахованими матеріально-технічними засобами.

В той же час під час планування весняно-літнього наступу 1942 року та зокрема, операції «Фрідерікус-1» німецьке командування змушено було враховувати і настрої місцевого населення на окупованих територіях України.

Так, в рейхскомісаріаті Україна, німецькій військовій адміністрації, до якої також належала і Харківська область (*Косик, 1993: 629*), місцеве населення зрозуміло, що життя під окупаційною

німецькою владою не сильно відрізняється від життя під радянською владою. Примусова депортація молоді на роботу до Німеччини, фізичні розправи, погане відношення сприяло активному або пасивному спротиву населення. Затримання української інтелігенції в Києві у лютому 1942 року і заборона українських культурних товариств по всій території були сприйняті як підтвердження того, що німецька окупаційна влада намагалася придушити національну свідомість українського народу та позбавити його можливості долучитися до боротьби проти більшовизму (*Косик, 1993: 228-230, 232-233*).

Під час другої конференції Організації Українських Націоналістів (ОУН) під керівництвом Степана Бандери, яка відбулася у квітні 1942 року, було прийнято ряд рішень, спрямованих на посилення революційної діяльності та підготовки до створення повстанської армії. Було прийнято рішення про «двофронтову боротьбу» проти Росії, як традиційного противника української незалежності, та проти Німеччини, як тимчасового окупанта.

Відповідно до інструкцій ОУН(б), населення мало проявляти пасивний опір і саботувати всі німецькі заходи, включаючи поставки сільськогосподарських продуктів та вивіз робочої сили до Німеччини. Також мали відмовлятися від участі у німецько-українських маніфестаціях.

Учасники ОУН(б) отримали вказівку не вступати до складу допоміжної охоронної поліції (*Schutzmannschaft*) під загрозою виключення з руху. Заразом організація здійснювала інформаційно-пропагандистські заходи із закликами молоді не вірити обіцянкам німців і сприяти національному рухові в боротьбі за незалежність України. В цей час в Україні діяла нелегальна організація «Прапор молоді», яка закликала молодь до виявлення патріотизму, до повстання проти німецьких окупантів (*Патриляк та Пагіря, 2008: 489; Косик, 1993: 236-238, 240; ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 105, арк. 49-50, 91*).

Крім того, у 1942 році на окупованій території України активував свою діяльність комуністичний підпільний рух.

До весни 1942 року загони партизанів у багатьох районах перетворилися на реальну силу завдяки сукупності цілого ряду факторів, серед яких були підтримка з радянської сторони, заклик до лав партизанів, відірваних від своїх частин військовослужбовців, зміна характеру ставлення населення до німців, що вже зазнали декількох відчутних поразок (*Армстронг, 2007: 418-422*).

Під впливом успіхів Червоної Армії та відчувши зміну настроїв населення після гітлерівських репресій, комуністичне підпілля почало діяти активніше. За даними секретної служби безпеки СД, на початку 1942 року виникли нові підпільні комуністичні організації, а їх структура стала більш досконалою.

Також протягом цього періоду почали поступово виникати некомуністичні антинацистські організації. Часто вони були більш дієздатними, порівняно з групами комуністичного спрямування, оскільки зібрали в своїх лавах досвідчених борців, які знали реалії окупаційного режиму і не обмежувалися лише партійними настановами (*Кентій, Лозицький та Слободянюк, 2010: 77-78*).

Партизанські загони надавали особливого значення саботажу німецької транспортної системи. Вони усвідомлювали труднощі, які можуть бути спричинені німецьким військам диверсією, якщо постачання буде зірвано. На одній із залізничних депо на території окупованої України внаслідок комуністичної пропаганди темпи роботи були уповільнені, а локомотиви, що ремонтувалися, були виведені з експлуатації на більший від запланованого термін. Локомотиви, які потребували ремонту, після нетривалої експлуатації знову виходили з ладу через потрапляння піску в підшипники букс.

Окрім чисто організаційно-диверсійної діяльності, члени нелегального комуністичного підпілля поширювали тривожні плітки про воєнний стан. Велася систематична пропаганда проти розміщення українських робітників на території Рейху. Ця діяльність здійснювалась для підбурення населення проти заходів німецької влади (*ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 105, арк. 48-49*).

Велика кількість партизанських загонів перебувала на території Харківської області та областей, які межували з Харківською областю. Хоча не всі загони постійно здійснювали диверсійну діяльність, проте ті загони, які були активні, призводили до ускладнень в підготовці до військових операцій вермахту, зокрема і операції «Фрідрікус-1» (*ЩДАГО, ф. 62, оп. 1, спр. 14, арк. 12-18*). Так одним з партизанських загонів було знищено міст через ріку Орель та живу силу німецьких військ (*Партизаны Харьковщины, 2023*).

В особистому щоденнику німецького солдата Альфреда Риммера від 29 квітня 1942 року, який перебував в районі міста Сталіно, серед інших бойових дій, в яких він брав участь в цей день, зроблено запис про сутичку з партизанами (*ЩДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 119, арк. 11*).

Федір фон Бок в своєму щоденнику зробив записи в період з січня по травень 1942 року щодо діяльності партизан в районі відповідальності 2 армії групи армій «Південь»: «Відколи війська безпеки з тилу групи армій були переведені на фронт, діяльність партизанів у тилу активізувалася... Дається взнаки безперервна активність партизанів у тилу... У тилу групи армій продовжуються зіткнення з партизанами, що призводять до значних втрат... Про запеклий характер битв з партизанами, що відбуваються, говорять такі цифри: за період з 24 лютого по 25 березня було вбито 1936 партизанів. Втрати з нашого боку склали 95 осіб убитими та 143 пораненими... На фронті затишшя. У тилах 2-ї армії угорські поліцейські частини продовжують вести з партизанами запеклі бої, які далеко не завжди закінчуються на користь угорців... Партизани підірвали залізничні шляхи, що викликало зупинку руху на 2 доби» (Бок, 2011: 317, 339, 375-376, 377, 391, 396).

Значні сили були виділені на боротьбу з партизанами, до яких відносились підрозділи поліції та СС, місцеві добровольці та війська вермахту, що в свою чергу суттєво зменшувало кількість особового складу, який міг би бути використаний в наступальних операціях (Jander, 2015).

Можливості залізниці на території окупованої України не відповідали потребам збройних сил та військової економіки Рейху, навіть незважаючи на те, що рейхсміністерство залізниць витратило велику кількість матеріалів на її реконструкцію і направляло для цього найкращих інженерів.

Потреба тільки сухопутних військ вермахту (без урахування Люфтваффе) на німецько-радянському фронті на добу становила 120 ешелонів, без проведення якихось особливих операцій, під час яких підвищувалася потреба у постачанні боєприпасів та санітарному транспорті. Проте, навіть приклавши великі зусилля, пропускна спроможність залізниці обмежувалася лише 100 залізничними складами щодня, і це було можливо лише на короткий період часу. Крім того, чисельність ешелонів сильно зменшувалась через постійні затримки, спричинені діями партизанів. Часто протягом лише тільки однієї ночі було підірвано понад сотню ділянок залізничних колій.

Взимку 1941–1942 років робота залізниці на окупованих радянських територіях, зокрема в Україні, була жахливою. 3 грудня

1941 року до березня 1942 року ситуація стала настільки критичною, що лише завдяки участі спеціальної автотранспортної організації вдалося уникнути повної катастрофи в системі постачання німецьких військ (*Кейтель, 2004: 161-162*).

Ситуація вимагала вжиття спеціальних заходів, особливо для захисту локомотивів і водокачок, які зовсім не підходили для роботи в умовах від'ємних температур, які тримались у 1942 році аж до початку квітня (*Архив погоды по городам СНГ (Винница, Киев) (19 и 20 века), 2023; Средние месячные и годовые температуры воздуха в Харькове, Лубнах, Изюме, 2023*).

Бували випадки, коли локомотиви виходили з ладу сотнями; німецькі паровози не були розраховані на такий холодний клімат, також керівництво військового транспорту та рейхсміністерства залізничних шляхів було змушено перешивати всі залізничні колії на стандартну німецьку колію, так як при різниці у ширині колій, німецькі локомотиви не могли рухатись по радянських коліях (*Коля железных дорог*).

Всі ці обставини суттєво ускладнювали підготовку вермахту до весняно-літньої кампанії 1942 року, були причиною погіршення продовольчої ситуації у військах гітлерівської коаліції, роботи транспортної системи, яка не відповідала вимогам якісного забезпечення наступаючих військ.

Як свідчать розвідзведення партизанського руху в Україні, у першій половині 1942 року в Харківську, Полтавську, Сталінську області підвозилась велика кількість боєприпасів. Незважаючи на тактику спаленої землі, німцям все ж таки вдавалось відновити та пристосувати частину об'єктів промисловості, які були зруйновані відступаючою РСЧА, для своїх військових потреб.

У відновлених цехах оборонних, машинобудівних та металургійних заводів здійснювався ремонт танків, автомобілів, тракторів та їх агрегатів, гужового транспорту, озброєння. На окупованих радянських територіях використовувались потужності підприємств промислового комплексу. Таким чином, ремонт озброєння та військової техніки можна було частково здійснювати в безпосередній близькості від лінії фронту, що суттєво скорочувало час на поповнення ними підрозділів та здатність здійснювати якомога швидше відновлення боєздатності військ вермахту, витрачаючи при цьому менше часу на логістику (*ЦДАГО ф. 62, оп. 1, спр. 91, арк. 147, 151-154*). В результаті роботи цих підприємств,

військово-політичному керівництву вдалось ефективніше здійснювати планування своїх військових операцій.

Німецьке командування після весняних оборонних боїв упорядковувало свої війська і зосереджувало резерви, що прибували із заходу на радянсько-німецький фронт, у районах на схід від лінії Гомель, Київ, Полтава, Дніпропетровськ.

Угруповання військ гітлерівської коаліції перед лівим крилом Південно-Західного та правим крилом Південного фронтів РСЧА складалося з військ 6-ї німецької армії (29, 17, 51 та 8 армійські корпуси), частини військ 6-го армійського корпусу румун (1, 2, 4 та 20-та румунські піхотні дивізії, остання була введена в бій після початку радянського наступу) (*Быков, 2009: 183*), 17-ї німецької армії та 1-ї танкової армії.

Проти радянських військ, що знаходилися на барвінківському плацдармі в смузі Південно-Західного фронту, знаходилися наступні частини військ гітлерівської коаліції: 108-ма угорська легкопіхотна дивізія, 62, 113 німецькі піхотні дивізії, піхотний полк 298-ї німецької піхотної дивізії, 454-та німецька охоронна дивізія, 1-ша румунська піхотна дивізія та піхотний полк 2-ї піхотної дивізії румун.

На чугуївському плацдармі оборонялися частини 71-ї, 44-ї та 297-ї піхотних дивізій, а на північ від цього плацдарму оборонялися частини 294-ї, 79-ї, 75-ї піхотних дивізій.

Крім зазначених з'єднань, німецьке командування на цій ділянці фронту мало у своєму розпорядженні оперативні резерви, до них відносились 23-тя та 3-тя танкові дивізії, 20-та румунська піхотна дивізія (*Галушко та Коломиец, 2000: 8, 24*). Очікувалося прибуття повністю поповненої 305 піхотної дивізії німців (*Мюллер-Гиллебранд, 2002: 296*).

Німецька сторона на харківському напрямку мала загалом шістнадцять піхотних дивізій, дві танкові дивізії та три бойові групи із загальною кількістю 856 гармат калібром 75-210 мм, 1024 міномети та 370 танків. Середня оперативна щільність дорівнювала одній дивізії на 18,5 км. Група Вітте (до піхотного полку) прикривала Зміїв, група Коха (до двох піхотних полків) прикривала стик 6-ї та 17-ї армій і група Фрідріх займала оборону по річці Берестова на ділянці Зміїв, Таранівка, Петрівка.

Угруповання військ гітлерівської коаліції перед Південним фронтом складалося з двадцяти шести дивізій та п'яти бойових

груп. Чисельність кожної з бойових груп не перевищувала двох піхотних полків. Всі ці війська організаційно входили в армійську групу Евальд фон Клейста (1-ї танкової та 17-ї польової армій). У складі цієї групи налічувалося близько 350 танків та 1600 гармат (*Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны, 1951: 10*).

Готуючи свої війська до наступу, німецьке командування у квітні приступило до зміцнення частин за рахунок поповнення, що прибувало, і особового складу бойових груп. Одночасно створювалися сильні другі ешелони та резерви з рухомих військ і піхотних дивізій, що прибували із заходу.

До проведення операції «Фрідерікус-1» планувалось залучити 8 авіаційний корпус генерал-полковника Вольфрама фон Рихтгофена, який виконував бойові завдання в Криму та після проведення операції «Полювання на дрохв» планувався до використання в операції з ліквідації Бірвінківського виступу (*Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab) 1940-1945, 1963: 328*).

Населені пункти, розташовані в головній смузі оборони, використовувалися німецькою стороною як опорні пункти і вузли опору і були підготовлені до кругової оборони. Перед центральною ділянкою Південно-Західного фронту радянських військ вермахт мав найбільш розвинену систему укріплень і, крім головної смуги оборони, мав тут відсічні позиції, другу та третю смуги оборони.

Красноградський напрямок прикривався другою та третьою оборонними смугами. Друга оборонна смуга була обладнана на правому березі річки Орель, а третя (тилова) оборонна смуга на правому березі річок Багата (до Медведівки) та Берестова (до Таранівки), де з'єднувалися із системою оборони м. Зміїв.

Оборона Чугуївського плацдарму та ділянки на північ від нього була добре розвинена у глибину. Друга оборонна смуга проходила на віддаленні 10–15 км від переднього краю головної смуги на північ від Балаклії до Коробочкіно і далі, перетинаючи річку Сіверський Донець, лінією населених пунктів Зарожне, Непокрите (зараз Шестакове), Петрівське, Веселе, Муром, Графівка.

Третя (тилова) оборонна смуга проходила на глибині 20–25 км від головної смуги по лінії населених пунктів Зміїв, Чугуїв, Липці, Черемошне спираючись на підготовлені до оборони великі

населені пункти, панівні висоти та водні рубежі (*Галушко та Коломиец, 2000: 8*).

Таким чином, німецьке командування, готуючись до наступу на Харківському напрямку, мало також і досить потужну систему оборони. Необхідність в утриманні позицій після зимового наступу радянських військ була вкрай необхідною для якісного планування наступальних операцій весняно-літньої кампанії 1942 року.

Починаючи з 3 травня 1942 року німецькою розвідкою спостерігалась активність радянських військ в районі Барвінківського плацдарму, було виявлено переміщення бронетанкових сил радянських військ, мости на напрямку Ізюм і Богородичне були відновлені, спостерігався жвавий рух у напрямку Барвінково (*Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab) 1940-1945, 1963: 334-335, 341*).

На правому крилі 1 танкової армії та на південній ділянці 6 армії здійснювались активні рухи радянських військ, які вказували на підготовку РСЧА до наступу, проте Франц Гальдер відносився до них з недооцінкою, не вірячи в те, що радянські війська зможуть відбити німецький наступ, а потім зможуть атакувати по обидва боки від Харкова (*Бок, 2011: 395*).

Все вказувало на підготовку радянських військ до активних дій. Проте кардинальних випереджувальних дій з боку німецького командування здійснено не було.

Одним із можливих варіантів пасивного спостереження за збільшенням активності радянських військ на Барвінківському плацдармі були підготовка вермахту до операції «Фрідерікус-1», небажання зміни планів не тільки з підготовки до проведення цієї операції, а й операції «Блау», впевненість у своїй обороні та недооцінка сил і засобів радянських військ. Так само не виключався варіант, що після переходу радянських військ до наступу, з'явиться можливість відрізати та оточити їх, що в результаті проведення операції і відбулось.

12 травня 1942 року, в перший день проведення другої Харківської наступальної операції радянськими військами, Федір фон Бок вважав неможливим своєчасний початок операції «Фрідерікус-1», про що доповідав верховному командуванню сухопутних військ вермахту.

Обговорення щодо проведення операції з ліквідації Барвінківського виступу тривали до 15 травня, коли Гітлер своїм рішенням не допустив зриву початку операції, яка була запланована на

17 травня. Проте вихід військ 6 армії назустріч військам групи Евальд фон Клейста, як це планувалось, був неможливим у зв'язку з проведенням безпосередніх бойових дій проти радянських військ, які наступали. Та після переконань Франца Гальдера, який пропонував здійснювати наступ на Ізюм не з північного заходу та півдня, а лише з півдня, Адольф Гітлер погодився на це (*Кузнєцов, 2023: 248*). Операція «Фрідерікус-1» була перепланована у «Фрідерікус-Південь» (*Быков, 2009: 301*).

Також за рішенням Адольфа Гітлера армійська група Евальд фон Клейста мала бути підсилена для проведення наступу у напрямку Балаклії. У зв'язку з цим, він віддав наказ про передислокацію до сектору групи всіх військово-повітряних сил із Криму, де була завершена операція із захоплення Керченського півострова.

Сам же Федір фон Бок планував задіяти до сил і засобів цієї армійської групи частину 22-ї танкової дивізії, кілька протитанкових батальйонів і кілька батальйонів штурмових гармат, які мали переводитись з Криму в розпорядження Евальд фон Клейста, проте прибули вже після 22 травня.

Командувач армійської групи отримав наказ вивільнити всі наявні резерви зі свого східного фронту. 305-та дивізія, яка ще тільки надходила до району проведення бойових дій також була включена до його сил і засобів (*Бок, 2011: 404-405, 407*).

17 травня 1942 року почалась наступальна операція вермахту «Фрідерікус-1».

Висновки. Таким чином суспільно-політична обстановка на окупованих українських територіях негативно впливала на морально-психологічний стан особового складу вермахту, не сприяла безперешкодному плануванню операції «Фрідерікус-1» та частково ускладнювало підготовку до неї.

Це виявлялось у вигляді незадоволеності місцевого населення окупованих територій України окупаційною політикою, силовим спротивом партизанських загонів та національного опору владі нацистської Німеччини, ускладненнями у забезпеченні вермахту окремими видами озброєння і військової техніки.

Проте операція «Фрідерікус-1» була розпочата та успішно проведена. Результатом її стала ліквідація Барвінківського плацдарму, зайнятого радянськими військами, їх знищенням і захопленням в полон, створення передумов для проведення подальших наступальних операцій на Кавказ та Сталінград військами гітлерівської коаліції.

Використані посилання

Армстронг Д. (2007). *Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941-1944*. Москва: Центрполиграф, 496 с.

Архив погоды по городам СНГ (Винница, Киев) (19 и 20 века), URL: http://thermo.karelia.ru/weather/w_history.php?town=vln&month=4&year=1942 (дата звернення: 19.07.2023).

Быков К. (2009). *Последний триумф Вермахта. Харьковский «котел»*. Москва: Яуза-Пресс, 480 с.

Відкриття другого фронту і дії союзних військ (2023), URL: http://ni.biz.ua/15/15_2/15_23703_otkritie-vtorogo-fronta-i-deystviya-soyuznih-voysk.html (дата звернення: 03.05.2023).

Галушко А. М. та Коломиец М. В. (2000). *Бои за Харьков в мае 1942 года*. Москва: Стратегия КМ, 80 с.

Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. Р-35, оп. 1, спр. 16.

Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. Р-35, оп. 9, спр. 64.

История второй мировой войны 1939–1945. Т. 4. (1975). *Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «молниеносной войны»*. Москва: Воениздат, 536 с.

История второй мировой войны 1939–1945. Т. 5 (1975). *Провал агрессивных планов фашистского блока*. Москва: Воениздат, 512 с.

Кейтель В. (2004). *Мемуары фельдмаршала. Победы и поражения вермахта. 1938-1945*. Москва: Центрполиграф, 352 с.

Кентій А.В., Лозицький В.С. та Слободянюк М.А. (2010). *Радянський рух Опору на окупованій території України*. Київ: Інститут історії України НАН України, 98 с.

Колея железных дорог. URL: <https://parovoz.com/spravka/gauges-ru.php> (дата звернення 19.07.2023).

Косик В. (1993). *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*. Париж – Нью-Йорк – Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, 659 с.

Кузнецов М.О. (2023). *Плани радянського та німецького командування на літню кампанію 1942 року*, збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми науки, освіти та суспільства в ХХІ столітті», 22 червня 2023 року, с. 56-58.

Кузнецов М.О. (2023). *Передумови проведення та підготовка радянських військ до Харківської наступальної операції 1942 року*. Всеукраїнський науковий часопис Літопис Волині, № 28, с. 122-128.

Кузнецов М.О. (2023). *Невдалий план Й. Сталіна зі звільнення Харкова: травень 1942 року*, збірник матеріалів ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції 23 листопада 2022 року «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива», с. 247-248.

Мюллер-Гиллебранд Б. (2002). *Сухопутная армия Германии 1933-1945 гг*. Москва: Изографус, 855 с.

Партизаны Харьковщины (2023). URL: http://dalizovut.narod.ru/okkup/partizan/-partiz_kh.htm (дата звернення: 27.07.2023).

Пагрия І. та Пагрия О. (2008). *Військова конференція ОУН(Б) 1942 р. і розробка планів зі створення українських збройних сил*, з архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, № 1/2 (30/31), с. 484-511.

Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны (1951). *Выпуск 5: описание операций войск Юго-Западного фронта на Харьковском направлении в мае 1942 года*. Москва: Воениздат, 164 с.

Смертельное очікування. Чому західні союзники довго не відкривали другий фронт у Європі (2021), URL: <https://focus.ua/uk/archivist/485873-vojna-nasmert-rochemu-zapadnye-soyuzniki-dolgo-ne-otkryvali-vtoroj-front-v-evrope> (дата звернення: 03.05.2023).

Средние месячные и годовые температуры воздуха в Харькове, Лубнах, Изюме. URL: www.pogodaiklimat.ru/history/34300.htm (дата звернення: 19.07.2023).

Тварини на фронті Другої світової війни (2020), URL: <https://younglibzp.com.ua/tvarini-na-fronti-drugoi-svitovoi-vijni-sikavo/> (дата звернення: 15.05.2023).

Фон Бок Ф. (2011). *Я стоял у ворот Москвы. Военный дневник командующего группой армий «Центр»*. Москва: Эксмо, Яуза, 512 с.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ), ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 164.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ), ф. 3676 оп. 4, спр. 105.

Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО), ф. 62, оп. 1, спр. 14.

Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО), ф. 1, оп. 23, спр. 119.

Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО), ф. 62, оп. 1, спр. 91.

Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht (1962). *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939-1945*. Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag, 351 s.

Jander T. (2015), *Der Partisanenkrieg in der Sowjetunion*, URL: www.dhm.de/lemo/kapitel/der-zweite-weltkrieg/kriegsverlauf/partisanenkrieg-im-osten.html (дата звернення: 28.07.2023).

Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab) 1940-1945 (1963). *Band II: 1. Januar 1942 - 31. Dezember 1942*. Frankfurt am Main: Bernard&Graefe, 780 s.

Thomas V. (2015). «Weltkrieg». URL: www.bpb.de/themen/nationalsozialismus-zweiter-weltkrieg/der-zwei-weltkrieg/199399/weltkrieg/ (дата звернення: 15.05.2023).

References

Armstrong D. (2007). *Sovetskye partyzany. Lehenda i deistvytelnost. 1941-1944*. Moskva: Tsentrpolymraf, 496 s. (rus.).

Архів погоди по годинам SNH (Vynnytsya, Kyev) (19 y 20 veka), URL: http://thermo.karelia.ru/weather/w_history.php?town=vin&month=4&year=1942 (дата звернення: 19.07.2023). (ukr.).

Bykov K. (2009). *Poslednyi tryumf Vermakhta. Kharkovskiy «kotel»*. Moskva: Yauza-Press, 480 s.

Vidkryttia druhoho frontu i dii soiuznykh viisk (2023), URL: http://ni.biz.ua/15/-15_2/15_23703_otkritie-vtorogo-fronta-i-deystviya-soyuznih-voysk.html (дата звернення: 03.05.2023). (ukr.).

Halushko A. M. ta Kolomyets M. V. (2000). «Boy za Kharkov v mae 1942 hoda». Moskva: Stratehiya KM, 80 s. (rus.).

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (DALO), f. R-35, op. 1, spr. 16.

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (DALO), f. R-35, op. 9, spr. 64.

Istoria vtoroi myrovoi voiny 1939–1945. T. 4. (1975). Fashystskaia ahressyia protv SSSR. Krakh stratehyi «molnyenosnoi voiny». Moskva: Voenyzzdat, 536 c. (rus.).

Istoria vtoroi myrovoi voiny 1939–1945. T. 5 (1975). Proval ahressyvnnykh planov fashystskeho bloka. Moskva: Voenyzzdat, 512 c. (rus.).

Keitel V. (2004). «Memuary feldmarshala. Pobedy y porazheniia vermakhta. 1938-1945». Moskva: Tsentrpolihraf, 352 s. (rus.).

Kentii A.V., Lozyskiy V.S. ta Slobodianiuk M.A. (2010). Radianskyi rukh Oporu na okupovaniu terytorii Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 98 s. (ukr.).

Koleia zheleznykh doroh. URL: <https://parovoz.com/spravka/gauges-ru.php> (data zvernennia 19.07.2023). (rus.).

Kosyk V. (1993). Ukraina i Nimechchyna u Druhuii svitovii viini. Paryzh – Niu-York – Lviv: Naukove tovarystvo imeni T. Shevchenka u Lvovi, 659 s. (ukr.).

Kuznietsov M.O. (2023). Plany radianskoho ta nimetskoho komanduvannia na litniu kampaniiu 1942 roku, zbirnyk tez dopovidei mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Aktualni problemy nauky, osvity ta suspilstva v XXI stolitti», 22 chervnia 2023 roku, s. 56-58. (ukr.).

Kuznietsov M.O. (2023). Peredumovy provedennia ta pidhotovka radianskykh viisk do Kharkivskoi nastupalnoi operatsii 1942 roku. Vseukrainskyi naukovyi chasopys Litopys Volyni, № 28, s. 122-128. (ukr.).

Kuznietsov M.O. (2023). Nevdalyi plan Y. Stalina zi zvlennia Kharkova: traven 1942 roku, zbirnyk materialiv III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii 23 lystopada 2022 roku «Ukrainske viisko: suchasnist ta istorychna retrospektyva», s. 247-248. (ukr.).

Miuller-Hyllebrand B. (2002). Sukhoputnaia armiaia Hermanyy 1933-1945 hh. Moskva: Yzohrafus, 855 s. (rus.).

Partyzany Kharkovshchyny (2023). URL: http://dalizovut.narod.ru/okkup/partizan/partiz_kh.htm (data zvernennia: 27.07.2023). (rus.).

Patryliak I. ta Pahiria O. (2008). Viiskova konferentsiia OUN(B) 1942 r. i rozrobka planiv zi stvorennia ukrainskykh zbroinykh syl, Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB, № 1/2 (30/31), s. 484-511. (ukr.).

Sboryk voenno-istorycheskykh materiyalov Velykoi Otechestvennoi voiny (1951). Vypusk 5: opysanye operatsyi voisk Yuho-Zapadnoho fronta na Kharkovskom napravleny v mae 1942 hoda. Moskva: Voenyzzdat, 164 c. (rus.).

Smertelne ochikuvannia. Chomu zakhidni soiuzyzky dovho ne vidkryvaly druhyi front u Yevropi (2021), URL: <https://focus.ua/uk/archivist/485873-vojna-nasmert-pochemu-zapadnye-soyuzniki-dolgo-ne-otkryvali-vtoroj-front-v-evrope> (data zvernennia: 03.05.2023). (ukr.).

Srednye mesiachnye y hodovye temperatury vozdukh v Kharkove, Lubnakh, Yziume. URL: www.pogodaiklimat.ru/history/34300.htm (data zvernennia: 19.07.2023). (rus.).

Tvaryny na fronti Druhoi svitovoi viiny (2020), URL: <https://younglibzp.com.ua/tvarini-na-fronti-drugoi-svitovoi-vijni-cikavo/> (data zvernennia: 15.05.2023). (ukr.).

Fon Bok F. (2011). Ya stoial u vorot Moskvy. Voennyi dnevyk komanduiushcheho hruppoi armii «Tsentr». Moskva: Eksmo, Yauza, 512 s. (rus.).

Tsentrallyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVOU), f. KMF-8, op. 2, spr. 164.

Tsentrallyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVOU), f. 3676 op. 4, spr. 105.

Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh orhanizatsii Ukrainy (TsDAHO), f. 62, op. 1, spr. 14.

Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh orhanizatsii Ukrainy (TsDAHO), f. 1, op. 23, spr. 119.

Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh orhanizatsii Ukrainy (TsDAHO), f. 62, op. 1, spr. 91.

Documents of the Wehrmacht High Command (1962). Hitler's instructions for waging war 1939-1945. Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag, 351 p. (ger).

Jander T. (2015). The partisan war in the Soviet Union, URL: www.dhm.de/lemo/-kapitel/der-zorte-weltkrieg/kriegsgeschichte/partisanenkrieg-im-osten.html (accessed: July 28, 2023). (ger).

War Diary of the High Command of the Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab) 1940-1945 (1963). Volume II: January 1, 1942 - December 31, 1942. Frankfurt am Main: Bernard & Graefe, 780 p. (ger).

Thomas V (2015). World War. URL: www.bpb.de/themen/nationalsozialismus-zweiter-weltkrieg/der-zwei-weltkrieg/199399/weltkrieg/ (accessed: 15.05.2023). (ger).

Kuznietsov M.

OPERATION «FRIDERICUS-1» AS A PRELUDE TO THE «BLUE» OFFENSIVE OPERATION. PREPARATION FOR THE LIQUIDATION OF THE BARVINKIVSKY PLATZDARM

World War II, like many other wars in human history, was marked by human casualties, the loss of weaponry and military equipment, and the destruction of civilian and military infrastructure. High-quality planning and execution of military operations played a significant role in reducing these losses and destruction, both during World War II and in modern conflicts like the Russian-Ukrainian conflict.

Among the many operations conducted during World War II, there were operations on the Kharkiv Front in May 1942, such as the Soviet Kharkiv Offensive Operation and Operation «Fridericus-1» by the Axis powers.

Operation «Fridericus-1» aimed to eliminate the Barvinkove bridgehead held by the Soviet Red Army, preceding the German summer offensive toward the Caucasus and Stalingrad in 1942. Ultimately, it was intended to lead to the destruction of the Red Army and the Soviet Union as a whole, as part of Adolf Hitler's vision for Lebensraum in the east and the conquest of new territories for colonization.

This article outlines the general plan of the operation, the planning process, and the challenges faced in its preparation. It discusses issues such as the material and technical support of the Axis forces, the elimination of resistance from partisans and representatives of the national liberation movement in the occupied territory of Ukraine, and how these challenges were addressed and overcome.

The composition of the German, Romanian, and Hungarian forces that were directly prepared to participate in the operation or played a supporting role is examined, along with their positions in the offensive.

In the presentation of this work, archival and journalistic materials, memoirs, and documents from the Wehrmacht related to this topic are used. Emphasis is placed on the aspects of high-quality planning of the operation and the factors that hindered it. Controversial views on the execution of the operation during the preparation stage among representatives of the higher German military-political leadership are also discussed.

Keywords: World War II, Offensive operation «Fridericus-1», OUN (B), Wehrmacht, Hitler Coalition Forces.

«ПІДКУПИВ ТИХ, КОГО НЕ ЗМІГ ПОДОЛАТИ В БОЮ»: ВІЙНА З АВАРАМИ КОРОЛЯ АВСТРАЗІЇ СИГІБЕРТА I

Конгломерат монголоїдних кочовиків аварів, мігрувавши на терени Центрально-Східної Європи протягом 60–х років VI ст. зі степів Передньої Азії, був швидко включений у систему дипломатичних зв'язків регіону. Одним із головних каталізаторів цього процесу була дипломатія Візантійської імперії. У подальші роки, у зв'язку з економічним та мілітарним ослабленням РOMEї на Балканах, утворена кочовиками протодержава, відома в історіографії як Аварський каганат, розгорнула активну зовнішню політику супроти Імперії. При цьому аварський каган Баян I розглядав у якості потенційного вектора експансії землі на захід від Віденського лісу – терени розділеного Королівства франків, і передусім королівство Австразію.

На відміну від зносин із Ромеєю, які характеризувались нестабільністю: укладенням короточасних мирних договорів та участі дипломатичних посольств з обох сторін, відносини Баяна з австразійським королем Сигібертом I (561–575) почалися із набігів кочовиків на землі франків. Участь послів з боку аварів та франків була при цьому мінімальною. Відрізнялись своїм характером і бойові дії – на відміну від наступників Юстиніана Великого (527–565), а також через специфіку еволюції влади у германських королівствах на руїнах Західного Риму, Сигіберт не цурався брати безпосередню участь у відбитті атак «гунів». Це зрештою завершилось взяттям монарха франків у полон та укладенням довготривалого мирного договору з аварами, що не порушувався у подальші два століття.

У статті на основі повідомлень франкських, візантійських та лангобардських істориків другої половини VI ст. – IX ст. розглянуто особливості внутрішньо-політичного розвитку Королівства Франків та Аварського каганату протягом першої половини VI ст. Здійснена спроба відтворити хронологію війни з аварами короля Австразії Сигіберта I та обставини, що сприяли розгортанню конфлікту. Проаналізовано фактори, які сприяли експансії аварів щодо франкського королівства Австразії, а також виходу Держави Сигіберта та кочової політїї зі стану збройного протистояння.

Ключові слова: Аварський каганат, Баян I, Королівство франків, Австразія, Сигіберт I, дипломатичні відносини.

Постановка проблеми. Європа доби Великого переселення народів (IV–VII ст.) відмічена плеядою зрушень, які торкнулись політичної, соціальної та етнічної історії. Каталізатором до них

Лагодич Володимир Юрійович, молодший науковий співробітник, КЗ ЛОР «Львівський історичний музей», м. Львів.

© Харук А.І., 2023.

виступили міграції кочовиків гунської та постгунської доби (Буданова, 2000: 7). Серед номадів, які населяли степи Центрально-Східної Європи у вищезгаданий період, окреме місце займають авари. Переселившись, за різними версіями походження (Муррофанов, 2016: 351–361; Лагодич, 2021а: 11–16), зі Східної або Центральної Азії до регіону Верхнього Подунав'я, даний конгломерат племен впродовж останньої третини VI ст. провів низку кампаній супроти найближчих сусідів – Східної Римської імперії (Hurbanič, 2015a: 75–90; Hurbanič, 2015b: 387–404; Stein, 1919: 3–13; 20–22), слов'янських племен (Curta, 2009: 204–208) та франкського королівства Австразія.

Станом на 557 р. авари, які до цього часу утворили союз із далекосхідних, передньоазійських, тунгуських, байкальських племен (Heršak, Silič, 2002: 197–201), під тиском тюркютів переправились через Волгу та вийшли до нижньої течії Дону. Послугуючись зусиллями як власних дипломатів, так і тодішнім військово-політичним становищем у регіонах Східної та Центрально-Східної Європи, авари розгорнули активну зовнішньополітичну діяльність щодо сусідів – спочатку аланів, а опісля приходу в регіон Балкан – Візантії, гепідів, антів, склавінів та франків.

У той час, коли розвиток відносин аварів з Ромеєю протягом перших років по встановленні дипломатичного контакту визначався договором-стипендією, укладеним внаслідок успіху місії посла аварів Кандіха 557/558 р. (*The History of Menander the Guardsman*, 1985: 48–49) та підтвердженням у 562 р. (*The History of Menander the Guardsman*, 1985: 53), стосунки кочовиків із сусідами на західному векторі їх експансії оминули етап союзницьких відносин. Цьому сприяв ряд причин, які наводили прямо або опосередковано в ключі політичної історії Франкського королівства С. Лебек (*Lebecq*, 1994), В. Поль (*Pohl*, 2018: 372–389), Д. Хегерманн (*Hägermann*, 2003), І. Вуд (*Wood*, 1994), Д. Старостін (*Старостин, Гайворонский* 2014: 72–82).

Можемо переформулювати особливості політики аварів щодо франків, наведені дослідниками, звівши їх до: 1) браку політичного досвіду у володарів германських королівств на руїнах Західного Риму загалом та франкських монархів, зокрема в питанні нейтралізації можливих супротивників; 2) сповідуванні практики діленого успадкування королівства спадкоємцями Хлодвіга I (481/482–511) та Хлотаря I (558–561), за якою наступникам

монархів переходила приблизно рівна доля королівського домену (*Мельник, 2019a: 182–195*); 3), як наслідок – ослаблення центральної влади у франків унаслідок династичних криз у Меровінгів протягом 534–542 та 561–614 рр.; 4) малого пріоритету, наданого франкським королям посольському апарату при зрівнянні із Візантією; 5) зацікавлення аварів саме у грабунку франкських територій, а не схиляння Меровінгів до передання кочовикам територій, як у випадку з ромеями.

Специфіка проведення Каганатом експансії на західному напрямку початково обумовлювалась напівзалежним його становищем відносно конгломерату тюркських племен (*The History of Menander the Guardsman, 1985: 175*), а пізніше – проблематикою відносин з Візантійською імперією. Авари початково не мали метою встановити який-небудь двосторонній дипломатичний зв'язок із сусідами на захід від Королівства лангобардів. Тому, з початком освоєння на Балканах, власне дипломатичні посольства до франків не надсилали.

Мета дослідження – простежити виникнення підстав до протистояння додержавного об'єднання кочовиків та Австразії, його ходу, завершення та наслідків у перспективі аварської та франкської дипломатії кінця VI ст.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тема аваро-франкських відносин 60-х років VI ст. не виступала предметом досліджень науковців протягом останнього часу. Незважаючи на довгу традицію історіографії з теми аварів, (*de Guignes, 1756: 334–461*) питання взаємовідносин цього кочового союзу із франками розглядають насамперед у контексті війни з аварами Карла Великого (768–814), що тривала протягом 788–796 рр. (*Curta, 2021: 61–88; Кланиця, 1987: 74–82*) та подальшої асиміляції номадів у структурі Імперії Каролінгів у IX ст. (*Georgiev, 2019: 135–152; Kardaras, 2011: 40*).

Виняток становить згадка війни з аварами короля Сигіберта В. Полем у класичному дослідженні, присвяченому політичній історії номадів (*Pohl, 2018: 55–56*). Тим не менш, автор розглядає епізод аваро-франкської війни 561–568 рр. опосередковано, у ключі специфіки розвитку дипломатії кочовиків щодо сусідів.

Серед вітчизняних авторів центральними темами в контексті історії союзу кочовиків стали питання взаємовідносин із дулібами та можливого панування аварів у етнографічній Волині впродовж

561–567 рр. (Войтович, 2010: 13–54; Войтович, 2011: 10–16). Деяку увагу приділяють міграції аварів з Азії до Європи у першій половині VI ст. (Мельник, 2020: 41–70; Пилипчук, 2016: 125–127; Пилипчук, 2022: 47) і дипломатії кочовиків та Константинополя упродовж другої половини VI ст. (Жданович, 2016: 881–893). Прецедент набігів аварів на королівство Сигіберта I побіжно згадувався нами раніше, в ключі експансії кочовиків у останній третині VI ст. (Лагодич, 2021b: 12).

Перейдемо до огляду напрацювань франкських хроністів, які відображають контакти аварів з франкським королівством Австразією. Найранішим історичним твором, який описує бойові дії франків проти кочовиків, є «Історія франків» (*Sancti Georgii Florentii Gregorii, episcopi Turonensis: 1836*). Її автор – Григорій Турський, у 10 книгах охоплює події від створення світу до 591 р.

Для дослідження використовувалась IV книга «Історії...» (*Sancti Georgii Florentii Gregorii, episcopi Turonensis, 1836: 182–267*), в котрій описуються події 544–575 рр. На цей період припадають перші, насамперед збройні контакти кочовиків із франками, на основі чого можна підтвердити наш попередній висновок про випадання суто «дипломатичного» етапу зносин аварів із Королівством Меровінгів. Так, скориставшись боротьбою поміж синами Лотаря I у 561 р., авари, з перервами на 5-6 років, здійснювали набіги на королівство його сина Сигіберта, Австразію, що простягалось із сходу на захід від Рейну до Маасу.

Варто зазначити, що саме у цій частині історичного твору, написаній близько 580 р. (Smith, 2010: 65), Григорій першим подає назву королівства Сигіберта, не вказавши однак причин, що вплинули на виникнення даного терміну, а також точної географічної локалізації Австразії. Історична наука дотримується у цьому питанні візії В. Тейлора, який ще в першій половині XIX ст. прив'язав генезу дефініції «Австразія» від словосполучення «Східна земля» (лат. «Oster-rike») (Taylor, 1851: 342). Точкою відтину, відносно якого Австразія знаходилась власне на схід, міг бути ще один історичний регіон – Нейстрія («Нова земля» або «Нова західна земля» в залежності від трактувань (Thierry, 1825: 54; Taylor, 1851: 342–343), від лат. «Neustria»). У свою чергу, ця назва закріпилась за територіями, що перейшли під контроль франків за правління Хлодвіга I унаслідок перемоги над «королем Риму» Сіагієм при Суассоні у 486 р. (MacGeorge, 2002: 111–136)

У подальші століття згадані назви регіонів Королівства Меронгів увійшли в широкий вжиток. Опосередковано це твердження ілюструє твір Х ст. «П'ять книг історії франків» (*Aimoini monachi inclyti coenobii D. Germani à Pratis, 1602*), автором якого був монах-бенедектинець з абатства Фльорі Аймоін. Автор у 25 розділі Другої книги повідомляє про зустріч єпископа Парижа Германа у Кабіллоні (суч. Шалон-сюр-Сон, Франція) з «...Теодебертом, королем австразійців, із питань, що торкались маєтностей єпархії Августодуна...» (лат. «...Theodeberto Austrasiorum regi, pro villis Augustodunensis eccsiae Cabillone occurrit...») (*Aimoini monachi inclyti coenobii D. Germani à Pratis, 1602: 64*), яка відбулась у проміжку 545–547 рр.

Поодинокі свідчення про гунів-аварів наводяться у т. зв. «Хроніці Фредегара» (*Die Chronik Fredegars und der Frankenkönige, die Lebensbeschreibungen des Abtes Columban, der Bischöfe Arnulf, Leodegar und Eligius, der Königin Balthilde, 1888*), укладеній одним або кількома анонімними авторами протягом 40-х років VII – початку VIII ст. «Хроніка...» умовно поділена Б. Крушем на чотири книги у зв'язку із суперечливістю матеріалу в ній на підставі стилю та змісту написаного (*Krusch, 1882: 247–351*). Наразі в науковому середовищі домінуючою є гіпотеза «одного автора», про яку одним із перших почав говорити Ф. Лот (*Lot, 1914: 305–337*). Дотримуються цієї візії філологи та перекладачі латиномовного тексту «Хроніки...» – А. Еріксон (*Erikson, 1965: 47–76*), В. Гоффарт (*Goffart 1963, 206–241*), А. Кустерніг (*Kusternig, Haupt 1982: 45–271*).

Ще однією проблемою, пов'язаною з вивченням тексту «Хроніки...», є питання оригінальності імені автора. Так, дослідниками з кінця XIX ст. здійснювались неодноразові спроби встановити автентичність імені «Фредегар». У результаті напрацювань Г. Шніурера встановлено, що ім'я автора стало побутовати у історіографічній традиції від XV–XVI ст. (*Schnürer, 1900: 254–255*).

Переходячи до аналізу подій із зазначеної теми у джерелах, можна свідчити про появу контактів між Аварським каганатом та франками від початку освоєння кочовиками межиріччя Дунаю та Дніпра у 558–562 рр. у результаті успіху посольства в Константинополь (*Жданович, 2016: 881–893; Митрофанов, 2016: 361–363*). На цей час каган Баян I вбачав основною потребою розселити орду вздовж Середньої течії Дунаю (ці території знаходились у сфері впливу Візантії), і далі на південь, у балканські володіння

Ромеї. З огляду на це, західний напрямок для них стає лише дотичним. Однак через відсутність потреби у аварів встановлювати двосторонні відносини із монархами франків, схилити їх до добровільної передачі територій, номади повною мірою демонструють свої реальні наміри щодо сусідів.

Після смерті Хлотаря у 561 р., Королівство франків вкотре було розділено на 4 частини поміж його синами – Харібертом (561–567), Гунтрамном (561–592), Хільперіком (561–584) та Сигібертом (Wood 1994, 89–91). Жоден із синів монарха до цього часу не виконував функцій державця або адміністратора – навіть за проведення Хлотарем особисто низки кампаній супроти тюрингів та саксів у 30–50-х роках VI ст. Не наводять джерела й інформації щодо участі братів у війнах ще за живого батька. Ця деталь видається нам особливо примітною, навіть попри те, що Григорій Турський очевидно симпатизував Сигіберту (уваги хроніста не оминув навіть факт згадки спорудження базиліки в Суассоні, яку почав будувати Хлотар (*Sancti Georgii Florentii Gregorii, episcopi Turonensis, 1836: 210*) – очевидна претензія на спадковість влади). Однак факт відсутності в братів досвіду у якості як правителів, так і воїнів ставив перед кожним із них гостру потребу закріплення свого авторитету.

Внутрішнім ослабленням Королівства та династичною кризою у ньому зрештою скористались авари. Перше письмове свідчення про контакт обох держав датується 561 р. та співпадає з візантійськими хроністами у плані різкої військово-політичної активізації кочовиків (*Пилитчук, 2016: 143*).

Авари, ймовірно усвідомлені у смерті короля (цю тезу підтверджує Павло Диякон (*History of the Langobards by Paul the Deacon, 1906: 67–68*), здійснюють перший задокументований набіг на франкське королівство Австразію, яке належало Сигіберту і територіально було найближчим до Каганату. Як повідомляє Григорій Турський, володар Австразії, «...вступивши з ними в бій, переміг їх і змусив тікати» (*Sancti Georgii Florentii Gregorii, episcopi Turonensis, 1836: 215*). Ми не можемо точно локалізувати місце першого аваро-франкського зіткнення. Григорій, скоріше за все, не мав метою висвітлити хід баталії. Натомість, лангобардський хроніст вказує на «...зіткнення (Сигіберта) з ними (аварами) в Тюрингії... на Ельбі» (*History of the Langobards by Paul the Deacon, 1906: 67–68*). Проте увагу привертає згадка Григорієм в

наступному рядку аварських дипломатів, через яких «...пізніше їх (аварський) король досягнув дружби із Сигібертом». Очевидно, що в умовах загострення відносин із Візантією (розрив з нею оформиться після посольства аварів до Константинополя у 565 р. (*The History of Menander the Guardsman*, 1985: 93–97), Баян I не мав наміру виділяти сили проти ще одного потенційного супротивника. При цьому ініціатором завершення кампанії, за свідченням Павла, були конкретно авари (*History of the Langobards by Paul the Deacon*, 1906: 68).

Король франків Сигіберт I (561–578), зображений на треміссисі. Легенда на аверсі: «SIGIBERTUS REX [лат. «Сигіберт король»]». Переклад легенди наш. Реверс: «TUL O» (нерозбірливо). Джерело: <https://www.larousse.fr>.

Примітним є те, що Григорій називає аварського правителя королем (лат. «regis/rex»). Попри те, що це підкреслювало суверенітет протодержавного утворення номадів у зовнішньополітичних відносинах та рівнозначність Сигіберта та Баяна, в структурі владної ієрархії раннього Середньовіччя, згадка аварського правителя як *rex*'а є характерною суто для Григорія Турського. Зокрема, Аймоїн вказує аварського кагана як «*principes*» (лат. «вождя», букв. «першого») (*Aimoini monachi inclyti coenobii D. Germani à Pratis*, 1602: 83). Підкреслимо при цьому, що дефініція, застосована Аймоїном, не мало державницького значення.

Перемога над кочовиками співпала в часі із виступом проти Сигіберта його брата, Хільперіка. Григорій з цього приводу продовжує: «Але в той час, коли Сигіберт був зайнятий гунами, Хільперік, брат його, захопив Реймс та відібрав усі міста, які належали Сигіберту. Через це... між ними виникла міжусобна війна».

Наступні повідомлення Григорія, які свідчать про поновлення бойових дій між аварами та Сигібертом I, стосуються 566–568 рр. На цей час припав набіг кочовиків у Галлію, яких спробував перехопити король Австразії – на теренах регіону або на підступах до кордонів своїх володінь.

Набіг аварів на Австразію попри те, що Сигіберт I «... взяв із собою велике число хоробрих воїнів...» (*Sancti Georgii Florentii Gregorii, episcopi Turonensis, 1836: 224*), завершився для франків поразкою. Як вказує хроніст, «...(авари), усвідомлені у всіляких чаклунствах, зробили їм (франкам) різноманітні намовляння, й розбили їх наголову...» (*Sancti Georgii Florentii Gregorii, episcopi Turonensis, 1836: 224*), взявши у полон монарха. Очевидно, що для виправдання невдачі франків, Григорій наводить участь надприродних сил на боці кочовиків.

Із поразкою Сигіберта сторони уклали мир на підставі взяття у полон короля, якого повернули в обмін на обіцянку Баяна I. Умови цього договору переповідає Григорій Турський. Зміст його можна звести до наступного:

- завершення бойових дій поміж аварами та франками. Дотримання цього пункту закріплювалось за правителями особисто, і втрачало чинність після смерті одного з них – на що вказує формулювання «...ніколи при їх (Баяном та Сигібертом) *жумтї* не буде (в подальшому) жодної війни поміж ними» (лат.: «*omnibus diebus vitae suae nulla inter se proelia commoverint*»);

- обміну сторонами субсидіями – при цьому ініціатива до примирення очевидно надходила з боку короля Австразії.

Підтверджує наше припущення щодо бажання Сигіберта укласти з кочовиками мир формулювання Григорія Турського. Так, Сигіберт, «Передавши дари, уклав договір... Але й король гунів (після цього) надав чимало подарунків королю Сигіберту...» (лат.: «*Nam, datis muneribus, foedus cum rege iniit... Sed et rex Chunorum multa munera regi Sigypertho dedit*») (*Sancti Georgii Florentii Gregorii, episcopi Turonensis, 1836: 224*). Крім того, встановити, що субсидії були конкретно грошовими, а не натуральними виплатами, дозволяє сповідування Григорієм літературної традиції Римської імперії доби Домінату (*Мельник, 2019b: 87–93*), а конкретно – документування зовнішньополітичної угоди (foedus, у Григорія – такий же відповідник). Серед умов однотипних

договорів, що укладались Римом, клієнту Імперії могла передбачатись виплата у грошовому еквіваленті (*munera, stipendia*; у Григорія – *muneribus/munera*).

Григорій додає крім того, що Сигіберт, будучи в полоні, «...підкупив золотом тих, кого не зміг подолати в бою...». Таким чином, трактувати рядки франкського історика можемо саме як вказівку на першість Сигіберта у питанні замирення з аварами, а подальші рядки у тому ж повідомленні – як спробу виправдати правителя.

Останнє можна пояснити з двох позицій: 1) літературної традиції – франкські хроністи в силу обставин перебільшували роль у цих подіях своїх володарів, а Григорій Турський симпатизував королю Австразії; 2) геополітичної – каган очевидно розумів, що набіги в бік розділеного міжусобицею Королівства мають меншу перспективу отримання здобичі, ніж зайняття територій Панонії та Фракії на півдні, з огляду на що вирішив досягти з франками миру. Водночас Сигіберт I, обтяжений війною з королем Нейстрії Хільперіком I (561–584), міг вбачати доцільним прикриття кордону з аварами. Примітним у цьому контексті є те, що Хільперік I на час виступу брата супроти номадів на західних теренах Австразії, зайняв зі сходу Реймс. Відповідно, король Нейстрії був усвідомлений про ослаблення війська брата та взяття його полон.

Уклавши із Сигібертом I договір, авари припиняють завойовницьку політику на своїх західних кордонах. Як наслідок, кочовики випадають з поля зору франкських хроністів аж до 20-х років VII ст. (*Die Chronik Fredegars und der Frankenkönige, die Lebensbeschreibungen des Abtes Columban, der Bischöfe Arnulf, Leodegar und Eligius, der Königin Balthilde, 1888: 25–26*). Григорій, описуючи прийняття миру 568 р., додає, що «...це по праву розцінюється скоріше як похвала йому (Сигіберту I), аніж безчестя» (*Sancti Georgii Florentii Gregorii, episcopi Turonensis, 1836: 224*), наводячи на думку про суперечливе сприйняття сучасниками домовленості франків із «гунами».

Проливає світло на умови договору Баяна та франкського короля ромейський історик Менандр Протектор. Домовленість, яка фігурує у тексті Григорія Турського як «білий мир», візантійський хроніст іменує «союзом», відповідно до умов якого «...(франкам) не слід було залишати без допомоги союзників

своїх» (*The History of Menander the Guardsman, 1985: 126–129*). У цьому ж повідомленні йдеться про те, що аварською ордою поширювався голод. Сигіберт I, отримавши звістку про це від кагана, «негайно відправив аварам муки, овочів та корів».

Таким чином, подальшу відсутність зіткнень кочовиків із франками можна пояснити головно першорядністю південного вектора експансії для Каганату. Мир, укладений між Баяном I та Сигібертом у 568 р., продовжиться після смерті як кагана, так і короля. Дотично це підтверджує інформацію Менандра про укладення поміж правителями Австразії та аварів союзу на основі особистої домовленості, за яким номадам передбачалось надання провізії на час до смерті Сигіберта, а не перемир'я з метою продовжити війну. Разом із тим, ми не виключаємо, що ромейський історик мав метою зобразити франків у негативному світлі, показавши спільний виступ варварів проти Імперії.

У той же час, номади здійснюють походи на Візантію впродовж 70–90-х VI ст. Франкські хроністи не надають практично жодних свідчень про це – виключення становить лише «Хроніка» Сигіберта із Жамблу, що вказує на похід аварів у 616 р. на землі лангобардів (з якими до цього часу, очевидно, Каганат розірвав союз) (*Бородін, 1983: 49*).

У результаті, на основі розгляду франкських, лангобардських та ромейських джерел VI–IX ст. можна дійти до висновку щодо поетапного розвитку аваро-франкських військово-політичних відносин впродовж 60-х років VI ст. Серед цього відтинку можемо виділити періоди:

- Зіткнення Каганату із королівством Австразія протягом 561–568 рр. Факторами, які визначили перший контакт номадів із франками саме як мілітарний, були політична розробленість Королівства Меровінгів та можлива проінформованість аварів про внутрішнє становище Австразії.

- Примирення Каганату та Австразії внаслідок укладення поміж сторонами договору близько 568 р. Причинами укладення миру з боку франків стали проведення бойових дій королем Сигібертом I проти Хільперіка I на західних кордонах своєї держави. Водночас, Баян I був зайнятий підготуванням до кампанії супроти ромеїв. Метою майбутньої війни стануть претензії родоплемінної знаті кочовиків на території Фракії та Паннонії. Унаслідок цього, правителі обох політій були зацікавлені як

мінімум у добросусідських відносинах, що в свою чергу дозволило Менандру Протектору описати цей договір саме як союз, а не перемир'я. Підкреслимо при цьому, що факт укладення договору конкретно поміж франкським королем та аварським каганом (а не автократором) може відсилати до характеру набігів кочовиків. Відповідно, напади аварів на королівство Сигіберта проводились не за вказівкою Юстиніана I та Юстина II (565–578), а були ініціативою родоплемінної знаті номадів.

Використані посилання

Бородин О. (1983). Славяне в Італії і Істрії в VI–VII вв. *Византійський часопис*. № 44 (69). С. 48-59.

Буданова В. (2000). *Варварський мир епохи Великого переселення народів*. Москва, «Наука», 540 с.

Войтович Л. (2010). Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н.е.: найдавніші князівства. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 45. Львів, ЛНУ ім. І. Франка. С. 13-54.

Войтович Л. (2011). Галицько-Волинські етюди. Біла Церква, Видавець Пшонківський О. В., 480 с.

Жданович О. (2016). Посольства аварів у Менандра Протектора (коментований переклад фрагментів джерела). *Золотоордынське обозрение*. Т. 4. № 4. Казань. С. 881-893.

Кланиця З. (1987). Падіння Аварської держави в Подунав'є. *Етносоціальна і політична структура ранньфеодальних славянських держав і народностей*. Москва. С. 74-82.

Мельник В. (2019а). Міжнародно-правова діяльність франкських королей в першій половині VI століття. *Юридичний вісник*. № 3. Одеса. С. 182-195.

Мельник В. (2019б). Федеративні відносини між Римом і варварами в епоху Доміната. *Конституційно-правові економічні студії*. № 1. Ужгород. С. 87-93.

Мельник В. (2020). Соціально-правові реалії «Аварського каганата»: фактор *Yersinia pestis* і дискурс міжнародної правосуб'єктності східноєвропейського кочового суспільства. *Анали юридичної історії*. Т. 4 (3). Київ. С. 30-72.

Лагодич В. (2021а). Етногенез аварів протягом IV–VII ст. та походження етноніму «Аваг». *Записки Львівського медієвістичного клубу*. Вип. 5. Львів. С. 11-24.

Лагодич В. (2021б). Аварський каганат у військово-політичних відносинах Центрально-Східної Європи VI–IX ст. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Вип. 3. Львів. С. 7-22.

Митрофанов А. (2016). Аварський каганат як політичний феномен язического етно-релігійного контекста розвитку християнської ойкумени. *Християнське читання*. № 6. Санкт-Петербург. С. 350-370.

Пилипчук Я. (2016). Аварський каганат в системі міжнародних відносин раннього середньовіччя. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. № 22. Wiesbaden. С. 125-160.

Пилипчук Я. (2022). Тюркські каганати роду Ашина в історії Євразії. *Проблеми древньої і середньовікової історії Чача*. Вип. 9. Saarbrücken. С. 77-126.

Приходнюк О. (1997). *Анти та авари*. Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Київ-Львів. С. 142-148.

Старостин Д., Гайворонский И. (2014). Разделы власти в королевстве франков эпохи Каролингов от Пипина III до Верденского раздела (751–843 гг.). *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия История*. Санкт-Петербург. С. 71-81.

Aimoini monachi inclyti coenobii D. Germani à Pratis (1602). *Libri quinque de Gestis Francorum*. Parisiis, V+918 p.

Curta F. (2009). *The Making of Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700*. Cambridge, University Press, 463 p.

Curta F. (2021). Oblivion and invention. Charlemagne and his wars with the Avars. *Frühmittelalterliche Studien*. Vol. 55, № 1. Münster. P. 61-88.

Die Chronik Fredegars und der Frankenkönige, die Lebensbeschreibungen des Abtes Columban, der Bischöfe Arnulf, Leodegar und Eligius, der Königin Bathilde. Übersetzt von Abel O. Leipzig, 1888. XXV+187 s.

Erikson A. (1965). The Problem of Authorship in the Chronicle of Fredegar. *Eranos*. № 63. Uppsala. P. 47-76.

Georgiev P. (2019). Princes Avarum and Cani Zauci in Aachen in the autumn of 811. Towards the Bulgarian-Frankish relations under the rules Krum (802?-814) and Omurtag (814–831). *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia*. Vol. 24.1. Budapest. P. 135-152.

Guignes J., de. (1756). *l'Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux*. Paris. XCV+522 p.

Goffart W. (1963). The Fredegar Problem Reconsidered. *Speculum*. № 38, vol. 2. Chicago. P. 206-241.

Hägermann D. (2003). *Karl der Große*. REINBECK, ECON VERLAG. 160 S.

Heršak E., Silič A. (2002). Avari: osvrt na njihovu etnogenezu i povijest. *Migracijske i etničke teme*. Vol. 18 № 2–3. Zagreb. P. 197-224.

History of the Langobards by Paul the Deacon (1906). Translated by Foulke W. Philadelphia, University Press, XLIII+437 p.

Hurbanič M. (2015A). *THE NOMADS AT THE GATES: SOME NOTES ON THE USE OF SIEGE ARTILLERY BY THE AVARS*. THE CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE OF VOJVODINA IN THE CONTEXT OF CLASSICAL AND MEDIEVAL STUDIES. *NOVI SAD*. P. 75-89.

Hurbanič M. (2015B). *VPÁDY AVAROV NA BALKÁNSKE ÚZEMIA VÝCHODORÍMSKEJ RÍŠE V ROKOCH 582–626*. *HISTORICKÝ Časopis*. Vol. 63.3. Bratislava. P. 387-404.

Kardaras G. (2011). Byzantine-Avar Relations After 626 and the Possible Channels of Communication. *Arhivum Eurasiae Medium Aevi*. № 11. Wiesbaden. P. 21-42.

Krusch B. (1882). “Die Chronicae des sogenannten Fredegar”. *Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellschriften deutscher Geschichten des Mittelalters*. Band 7. Hannover. S. 247-351.

KUSTERNIG A., Haupt H. (1982). *Quellen zur Geschichte des 7. und 8. Jahrhunderts. Die vier Bücher der Chroniken des sogenannten FREDEGAR*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, XIV+567 p.

Lebecq S. (1994). *Les Origines Franques Vème–IXème siècle*. Paris, Seuil, 320 p.

Lot F. (1914). Encore la chronique du pseudo-Frédégaire. *Revue historique*. T. 115. Paris. P. 305-337.

MacGeorge P. (2003). *Late Roman Warlords*. Oxford, University Press, 368 p.

Pohl W. (2018). *The Avars: A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*. Ithaca and London, Cornell University Press, 540 p.

Sancti Georgii Florentii Gregorii, episcopi Turonensis, Historiae Ecclesiasticae Francorum libri decem ex duobus codd. mss. nunc primum, cura leglay et teulet, collatis (1836). T. I. Parisiis, XIV+515 p.

Schnürer G. (1900). *Die Verfasser des sogenannten Fredegar-Chronik*. Freiburg, Commissionsverlag der Universatætbuchhaltung, 263 s.

Stein E. (1919). *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II u. Tiberius Constantinus*. Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 199 s.

Taylor W. (1851). *A manual of Ancient and Modern History*. New York, D. Appleton & Company, XV+797 p.

The History of Menander the Guardsman (1985). Introduction essay, text, translation and historical notes Blockley R. Liverpool, Francis Cairns (Publications) Ltd., 307 p.

Thierry A. (1825). *History of the Conquest of England by the Normans: with it's causes from the earliest period, and it's consequences to the Present time*. Vol. 1. London, 446 p.

Wood I. (1994). *The Merovingian Kingdoms (450–751)*. London-New York, Longman, 408 p.

References

Borodin O. (1983). Slavs in Italy and Istria in the VI-VII centuries. *Byzantine review*. № 44 (69). P. 48-59. (rus.).

Budanova V. (2000). *The Barbaric World of the Great Migration Era*. Moscow, Nauka, 540 p. (rus.).

Voitovich L. (2010). The Carpathian region in the second half of the first millennium AD: the oldest principalities. *Lviv University Bulletin. Historical series*. Issue 45. Lviv, Ivan Franko National University of Lviv. P. 13-54. (ukr.).

Voitovych L. (2011). *Galicja-Volyn etudes*. Bila Tserkva, Publisher Pshonkivsky O. V., 480 p. (ukr.).

Zhdanovych O. (2016). Embassies of the Avars at Menander the Protector (commented translation of fragments of the source). *Golden Horde review*. Vol. 4. No. 4. Kazan. P. 881-893. (rus.).

Klanitsa Z. (1987). The Fall of the Avar State in the Danube Region. *Ethno-social and political structure of early feudal Slavic states and nationalities*. Moscow. P. 74-82. (rus.).

Melnik V. (2019a). International legal activity of the Frankish kings in the first half of the VI cent. *Yuridicheskiy vestnik*. № 3. Odesa. P. 182-195. (rus.).

Melnyk V. (2019b). Federal Relations between Rome and the Barbarians in the Dominatum. *Constitutional and Legal Economic Studies*. № 1. Uzhhorod. P. 87-93. (rus.).

Melnyk V. (2020). Social and Legal Realities of the “Avar Khaganate”: the Yersinia pestis Factor and the Discourse of International Legal Personality of the Eastern European Nomadic Community. *Annals of Legal History*. T. 4 (3). Kyiv. P. 30-72. (rus.).

Lahodych V. (2021a). The ethnogenesis of the Avars during the IV–VII cent. and the origin of the ethnonym “Awar”. *Notes of the Lviv Medievalist Club*. Vol. 5. Lviv. P. 11-24. (ukr.).

Lahodych V. (2021b). The Avar Khaganate in the Military-Political Relations of Central and Eastern Europe in the VI–IX cent. *Problems of the History of Wars and Military Art*. Issue 3. Lviv. C. 7-22. (ukr.).

Mitrofanov A. (2016). The Avar Khaganate as a Political Phenomenon of the Pagan Ethno-Religious Context of the Development of the Christian Oikumene. *Christian reading*. Vol. 6. Saint Petersburg. C. 350-370. (rus.).

Pylypchuk, Ya. (2016). The Avar Khaganate in the System of International Relations of the Early Middle Ages. *Arhivum Eurasiae Medium Aevi*. № 22. Wiesbaden. P. 125-160. (rus.).

Pylypchuk Ya. (2022). The Turkic Khaganates of the Ashin Family in the History of Eurasia. *Problems of Ancient and Medieval History of Chacha*. Issue 9. Saarbrücken. P. 77-126. (rus.).

Prykhodniuk O. (1997). Antes and Avars. *Problems of the origin and historical development of the Slavs*. Kyiv–Lviv. P. 142-148. (ukr.).

Starostin D., Gaivoronsky I. (2014). Power Sharing in the Carolingian Kingdom of the Franks from Pippin III to the Partition of Verdun (751–843). *Vestnik St. Petersburg University. History Series*. Saint Petersburg. P. 71-81. (rus.).

Aimoini monachi inclyti coenobii D. Germani à Pratis (1602). *Libri quinque de Gestis Francorum*. Parisiis, V+918 p. (lat.)

Curta F. (2009). *The Making of Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700*. Cambridge, University Press, 463 p. (eng).

Curta F. (2021). Oblivion and invention. Charlemagne and his wars with the Avars. *Frühmittelalterliche Studien*. Vol. 55, № 1. Münster. P. 61-88. (eng).

Die Chronik Fredegars und der Frankenkönige, die Lebensbeschreibungen des Abtes Columban, der Bischöfe Arnulf, Leodegar und Eligius, der Königin Balthilde. Übersetzt von Abel O. Leipzig, 1888. XXV+187 s. (ger.).

Erikson A. (1965). The Problem of Authorship in the Chronicle of Fredegar. *Eranos*. № 63. Uppsala. P. 47-76. (eng).

Georgiev P. (2019). Princeps Avarum and Cani Zauci in Aachen in the autumn of 811. Towards the Bulgarian-Frankish relations under the rules Krum (802?–814) and Omurtag (814–831). *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia*. Vol. 24.1. Budapest. P. 135-152. (eng).

Guignes J., de. (1756). *l'Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux*. Paris. XCV+522 p. (fr.).

Goffart W. (1963). The Fredegar Problem Reconsidered. *Speculum*. № 38, vol. 2. Chicago. P. 206-241. (eng).

Hägermann D. (2003). *Karl der Große. REINBECK, ECON VERLAG. 160 S.* (ger.).

Heršak E., Silič A. (2002). Avari: osvrt na njihovu etnogenezu i povijest. *Migracijske i etničke teme*. Vol. 18 № 2–3. Zagreb. P. 197-224. (croat.).

History of the Langobards by Paul the Deacon (1906). Translated by Foulke W. Philadelphia, University Press, XLIII+437 p. (eng).

Hurbanič M. (2015A). *the nomads at the gates: some notes on the use of siege artillery by the avars*. the cultural and historical heritage of vojvodina in the context of classical and medieval studies. *novi sad*. p. 75-89. (eng).

hurbanič m. (2015b). *vpády avarov na balkánske územia východorímskej ríše v rokoch 582–626*. *historický časopis*. vol. 63.3. Bratislava. P. 387-404. (slovak.).

Kardaras G. (2011). Byzantine-Avar Relations After 626 and the Possible Channels of Communication. *Arhivum Eurasiae Medium Aevi*. № 11. Wiesbaden. P. 21-42. (eng).

Krusch B. (1882). "Die Chronicae des sogenannten Fredegar". *Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellschriften deutscher Geschichten des Mittelalters*. Band 7. Hannover. S. 247-351. (ger.).

KUSTERNIG A., Haupt H. (1982). *Quellen zur Geschichte des 7. und 8. Jahrhunderts. Die vier Bücher der Chroniken des sogenannten FREDEGAR*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, XIV+567 p. (ger.).

Lebecq S. (1994). *Les Origines Franques Vème–IXème siècle*. Paris, Seuil, 320 p. (fr.).

Lot F. (1914). Encore la chronique du pseudo-Frédégaire. *Revue historique*. T. 115. Paris. P. 305-337. (fr.).

MacGeorge P. (2003). *Late Roman Warlords*. Oxford, University Press, 368 p. (eng).

Pohl W. (2018). *The Avars: A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*. Itacha and London, Cornell University Press, 540 p. (eng).

Sancti Georgii Florentii Gregorii, episcopi Turonensis, Historiae Ecclesiasticae Francorum libri decem ex duobus codd. mss. nunc primum, cura leglay et teulet, collatis (1836). T. 1. Parisiis, XIV+515 p. (lat.)

Schnürer G. (1900). *Die Verfasser des sogenannten Fredegar-Chronik*. Freiburg, Commissionsverlag der Universatætbuchhaltung, 263 s. (ger.).

Stein E. (1919). *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II u. Tiberius Constantinus*. Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 199 s. (ger.).

Taylor W. (1851). *A manual of Ancient and Modern History*. New York, D. Appleton & Company, XV+797 p. (eng).

The History of Menander the Guardsman (1985). Introduction essay, text, translation and historical notes Blockley R. Liverpool, Francis Cairns (Publications) Ltd., 307 p. (eng).

Thierry A. (1825). *History of the Conquest of England by the Normans: with it's causes from the earliest period, and it's consequences to the Present time*. Vol. 1. London, 446 p. (eng).

Wood I. (1994). *The Merovingian Kingdoms (450–751)*. London-New York, Longman, 408 p. (eng).

Lagodych V.

«HE BRIBED THOSE WHOM HE COULD NOT DEFEAT IN BATTLE»: THE KING OF AUSTRASIA SIGEBERT'S WAR WITH AVARS

The Avars, a conglomerate of Mongoloid nomads who migrated to Central–Eastern Europe from the Western Asian steppes during the 560s, were quickly integrated into the region's diplomatic system. The main catalyst for this was the diplomacy of the Byzantine Empire, in which rulers were interested in the appearance of a new ally on the Danube region. Due to Romei's economic and military attrition in the Balkans, the proto–state created by nomads, known in historiography as the Avar Khanate, began an active foreign policy against the Empire in later years. As a result, the political history of those «Attila successors» in the 6 cent. is known almost entirely through the accounts of Byzantine contemporaries such as Theophylact Simocatta, Menander Protector, and Agathias Scholasticus. At the same time, Avar Khan Bayan I considered as a potential

vector of expansion lands west of the Vienna Woods—the borders of the divided Kingdom of Franks and, above all, the Kingdom of Austrasia.

Unlike relations with East Roman Empire, which were marked by instability, short-term treaties, and the participation of both sides' diplomatic embassies, relations between Bayan and Austrasian King Sigebert I (561–575) began with a series of raids on Frankish lands. The participation of ambassadors from the Avars and Franks was minimal. Warfare was different too; unlike the successors of Justinian the Great (527–565), the specific evolution of authority in Germanic kingdoms on Western Rome's ruins, Sigebert was not afraid to take part in repelling the attack of the «Huns», which eventually ended by capturing the Frankish monarch and signing the long-term peace treaty with the Avars, which was not violated in the next two centuries.

The article contains the peculiarities of the domestic political development of the Kingdom of Franks and Avars conglomerate during the first half of the 6 century, based on the reports of Frank, byzantine and langobard historians of the second half of the 6–9 cent. The author made an attempt to recreate the chronology of the Avars' war with King Sigebert I of Austrasia and the circumstances that escalated the conflict. Factors that contributed to the expansion of the Avars against the Frankish Kingdom of Austrasia, the withdrawal of Sigebert's state, and the nomadic polity's withdrawal from the state of armed confrontation are analyzed.

Keywords: Avar Khanate, Bayan I, Kingdom of the Franks, Austrasia, Sigebert I, diplomatic relations

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ МІЖВОЄННОЇ ЛИТВИ (1918–1940) У СВІТЛІ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ВЧЕНИХ КЛАЙПЕДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У статті висвітлюється стан і перспективи подальшої наукової розробки військово-історичної проблематики, дотичної до періоду існування міжвоєнної Литовської держави, вченими Інституту історії та археології Балтійського регіону Клайпедського університету (КУ). Дана публікація не мінає загально-литовського контексту, включаючи ретроспективу попередніх військово-історичних студій у Литві від зародження до сьогодення. Визначаються основні етапи становлення військової складової історичних досліджень у КУ. Аналізується доробок науково-дослідницької групи «Війна і суспільство ХХ століття» через призму реалізації проєктної діяльності та поза нею. Загалом підкреслюється, що перелік складових композиту військово-історичних студій міжвоєнного періоду вельми широкий: історія окремих родів і видів військ, парамілітарні формування, організація, структура та озброєння регулярної армії, доктринальна складова, теорія військово-історичних досліджень і т.д. Вченими КУ керує прагнення атомізувати цільову тему, продемонструвати найдрібніші моменти кожного з фрагментів загальної мозаїки. Так, зокрема, серед піднятих питань внутрішній уклад життя військового підрозділу міжвоєнної доби (побутові стосунки військовослужбовців, повсякденна діяльність, свята і будні, традиції литовського вояцького побратимства, середовище існування, гігієна). Систематизація та актуалізація досвіду тієї епохи створює необхідні умови для його задіяння у формуванні сучасних збройних сил Литви, оновлення системи національної безпеки. У той же час залучення компаративістського підходу дає можливість фіксувати субрегіональний та регіональний контексти і створює додаткові вектори майбутніх досліджень.

Ключові слова: Військова історія, міжвоєнна Литва, історіографія, Інститут історії та археології Балтійського регіону (Клайпедський університет), «Війна і суспільство ХХ ст.».

Постановка проблеми та її актуальність. Зародки воєнних наук у Литві відносяться до ХVІІ ст. У розпал того буремного століття, знакового для народів східної Європи, кризового для двоєдиної Польсько-Литовської Речі Посполитої та епохального для України, світ побачили праця литовського шляхтича

Петрик Артем Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії та археології Балтійського регіону, Клайпедський університет (Литовська Республіка).

© Петрик А.М., 2023.

Казімераса Сімонавічюса (Казимира Семеновича) з основ артилерійської справи (1650 р.) і книга інженера та математика, який служив у Великому князівстві Литовському, Адама Фрайтага про мистецтво фортифікації (1665 р.) (*Jokubauskas, 2021:12*).

Початки систематичних досліджень з військової історії Литви дотичні до ще однієї кризової епохи для регіону. Доба визвольних змагань на руїнах колишніх імперій, у протистоянні вчорашніх поневолених народів новим імперським проектам, дала життя національним державам, як у випадку з Литвою та іншими країнами Балтії, або ж завершилася безжальним фіаско, самостійна Україна (1917–1920 рр.) тому сумний приклад.

Війни за незалежність (1919–1923 рр.) народили «Епоху великих надій» 1920–1930-х рр., що явилася часом багатогранного литовського культурного ренесансу, за розповсюдженням тоді висловом «Литва поверталася литовцям» (*Петрик, 2020: 40*). Не минули процеси духовної реституції повз історичну науку у її військовій складовій. Протягом більш ніж двох десятиліть свободи завдяки активності ентузіастів, а пізніше, і державній підтримці розпочалася кропітка робота з вивчення бойового шляху литовського війська. Поряд з наголосом на добі Великого князівства Литовського, не менш важливою була розробка спектру питань, пов'язаних з історією армії Литовської Республіки, бойових операцій молодих національних збройних сил, що своїми багнетами подарували країні право на свободу (детальніше про дослідження з військової історії Литви у міжвоєнну добу див.: *Vaičėnonis, 2003; Jokubauskas, 2018*).

З поміж 20 наукових товариств і осередків, що функціонували у незалежній Литві (*Juzefovičius, 2002: 181*), виділялися об'єднання воєнно-наукової направленості, які існували у різний час, такі як створене у 1921 р. «Товариство розробників воєнних наук» (тут і далі по тексту назви організацій, установ, навчальних закладів, дослідницьких напрямів, тематики проектів, найменувань видань подаються у перекладі з литовської мови), або засноване у 1923 р. «Товариство воєнних наук» (*Jokubauskas, 2019a: 132*). У 1935 р. започатковано Секцію історії в структурі Генерального штабу збройних сил Литви. В її роботі пріоритет надавався аналізу досвіду повномасштабних бойових дій 1919–1920 рр. з подальшою імплементацією результатів для підготовки офіцерства, а також здійснення освітньої функції кадрового складу армії та

популяризаторської роботи (*Jokubauskas, 2019a: 147*). Військова історія вважалася головною частиною військової науки в литовському війську того періоду. Це був важливий предмет у кваліфікаційному вишколі командирів, що викладався у військових школах і на курсах. Також вітався самостійний або колективний аналіз досвіду минулих воєнних кампаній у військових частинах. Складались окремі іспити з литовської та загальної військової історії, без успішної здачі яких не можливо було претендувати на вищі посади або навчатися в іноземних академіях (*Jokubauskas, 2017a: 216*). Нажаль, інвазія Червоної Армії влітку 1940 р., зруйнувавши Литовську державу, зупинила подальшу дослідницьку та освітню діяльність.

За радянської окупації період незалежності розглядався заангажовано у негативній конотації, відповідно до тодішньої комуністичної ідеології. Нечасті згадки щодо історії Війська Литовського так званої «буржуазної доби» все ж мали місце, але не являли комплексного дослідження, скоріше поставали у фрагментарному вигляді. Водночас вчені з кола політичної еміграції (яка стала масовою після трагедії 1940 р. і втрати незалежності) дали життя серйозним працям «Литовські збройні сили 1918–1940 рр.» і «Литовська війна за незалежність» (*Rakutis, 2000: 9*), попри неможливість отримати доступ до литовських архівів історики екзилу створили ряд робіт, які і сьогодні одні з базових при дослідженні періоду визвольних змагань (*Ališauskas, 1972; Rukša, 1981; Rukša 1982; Statkus, 1986*).

Важливе значення у проведенні процесу повернення литовському народу пам'яті про військову історію доби міжвоєнної самостійності, переможні традиції часів Війни за незалежність, відіграла активна позиція працівників музейних установ. Серед них особливе місце належить Військовому Музею Вітаутаса Великого у Каунасі. Ще за радянських часів, на межі 1980–1990-х рр., всупереч тодішній політичній кон'юктурі, тут відбувалися перші виставки, присвячені національній армії, почалися процеси, направлені на відновлення знань про структуру, екіпірування, озброєння міжвоєнного литовського війська. З відродженням незалежності ці процеси незрівнянно динамізувалися, перетворивши музейні установи на важливі наукові осередки військово-історичних студій (*Pociūnas, 2022: 368-369*).

Одночасно ожило видання литовської воєнної періодики на батьківщині після більш ніж 50 років вимушеної перерви, спочатку з ініціативи невеликих груп активістів. Згодом рух підтримали офіційні установи відбудованої Литви, зокрема Міністерство охорони краю (Міноборони). Більшість періодичних видань мілітарного спрямування містили історичну складову. Міжвоєнний період став у ній провідною темою. Як і у численних наукових та науково-популярних працях, що стали масово виходити у 1990-х рр., міжвоєнна військова проблематика запанувала і в якості тематики доповідей наукових форумів (Про відродження військової періодики, видання книг та проведення конференцій з військової історії у Литві в період 1990–1999 рр. детальніше див.: *Surgailis, 2022*).

Головним осередком і провідником наукової роботи став Інститут історії Литви. Протягом першого десятиліття суверенності все більшого значення набували дослідні структури, що утворилися на базі вищих навчальних закладів країни. Серед них одне з провідних місць належить Клайпедському університету (КУ). У даній статті буде здійснено наразі найбільш детальний огляд досліджень військово-історичної проблематики міжвоєнного періоду, які проводилися науковими інституціями КУ, а також визначено подальші перспективні напрями наукової розробки, включно з дотичністю до питання українсько-литовських відносин у ХХ ст. Дана робота претендує на роль сегменту, вмонтованого в архітектуру літуаністичних та балтійських студій в Україні, що і визначає її актуальність.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Попри те, що у литовській історіографії існує ряд досліджень, які містять огляд напрацювань військово-історичних студій, вважаємо, що дане питання потребує подальшого розширення та поглиблення. Адже доробок містить або загальний огляд широкої хронології (*Vaičėnonis, 2009*) з побіжною фіксацією на досліджуваному нами періоді, або фокусується на локалізованій проблематиці, наприклад, парамілітарній складовій (*Jokubauskas, 2019b*) чи актуалізує доробок дотичний до початкового етапу творення литовських збройних сил та Війні за незалежність (*Lesčius, 2002*). У деяких публікаціях виконується нетривіальна задача критичного аналізу історіографічного надбання провідних дослідників теми, з точки зору закриття «білих плям», у сегменті проблеми підготовки та внутрішньої організації литовських збройних сил в 1938–1940 рр.,

напередодні агресії сусідніх великих держав проти суверенної Литви (*Papečkys, 2010*). Наявні також роботи оглядового характеру з аналітикою досліджень щодо участі литовців у війнах ХХ ст. в арміях іноземних держав, в період від Другої світової війни до локальних конфліктів «Холодної війни», та особливих збройних формуваннях на кшталт Французького іноземного легіону (*Jurevičiūtė, 2003: 372*).

В іншому випадку дослідження, тримаючи наголос на міжвоєнній добі, все ж не віддають пріоритету зацікавленості клайпедському науковому осередку, фокусуючись на загальному огляді напрацювань литовських науковців (*Vareikis&Jokubauskas, 2014*). Роботи, в яких аналізується доробок істориків КУ, відрізняються фіксацією на ранньому етапі існування дослідницького осередку (*Vareikis, 2022*) або ж не акцентують на міжвоєнному періоді і військово-історичній складовій (*Istorijos mokslas Klaipėdos universitete, 2007*), тим самим не закриваючи остаточно цільової прогалини.

Історіографія широко представлена й в дисертаційних дослідженнях. Загалом за період з моменту відновлення незалежності Литви було захищено 51 докторську дисертацію з військово-історичної тематики та воєнних наук (відмітимо, що з загальної кількості дисертацій 6 було захищено у спеціалізованих вчених радах на базі Клайпедського університету). З цього переліку 13 дисертаційних досліджень присвячені міжвоєнному періоду (1918–1940 рр.). За тематикою серед даних робіт виділяються:

1. Акцентовані на різних аспектах історії парамілітарної структури Союзу стрільців Литви (ССЛ): військово-політична діяльність Союзу стрільців на етапі визвольних змагань литовського народу 1919–1923 рр. (*Vygantas Vareikis, 1999 p.*) та формування ідеології Союзу протягом 1919–1940 рр. (*Mindaugas Nefas, 2017 p.*).

2. Сконцентровані на проблемі ролі та місця армії у житті міжвоєнної Литви: дослідження, що прослідковують еволюцію політичного значення збройних сил у країні від державного перевороту (1926 р.) та встановленням влади Антанаса Сметони до втрати Литвою незалежності у 1940 р. (*Jonas Vaišėnis, 2003 p.*); відображають специфіку взаємодії військової та цивільної влади у Литві (*Kęstutis Kilinskas, 2018 p.*); висвітлюють особливості функціонування режиму воєнного положення у Литві, що діяв

практично увесь період незалежності, між двома світовими війнами (Modestas Kuodys, 2009 р.). Вплив організації колишніх військовослужбовців литовської армії на внутрішню політику Литви у хронології 1923–1940 рр. також не минув уваги науковців (Aušra Jurevičiūtė, 2009 р.).

3. Роботи, які виокремлюють елементи внутрішньої структури армії, підготовки та побуту литовських збройних сил міжвоєнної доби. Серед них дослідження з історії військового судочинства (Andriejus Stoliarovas, 2012 р.); системи бойової підготовки збройних сил Литви (у 1924–1940 рр.) (Lina Kasparaitė-Balaišė, 2020 р.); повсякденності литовської армії в умовах війни за незалежність та мирних років (Gintautas Jakštys, 2021 р.); компаративістське дослідження з порівнянням підходів до громадянського виховання солдат офіцерським складом у міжвоєнному литовському війську та армії відновленої Литовської Республіки за період 1992–2009 рр. (Rolanda Kazlauskaitė-Markelienė, 2010 р.).

4. Праці, що торкаються зовнішньополітичного контексту. Зокрема, діяльності іноземних військових місій у перші роки незалежності 1919–1920 рр. (Estela Gruzdienė, 2011 р.); проблеми біженців Другої світової війни у останній рік існування незалежної Литви 1939–1940 рр. (Simonas Strelcovas, 2007 р.); реалізації литовської воєнної доктрини у 1923–1940 рр., в контексті тогочасних геополітичних реалій північно-східної частини Балтійського регіону (Vytautas Jokubauskas, 2013 р.).

Повний перелік дисертаційних досліджень з військово-історичної тематики був укладений і опублікований Вітуатасом Йокубаускасом (*Jokubauskas, 2021: 266-269*). Подана вище тематична класифікація зроблена нами.

Мета та завдання дослідження. У статі нашою основною задачею є висвітлення доробку науковців Інституту історії та археології Балтійського регіону Клайпедського університету з проблематики військової історії Литовської держави міжвоєнного періоду. Подібна тематично-хронологічна акцентація є першою в українській історичній літуаністиці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початки військово-історичних студій у клайпедському науковому осередку пов'язані з заснуванням Центру історії Західної Литви та Пруссії при Клайпедському університеті (далі по тексту – Центр, А.П.). Центр розпочав свою роботу у січні 1992 р., являючись майже

ровесником самого вишу. Адже КУ відкрився лише на рік раніше (1991 р.). Перше десятиліття історії Центру (у 2003 р. трансформованого на Інститут історії та археології Балтійського регіону, далі – Інститут, А.П.) нерозривно пов'язане з енергійною діяльністю натхненника початку наукових досліджень та першого керівника установи, званого історика-медієвіста Альвідаса Нікжентайтиса. До сфери його дослідницьких інтересів і до одного з магістральних напрямів наукових розробок Центру відносилася історія литовсько-германських зав'язків, від доби середньовіччя до ХХ ст. У фокусі дослідження перебувала, в тому числі, військова складова: боротьба балтських племен проти германських завойовників, а також більш пізнє збройне протистояння між Великим князівством Литовським та німецьким Тевтонським Орденом. Протягом 1993–1996 рр. з'являється ряд публікацій науковців Центру, які розробляли питання Грюнвальдської битви (1410 р., у литовській традиції – Битва при Жальгірісі) у литовському та регіональному геополітичному контекстах (*Vareikis, 2022: 374-375*). Саме такою була тема першого тому збірника історичних наукових праць КУ, що вийшов у 1993 р. (*Acta Historica Universitatis Klaipedensis, 1993*).

Перша половина 1990-х рр. стала знаковою і для початку досліджень новітньої доби. Піонером у розробці цього напрямку у КУ можна вважати Вігантаса Варейкіса, нині відомого як спеціаліста з широкого поля питань (регіональна історія, дослідження у сфері історичної пам'яті, історії міжетнічних відносин у Литві та ін.). Ми ж, в контексті нашої розвідки, зазначимо його досягнення у проблематиці історії парамілітарних структур. Значна частина спадку вченого дотична до історії Союзу литовських стрільців та Клайпедського повстання 1923 р. Його перші напрацювання були оприлюднені у січні 1991 р. (*Vareikis, 1991*). За два роки вийшла важлива робота, що відкривала роль Союзу стрільців у польсько-литовському конфлікті (1920–1923 рр.) (*Vareikis, 1993*). Далі розпочався великий цикл праць вченого з міжвоєнної тематики, що триває і по сьогодні. Він став своєрідним прологом до подальшої розробки проблеми колегами та учнями В. Варейкіса, які значно розширили поле дослідження.

Розквіт напрямку припадає на третє тисячоліття, з під пера нової генерації науковців виходить чисельний і якісний доробок з десятків праць. Окремо хочемо відмітити вражаюче своєю

деталізацією дослідження з історії артилерії збройних сил Литви (*Jokubauskas & Papečkus, 2012*), серію публікацій з воєнного планування литовського командування напередодні Другої світової війни (*Jokubauskas, 2010; Jokubauskas, 2011; Йокубаускас, 2011; Jokubauskas 2014a; Jokubauskas & Zuberniūtė, 2019*) та особливостей мобілізаційних заходів у Литві в 1939 р. (*Jokubauskas, 2012*).

Наразі в Інституті сформувалася та ефективно функціонує дослідницька група, яка займається розробкою напряму «Війна і суспільство ХХ століття». При тому військово-історичні студії періоду 1918–1940 рр. є одними з базових. Протягом останніх десяти років вчені реалізували ряд проєктів, що висвітлювали різнопланову проблематику, дотичну до даної хронології. У рамках дослідження під керівництвом В. Варейкіса «Значення парамілітарних організацій в системі державної оборони: приклад Союзу стрільців Литви» (2013–2015 рр.) ставилося за мету проаналізувати витоки ССЛ та обставини утворення організації, ідеологію і систему підготовки стрільців, роль в архітектурі національної оборони Литви міжвоєнної доби. Крім того, досліджувалася участь членів Союзу у подальшому розгортанні збройного антирадянського руху опору 1940–1950-х рр. (детальніше про проєкт див.: *Jokubauskas & Vareikis, 2014; Vareikis, 2015*). Результатами дворічної роботи колективу науковців стали численні публікації. Частина з них відображала регіональний контекст і торкалася історії парамілітарних воєнізованих організацій у сусідніх Латвії та Естонії. Із задіянням компаративістського принципу порівнювалася ідеологічна складова формувань всіх трьох країн, зокрема у питанні ставлення до національних меншин (*Vitkus, 2014; Vitkus, 2015*). Клайпедські науковці уклали біографічний довідник членів Союзу стрільців за 1919–1940 рр. (*Jokubauskas & Vitkus, 2015*). Втім, апогеєм роботи були дві монографії, кожна мала значний вплив на подальші міжвоєнні студії у Литві й дослідження інкорпорації парамілітарної складової до безпекової мозаїки країни. Перша з них (*Jokubauskas, 2014b*) давала відповідь на цілий ряд запитань. На литовському прикладі, з врахуванням регіональної кон'юнктури, розглядалася генеза воєнної доктрини так званих «малих країн» і пояснювалися фактори, що призвели до осмисленого вибору військовим командуванням міжвоєнної армії Литви нетрадиційної стратегії ведення війни. Друга монографія

мала ширше хронологічне та аналітичне поле. Автори досліджували розвиток парамілітаризму, розглядали досвід партизанського руху у Литві I пол. XX ст. через призму методів та ідеологічних принципів. Визначалися можливості і умови його застосування для підтримання військової безпеки Литовської держави в XXI столітті. Дослідники називали і можливі сценарії майбутньої трансформації збройних сил, а також джерела появи загроз для суверенітету Литви. (*Jokubauskas, Vaičėnionis, Vareikis, Vitkus, 2015*). Тематика парамілітаризму у балтійському регіоні 1918–1940 рр. на базі порівняння та практичних прикладів, також відобразилася у спеціалізованому томі журналу Інституту «*Acta Historica Universitatis Klaipedensis*» (АНУК) (*Acta Historica Universitatis Klaipedensis...*, 2014). В тому числі тут були розміщені деякі розвідки проєктної групи.

(Принагідно наголосимо, що період 1918–1940 рр. у розрізі військово-політичної складової не раз виступав генеральною лінією окремих випусків журналу. Так окремі томи АНУК відображали передумови, хід та результати Клайпедського повстання 1923 р. (*Acta Historica Universitatis Klaipedensis, 1995; Acta Historica Universitatis Klaipedensis...*, 2003); військові та ідеологічні аспекти анексії Клайпедського краю нацистським Третім Рейхом у 1939 р. (*Acta Historica Universitatis Klaipedensis...*, 2010); питання трансферу влади в Польщі та Литві й ролі і місця збройних сил у цьому процесі (*Acta Historica Universitatis Klaipedensis...*, 2016); збройній боротьбі народів Балтії за реалізацію власних національно-державних проєктів на руїнах імперій, повалених Першою світовою війною (*Acta Historica Universitatis Klaipedensis...*, 2018; *Acta Historica Universitatis Klaipedensis...*, 2019).

Протягом 2015–2018 рр. реалізовувався проєкт направлений на здійснення порівняльного аналізу пам'яті про Першу світову війну у Литві та Східній Пруссії в міжвоєнній хронології (керівник – Васіліюс Сафроновас). Аналіз проводився на трьох рівнях – дискурсивному, соціальному та практичному. По суті дане дослідження найбільш повне і різновекторне з тих, що здійснювалося литовськими дослідниками з подібного спектру питань (Детальніше про проєкт див.: *Safronovas, 2015*). Хоча заявлена проблематика не є безпосередньо дотичною до тієї, що є для нас цільовою, втім, зазначимо, що у ході реалізації вищезазнаного проєкту його учасники опублікували розвідки, що торкаються

ряду важливих аспектів військової історії міжвоєнної Литви. Мова йде, в тому числі, про перші литовські національні воєнні формування, які утворилися на території Росії в 1917–1918 рр., але так і не влилися до рядів новоорганізованого Війська Литовського, яке розпочало боротьбу за незалежність молодій Литовській державі. Втім, учасники цих підрозділів зуміли репатріюватися на батьківщину і пізніше включилися до ветеранського руху (Детальніше з даного питання див.: *Jokubauskas, 2017b*). Окремо маємо відзначити результативність проектної групи, світ побачили загалом 15 робіт у форматі статей, в тому числі вкрай важлива публікація з повною бібліографією робіт (за 1914–1945 рр.) з тематикою Литви та литовців у Першій світовій війні (*Safronovas, 2017*) і колективна монографія (*Safronovas, Jokubauskas, Vareikis, Vitkus, 2018*).

Протягом наступних п'яти років науковці Інституту розширили свою проектну діяльність, розробляючи ще більш різноаспектну військово-історичну проблематику. Була завершена робота над дослідженням реалізації стратегії непрямих дій на прикладі міжвоєнної Литви. Проєкт мав на меті перевірити гіпотезу про те, що Литовська держава зіткнулася з широким переліком загроз суверенності, які потенційні вороги комплексно спрямовували проти Литви. Зі свого боку Литва також застосовувала заходи стратегії непрямих дій для захисту суверенітету та стратегічних інтересів. Дослідження доводило – подальші територіальні втрати та окупація СРСР були результатом не військових поразок чи поганій підготовки армії до збройної оборони, а вдалого застосування стратегії непрямих дій агресорами (Детальніше див.: *Jokubauskas, 2019c*). Іншим питанням, на якому сконцентрували увагу науковці КУ, стали смерті та смертність у литовських збройних силах і їхній вплив на армію та суспільство. Як і у випадку з попереднім зазначеним проєктом керував і реалізовував дослідницьку складову В. Йокубаускас. В якості результату можна навести публікації, які торкаються історіографічного аспекту проблеми (*Jokubauskas, 2022a*) та фактичної складової напрацювань (*Jokubauskas, 2022b; Jokubauskas & Vasiliauskas, 2022*). Заплановано вихід монографії, що узагальнить проведenu працю.

Триває робота групи очолюваної Сільвою Поціте. В рамках трирічного проєкту (2021–2024 рр.), який має на меті проаналізувати різні аспекти служби німецької національної меншини в литовській армії в 1918–1940 роках. Дослідники прагнуть виявити

позицію литовських військових кіл щодо служби представників німецької меншини, проаналізувати позицію Німеччини з цього питання, дослідити досвід служби німців у литовській армії та його можливий вплив на формування (не)лояльності до Литовської держави, а також висвітлити ставлення німецького суспільства до збройних сил Литви та служби етнічних німців у ній. Відмітимо, що розробка даної проблематики науковцями Інституту мала місце ще до старту проєкту. Перші публікації з теми побачили світ наприкінці 2000-х рр. (*Jokubauskas, 2009*). Відзначимо, що вчені проєктної групи, в цілому, не минають опрацюванню досвіду служби у литовських збройних силах представників також й інших національних громад, в тому числі єврейської (*Jokubauskas & Vitkus, 2021*), з акцентом на участі солдат єврейського походження у боротьбі за незалежність Литви (1919–1923) (*Vitkus, 2019*).

Як і попередні проєкти дослідницького напрямку даний здійснюється при підтримці державної Ради науки Литви.

Цьогоріч Литва святкувала знакову дату – 100-річчя приєднання Клайпедського краю. Операція 1923 р., відома також як «Клайпедський похід», є фінальним акордом визвольних змагань литовського народу (1919–1923 рр.). Природньо, що саме клайпедським вченим довелося підготувати найбільш повне видання з історії цієї епохальної події. Протягом 2022 р. колектив з семи науковців у партнерстві з Музеєм історії Малої Литви реалізував проєкт, підтриманий Міністерством культури Литви та самоуправлінням міста Клайпеди. Книга, яка вийшла на початку ювілейного року, включала, з поміж іншого, 269 унікальних документів, систематизовані дані більш ніж 2 000 учасників литовських військових формувань під час проведення бойової операції (*1923-ieji: Klaipėdos prijungimas prie Lietuvos...*, 2023). Подібне видання не лише закриває деякі прогалини у дослідженні завершального періоду Війни за незалежність Литви, але і відображає багато зовнішньополітичних складових початку 1920-х рр., які зробили можливим успіх литовських військ.

Втім, науковці інституції не обмежуються лише дослідженнями в канві тематики зазначених проєктних рамок. До сфери інтересів вчених належить методика військово-історичного дослідження, а також синтез військової історії та теорії війни і ведення бойових дій як практичної діяльності. В цьому ключі важливою

подією для військово-історичних студій Балтії став вихід книги В. Йокубаускаса «Військова історія. Компендіум дослідницьких інструментів і методів: їх вплив і сфери застосування» (*Jokubauskas, 2021*).

В останні декілька років все більш актуальним напрямом розробки стає український вектор. Виходять перші публікації українською мовою, що стосуються тематики вивчення досвіду територіальної оборони Литви у 1930-х рр. (*Йокубаускас, 2020*) та відображеності українського питання у провідній профільній воєнній періодиці міжвоєнної Литовської Республіки (*Йокубаускас & Петрик, 2021*). Окремі роботи окреслюють стосунки між українською військовою еміграцією та Литовською державою при посередництві Союзу стрільців (*Petryk, 2019*). Крім цього на базі Інституту підготовано синтетичну наукову працю з історії Литви українською мовою, що значною мірою відображає історію зародження, становлення та розвитку збройних сил Литви (1918–1940 рр.) (*Петрик, 2020*).

Висновки. Дослідження військової історії займає одне з провідних місць протягом всього більш ніж 30-річного періоду існування науково-дослідних інституцій Клайпедського університету. Епохальні і визначальні для литовського народу 22 роки незалежності між світовими війнами є виключно-важливим напрямом розробки вчених Інституту історії та археології Балтійського регіону КУ. Перелік складових композиту військово-історичних студій міжвоєнного періоду вельми широкий. Парамілітарні формування, організація, структура та озброєння регулярної армії, доктринальна складова, теорія військово-історичних досліджень і т.д. Дослідниками наразі керує прагнення атомізувати цільову тему, висвітлити найдрібніші моменти кожного з фрагментів загальної мозаїки. Так, зокрема, серед піднятих перспективних питань внутрішній уклад життя військового підрозділу міжвоєнної доби (побутові стосунки військовослужбовців, повсякденна діяльність, свята і будні, традиції литовського вояцького побратимства, середовищі існування, гігієна тощо) (*Rachmanovaitė, 2022: 382*). У подальшому не ризикує залишитися поза увагою історія окремих видів та родів військ. Актуальною для установи є робота з військово-морської проблематики (*Krasauskienė, 2022*). Практично брендовою ознакою стала глибока аналітична складова досліджень науковців Інституту. Систематизація та актуалізація

досвіду міжвоєнної доби створює необхідні умови для його задіяння у формуванні сучасних збройних сил Литви, оновлення системи національної безпеки. На сьогодні показником результативності підходу є ґрунтовні дослідження трансформації обороноздатності Литви від моменту відновлення незалежності до вступу в Північно-Атлантичний альянс (*Papečkus, 2021*).

Задіяння компаративістського підходу дає можливість фіксувати субрегіональний та регіональний контексти і створює вектори майбутніх досліджень. Порівняння досвіду визвольних змагань ХХ ст. всіх трьох держав Балтії серед них. Однак сьогоднішні реалії диктують необхідність дій на більш широкому дослідницькому просторі, розглядаючи минуле Литви та її збройних сил як історичної частини не лише Північної але і Східної Європи. Україна та її традиція визвольної боротьби і протистояння агресивному реваншизму імперіалістичних загарбників у даному ключі постає як один з чільних та очевидних перспективних векторів роботи науковців, особливо у розрізі взаємовідносин між Литовською та Українською державами в революційні 1917–1920 рр. і міжвоєнної співпраці української еміграції з Литвою. Дана проблематика гармонічно поєднується з дослідницьким напрямом Інституту з вивчення війн та суспільства в ХХ ст.

Використані посилання

Йокубаускас В. & Петрик А. (2021). У пошуках союзників: українська тематика у військовій періодиці Литви 1920–1940 років. *Військово-науковий вісник*, № 35. С. 142–169.

Йокубаускас В. (2011). Военная доктрина и оборонительные планы Литвы в конце 30-ых годов XX века. *Исследования Балтийского региона: вестник Социально-гуманитарного парка БФУ им. И. Канта*, № 2 (8). С. 27–49.

Йокубаускас В. (2020). Територіальна оборона у Литві в кінці 30-х років ХХ століття. *Військово-науковий вісник*, № 33. С. 140–159.

Петрик А. (2020). *Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940)*. Одеса-Рига-Торунь: Видавничий дім “Гельветика”, Izdevnieciba “Baltija Publishing”, Wydawnictwo Adam Marszalek. 382 с.

1923-iejų Klaipėdos prijungimas prie Lietuvos. Dalyviai ir jų liudijimai: dokumentų rinkinys. Sud. Safronovas V.; Parengė Safronovas V., Genienė Z., Vareikis V., Kuprienė L., Pocytė S., Jokubauskas V., Rachmanovaitė R. (2023). Klaipėda Klaipėdos universiteto leidykla. 592 p.

Acta Historica Universitatis Klaipedensis. 1923 metų sausio įvykiai Klaipėdoje. Vol. IV. Sud. Nikžentaitis A. (1995). Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla. 96 p.

Acta Historica Universitatis Klaipedensis. Creating Modern Nation-States in the Eastern Baltic = Šiuolaikinių tautinių valstybių kūrimas rytiniame Baltijos jūros regione, Volume XXXVIII. Ed. by Vareikis V., Pocytė S. (2019). Klaipėda: Klaipėda University Press. 256 p.

Acta Historica Universitatis Klaipedensis. Klaipėdos kraštas 1920–1924 m. archyvuose dokumentuose, Vol. IX. Sud. Pocytė S. (2003). Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla. 160 p.

Acta Historica Universitatis Klaipedensis. Klaipėdos krašto aneksija 1939 m.: politiniai, ideologiniai, socialiniai ir kariniai aspektai = The 1939 Annexation of Klaipėda Region: Political, Ideological, Social and Military Issues, Vol. XXI. Sud. Pocytė S. (2010). Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla. 246 p.

Acta Historica Universitatis Klaipedensis. Paramilitarism in the Eastern Baltics, 1918–1940: Cases Studies and Comparisons = Paramilitarizmas Rytų Baltijos regione 1918–1940: atvejo studijos ir lyginimai, Vol. XXVIII. Ed. by Jokubauskas V., Safronovas V., Vareikis V. (2014). Klaipėda. 319 p.

Acta Historica Universitatis Klaipedensis. The Unending War? Baltic States after 1918 = Nesibaigiantis karas? Baltijos šalys po 1918 metų, Vol. XXXVI. Ed. by Jokubauskas V., Safronovas V. (2018). Klaipėda: Klaipėda University Press. 288 p.

Acta Historica Universitatis Klaipedensis. Transfers of Power and the Armed Forces in Poland and Lithuania, 1919–1941 = Valdžios transferai ir ginkluotosios pajėgos: Lenkija ir Lietuva 1919–1941 metais, Vol. XXXII. Ed. by Jokubauskas V., Safronovas V. (2016). Klaipėda: Klaipėda University Press. 212 p.

Acta Historica Universitatis Klaipedensis. Žalgirio laikų Lietuva ir jos kaimynai, Vol. I. Sud. Čapaitė R., Nikžentaitis A. (1993). Vilnius: Academia. 252 p.

Ališauskas K. (1972). *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės 1918–1920*. T. 1. Čikaga. 490 p.

Istorijos mokslas Klaipėdos universitete: Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas 1992–2007. Sud. Pocytė S. (2007). Klaipėda.

Jokubauskas V. & Papečkys E. (2012). Lietuvos kariuomenės artilerijos pabūklai 1919–1940 m. *Karo archyvas*, T. XXVII. P. 163–231.

Jokubauskas V. & Vareikis V. (2014). Surašykim jų vardus, kad neišnyktų: apie Klaipėdos universitete vykdomą mokslinių tyrimų projektą „Paramilitarinių organizacijų reikšmė valstybių gynybos sistemoje: Lietuvos šaulių sąjungos atvejis“. *Karo archyvas*, T. XXIX. P. 386–396.

Jokubauskas V. & Vasiliauskas E. (2022). Karo medikų ekspedicijos po Vilniaus kraštą (1920 ir 1939 m.). *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XLIII. Klaipėda. P. 149–203.

Jokubauskas V. & Vitkus H. (2015). *Lietuvos šaulių sąjungos nariai (1919–1940 m.): informacinis žinynas*. Klaipėda: Druka. [DVD].

Jokubauskas V. & Vitkus H. (2021). Jews as Lithuanian Army Soldiers in 1918–1940 (a quantitative analysis). *Lithuanian Historical Studies*, Vol. 25. P. 99–133.

Jokubauskas V. & Zuberniūtė S. (2019). Vokietijos pavojus ir karo dviem frontais katastrofa (Lietuvos kariuomenės 1936–1937 m. operacijų planai nr. 1 „V“ ir nr. 2 „V+L“). *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XXXVIII. Klaipėda. P. 189–234.

Jokubauskas V. (2009). Deutsche und Deutschstämmige in der litauischen Armee 1918–1940. *Annaberger Annalen*, №. 17. S. 285–300.

Jokubauskas V. (2010). David gegen Goliath: Perspektiven eines militärischen Konflikts zwischen Litauen und Deutschland in den Jahren 1938–1940. *Annaberger Annalen*, №. 18. S. 245–286.

Jokubauskas V. (2011). Lietuvos kariuomenės kariniai planai ir ištekliai eventualaus karo su Lenkija atveju 1938–1939 m. *Karo archyvas*, T. XXVI. P. 272–320.

Jokubauskas V. (2012). Lietuva ant karo slenksčio: 1939 m. kariuomenės mobilizacija. *Karo archyvas*, T. XXVII. P. 276–332.

Jokubauskas V. (2014a). Lietuvos kariuomenės „R“ planas (1939–1940 m.). *Istorija*, T. XCIII, № 1. P. 5–47.

Jokubauskas V. (2014b). „Mažųjų kariuomenių“ galia ir paramilitarizmas. *Tarpukario Lietuvos atvejis*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla. 588 p.

Jokubauskas V. (2017a). Karo istorija ir jos svarba Lietuvos kariuomenei tarpukariu. *Karo archyvas*, T. XXXII. P. 161–217.

Jokubauskas V. (2017b). An Army never Created: Lithuanian National Units in Russia and their Veterans Organisation in Lithuania in the Interwar Period. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XXXIV. Klaipėda. P.101–122.

Jokubauskas V. (2018). Karo istorija tarpukariu Lietuvoje ir dvi Karo mokslų draugijos (1921–1933 m.). *Istorija*, T. CXII, № 4. P. 33–66.

Jokubauskas V. (2019a). Section of military history in Lithuanian Army Staff (1935–1940). *Latvijas Universitātes Žurnāls. Vēsture = Journal of the University of Latvia. History*, № 7–8. P. 131–148.

Jokubauskas V. (2019b). Nauja knyga Lietuvos šaulių sąjungos šimtmečiui istoriografijos kontekste [Nefas, Mindaugas. Dvasios aristokratai: Lietuvos šaulių sąjungos siekiai ir realybė 1919–1940 m. Vilnius: Versus, 2019 b, 495 p., ISBN 978-9955-829-22-5]. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XXXVIII. Klaipėda. P. 243–253.

Jokubauskas V. (2019c). *Netiesioginis poveikis ir Lietuvos karinis saugumas 1919–1940 m.* Klaipėda: Druka. 368 p.

Jokubauskas V. (2021). *Karo istorija: tyrimai, metodai, poveikis, taikymas.* Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla. 311 p.

Jokubauskas V. (2022a). Casualties of the Lithuanian Wars of Independence: an aspect of Lithuanian historiography. *Vēsture: avoti un cilvēki = History: Sources and People*, Vol. XXV. P. 125–137.

Jokubauskas V. (2022b). Causes of Death in the Lithuanian Armed Forces, 1919–1940. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XLIII. Klaipėda. P. 99–130.

Jokubauskas V., Vaičėnionis J., Vareikis V., Vitkus H. (2015). *Valia priešintis. Paramilitarizmas ir Lietuvos karinio saugumo problemos: kolektyvinė monografija.* Klaipėda: Druka. 320 p.

Jurevičiūtė A. (2003). Lietuvių karių dalyvavimo užsienio kariuomenėse tyrimų problemos. *Karo archyvas*, T. XVIII. P. 372–384.

Juzefovičius R. (2002). Istorinė švietėjiška karo mokslų draugijos veikla 1923–1933. *Karo archyvas*, T. XVII. P. 181–194.

Krasauskienė R. (2022). Lietuvos karinio laivyno ir Lietuvos kariuomenės karinių jūrų pajėgų kontingentai, veikla ir tradicijos: lyginamasis aspektas. *Karo archyvas*, T. XXXVII. P. 158–261.

Lesčius V. (2002). Dėl Lietuvos kariuomenės kūrimo ir nepriklausomybės kovų istoriografijos. *Lietuvos istorijos studijos*, T. X. P. 34–51.

Papečkys E. (2010). Neatsakyti ir diskutuoti tarpukario Lietuvos kariuomenės (1938-1940) istoriografijos klausimai. *Karo archyvas*, T. XXV. P. 366-390.

Papečkys E. (2021). *Lietuvos Respublikos gynybinės galios transformacija 1900-2004 m.: tarp individualios link kolektyvinės gynybos*: disertacija. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla. 185 p.

Petryk A. (2019). The Lithuanian Riflemen's Union and the Ukrainian Radical Liberation Movement in the Mirror of Ukrainian Historiography. *Istorija*. T. CXVI, №4. P.109–125.

Pociūnas A. (2022). Lietuvos kariuomenės istorijos tyrimai 1990–1999 m.: III. Muziejninko veikla dalyvaujant Lietuvos karybos istorijos tyrimuose 1990–1999 m. *Karo archyvas*, T. XXXVII. P. 346-370.

Rachmanovaitė R. (2022). Klaipėdos universitete apginta disertacija Lietuvos kariuomenės karių kasdienybės tematika. *Karo archyvas*, T. XXXVII. P. 381-384.

Rakutis V. (2000). Lietuvos karybos istorija: tarp tradicijos ir naujovių. *Darbai ir dienos*, T. XXI. P.7-17.

Rukša A. (1981). *Kovos dėl Lietuvos Nepriklausomybės, Lietuvių-lenkų santykiai ir kovų pradžia*. T. 2. Cleveland. 619 p.

Rukša A. (1982). *Kovos su lenkais 1920–1923*. T. 3. Cleveland. 523 p.

Safronovas V. (2015). Pirmojo pasaulinio karo atminimas Lietuvoje ir Rytų Prūsijoje: naujų tyrimų pradžia. *Lituanistica*, T. 61, №. 3 (101). P. 149–159.

Safronovas V. (2017). Lithuania and the Lithuanians in the First World War. Bibliography, 1914–1945 = Lietuva ir lietuviai Pirmajame pasauliniame kare. Bibliografija (1914–1945). *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XXXIV. Klaipėda. P. 189–238.

Safronovas V., Jokubauskas V., Vareikis V., Vitkus H. (2018). *Didysis karas visuomenėje ir kultūroje: Lietuva ir Rytų Prūsija*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla. 456 p.

Statkus V. (1986). *Lietuvos ginkluotos pajėgos 1918–1940 m*. Chicago. 1040 p.

Surgailis G. (2022). Lietuvos kariuomenės istorijos tyrimai 1990–1999 m.: II. Lietuvos kariuomenės istorijos tyrimai Vilniuje. *Karo archyvas*, T. XXXVII. P. 334-345.

Vaičėnionis J. (2003). 1921–1940 m. laikotarpio Lietuvos kariuomenės tyrimai. *Karo archyvas*, T. XVIII. P. 339–354.

Vaičėnionis J. (2009). Lietuvos karo istorijos tyrimų organizavimas 1918–2008 metais. *Istorija*, T. LXXIII. P. 59–67.

Vareikis V. & Jokubauskas V. (2014). Research into Military History: Its Status and Prospects in Lithuania. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XXVIII. Klaipėda. P. 309–319.

Vareikis V. (1991). Lietuvos šaulių sąjunga ir Klaipėdos sukilimas. *Klaipėdos kraštas: istorija ir žmonės: mokslinės konferencijos tezės. Klaipėda, 1991.01.15*. Klaipėda. P. 24–25.

Vareikis V. (1993). Lietuvos Šaulių sąjunga Lietuvos ir Lenkijos konflikto metu (1920–1923 m.). *Šauliškumas, tautiškumas ir Lietuvos nepriklausomybė*. Vilnius. P. 51–69.

Vareikis V. (2015). Paramilitarism and opportunities for its application: research by historians at Klaipėda University. *Acta historica universitatis Klaipedensis*, Vol. XXXI. Klaipėda. P. 220-223.

Vareikis V. (2022). Lietuvos kariuomenės istorijos tyrimai 1990–1999 m.: IV. Keletas pastabų apie karo istorijos tyrimų pradžią Klaipėdoje. *Karo archyvas*, T. XXXVII. P. 371–380.

Vitkus H. (2014). Sąjungininkai ir (ar) priešai: tautinių mažumų įvaizdžiai Lietuvos šaulių sąjungos, Latvijos Aizsargų ir Estijos Kaitseliitų ideologijose. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XXVIII. Klaipėda. P. 223–259.

Vitkus H. (2015). Lietuvos šauliai, Latvijos aizsargai ir Estijos kaitseiliiti Holokausto akistatoje: lyginamoji analizė. *Lituanistica*. T. 61, №. 3 (101). P. 166–184.

Vitkus H. (2019). Žydų kariai Lietuvos (lietuvių) Nepriklausomybės (1919–1923 m.) kovose: ką žinome apie jų motyvus? *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XXXVIII. Klaipėda. P. 163–185.

References

1923-ieji: Klaipėdos prijungimas prie Lietuvos. Dalyviai ir jų liudijimai: dokumentų rinkinys. Sud. Safronovas V.; Parengė Safronovas V., Genienė Z., Vareikis V., Kuprienė L., Pocytė S., Jokubauskas V., Rachmanovaitė R. (2023). Klaipėda:Klaipėdos universiteto leidykla. 592 p. (lit.).

Acta Historica Universitatis Klaipedensis. 1923 metų sausio įvykiai Klaipėdoje, Vol. IV. Sud. Nikžentaitis A. (1995). Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla. 96 p. (lit.).

Acta Historica Universitatis Klaipedensis. Creating Modern Nation-States in the Eastern Baltic = Šiuolaikinių tautinių valstybių kūrimas rytiniame Baltijos jūros regione, Volume XXXVIII. Ed. by Vareikis V., Pocytė S. (2019). Klaipėda: Klaipėda University Press. 256 p. (eng., lit.).

Acta Historica Universitatis Klaipedensis. Klaipėdos kraštas 1920–1924 m. archyvuiniuose dokumentuose, Vol. IX. Sud. Pocytė S. (2003). Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla. 160 p. (lit.).

Acta Historica Universitatis Klaipedensis. Klaipėdos krašto aneksija 1939 m.: politiniai, ideologiniai, socialiniai ir kariniai aspektai = The 1939 Annexation of Klaipėda Region: Political, Ideological, Social and Military Issues, Vol. XXI. Sud. Pocytė S. (2010). Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla. 246 p. (lit., eng.).

Acta Historica Universitatis Klaipedensis. Paramilitarism in the Eastern Baltics, 1918–1940: Cases Studies and Comparisons = Paramilitarizmas Rytų Baltijos regione 1918–1940: atvejo studijos ir lyginimai, Vol. XXVIII. Ed. by Jokubauskas V., Safronovas V., Vareikis V. (2014). Klaipėda. 319 p. (eng., lit.).

Acta Historica Universitatis Klaipedensis. The Unending War? Baltic States after 1918 = Nesibaigiantis karas? Baltijos šalys po 1918 metų, Vol. XXXVI. Ed. by Jokubauskas V., Safronovas V. (2018). Klaipėda: Klaipėda University Press. 288 p. (eng., lit.).

Acta Historica Universitatis Klaipedensis. Transfers of Power and the Armed Forces in Poland and Lithuania, 1919–1941 = Valdžios transferai ir ginkluotosios pajėgos: Lenkija ir Lietuva 1919–1941 metais, Vol. XXXII. Ed. by Jokubauskas V., Safronovas V. (2016). Klaipėda: Klaipėda University Press. 212 p. (eng., lit.).

Acta Historica Universitatis Klaipedensis. Žalgirio laikų Lietuva ir jos kaimynai, Vol. I. Sud. Čapaitė R., Nikžentaitis A. (1993). Vilnius: Academia. 252 p. (lit.).

Ališauskas K. (1972). *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės 1918–1920*. T. 1. Čikaga. 490 p. (lit.).

Istorijos mokslas Klaipėdos universitete: Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas 1992–2007. Sud. Pocytė S. (2007). Klaipėda. (lit.).

Jokubauskas V. & Papečkys E. (2012). Lietuvos kariuomenės artilerijos pabūklai 1919–1940 m. *Karo archyvas*, T. XXVII. P. 163–231. (lit.).

Jokubauskas V. & Petryk A. (2021). In Search of Allies: Ukrainian Topics in Lithuanian Military Periodicals of 1920–1940. *Military Scientific Bulletin*, No 35. P. 142–169. (ukr.).

Jokubauskas V. & Vareikis V. (2014). Surašykim jų vardus, kad neišnyktų: apie Klaipėdos universitete vykdomą mokslinių tyrimų projektą „Paramilitarinių organizacijų reikšmė valstybių gynybos sistemoje: Lietuvos šaulių sąjungos atvejis“. *Karo archyvas*, T. XXIX. P. 386–396. (lit.).

Jokubauskas V. & Vasiliauskas E. (2022). Karo medikų ekspedicijos po Vilniaus kraštą (1920 ir 1939 m.). *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XLIII. Klaipėda. P. 149–203. (lit.).

Jokubauskas V. & Vitkus H. (2015). *Lietuvos šaulių sąjungos nariai (1919–1940 m.): informacinis žinynas*. Klaipėda: Druka. [DVD]. (lit.).

Jokubauskas V. & Vitkus H. (2021). Jews as Lithuanian Army Soldiers in 1918–1940 (a quantitative analysis). *Lithuanian Historical Studies*, Vol. 25. P. 99–133. (eng.).

Jokubauskas V. & Zuberniūtė S. (2019). Vokietijos pavojus ir karo dviem frontais katastrofa (Lietuvos kariuomenės 1936–1937 m. operacijų planai nr. 1 „V“ ir nr. 2 „V+L“). *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XXXVIII. Klaipėda. P. 189–234. (lit.).

Jokubauskas V. (2009). Deutsche und Deutschstämmige in der litauischen Armee 1918–1940. *Annaberger Annalen*, №. 17. S. 285–300. (germ.).

Jokubauskas V. (2010). David gegen Goliath: Perspektiven eines militärischen Konflikts zwischen Litauen und Deutschland in den Jahren 1938–1940. *Annaberger Annalen*, №. 18. S. 245–286. (germ.).

Jokubauskas V. (2011). Lietuvos kariuomenės kariniai planai ir ištekliai eventualaus karo su Lenkija atveju 1938–1939 m. *Karo archyvas*, T. XXVI. P. 272–320. (lit.).

Jokubauskas V. (2011). Military doctrine and defensive plans of Lithuania in the late 30s of the XX century. *Studies of the Baltic Region: Bulletin of the Social and Humanitarian Park of the Immanuel Kant Baltic Federal University*, №. 2 (8). P. 27–49. (rus.).

Jokubauskas V. (2012). Lietuva ant karo slenksčio: 1939 m. kariuomenės mobilizacija. *Karo archyvas*, T. XXVII. P. 276–332. (lit.).

Jokubauskas V. (2014a). Lietuvos kariuomenės „R“ planas (1939–1940 m.). *Istorija*, T. XCIII, №. 1. P. 5–47. (lit.).

Jokubauskas V. (2014b). „Mažųjų kariuomenių“ galia ir paramilitarizmas. *Tarpukario Lietuvos atvejis*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla. 588 p. (lit.).

Jokubauskas V. (2017a). Karo istorija ir jos svarba Lietuvos kariuomenei tarpukariu. *Karo archyvas*, T. XXXII. P. 161–217. (lit.).

Jokubauskas V. (2017b). An Army never Created: Lithuanian National Units in Russia and their Veterans Organisation in Lithuania in the Interwar Period. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XXXIV. Klaipėda. P. 101–122. (eng.).

Jokubauskas V. (2018). Karo istorija tarpukariu Lietuvoje ir dvi Karo mokslų draugijos (1921–1933 m.). *Istorija*, T. CXII, №. 4. P. 33–66. (lit.).

Jokubauskas V. (2019a). Section of military history in Lithuanian Army Staff (1935–1940). *Latvijas Universitātes Žurnāls. Vēsture = Journal of the University of Latvia. History*, № 7–8. P. 131–148. (eng.).

Jokubauskas V. (2019b). Nauja knyga Lietuvos šaulių sąjungos šimtmečiui istoriografijos kontekste [Nefas, Mindaugas. Dvasios aristokratai: Lietuvos šaulių sąjungos siekiai ir realybė 1919–1940 m. Vilnius: Versus, 2019 b, 495 p., ISBN 978-9955-829-22-5]. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XXXVIII. Klaipėda. P. 243–253. (lit.).

Jokubauskas V. (2019c). *Netiesioginis poveikis ir Lietuvos karinis saugumas 1919–1940 m.* Klaipėda: Druka. 368 p. (lit.).

Jokubauskas V. (2020). Territorial defense in Lithuania in the late 30s of the twentieth century. *Military Scientific Bulletin*, № 33. P. 140–159. (ukr.).

Jokubauskas V. (2021). *Karo istorija: tyrimai, metodai, poveikis, taikymas*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla. 311 p. (lit.).

Jokubauskas V. (2022a). Casualties of the Lithuanian Wars of Independence: an aspect of Lithuanian historiography. *Vēsture: avoti un cilvēki = History: Sources and People*, Vol. XXV. P. 125–137. (eng.).

Jokubauskas V. (2022b). Causes of Death in the Lithuanian Armed Forces, 1919–1940. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XLIII. Klaipėda. P. 99–130. (eng.).

Jokubauskas V., Vaičėnionis J., Vareikis V., Vitkus H. (2015). *Valia priešintis. Paramilitarizmas ir Lietuvos karinio saugumo problemos: kolektyvinė monografija*. Klaipėda: Druka. 320 p. (lit.).

Jurevičiūtė A. (2003). Lietuvių karių dalyvavimo užsienio kariuomenėse tyrimų problemos. *Karo archyvas*, T. XVIII. P. 372–384. (lit.).

Juzefovičius R. (2002). Istorinė švietėjiška karo mokslų draugijos veikla 1923–1933. *Karo archyvas*, T. XVII. P. 181–194. (lit.).

Krasauskienė R. (2022). Lietuvos karinio laivyno ir Lietuvos kariuomenės karinių jūrų pajėgų kontingentai, veikla ir tradicijos: lyginamasis aspektas. *Karo archyvas*, T. XXXVII. P. 158–261. (lit.).

Lesčius V. (2002). Dėl Lietuvos kariuomenės kūrimo ir nepriklausomybės kovų istoriografijos. *Lietuvos istorijos studijos*, T. X. P. 34–51. (lit.).

Papečkys E. (2010). Neatsakyti ir diskutuoti tarpukario Lietuvos kariuomenės (1938–1940) istoriografijos klausimai. *Karo archyvas*, T. XXV. P. 366–390. (lit.).

Papečkys E. (2021). *Lietuvos Respublikos gynybinės galios transformacija 1900–2004 m.: tarp individualios link kolektyvinės gynybos: disertacija*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla. 185 p. (lit.).

Petryk A. (2019). The Lithuanian Riflemen's Union and the Ukrainian Radical Liberation Movement in the Mirror of Ukrainian Historiography. *Istorija*. T. CXVI, №4. P.109–125. (eng.).

Petryk A. (2020). *The Age of Great Hopes: Essays on the History of Interwar Lithuania (1918–1940)*. Odesa-Riga-Torun: Publishing House "Helvetica", Izdevniecība "Baltija Publishing", Wydawnictwo Adam Marszałek. 382 p. (ukr.).

Pociūnas A. (2022). Lietuvos kariuomenės istorijos tyrimai 1990–1999 m.: III. Muziejinio veikla dalyvaujant Lietuvos karybos istorijos tyrimuose 1990–1999 m. *Karo archyvas*, T. XXXVII. P. 346–370. (lit.).

Rachmanovaitė R. (2022). Klaipėdos universitete apginta disertacija Lietuvos kariuomenės karių kasdienybės tematika. *Karo archyvas*, T. XXXVII. P. 381–384. (lit.).

Rakutis V. (2000). Lietuvos karybos istorija: tarp tradicijos ir naujovių. *Darbai ir dienos*, T. XXI. P.7–17. (lit.).

Rukša A. (1981). *Kovos dėl Lietuvos Nepriklausomybės, Lietuvių-lenkų santykiai ir kovų pradžia*. T. 2. Cleveland. 619 p. (lit.).

Rukša A. (1982). *Kovos su lenkais 1920–1923*. T. 3. Cleveland. 523 p. (lit.).

Safronovas V. (2015). Pirmojo pasaulinio karo atminimas Lietuvoje ir Rytų Prūsijoje: naujų tyrimų pradžia. *Lituanistica*, T. 61, №. 3 (101). P. 149–159. (lit.).

Safronovas V. (2017). Lithuania and the Lithuanians in the First World War. Bibliography, 1914–1945 = Lietuva ir lietuviai Pirmajame pasauliniame kare. Bibliografija (1914–1945). *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XXXIV. Klaipėda. P. 189–238. (lit.).

Safronovas V., Jokubauskas V., Vareikis V., Vitkus H. (2018). *Didysis karas visuomenėje ir kultūroje: Lietuva ir Rytų Prūsija*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla. 456 p. (lit.).

Statkus V. (1986). *Lietuvos ginkluotos pajėgos 1918–1940 m.* Chicago. 1040 p. (lit.).

Surgailis G. (2022). Lietuvos kariuomenės istorijos tyrimai 1990–1999 m.: II. Lietuvos kariuomenės istorijos tyrimai Vilniuje. *Karo archyvas*, T. XXXVII. P. 334–345. (lit.).

Vaičėnionis J. (2003). 1921–1940 m. laikotarpio Lietuvos kariuomenės tyrimai. *Karo archyvas*, T. XVIII. P. 339–354. (lit.).

Vaičėnionis J. (2009). Lietuvos karo istorijos tyrimų organizavimas 1918–2008 metais. *Istorija*, T. LXXIII. P. 59–67. (lit.).

Vareikis V. & Jokubauskas V. (2014). Research into Military History: Its Status and Prospects in Lithuania. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XXVIII. Klaipėda. P. 309–319. (eng.).

Vareikis V. (1991). Lietuvos šaulių sąjunga ir Klaipėdos sukilimas. *Klaipėdos kraštas: istorija ir žmonės: mokslinės konferencijos tezės. Klaipėda, 1991.01.15.* Klaipėda. P. 24–25. (lit.).

Vareikis V. (1993). Lietuvos Šaulių sąjunga Lietuvos ir Lenkijos konflikto metu (1920–1923 m.). *Šauliškumas, tautiškumas ir Lietuvos nepriklausomybė*. Vilnius. P. 51–69. (lit.).

Vareikis V. (2015). Paramilitarism and opportunities for its application: research by historians at Klaipėda University. *Acta historica universitatis Klaipedensis*, Vol. XXXI. Klaipėda. P. 220–223. (eng.).

Vareikis V. (2022). Lietuvos kariuomenės istorijos tyrimai 1990–1999 m.: IV. Keletas pastabų apie karo istorijos tyrimų pradžią Klaipėdoje. *Karo archyvas*, T. XXXVII. P. 371–380. (lit.).

Vitkus H. (2014). Sąjungininkai ir (ar) priešai: tautinių mažumų įvaizdžiai Lietuvos šaulių sąjungos, Latvijos Aizsargų ir Estijos Kaitseliūtų ideologijose. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XXVIII. Klaipėda. P. 223–259. (lit.).

Vitkus H. (2015). Lietuvos šauliai, Latvijos aizsargai ir Estijos kaitseliitai Holokausto akistatoje: lyginamoji analizė. *Lituanistica*. T. 61, №. 3 (101). P. 166–184. (lit.).

Vitkus H. (2019). Žydų kariai Lietuvos (lietuvių) Nepriklausomybės (1919–1923 m.) kovose: ką žinome apie jų motyvus? *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XXXVIII. Klaipėda. P. 163–185. (lit.).

Petryk A.

MILITARY HISTORY OF INTERWAR LITHUANIA (1918-1940) IN THE LIGHT OF SCIENTIFIC RESEARCH BY KLAIPEDA UNIVERSITY SCIENTISTS

The article highlights the state and prospects of further scientific development of military-historical issues related to the period of the interwar Lithuanian state, by scientists of the Institute of History and Archeology of the Baltic Region of Klaipeda University (KU). This publication does not bypass the all-Lithuanian context, including

a retrospective of previous military-historical studies in Lithuania from the beginning to the present. The main stages of the formation of the military component of historical research in KU are determined. The work of the research group "War and Society of the 20th Century" is analyzed through the prism of the implementation of project activities and beyond it. In general, it is determined that the list of components of the composite of military-historical studies of the interwar period is very wide: the history of different branches and types of troops, paramilitary formations, organization, structure and armament of the regular army, doctrinal component, theory of military-historical studies, etc. KU researchers are guided by the aspiration to atomize the target topic, highlight the smallest moments of each of the fragments of the overall mosaic. So, in particular, among the issues raised was the internal structure of the life of a military unit in the interwar period (domestic relations of servicemen, daily activities, holidays and weekdays, traditions of Lithuanian military fraternity, living environment, hygiene). The systematization and actualization of the experience of the interwar period creates the necessary conditions for its use in the formation of the modern armed forces of Lithuania, renewal of the national security system. At the same time, the involvement of a comparativist approach makes it possible to capture subregional and regional contexts and creates additional vectors for future research.

Keywords: Military history, interwar Lithuania, historiography, Institute of History and Archeology of the Baltic Region (Klaipeda University), «War and society in the 20th century».

МІЖ ВЛАДОЮ І СУСПІЛЬСТВОМ: СОЛДАТИ-ВТІКАЧІ РОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКА У СЕРЕДИНІ ХІХ ст.

У статті на основі архівних джерел та законодавчих актів досліджено та проаналізовано причини дезертирства солдат із частин регулярної армії Російської імперії. Наводяться наукові трактування й оцінки цього явища в працях сучасних українських істориків. У хронологічному порядку представлена еволюція військового та цивільного законодавства, яке створювалося з метою тотального придушення прагнення солдатів покинути військову службу, та співчуття місцевого населення до їх долі у вигляді приховування і допомоги втікачам, що на той час кваліфікувалися державою як кримінальні вчинки.

Показана взаємодія військового командування середньої ланки та повітових виконавчих, поліцейних і судових установ губерній щодо розшуку, виявлення та покарання втікачів і подальшого направлення їх до штрафних рот та робітничих батальйонів.

Одним із основних завдань проведеного дослідження стала об'єктивна оцінка такого явища, як дезертирство. Доведено репресивний характер дій чиновників цивільних силових установ та офіцерського складу регулярних частин.

Разом з тим, показано протиріччя і конфлікти між представниками різних верств тогочасного соціуму у Правобережній Україні, в центрі якого опинилися втікачі з армії, а саме – мотивації до доносів, полонування на людей за грошову винагороду, зведення рахунків сільського начальства з односельцями тощо. Науково аргументовано, що дезертирство було одним з численних вад у недосконалому кріпосницькому механізмі військової машини російської держави.

Ключові слова: Російська імперія, регулярна армія, дезертирство, приховування, законодавство, місцеві органи влади, населення.

Постановка проблеми та її актуальність. Стаття є продовженням нашого дослідження дезертирства як соціально-мілітарного явища, що мало місце на території України, де впродовж ХІХ ст. перебували російські військові формування, з одного боку, та історія створення системної роботи (взаємодії) військового командування і виконавчих органів губернської й повітової влади в напрям запобігання і боротьби з ним в рамках

Скрипник Анатолій Юрійович, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри інклюзивної освіти, реабілітації та гуманітарних наук, НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут», м. Кам'янець-Подільський.

© Скрипник А. Ю., 2023.

законодавчої юрисдикції імперії – з іншого (*Скрипник, 2022a: 238-258*) Тобто, еволюція законодавчої бази та намагання за її допомогою нівелювати причини дезертирства стали свідченням досить повільних і поступових, але все ж позитивних змін у ставленні можновладців і тодішнього суспільства імперії до військовослужбовців не як живих бездумних механізмів, а людей з власними позитивними і негативними людськими рисами й ознаками.

Мета статті. Спираючись на законодавчу базу та нормативні документи військового відомства (міністерства) та справочинство цивільних губернських і повітових установ, відобразити процес трансформування соціальної свідомості у кріпосницькому суспільстві та імперському війську, що відбулися впродовж 40 – 50 рр. XIX ст., у вирішенні проблеми втеч військовослужбовців. Крім того, враховуючи факт перебування російської армії на території українських губерній, показати її вплив на світогляд мешканців краю та соціальні реалії, у яких вони змушені були існувати.

Методологія. У роботі над статтею використовувалися історико-системний, історико-порівняльний, історико-описовий та статистичний методи, які дозволили досить повно відобразити імперську сутність військово-бюрократичних та репресивно-каральних стосунків між офіційною владою та населенням краю у багатовекторній проблемі наявності військових дезертирів як протизаконного явища з одного боку, та мотивації надання їм допомоги місцевим населенням – з іншого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Триваюча повномасштабна агресія путінської росії проти України є своєрідним логічним і системним історичним продовженням комплексних фальсифікацій та перекручувань фактів радянсько-російськими істориками, які уславлюють імперські наративи та загарбницьку сутність російської армії XIX ст. Тому ми не беремо до уваги та відкидаємо імперсько-радянсько-російську історіографію проблеми, як заангажовану та упереджену.

У XXI ст. сучасна українська історична наука є цілком самодостаньою, а наукові напрацювання наших істориків щодо проблематики факту перебування Російської імперії на території України у XIX ст. досить повними і багатограними, в тому числі й у питаннях військової присутності як соціально-економічного та політичного чинника. Тому українська історіографія є

об'єктивною, науково обґрунтованою та містить багатовекторну проблематику. Водночас сформоване незалежне і не заангажоване історичне бачення в контексті загальноєвропейського нарративу історичного минулого українських земель.

Зокрема, колектив тернопільських дослідників у своїй монографії відобразив комплекс питань військової політики російського самодержавства в зазначений період (*Бармак, Луговий, Мацко, 2019*). З'ясовуючи стан російських збройних сил, автори намагалися дати об'єктивну оцінку окремим подіям і явищам у співіснуванні армії та місцевого населення, звертаючи увагу на вплив політичних, соціальних та економічних факторів.

Принцип насильницького комплектування збройних сил Російської імперії у першій половині XIX ст. спричинив криміногенну ситуацію у військах. Питаннями створення спеціального нормативного законодавства, яке передбачало покарання військовослужбовців у мирний і воєнний час, цікавилися В. Соколов (*Соколов, 2009: 16-22*) та С. Борисевич (*Борисевич, 2014: 180-203*). Вчені дійшли висновку, що військове командування та створені органи військового слідства і прокуратури боролися з наслідками, а не з причинами. Усі добре розуміли, що саме чималий відсоток кримінальних злочинців, які опинялися на військовій службі, спричинював систематичні вбивства, крадіжки та послаблення дисципліни.

Професор О. Реєнт на основі широкого кола архівних джерел, періодичних видань та фахової літератури у Розділі 3 своєї роботи «Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття)», розкриває зміни у національному складі населення та особливості асиміляторської політики самодержавства на українських землях XIX ст., у яких далеко не останню роль відігравала армія (*Реєнт, 2021*). Численні військові повинності створювали сприятливий ґрунт для системного впливу російського мілітарно-імперського світогляду на українське селянство.

Нещодавно, завдяки науковому тандему В. Шандри та О. Аркуші, побачило світ видання, присвячене багатовекторній проблематиці українського соціуму впродовж XIX ст. (*Шандра, Аркуша, 2022*). Дослідниці відобразили перебування української людності у складі двох монархій – Габсбургів і Романових. Описано особливості відносин імперської влади і локальних

спільнот, важливої складової ідентичності, використання їхніх потенціалів в імперських інтересах і найперше для військового захоплення нових територій. Мілітарні аспекти об'єднані у розділі з промовистою назвою «Без власного війська: українська людність у колоніальних та оборонних війнах імперій». Авторки переконані, що попри все, українцям вдалося зберегти власний культурно-інтелектуальний простір, де відбувалось осмислення дійсності, шляхів її зміни та пошуків місця України у світі, що стало запорукою всеукраїнської єдності у ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Однак заради об'єктивності та історичної справедливості варто зазначити, що російські історики і юристи наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у своїх працях цілком однозначно визначали причини такого явища, як дезертирство або свідомо втеча зі збройних сил імперії. Це муштра, знущання офіцерів і жорстокі покарання за найменшу провину, погане харчування. Також бралися до уваги кілька важливих особливостей і відмінностей: місце розташування і регіон, звідки втікали солдати зі своїх полків, психологічні причини та мотивація таких дій.

З початку 40-х років ХІХ ст. поступово у суспільство і саме військо приходять об'єктивне розуміння причин дезертирства, втім, докорінно щось міняти ніхто не мав наміру. Ніколай І поставив у пряму залежність кар'єрне зростання офіцерів, починаючи від рівня командира роти чи батареї і вище, від того, чи втікають їхні солдати. «Годішні солдати більшості полків армії, – писав історик, – були охоплені манією до втеч, не проходило дня, щоб з якоїсь роти не втекло два чи три солдати. Жорстокі покарання за це шпідрутенами від 400 до 1500 ударів не зупиняли відчайдушних любителів свободи» (*Зайончковский, 1908: 477*).

У січні 1843 року вийшов наказ «Про заходи щодо припинення втеч нижніх чинів», у якому чітко регламентувався порядок заохочень та покарань офіцерів і рядових. «Постійно звертаючи свою батьківську увагу на моральне виховання нижніх чинів, і маючи на увазі, що в цьому відношенні військові начальники більше за інших можуть стримувати солдат від дурних вчинків, а особливо у справі викорінення ганебних для Російських вояків втеч». Правила були досить прості: якщо протягом року з підрозділу не втік жоден солдат, командири отримували грошові премії й нагороди; у разі втеч, залежно від кількості дезертирів і

періодичності (місяць, півроку, рік), офіцерів карали домашнім арештом, утриманням на гауптвахті, усуненням з посади за невідповідність (*ПСЗРИ – II. Т. XVIII. № 16834, с. 78-79*). В особливо скрутну ситуацію потрапляли ті з них, хто не мав великих статків чи інших джерел фінансування, крім жалування. За статтями «Своду військових постанов» з безпосереднього начальника (офіцера) вираховувалася вартість спорядження і озброєння солдата-втікача, що призводило до повного фінансового зубожіння частини прапорщиків, підпоручиків, поручиків та штабс-капітанів.

Відтак, офіцери стали зацікавлені у тому, щоб якнайшвидше впіймати своїх підлеглих. Якщо солдат утік з полку, командири самі розсилали по навколишніх повітових судах і поліційних управах повідомлення та опис прикмет дезертирів. Такі оперативні заходи давали результати. До прикладу командир 129 Бессарабського піхотного полку подав до Літинського повітового поліційного управління орієнтування на двох солдат, що втекли з гауптвахти, та їх прикмети. Через п'ять діб пристав 5-го стану повідомив до управління, що з допомогою селян села Прихівці впіймав обох утікачів, і селяни жадають законної грошової винагороди (*ДАВО, Д-222 – 1 – 290: 1-2; 5; 22-23*).

Після повернення до своєї частини, нижніх чинів, які тікали від одного до трьох разів, крім судового слідства та тілесних покарань, наказали відособлювати під час обіду і вечері за окремих стіл від «хороших солдат» на термін від півроку до чотирьох років, що вважалося ганьбою. Намагалися виховувати через колектив ставлячи кількість пільг та привілеїв підрозділу (звільнення, відпустки, святкування, одруження тощо) у пряму залежність від поведінки штрафників. Важливо зазначити, що подібна практика і методика знайшли своє продовження й у радянській армії, що також називалося «виховання колективом». У разі негативного результату, офіцери вводили цілу низку нових обмежень і заборон, таким чином повсякденне становище ставало нестерпним (*Cadiot, 2009: 10*).

Крім того, солдата-втікача було легко відрізнити у загальній масі військовослужбовців за зовнішніми ознаками на однострої. Вистачало одного погляду офіцера чи унтер-офіцера. Справа в тому, що у збройних силах Російської імперії XIX ст. знаки відрізнення (насамперед погони) мали, як правило, яскраві кольори: жовтий, червоний, синій, зелений тощо. Погони дезертирів по

краю обшивалися басонами сірого кольору, які явно контрастували з самим погоном. Басон – це тасьма певного малюнка, що виготовлялася з шовкової, вовняної або бавовняної пряжі. Ті ж з солдатів, які тікали не одноразово, носили на погонах ще й поперечні нашивки, кожна з них дорівнювала одній втечі. (*ПСЗРИ – II. Т. XVIII. № 16455 с. 27-30*).

До профілактичних заходів активніше почали залучати священників. Нерідко командири полків і батальйонів просили полкових отців провести додаткові бесіди з рекрутами і молодими солдатами щодо «недопущення і гріховності втеч та дезертирства». Такі бесіди регулярно проводилися з арештованими на гауптвахтах, впійманими дезертирами і порушниками. Своєю чергою, через обов'язкову сповідь і причастя солдат священники намагалися через необережне слово чи натяк довідатися про їх плани і наміри. У командирів рот і батареї були списки особового складу з відмітками про здійснення сповіді, якщо хтось намагався ухилитися, це одразу ж викликало підозри. Такими заходами командування прагнуло максимально пов'язати суспільними і моральними тенетами усіх членів військового колективу, створивши щось на кшталт селянської громади з сильною системою кругової поруки та постійним стеженням усіх за всіма.

Поступове розуміння владою непереборного бажання солдата за будь-яку ціну, хоч на певний час вирватися зі страшних умов армійської служби дещо послаблювало покарання за дезертирство. З жовтня 1846 року був встановлений певний умовний ліміт, що обмежувався двома втечами, за яким, як і раніше, солдатів після проведення слідства судили і шмагали батогами у місцевих ордонанс-гаузах (комендантське управління – А. С.) чи у батальйонах внутрішньої сторожі, а потім відсиляли у розпорядження корпусних і дивізійних штабів польових армійських військ (*Lennon, 2020: 4*).

Тих, хто визнавався лікарями не спроможним служити у регулярних частинах, відправляли у допоміжні частини. Якщо було встановлено, що військовослужбовець здійснив більше двох втеч, його одразу ж, на певний термін відправляли до арештантських рот, після того – до військово-робочих підрозділів. Водночас зі зміною системи покарань зростає кількість симулянтів, які пояснювали свої втечі впливом містичних і таємничих невідомих сил: «чорним чоловіком з рогами», «голосами згори»,

поганими сновидіннями, що нібито насильно, попри їх волі при- мушували до незаконних дій (*ПСЗРІ – II. Т. XXI. № 20520, с. 17-21*).

У листопаді 1846 року був змінений порядок надання нагород за запобігання втеч нижніх чинів. Насамперед збільшили часові межі відсутності втеч у частинах, а відповідно й надання за це обіцяних винагород: у Гвардійському корпусі з трьох років до чотирьох; по Гренадерському корпусу й усіх військах у внутрішніх губерніях імперії та Фінляндії – замість двох, три роки; по окремих корпусах Оренбурзькому, Сибірському і Внутрішньої сторожі збільшили з одного року до двох; і тільки «[...] по окре- мому Кавказькому корпусу, військах, розташованих у Царстві Польському, на Прусьському кордоні, у Південно-західних губерніях та Бессарабії зберегти попередній, дворічний термін». Цей наказ відображав кількісні зміни та тенденції у різних регіонах імперії та у різних частинах і з'єднаннях. Там, де втеч ставало менше, самодержавство вважало завдання частково виконаним і збільшу- вало термін отримання винагороди офіцерським складом, а там, де проблема продовжувала існувати, його не змінили (*ПСЗРІ – II. Т. XXI. № 20615, с. 408-410*).

Піклуючись насамперед за чистоту рядів елітних Гвардійсь- кого і Гренадерського корпусів, Військове міністерство дозволило їх командирам відсилати «порочних нижніх чинів» у корпуси армії, таким чином істотно полегшуючи собі просування по службі і отримання обіцяних нагород і премій за покращення дисципліни. Відповідно, такі солдати, потрапляючи до звичайних польових полків, створювали додаткові проблеми і позбавляли своїх нових командирів службової перспективи, що часто зводило нанівець усі їхні попередні зусилля та переконувало у безперспективності виховних заходів.

Більш того, командири гвардії і гренадерів у разі недокомп- лекту особового складу у своїх полках мали право відбирати собі хороших солдат у армійських частинах. Втім, таких легендарних осіб, що прослужили добровільно і зразково по 30–50 років, як українець з Катеринославщини Давид Мирощенко, в армії Росій- ської імперії можна було порахувати на пальцях однієї руки (*Гренадер Давид Федорович Мирощенко, 1885: с. 435-451*).

Такі принципи комплектування новими рекрутами особового складу польових полків породжували збільшення в них відсотку людей з кримінальним минулим. Серед новобранців траплялися

досить холеричні особи з явно вираженою схильністю до прямої агресії, що складало небезпеку для солдатів та місцевого населення. У рапорті начальника 4-ї Легкої кавалерійської дивізії, що квартирувала у м. Вінниці, до Подільської палати карного суду та Вінницького магістрату від 20 квітня 1844 року містилося прохання терміново розслідувати справу про дезертирство і вбивство рядовим Миколою Бадіором селянина М. Глушка та пограбування єврея Д. Віловника на 206 рублів сріблом.

Два роки вся поліція Подільської губернії шукала послідовника У. Кармалюка. Справа перебувала на особистому контролі подільського губернатора та командувача 2-ї Армії, а новий розбійник тим часом систематично грабував заможних мешканців сіл і містечок центральних та східних повітів, в основному купців і євреї-лихварів. Тільки у жовтні 1846 року один з пограбованих повідомив до Вінницької земської поліції, що Бадіор сказав йому особисто: «Все. Більше мене тут ніхто ніколи не побачить». Незабаром грабунки і напади припинилися, а у середині листопада 1846 року справу закрили так й не впіймавши злочинця (*ДАВО, Д-391 – 4 – 17: 1-1зв.; 49-51; 112*).

Наприкінці 40-х – початку 50-х рр. XIX ст. почастишали випадки втечі солдат з-під варти під час проведення слідчих дій, прямування до виправних підрозділів чи розташування полків і команд. Було наказано таких утікачів ловити й одразу ж відправляти до арештантських рот на термін від трьох до чотирьох років. Командування було переконане, що цей нечисленний рецидивний контингент вже нічим не виправиш і не перевиховаєш (*ПСЗРИ – II. Т. XXVII. № 26376, с. 415*). З іншого боку, розуміння такими солдатами свого безвихідного становища штовхало їх до чергових втеч, а страх перед жорстокими покараннями заставляв не тільки переховуватися, а ставати заручниками чи майже рабами в руках спритних міщан.

Дубненським міським магістратом Волинської губернії у жовтні 1846 року розслідувалася справа про переховування євреями міста і повіту військових дезертирів. Слідство виявило, що вони періодично переводили біглих солдат з одного місця на інше, і використовували в якості безкоштовної робочої сили у своїх господарствах чи здавали в оренду іншим господарям (*ДАРО, 567 – 2 – 41: 1-4*).

Розраховуючи на мовчання кагалу, декілька мешканців міста Липовця Подільської губернії так само переховували свого одноплемінника, дезертира Локшну Малиновського, поки до місцевого земського суду та гродської поліції не надійшов анонімний донос, де йшлося про те, що втікача використовували на різних роботах (*ДАВО, Д-546 – 2 – 10: 1-2зв.*). Подібне ставлення до втікачів спостерігалось й серед сільського населення. За матеріалами Ковельського повітового суду, мешканці с. Хотищева брати Приймаки зустріли у лісі біглого з Кімбурзького драгунського полку солдата Василя Іванова. Той, запитавши про дорогу, почув відповідь, що «попереду дуже сильно ловлять біглих солдат [...]» і погодився перебути кілька днів у братів. В хаті вони його скрутили, зв'язали і забрали два червонці золотом і 50 злотих. Вирішили через тиждень здати його владі, а доки використовувати на різних тяжких роботах по господарству. Через день Іванову вдалося утекти, а за два місяці його впіймала місцева поліція, де на допитах він розповів, як з ним поводитися селяни. За постановою суду, гроші в Приймаків конфіскували й оштрафували за переховування втікача (*ДАЖО, 16 – 4 – 241: 1-6*).

У середині XIX ст. чиновники Військового міністерства у своїх статистичних звітах намагалися створити загальну картину по збройних силах Російської імперії за останні десятиріччя для царя Ніколая I. Там зазначено, що в період з 1825 по 1851 роки серед загальних втрат російських збройних сил у кількості 1 906 629 вояків, разом з вбитими, померлими та звільненими зі служби, втікачів було найменше – 155 860 солдатів і офіцерів. Прослідкувавши динаміку, царські чиновники-статистики виявили середню кількість дезертирів на рік, яка була взагалі не надто велика у порівнянні з кількістю армії, і складала всього 6235 осіб. Тобто, один втікач припадав на 148 стройових солдат у регулярних полках. Іншими словами, протягом року з однієї роти тікав лише один військовослужбовець. Однак, як зазначалося вище, сучасники вважали це явище якщо не масовим, то досить поширеним. Напевно, найбільш близькими до об'єктивності стали цифри, які вказували максимальну і мінімальну кількість по роках: найбільше втекло у 1831 році – 17896 вояків (причинами стали польське постання 1830–1831 рр. та епідемія холери 1829–1831 рр.), співвідношення 1 : 45; найменше – у 1847 році – 2692 (значна

частина армії стала кадрована через поширення тимчасово-відпускнуї та безтерміново-відпускнуї систем), в середньому 1 : 409 (*Историческое обозрение военно-сухопутного управления, 1850: с. 40-41*) Однак є підстави вважати, що ця офіційна статистика явно занижена, щоб не дратувати царя через недосконалу систему комплектування збройних сил та її проблеми.

Згадана статистика формувалася зі звітів командирів полків. Безперечно, певна частина солдат-утікачів у штабах просто не враховувалася: по-перше новобранці ще не набули статусу строїових солдат, а рахувалися рекрутами (по рекрутах вівся інший облік); по-друге, їх старалися занести до списків померлих, загиблих чи звільнених, щоб не псувати загальну звітність та не отримати догани по службі, що передбачено законом. Однак, загалом спостерігається повільне зниження загального рівня дезертирства порівняно з першим періодом – наприкінці XVIII – першого десятиріччя XIX ст. (*Скрипник, 2014b*).

З початком активних військових дій на Балканах, які переросли у Східну (Кримську) війну, солдат-втікачів знову побільшало. Командування регулярними частинами і з'єднаннями не могло визначитися, якими законами і наказами у воєнний час їм керуватися щодо покарання дезертирів. Так у жовтні 1853 року командир 5-го піхотного корпусу, частина якого розташовувалася в Бессарабії та південних повітах Подільської й Київської губерній, запитував у чиновників Військового міністерства, як карати ввійманих утікачів: «Призначати каторжні роботи на заміну смертної кари чи звільнити від неї і замінити на тілесні покарання та залишати таких на службі, чи відсилати до арештантських рот?» Ніколай I наказав за подібне та втечу за кордон карати не смертною карою, а шмагати шпїцрутенами та відправляти в арештантські роти Інженерного відомства на термін, визначений судом (*ПСЗРИ – II. Т. XXVIII. № 27608, с. 480*).

На території Київського генерал-губернаторства, губернії якого були оголошені на військовому стані, уся губернська цивільна вертикаль влади і силові підрозділи отримали розпорядження від 21 липня 1853 року, в якому було наказано городським і земським поліціям та повітовим судам посилено шукати дезертирів, а переховувачів штрафувати великими сумами; тих із них, хто не спроможний сплатити, відправляти до в'язниці (*ДАВоО, 229 – 318: 106–106зв.*). Одним з небагатьох з шансів уникнути

покарання для утікачів були швидкі дії щодо легалізації шляхом виправлення необхідних цивільних документів; сприяло також тривале бюрократичне листування повітових установ стосовно з'ясування особи та вірогідного місця перебування втікача.

Наприклад, більше року, з жовтня 1853 по серпень 1854 року, тривала переписка між Ковельським Волинської губернії та Сквирським Київської губернії повітовими судами у справі уродженця м. Ковеля дезертира єврея Шаї Літмана. За доносом купця Мостовського сквирський міщанин Арія Лейба видав його за свого брата, і шляхом підкупу повітових чиновників той отримав паспорт. Поки тривало бюрократичне листування і слідство, Шая зчез (*ДАВолО, 363 – 1 – 2068 – 3-14*).

У розпал ганебної для Російської імперії Східної (Кримської) кампанії новий цар Александр II у своєму Маніфесті від 27 березня 1855 року з нагоди вступу на російський трон «[...] дарував різні пільги і милості [...] злочинцям Військового відомства». Свідченням існування такої проблеми в армії й суспільстві та намагання самодержавства її не вирішити, а дещо нівелювати, було помилування утікачів новим монархом. У пункті 2 йшлося, що тим, хто відлучився від своїх підрозділів, разом з тими, хто вчасно не з'явився з тимчасових чи безтермінових відпусток, подароване прощення. Потрібно лише протягом трьох місяців повернутися у місця дислокації полків чи звернутися до місцевого військового начальства (*ПСЗРИ – II. Т. XXX. № 29167, с. 227-229*). Солдати поверталися, знаючи, що уникнуть суворого покарання.

За статистичними відомостями Військового міністерства, наданих Александру II, через два роки з моменту закінчення активних бойових дій кримської кампанії й поступового переведення армії на мирний режим служби, загальна кількість утікачів не зазнала різких змін і перебувала приблизно на однаковому рівні.

Загалом з частин регулярних військ протягом 1857 року втекло 5791 солдат, назад до полків вдалося повернути тільки 3712; у 1858 році – втекло 5153 вояків, з яких упіймали тільки 2980; у 1859 році – 4872, повернули 2185; у 1860 р. – 3852, повернули – 1674; у 1861 р. – 3611, повернули – 1749. Відповідно, пропорція між втікачами, за виключенням упійманих, і середньою кількістю військ складала: у 1857 році 1 : 296; у 1858 році – 1 : 298; у 1859 р. – 1 : 180; у 1860 р. 1 : 229; у 1861 р. – 1 : 238

(Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1858 год..., 1861: с. 4; Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1860 год. 1863: с. 4; Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1861 год, 1863: с. 3).

Відомо, що новий цар, після поразки у Східній (Кримській) війні вдався до істотного скорочення кількості та докорінного реформування збройних сил імперії. Масово звільнялися старі солдати, які давно відслужили свої терміни, тривав набір нових рекрутів, на кадрову основу переводилися десятки полків, переглядалися статuti та положення. В тім старі вади кріпосницького війська продовжували існувати.

Низка законодавчих актів, розпоряджень та нововведень призвела до дещо несподіваних змін у географії правопорушень. У щорічних звітах Військового міністерства спостерігався явний дисбаланс. Виходило так, що тепер найбільше тікали не з полків, розташованих у західних регіонах імперії, а з лінійних батальйонів Кавказької, Фінляндської, Оренбурзької та Сибірської ліній та з більшості гарнізонних батальйонів, крім столичних. За родами військ це виглядало так: передували «провінційні» піхотні полки, а серед них й низка старих і заслужених: наприклад, такі як Невський Його Величності Короля Неаполітанського, Калузький Принца Пруського-Регента, Чернігівський Генерал-Фельдмаршала Графа Дібіча-Забалканского тощо. Дещо менше тікали з кавалерії та артилерії, хоча й з їх числа також знаходилися полки, загалом непогані та з гучними іменами: Харківський Уланський Його Королівської Високості Принца Фрідріха Пруського, Лейб-Гусарський Павлоградський Його Величності, Катеринославський Її Імператорської Високості Великої Княгині Марії Миколаївни. Але вони базувалися в провінції й особовий склад був далеким від ідеального. Природно, що найменша кількість втікачів чи зовсім їх відсутність спостерігається в полках Гвардійського і Гренадерського корпусів та столичних гарнізонних батальйонах (*Ведомость № 1, 1861: с. 273-278; Ведомость № 1, 1863: с. 333-339*)

Незважаючи на реформи, імператорська армія продовжувала поділятися на елітні частини, так звані «польові полки» розташовані у провінції та занедбані лінійні частини на околицях імперії. Руйнування анахронічної миколаївської системи функціонування армії стало початком намагань створення збройних сил, які хоча б трохи були схожі на передові армії Європи. В тим для цього

знадобилися десятки років та зусилля нечисленних передових російських військових теоретиків і практиків. Тільки повний перехід на призовну систему комплектування дозволив нівелювати проблему масового дезертирства.

Висновок. Протягом кінця XVIII – середини XIX ст. російська влада цілеспрямовано і системно боролася з дезертирством як соціально-політичним явищем в армії та суспільстві виключно репресивними методами і засобами. Сама система побудови державного механізму Російської імперії і тодішнє бачення облаштування збройних сил вищими чиновницькими ешелонами влади передбачала широкий арсенал методів примусу та залякування в комплексі з насадженням у суспільній свідомості ідеї нікчемності простої людини, її неповноцінності й сліпого служіння самодержавній державній машині.

Саме нестерпні умови служби в кріпосницькій армії імперії, іноді схожі до умов життя у в'язниці або на каторзі, висока смертність серед військовослужбовців ставали головною причиною виникнення й поширення дезертирства, в основному серед рекрутів і молодих солдатів. З плином часу у військах з'явився цілий прошарок «пропащих дезертирів», що свідчило про укорінення цього явища і неспроможності військового командування з ним упоратися.

Одним із основних напрямів діяльності місцевих громадських органів виконавчої влади, поліції й судів був посилений розшук солдатів-втікачів, а в разі затримання – жорстокі вирокі й тілесні покарання. Що стосується місцевих жителів, які вирішували допомагати дезертирам і переховували їх у себе, то влада чітко розуміла, що без знищення або підкупу цієї соціальної бази боротьба з викорінення «переховування» буде безуспішною. Законодавчо була створена і всіляко заохочувалася система грошових винагород за упіймання військових, створення кругової поруки в різних прошарках суспільства на Правобережній Україні й стимулювання та заохочення доносів і наклепів з боку влади.

Використані посилання

Бармак М.В., Луговий Б.В., Мацко Н.С. (2019) *Російська військова окупація Правобережної України (друга половина XVIII–XIX ст.)*. Тернопіль: Астон.

Борисевич С.О. (2014) Російські нормативно-правові механізми, спрямовані на придушення січневих повстання 1863 р. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 7. 180–203.

Ведомость № 1. (1861) Войскам, в которых было наибольшее и наименьшее число умерших, больных и бежавших нижних чинов. *Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1858 год и о видах к усовершенствованию разных частей министерства. Представлен Государю Императору в Декабре 1859 года.* Санктпетербург: В Военной Типографии.

Ведомость № 1. (1863) Войскам, в которых было наибольшее и наименьшее число умерших, больных и бежавших нижних чинов. *Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1860 год.* Санктпетербург: В Военной Типографии.

Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1858 год и о видах к усовершенствованию разных частей министерства. (1861) *Представлен Государю Императору в Декабре 1859 года.* Санктпетербург: В Военной Типографии.

Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1860 год. (1863) *Представлен Государю Императору 1-го Января 1863 года.* Санктпетербург: В Военной Типографии.

Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1861 год. (1863) *Представлен Государю Императору 1-го Января 1863 года.* Санктпетербург: В Типографии Ю. Бокрама.

Гренадер Давыд Федорович Мирошенко (1885) *Жизнеописания русский военных деятелей.* под ред. Вс. Мамышева. Том 1. Выпуск первый. С. Петербург: изд. В. Березовский.

Державний архів Вінницької області, Ф. Д-222 (Літинський повітовий суд), Оп. 1, Спр. 290 (1863 р.) *Справа за обвинуваченням Рябікіна і Попова у дезертирстві*, Арк. 1–2; 5; 22–23.

Держархів Вінницької області. Ф. Д-391 (Вінницький міський магістрат), Оп. 4, Спр. 17 (1846 р.) *Справа за обвинуваченням військового дезертира Бодіора у вбивстві селянина*, Арк. 1–1зв.; 49–51; 112.

Держархів Вінницької області, Ф. Д-546 (Липовецький нижній земський суд), Оп. 2. Спр. 10 (1841 р.) *Справа за звинуваченням в дезертирстві солдата Малиновського і переховування його різними особами*, Арк. 1–2 зв.

Державний архів Волинської області, Ф. 229 (Ковельський міський магістрат), Спр. 318 (1853 р.) *Укази і циркуляри Волинського губернського правління за 1853 рік*, Арк. 106–106 зв.

Держархів Волинської області, Ф. 363 (Ковельський повітовий земський суд), Оп. 1, Спр. 2068 (1869 р.) *Справа по розслідуванню видачі військового дезертиру паспорта на ім'я Фрідштейна Шаї*, Арк. 3–14.

Державний архів Житомирської області, Ф. 16 (Волинський головний суд), Оп. 4, Спр. 241 (1797 р.) *Про селянина села Хотищева Примака, що звинувачений у крадіжці грошей в солдата Василя Іванова*, Арк. 1–6.

Державний архів Рівненської області, Ф. 567 (Міський магістрат, м. Дубно), Оп. 2, Спр. 41 (1846 р.) *Справа по євреях засуджених за переховування від рекрутства, за крадіжку 50 рублів сріблом в відставного підполковника Витковського та інших.*, Арк. 1–4.

Зайончковский А. (1908) *Восточная война 1853-1855 гг.* С-Петербург: Издательство экспедиции изготовления ценных бумаг.

Историческое обозрение военно-сухопутного управления 1825-1850. (1850) Санктпетербург: Печатано в военной типографии.

Полный свод законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собр. 2. Т. XVIII, 1844. *О мерах для отвращения побега нижних чинов.* № 16455.

ПСЗРИ Собр. 2. Т. XVIII. 1844. *О ограничении взыскания с ближайших воинских начальников за каждого бежавшего солдата, пополнением снесенных вещей,* № 16834.

ПСЗРИ Собр. 2. Т. XXI. 1847. *О порядке распределения нижних чинов пойманных их бегов.* № 20520.

ПСЗРИ Собр. 2. Т. XXI. 1847. *О наградах за прекращение побегов нижних чинов.* № 20615.

ПСЗРИ Собр. 2. Т. XXVII. 1853. *О мере наказания нижних чинов за побег.* № 26376.

ПСЗРИ Собр. 2. Т. XXVIII. 1854. *О мерах наказания воинских чинов 5 пехотного корпуса за побег за границу.* № 27608.

ПСЗРИ Собр. 2. Т. XXX. 1856. *О Всемилостивейшем даровании, в силу манифеста 27 Марта 1855 года, прощенья и облегчения впавшим в преступления лицам военного ведомства.* № 29167.

Реєнт О. (2021) *Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття)*. У 2-х кн. Кн. 1. Київ: Інститут історії України.

Скрипник А. Ю. (2014) Репрессивные меры российских органов власти в отношении солдат-дезертиров и населения Правобережной Украины в первой половине XIX в. *Ученые записки УО «ВГУ им. П. М. Машерова»*. Витебск: ВГУ имени П. М. Машерова, 18. 82-91.

Скрипник А. Ю. (2022) Дезертирство в російському війську на початку XIX ст.: причини і наслідки проблеми. *Військово-науковий вісник Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*. Львів: НАСВ, 37. 238-258.

Соболев В. (2009) Організаційні моделі кадрового забезпечення військово-судових установ Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття (на матеріалах Київського військово-окружного суду). *Часопис української історії*. 11. 16–22.

Шандра В., Аркуша О. (2022) *Україна в XIX столітті: людиність та імперії*. Київ: Академперіодика.

Cadiot, J. (2009). Russian army, non-Russians, non-Slavs, non-Orthodox: the risky construction of a multiethnic army. Russia, USSR. *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*, 10.

Lennon, J. (2020). Civil-Military Relations in Russia. *The Commons: Puget Sound Journal of Politics*, 1 (1), 4.

References

Barmak M. V., Luhovyi B. V., Matsko N. S. (2019) *Rosiiska viiskova okupatsiia Pravoberezhnoi Ukrainy (druha polovyna XVIII–XIX st.)*. Ternopil : Aston. (ukr.).

Borysevych S. O. (2014) *Rosiiski normatyvno-pravovi mekhanizmy, spriamovani na prydushennia sichnevoho povstannia 1863 r.* Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky. 7. 180–203. (ukr.).

Vedomost # 1. (1861) *Voyskam, v kotoryih bylo naibolshee i naimenshee chislo umershih, bolnyih i bezhavshih nizhnih chinov.* Vspoddaneyshiy otchet o deystviyah Voennago ministerstva za 1858 god i o vidah k usovershenstvovaniyu raznyih chastei

ministerstva. Predstavlen Gosudaryu Imperatoru v Dekabre 1859 goda. Sanktpeterburg: V Voennoy Tipografii. (rus.).

Vedomost # 1. (1863) Voyskam, v kotoryih bylo naibolshee i naimenshee chislo umershih, bolnyih i bezhavshih nizhnih chinov. Vsepoddaneyshiy otchet o deystviyah Voennago ministerstva za 1860 god. Sanktpeterburg: V Voennoy Tipografii. (rus.).

Vsepoddaneyshiy otchet o deystviyah Voennago ministerstva za 1858 god i o vidah k usovershenstvovaniyu raznyih chastey ministerstva. (1861) Predstavlen Gosudaryu Imperatoru v Dekabre 1859 goda. Sanktpeterburg : V Voennoy Tipografii. (rus.).

Vsepoddaneyshiy otchet o deystviyah Voennago ministerstva za 1860 god. (1863) Predstavlen Gosudaryu Imperatoru 1-go Yanvarya 1863 goda. Sanktpeterburg: V Voennoy Tipografii. (rus.).

Vsepoddaneyshiy otchet o deystviyah Voennago ministerstva za 1861 god. (1863) Predstavlen Gosudaryu Imperatoru 1-go Yanvarya 1863 goda. Sanktpeterburg: V Tipografii Yu. Bokrama. (rus.).

Grenader Davyid Fedorovich Miroschenko (1885) Zhizneopisaniya russkiy voennyih deyatelay. pod red. Vs. Mamyisheva. Tom 1. Vyipusk pervyy. S. Peterburg: izd. V. Berezovskiy. (rus.).

Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti, F. D-222 (Litynskiy povitovyi sud), Op. 1, Spr. 290 (1863 r.) Sprava za obvynuvachenniam Riabykina i Popova u dezertyrstvi, Ark. 1–2; 5; 22–23. (rus.).

Derzharkhiv Vinnytskoi oblasti. F. D-391 (Vinnytskyi miskiy mahistrat), Op. 4, Spr. 17 (1846 r.) Sprava za obvynuvachenniam viiskovoho dezertyra Bodiora u vbyvstvi selianyna, Ark. 1–1zv.; 49–51; 112. (rus.).

Derzharkhiv Vinnytskoi oblasti, F. D-546 (Lypovetskiy nyzhnii zemskiy sud), Op. 2. Spr. 10 (1841 r.) Sprava za zvyuvachenniam v dezertyrstvi soldata Malynovskoho i perekhovuvannia yoho riznymy osobamy, Ark. 1–2 zv. (rus.).

Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti, F. 229 (Kovelskiy miskiy mahistrat), Spr. 318 (1853 r.) Ukazy i tsyrkuliary Volynskoho hubernskoho pravlinnia za 1853 rik, Ark. 106–106 zv. (rus.).

Derzharkhiv Volynskoi oblasti, F. 363 (Kovelskiy povitovyi zemskiy sud), Op. 1, Spr. 2068 (1869 r.) Sprava po rozsliduvanniu vydachi viiskovomu dezertyru pasporta na imia Fridshteina Shai, Ark. 3–14. (rus.).

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, F. 16 (Volynskiy holovnyi sud), Op. 4, Spr. 241 (1797 r.) Pro selianyna sela Khotyshcheva Prymaka, shcho zvyuvachenyi u kradzhtsi hroshei v soldata Vasylya Ivanova, Ark. 1–6. (rus.).

Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoj oblasti, F. 567 (Miskiy mahistrat, m. Dubno), Op. 2, Spr. 41 (1846 r.) Sprava po yevreiah zasudzhenykh za perekhovuvannia vid rekrutstva, za kradzhtku 50 rublvy sriblom v vidstavnoho pidpolkovnyka Vytkovskoho ta inshe., Ark. 1–4. (rus.).

Zayonchkovskiy A. (1908) Vostochnaya voyna 1853-1855 gg. S-Peterburg: Izdatelstvo ekspeditsii izgotovleniya tsennyih bumag. (rus.).

Istoricheskoe obozrenie voenno-suhoputnogo upravleniya 1825-1850. (1850) Sanktpeterburg: Pechatano v voennoy tipografii. (rus.).

Polnyi svod zakonov Rossiyskoy imperii (dalI – PSZRI). Sobr. 2. T. XVIII, 1844. O merah dlya otrascheniya pobega nizhnih chinov. # 16455.

PSZRI Sobr. 2. T. XVIII. 1844. O ogranichenii vyzyskaniya s blizhayshih voinskih nachalnikov za kazhdogo bezhavshago soldata, popolnieniem snesennyih veschey, # 16834. (rus.).

PSZRI Sobr. 2. T. XXI. 1847. O poryadke raspredeleniya nizhnih chinov poymannyih ih begov. # 20520. (rus.).

PSZRI Sobr. 2. T. XXI. 1847. O nagradah za prekraschenie pobegov nizhnih chinov. # 20615. (rus.).

PSZRI Sobr. 2. T. XXVII. 1853. O mere nakazaniya nizhnih chinov za pobegi. # 26376. (rus.).

PSZRI Sobr. 2. T. XXVIII. 1854. O merah nakazaniya voinskih chinov 5 pehotnogo korpusa za pobeg za granitsu. # 27608. (rus.).

PSZRI Sobr. 2. T. XXX. 1856. O Vsemilostiveyshem darovanii, v silu manifesta 27 Marta 1855 goda, proscheniya i oblegcheniya vpavshim v prestupleniya litsam voennogo vedomstva. # 29167. (rus.).

Reient O. (2021) Sotsialno-ekonomichni ta politychni transformatsii v Ukraini (kinets XVIII – pershi desiatylittia XX stolittia). U 2-kh kn. Kn. 1. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. (ukr.).

Skrypnyk A. Yu. (2014) Repressivnyie meryi rossijskikh organov vlasti v otnoshenii soldat-dezertirov i naseleniya Pravoberezhnoy Ukrainyi v pervoy polovine XIX v. Uchenyie zapiski UO «VGU im. P. M. Masherova». Vitebsk: VGU imeni P. M. Masherova, 18. 82-91. (rus.).

Skrypnyk A. Yu. (2022) Dezertyrstvo v rosiiskomu viisku na pochatku XIX st.: prychny i naslidky problemy. Viiskovo-naukovyi visnyk. Akademii Sukhoputnykh viisk imeni hetmana Petra Sahaidachnoho. Lviv: NASV, 37. 238-258. (ukr.).

Sobolev V. (2009) Orhanizatsiini modeli kadrovoho zabezpechennia viiskovosudovykh ustanov Rosiiskoi imperii druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia (na materialakh Kyivskoho viiskovo-okruzhnoho sudu). Chasopys ukrainskoi istorii. 11. 16–22. (ukr.).

Shandra V., Arkusha O. (2022) Ukraina v XIX stolitti: liudnist ta imperii. Kyiv: Akadempriodyka. (ukr.).

Cadiot, J. (2009). Russian army, non-Russians, non-Slavs, non-Orthodox: the risky construction of a multiethnic army. Russia, USSR. The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies, 10. (eng)

Lennon, J. (2020). Civil-Military Relations in Russia. The Commons: Puget Sound Journal of Politics, 1 (1), 4. (eng)

Skrypnyk A.

BETWEEN AUTHORITY AND SOCIETY: SOLDIERS-FUGITIVES OF THE RUSSIAN ARMY IN THE MIDDLE OF THE 19TH CENT.

Abstract. The paper presents analysis, grounded on the archive sources and legislative acts, of the reasons of the soldiers' desertion from the regiments of the Russian Empire regular army. The research supplies scholarly interpretation and estimation of this phenomenon by the contemporary Ukrainian historians' publications. The chronological order reflects the evolution of the military and civil legislation introduced with the aim of suppressing the soldiers' wish to quit the military service as well as the local population's sympathy with their fate realized by hiding and helping the fugitives while the latter was qualified as criminal cases at that time.

The military commanders of the middle level collaborated with the provincial executive, police and court institutions concerning the search, finding and punishment of the fugitives with the following sending them to fine mouths and labour battalions.

Objective analysis of deserting has become one of the key objectives of the present research. It explicated repressive character of the actions undertaken by the officials from the civil law enforcement agencies and officers from the regular army.

Besides, there have been contradictions and conflicts between representatives of different strata of society in Right-Bank Ukraine where the army fugitives got into, in particular, motivation for denunciation, people hunting for money, getting even of village officials with their fellow villagers etc. Deserting has been proved to be one of the numerous drawbacks in the imperfect serf mechanism of the Russian state military mechanism.

Keywords: Russian Empire, regular army, deserting, hiding, legislation, local state officials, population.

УДК 94(437+438+493+477+498)«17/193»

ПЕТРИК А.М.

<https://orcid.org/0000-0002-5620-4729>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.40.2023.313-324>

ВІД ДОБИ ГАБСБУРГІВ ДО РАДЯНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: ПРО НОВИЙ НАРИС З ІСТОРІЇ ЗАХОДУ УКРАЇНИ

Рецензія на книгу: Гоменюк І. (2023). Мурашник. Нотатки на манжетах історії Галичини, Буковини та Закарпаття. Київ: Віхола, 336 с.

Світ побачила нова книга дослідника та популяризатора історії Івана Гоменюка. До цього часу автор вже встиг створити доволі значний доробок з якісного науково-популярного контенту. Він здебільшого фокусувався на історії імперії Габсбургів та проблематиці становлення молодих держав Центральної і Східної Європи, відроджених або прикликаних до життя вихором Першої світової війни. У даному ключі, на нашу думку, найбільш значним творінням автора є «Провісники Другої світової. Прикордонні конфлікти в Центрально-Східній Європі. Від розпаду імперій до Гляйвіцької провокації» (2017 р.).

Нова праця І. Гоменюка, опублікована у цьому році видавництвом «Віхола», на перший погляд, начебто локалізується на історичному шляху земель Західної України. Втім, при детальному ознайомленні очевидно, що дослідник не зраджує собі і віддає пріоритет висвітленню центрально-східноєвропейського та нерідко загально-континентального контексту.

Вже у вступному слові автор зазначає, що його творіння не претендує на роль ґрунтовної комплексної історії західно-українських земель. Це скоріш короткі нариси, або, мовою творця, «нотатки на манжетах історії», завданням яких є допомогти широкому читачеві «зорієнтуватися в часах, коли Захід України шукав власну ідентичність, коли його лихоманило на шкалі від «Африки Європи» до «П'ємонт Сходу» (с. 9).

Петрик Артем Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії та археології Балтійського регіону, Клайпедський університет (Литовська Республіка).

© Петрик А.М., 2023.

Доволі образно і художньо сказано. Власне у такому, дружньому читачеві, легкому стилі написана вся книга. Ризикнемо стверджувати – це якраз відповідає одній з вимог якісного сучасного нон-фікшн. Лаконічно і доступно, водночас живо та яскраво, змальовувати факти та персоналії. Пензлем художника слова виводити обрії епох. Майстерністю виконання, свіжістю лексики тримати увагу та гріти інтерес протягом всієї довгої мандрівки крізь століття і кордони імперій та національних держав, не даючи читачеві, нерідко далекому від професійного наукового поля, потонути у бурхливому малознайомому морі термінів, імен, дат та подій. Автор не стільки демонструє монументальні моноліти споруджені його титанічним дослідницьким подвигом, скільки покликаний бути добрим терплячим вчителем, який допоможе зробити перші кроки до світу української та європейської історії, не злякавши і не викликавши перевтому «учня». Дана книга, впевнені, успішно справляється з подібним завданням, чим виконує одну з неписаних заповідей наукопопу.

В структурному відношенні «Мурашник...» складається з трьох розділів, що включають кількадесят параграфів. Спершу на читача чекає екскурс до історії дому Габсбургів, від зародження до сходження на олімп влади. Безкомпромісне протистояння османам. Карколомні перипетії європейської геополітики ранньомодерної доби. Феномен і останні дні Трансільванського князівства. «Залізна» Ілона Зріні на чолі оборонців Мукачівського замку «Паланок» (протягом трьох облог 1686-1688 рр.). Повстання під проводом її сина Ференца II Ракоці... А ось декорації змінюються – і перед нами вже криваві поля Семирічної війни. Активне правління імператриці Марії-Терезії: «Терезіанська епоха», яку автор книги назвав «фундаментом для спільності націй та культур Центральної Європи», що збережуться навіть попри криваві жнива ХХ ст. (с. 23).

Далі сторінки книги лінійно ведуть наступними роками, що виростають у десятиліття. Віхи змінюються мов у калейдоскопі, події сиплються піском в образному годиннику часів. Перед нами енергійний та дієвий імператор Йосиф II, реформи народжені його талантом, що покликані змінити імперію, а разом з нею і галицькі землі отримані Габсбургами від першого поділу Речі Посполитої (1772 р.).

Гуркіт бойових барабанів та планетарний масштаб великої постаті народжує Наполеонівську добу, де Габсбурги, одні з

головних дійових гравців, за крок від прірви і падіння знову здійснюються до величі. Автор окремо зупиняється на епічний «Битві народів» при Лейпцигу (1813 р.), одній з вирішальних, передвісників скорого падіння Першої Французької імперії під ударами сил антинаполеонівської коаліції. Справедливо, не обминаючи участі у баталії солдат австрійської армії з Покуття (с. 34-35).

Період від Віденських конгресів, з їх новим європейським порядком, до вибухової «Весни народів» відображаються у книзі увагою до ситуації з національним питанням у Австрійській імперії загалом та галицьких землях, Закарпатті, Пряшівщині, Марморощині зокрема. Немало уваги приділено угорському питанню. Власне, це й не дивно і зрозуміло, виходячи з подальших подій, розмаху революції в Угорщині і ролі «другої половини», яку займе Корона Святого Іштвана у майбутній двоєдиній Дунайській монархії (1867 р.).

Автор цікавий до деталізації. Це дає бачення маловідомих широкому читачеві аспектів. Так, наприклад, говорячи про мовне становище в Угорському королівстві в кін. XVIII – поч. XIX ст. відзначається факт практично повного витіснення угорської мови з ужитку місцевої аристократії, яка вживала для спілкування латинь. Угорська ж дворянством і магнатами довго вважалася уділом простолюду. Врешті для еліт стало одкровенням, що у королівстві менше половини населення є угорськомовним. Це призвело до початку внутрішньої мадяризації і «повернення до коренів». В тому числі через страх перед перспективою зазіхань на особливі права з боку нетитульних етносів, серед них і русинів-українців (с. 37).

Пороховий дим революційних 1848–1849 рр. розвіяв марення про волю різноплемянних підданих австрійської монархії, проте крізь нього стали видніти дороги до нових перспектив і світити, хай поки з-за сутінок, омріяна воля. Криваві ж примари бойовищ Празького повстання і Угорської визвольної війни (погашеної лише за підтримки російських багнетів), переслідуватимуть Габсбургів чи не до самого кінця імперії. У книзі багато про ті події.

В той же час, концепція австрославізму та різногослі слов'янські конгреси ділять сторінки з доволі детально описаним виступом у Львові, де також відбувалися зіткнення і лилася кров у повстанні, хоч і «піднятому польськими політиками», але значущому для українського руху, який у кризові місяці осені 1848 р. «зробив серйозну заявку на лідерство у Східній Галичині» (с. 46).

Надалі книга переносить до коридорів імперського конструкту. Розповідає про прихід «вічного» цісаря Франца-Йосифа I до влади та особливості його правління, яке визначалося необхідністю шукати «найболючіших компромісів» між вірою монарха в ідеали абсолютизму та тверезим розумінням безповоротної зміни звичного світу (с. 48). Свідченням практичної реалізації сказаного стають реформи і вимушена «угорська поступка».

Нарис невідворотно прямує до глибин пореволюційного життя держави Габсбургів. У фокусі законодавство, економіка, будівництво залізниць, нова бюрократія та болісне національне питання, тепер вже у розрізі шкільної освіти, зокрема в самоуправній Транслейтанії (неофіційна назва Угорської Корони у складі Австро-Угорщини). Не зайвим видається можливість прослідкувати зміну етнічного населення імперії в період з 1869 р. по 1914 р.

Живо демонструється подальший еволюційний шлях галицького українства, що з II пол. XIX ст. все більше міцніло і набирало м'язи, заявляло про себе в парламентських кулуарах регіону та всієї імперії. Ставало пасіонарною силою і свого роду прикладом для великої розділеної нації – тим самим «Українським П'ємонтом». Піднімало прапори і гриміло не лише кроком маршів спортивних клубів та організацій, подібно легендарним «Січі» та «Соколу», але й револьверними пострілами атентату 1908 р. Мирослава Січинського проти намісника Галичини графа Потоцького (с. 86) та українсько-польськими студентськими зіткненнями 1910 р. – кривавого апогею «університетського протистояння» попереднього десятиліття (с. 76-78). Подекуди голосніше за постріли лунали слова нових лідерів думок, таких як Юліан Бачинський та Лонгін Цегельський. З вуст першого оживала «Україна *ingredenta*» і перероджувалася у велику та самостійну «від Сяну по Кавказ!» (1895 р.). Другий проникав у серця щемливим закликком до українців подати руки братам з обох боків Збруча (1900 р.) (с. 82-83). Обидва молоді політики народили гасла, що стануть ідейним дороговказом не лише для сучасного їм покоління, але і подальшим генераціям борців за незалежність та соборність. Галицькі українці тоді остаточно довели готовність «відстоювати свої права та амбіції аж до крайніх дій» (с. 86). А їхній рух не є «дикунами з гір» (с. 87) чи антиросійською «віденською інтригою» (с. 89) (за розповсюдженим і сьогодні московським пропагандистським фейком), навпаки – є природнім «оформленим і

численним» (с. 87), не згодним миритися з будь-яким іноземним засиллям на власній землі...

Поетично і з неприхованою любов'ю книга знайомить нас з Буковиною та Чернівцями габсбурзької доби, які, за висловом автора, пройшли шлях від містечка у 290 родин в 1774 р. до «маленького Парижу сходу» (с. 94). Стали живим серцем герцогства, утвореного у 1849 р. (с. 98). Сам же край, з його «особливим шармом... газдівської мудрості горян-гуцулів та простої глибини хасидського ставлення до життя...» (с. 96), перетворився на розвинений економічний та транспортний центр.

І поряд з цим постає контраст тодішнього Закарпаття (параграф «Земля без імені»). Вміло передається важка атмосфера небагатої повсякденності. Чому свідченням 200-тисячна еміграція останніх чотирьох десятиліть перед Першою світовою війною. Не кращий стан у культурній сфері. Угрофіли та москвофіли в інтелігенції, вельми слабкі свідомі русинські/українські еліти. Наступ мадяризації.

У компактному форматі, але насиченому влучними акцентами, автор занурює читача у внутрішнє життя «повного дуалізму та суперечностей» Австро-Угорського феномену, з його неповторним декадентсько-модерністським поєднанням прогресу та занепаду (с. 112), у переддень ХХ століття та перші його роки.

Скомпоновано чимало цікавого. Від доходів у різних частинах імперії, рівня зарплат за професіями та цінової ситуації до трагедії юних підданок цісаря, що обманом опинялися у публічних будинках Османської імперії і навіть далекої Південної Америки (с. 105-106). Втім, жіноцтво, у своїй свідомій, активній частині, вже не погоджувалося з роллю об'єкта, демонструвало прагнення мати суспільну суб'єктність та попри стереотипи і супротив боролось за рівність у освітній, професійній та інших сферах (с. 106-108). Чим, власне, віддзеркалювалася загальна тенденція для тодішніх цивілізованих країн.

Починаючи з цього ж параграфа («Життя у Двоєдиній монархії»), значно більше уваги приділяється військовій складовій. Нас знайомлять з устроєм збройних сил, принципами комплектування підрозділів за етнічним і соціальним складом, значенням регіонального фактор. Крім того, автор зупиняється не лише на, скажімо, релігійно-національній структурі австро-угорського офіцерського корпусу, але торкається ставлення тодішнього офіцерства до місця проходження служби – умовної градації місцевостей у

неписаному рейтингу культурної привабливості та заможності (с. 108-112).

Під завісу розділу виринає феномен «Габсбурзького міфу» – ідеалізація «золотої доби» Франца-Йосифа, яка поставала символом «старої доброї Австрії» ще довго по її падінню, в тому числі, в уявленні українців західних земель.

Автор надає власне пояснення – Габсбурзька держава залишилася у пам'яті відсутністю у пересічного підданого страху перед нею (с. 121), відчуттям стабільності та порядку, справедливості верховної влади. Особливо у порівнянні з «несправедливими» режимами, що запанували у міжвоєнний період і вже явно кошмарними нацистським та радянським проєктами (с. 120).

Другий розділ книги «Під громом гармат» більшою мірою присвячений підготовці і перебігу Першої світової війни. Альянси, плани сторін, передвоєнне протистояння розвідок, українські сподівання, формування національних частин тощо, а також безпосередньо хід бойових дій, що відображений у параграфах, які рік за роком відслідковують події на фронті з дотичністю до західно-українського театру. Здебільшого подається загальна інформація, проте розбавлена багатьма доречними вкрапленими епізодами, висвітленими під нетривіальними кутами. Як то передчуття війни з погляду галицького обивателя (с. 128-129) чи використанням літературних творів у якості джерела спомину про початок і хід війни очима українців Східної Галичини (наприклад легіонера УСС Степана Шухевича). Що в цілому характерно для стратегії викладу, автор вельми уважний до думки сучасників подій і регулярно подає їхню пряму мову.

Книга продовжує перейматися особистісним компонентом. Ось, приміром, постать ерцгерцога Франца-Фердинанда (чие вбивство стало спусковим гачком до світової бійні) з його нереалізованою симпатією до, цілком можливо рятівної, федералізації імперії (у дусі ідеї Аурела Поповича, викладеної у відомій книзі «Сполучені штати Великої Австрії» (1906 р.) (с. 129-130). Поряд ще один знаковий і трагічний портрет на тлі епохи – сумнозвісний уродженець Львова Альфред Редль, полковник, співробітник австро-угорських спецслужб та фігурант одного з найвідоміших шпигунських скандалів, як вважається, ефективний російський агент (с. 133).

Динамічно переключаючись на ширші горизонти оповідь здатна змалювати багатоликість війни та її наслідки для сучасника у глобальному вимірі. Тут і про тягар війни на плечах жінок, становище військовополонених, брак ресурсів, фактор епідемій та масового недоїдання тощо. Якщо ж зупинитися ще й на піднятих у праці проблемах вимушених переселенців та депортованих, характері російської окупації, грабунку інтервентами беззахисного населення, добре переданого сюжетом захопленого царською армією міста Чернівці (с. 145), мимоволі виринають паралелі з сучасною Війною за незалежність України та утверджується безкомпромісна впевненість у незмінності сутності, цілей і методів російського імперіалізму.

Розчерк пера у Комп'єнському лісі, на жаль, не приніс миру до Східної та Центральної Європи. Бої за волю, боротьба за право відбутися, ще декілька років точилися на їхніх теренах ненавистю і кров'ю, під невмовкаючі канонади артилерії. Останні чотири параграфи другого розділу саме про «гіркий післямак» Першої світової війни.

Читача очікує важка атмосфера повоєнного колективного посттравматизму цивільних та військових. «Розбиті вікна» несправджених надій та біль втрат. Останні дні імперії Габсбургів, де палка відчайдушність цесаря Карла I, будь-що врятувати державу предків, розбилася об кригу віденського натовпу та холодність будапештської Революції хризантем безжально-вітряної осені 1918-го... Трагедія розірваного по два боки фронту українського народу, що втратив сотні тисяч життів, але здобув нову самосвідомість, коли «довоєнну ідентифікацію себе як русинів... у Галичині чи малоросів у Центральній та Східній Україні поступово змінювало розуміння належності до єдиної української нації... від Сяну до Дону» (с. 199). Дорога ж від усвідомлення ідентичності до оформлення державності стане не менш кривавою та довгою, ніж пройдене перед тим...

Буквально оживає листопадовий Львів, де схрестили багнети українці та поляки в культовій для подальших поколінь обох народів тритижневій баталії за майбутнє галицької столиці (параграф «Битва за місто Лева», на нашу думку, один з найкращих у книзі). «Артилерійські дуелі...запеклі штурми...рішучі контратаки...імпровізована бронетехніка, а ще відчайдушна хоробрість волонтерів...» і задіяння неповнолітніх у бойових діях межували

з «лицарським ставленням до противника та мирного населення» (с. 208).

Матеріалізується дух соборного чину січня 1919 р. з усім його світлом величної злуки «Галичини, Буковини і Закарпаття з материнським тілом...» (с. 220) Великої України та тінями галицько-наддніпрянських протиріч (параграф «Галицька рулетка»).

Третій і останній розділ книги («Між війнами») торкається перебування українських земель у складі Польщі, Чехословаччини, Румунії та Угорщини протягом двох десятиліть, які відділяли світ від Першої до Другої світових воєн. Сумний для українства час, коли поразка у змаганнях за самостійність зліквідувала українську державність і ще більше роздробила етнічні землі до рук сусідніх країн, які могли втішатися більшою військовою і політичною удачею у 1918–1920 рр. На читача прогнозовано чекає порівняльний огляд положення українців у названих державах, відмінності у ставленні до «українського питання» з боку тамтешніх урядів.

Перебування Східної Галичини і Волині під польською владою відзначається у розділі значним фактичним наповненням. Мова піде здебільшого про особливості вимушеного українсько-польського співжиття у краю. Зокрема, недалекоглядну політику колонізації та уніфікації у різних її проявах, радикалізовану з встановленням режиму «санації» після Травневого перевороту (1926 р.). Результат був очікувано зворотним від сподіваного. Замість єдиної, монолітної в етнічному плані, країни польська влада отримала «порохову діжку» та відчайдушний опір українців у неоднакових формах. Розбудова громадських організацій, діяльність культурних, наукових та освітніх структур (включно з Українським таємним університетом у Львові), створення політичних партій і звісно непримиренна боротьба радикальних патріотів з УВО та ОУН. Всьому знайшлося місце у даній книзі.

Автор не упустив і такий важливий символічний елемент відстоювання українськості, як запровадження нових свят: Дня Героїв Крут (29 січня), Дня Української зброї (31 серпня), відзначення річниць Галицької революції або Листопадового чину (1 листопада) та ін. Відбувалися масові заходи пошани полеглим воїнам Української Галицької Армії і Легіону січових стрільців, прощі до могил козаків Війська Запорозького на полі Берестецької битви на Волині та багато іншого. Такі івенти нерідко напряму

заборонялися польською владою, або, як у випадку з Листопадним чином, ставали «годиною Х» для каральних органів, бо виливалися у жорстокі зіткнення з застосуванням зброї (як сталося у 1928 р. у Львові) (с. 249).

Поза тим, робота може похвалитися увагою ще до однієї форми української консолідації, названої автором, не без влучності, «економічним патріотизмом» (с. 267). Діючи з 1921 р. під гаслами єднання власних сил (с. 266), український кооперативний рух зріс у Польщі за наступні 18 років з 600 підприємств до майже 4 тис. (с. 269). Національний бізнес став великою матеріальною базою підтримки патріотичного руху, фінансував культурні та освітні починання.

Не обмежуючись галицькими та волинськими теренами, оповідь здатна перенести і до міжвоєнних реалій на берегах Пруту й Черемоша, і за карпатські вершини. Спершу постають образи Буковини підвладної королівській Румунії (з 1918 р.). Спробуємо у коротких реченнях описати продемонстровану нам картину. Вдало використаний Румунією момент для інтервенції та інкорпорація аргументована гвинтівкою і шаблею. Етнічний склад з домінуванням українців, попри це – румунізація зі зміною прізвищ, топоніміки та оволодінням освітньою і церковною сферами. Що, однак, торкнулася й інших громад краю – поляків, євреїв та німців. Всевладдя спецслужб і адміністративна та поліційна боротьба проти інакомислення, будь-якого спротиву національній політиці. Спроби політичної консолідації українців у рамках легальної та компромісної Бухаресту Української національної партії на чолі з колишнім дипломатом Володимиром Залозецьким. 10-річна ліберальна «відлига» 1928–1938 рр., перервана встановленням диктатури короля Кароля II з руйнацією всіх здобутків української громадськості (с. 278-282). Як фінал – різке зростання не вдоволення румунським пануванням напередодні радянського вторгнення у 1940 р.

Закарпаття під чехословацькою владою, з точки зору автора, переживало «золоту добу» аналогічно габсбурзьким часам у Галичині та Буковині. До цього наводяться аргументи – Прага створила «базову та економічну структуру краю», транспортну інфраструктуру, культурні об'єкти. Місцеве населення чи не вперше зустрілося з чесною судовою системою та демократичним устроєм з політичним плюралізмом та свободою друку (с. 283).

Розповідь про міжвоєнну добу «Срібної землі» насичена різними проявами життя регіону, його етнічної палітри, описом діяльності українського руху (авжеж з наголосом на характерних особливостях, на кшталт, протистояння угрофілам/мадяронам та русофілам). Торкається процесу входження до Першої Чехословацької республіки (ЧСР), закріпленого Сен-Жерменським (1919 р.) та Тріанонським (1920 р.) мирними договорами. Окремо зупиняється на боях чехословацьких і румунських підрозділів проти сил червоної Угорщини навесні 1919 р. (с. 284-285) і суті оборонного плану «Б», згідно з яким війська ЧСР в Закарпатті та Словаччині мали бути задіяні у спільному протибільшовицькому фронті в 1920 р. (залучені до відбиття радянського вторгнення, на випадок поразки польських сил) (с. 286).

Трохи несподівано оповідь про Закарпаття перериває інформація щодо міжвоєнної української еміграції та її політичного різноманіття (параграф «На чужих берегах»). Даний структурний сегмент роботи скоріше є своєрідним міжрозділом. За ним слідує повернення до вже знайомих гірських ландшафтів, на береги прекрасної Тиси та її численних притоків.

Одначе, не одразу, спершу належить пройти через карколомні гірки європейської політики з розпаленими «Версальським порядком» непробаченими образами і незадоволеною спрагою амбіцій. Вони породили реваншизм та ревізіонізм небачених масштабів. У крайній формі, подібно випадку з Угорщиною, призвели до «накопичення ненависті практично до всіх сусідів» і зростили «прис-трасне бажання повернутися до кордонів 1918 р.» (с. 295). Словом, для новоутворених держав цей час став пошуком додаткових «людських та природних ресурсів шляхом анексії чи окупації сусідніх земель під шляхетними гаслами відновлення справедливості та захисту національних інтересів» (с. 294).

Дослідник не міг обійти обставин Мюнхенської змови (1938 р.) та процесу розчленування Чехословаччини. Звісно, у епіцентрі уваги – отримання автономії Підкарпатською Руссю та її подальше перетворення на Карпато-Українську державу. В цьому контексті, під лупою автора, військова складова: гібридна війна у регіоні проти чехословацьких сил з боку Угорщини при підтримці Польщі у жовтні-грудні 1938 р., із задіянням диверсійних загонів (с. 302–305, 307), що переросла і у прямі бойові зіткнення між силами ЧСР та угорськими військами в січні 1939 р. біля села

Росвигово (с. 306); українсько-чехословацькі збройні сутички 13-14 березня 1939 р. (с. 311-312); спроби відбиття силами «Карпатської Січі» угорської агресії, яка попри відчайдушний опір українських бійців у боях біля Королева, Іршави, на Красному Полі (14-16 березня 1939 р.) та інших місцях завершилася поразкою та окупацією Карпатської України (с. 313) інтервентами під командуванням генерала Ференца Сомбатхеї (с. 312).

Роздумуючи над тим, чи могли бути успішними тоді визвольні змагання на Закарпатті, І. Гоменюк визнає ефемерність подібних шансів. Адже «велика і сильна Українська держава лежала поза планами і намірами...» сусідніх країн і тим паче великих геополітичних гравців (с. 316). В той же час може виникнути питання: чи взагалі доречно говорити про замах на відродження великої України, коли ми спостерігаємо ситуацію з самостійниками, здавалося б, маленького гірського краю, так довго відірваному від решти українських земель? Автор дає відповідь: «Практично всі і місцеві політики, і навколишні столиці – розглядали її (Карпатську Україну – А.П.) як плацдарм для відновлення української державності на всіх землях, які заселяли українці» (с. 315). Попри невдачу, великі жертви, подальші жорстокі репресії загарбників, хоч зовсім ненадовго, на невеликій території піднято синьо-жовтий прапор й продовжено державотворчу традицію, відкрито нову главу історії змагань українського народу за власну незалежність.

В той же час, автор підкреслює – це означало ще й інше: «перегляд кордонів не завершено» (с. 317). Тож нова велика світова територіальна ревізія наближалася, вона розпочнеться всього трохи менше, ніж за півроку після закарпатських подій.

Післямова «...Нотатків на манжетах історії...», емоційно та образно, про наслідки переділів 1939–1945 рр., але не тільки. Скоріше про ширше і давніше явище, актуальне і сьогодні завдяки неусипній російській пропаганді. Наче дискутуючи з апологетами ворожого табору, в останньому структурному елементі свого твору («Завдяки Сталіну»...), автор вкотре протистойть ідеологічним штампам, наразі, про «подаровані Україні території», «повернення свого», «збирання земель», «презенти» від Леніна чи Сталіна і тому подібним нонсенсам, що продукувалися і продукуються московськими, а до того петербурзькими рупорами. І. Гоменюк доводить – жоден з царів, імператорів або генсеків не

займався «воз'єднаннями» з благими цілями. Всі вони керувалися шовіністичним світоглядом, у якому «люди, народи, нації й території – лише елементи їхніх планів, стратегічних ігор і геополітичних маніпуляцій, якими можна легко жертвувати на угоду власним інтересам» (с. 318). Українці, литовці, чехи, поляки, словаки та інші – для них лише умовність та заручники. Говорячи про те, що «пересуваючи прикордонні стовпи та перекроюючи карти» імперія виходить виключно з власної логіки, а не бажань підвладних народів (с. 321), автор підкріплює свої слова низкою прикладів не лише з українського минулого, але і прикордонних спорів між країнами соціалістичного табору, які після Другої світової війни опинилися за «залізною завісою», в повній волі комуністичного Кремля.

Можемо додати. Пропагандистські наративи з тезами про «подаровані» чи то «передані» землі завжди інспірують ще й подальші обґрунтування приводів до збройної агресії та часто переростають у претензії на саме право існування суверенних держав.

Підсумовуючи, відзначимо: з-під пера автора вийшов хороший продукт, безумовно достойний уваги широкого кола любителів не лише історії України, але і Центрально-Східної Європи. Комунікуючи з текстом, не раз фіксувалася думка про доречність подальшого розширення дослідницького поля автора. Виходячи з принципу осмислення цілісності українського історичного процесу через призму європейського та світового контексту, може бути поставлене завдання відобразити історію окремих держав і народів, сусідніх або історично дотичних до України. В якості тематики, у близькій авторові міжвоєнній хронології, могла б бути обрана, наприклад, історія Першої Чехословацької республіки, Угорського королівства доби правління адмірала Міклоша Хорті, Австрії епохи Першої республіки та послідуючої австрофашистської «корпоративної держави» Дольфуса-Шушніга, Першої Словацької республіки, народженої Мюнхенською змовою, або ж балканський вектор. В жодному випадку, не маючи на меті давати поради, лише висловлюємо побажання. Вважаємо, що Іван Гоменюк повною мірою володіє творчим потенціалом і досвідом для успішної реалізації запропонованих задач.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Дем'янюк О.І.</i> Волинь та волиняни у мілітарній політиці Другої Речі Посполитої в 30-х роках ХХ століття	3
<i>Денисюк В.І.</i> Транспортні проблеми на прифронтових територіях Волині у роки Першої світової війни	19
<i>Дрогобицький І.І.</i> Військо як запорука державності: особливості мілітарної концепції ОУН (б) напередодні нацистсько-радянського зіткнення	32
<i>Марченко Я.В., Давидюк Р.П.</i> Полковник армії УНР Олександр Волосевич: військова та громадсько-політична діяльність	48
<i>Стецишин О.Л.</i> Український партизанський рух під час українсько-польського протистояння за Галичину 1918–1920-х років	63
<i>Стеців Я.В.</i> Соціальний портрет старшин-артилеристів українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр.	81
<i>Фуртес О.О.</i> УкрПолбат – важливий етап в історії розвитку українсько-польських військових відносин	103

ІСТОРІЯ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

<i>Ананьїн О.В.</i> Особливості службово-бойової діяльності підрозділів Державної прикордонної служби України з охорони лінії зіткнення на Донбасі (2014–2018 рр.)	118
<i>Бураков Ю.В., Гневашева А.В.</i> Нові технології висвітлення сучасної російсько-української війни у музейних експозиціях	135
<i>Дайсон Т., Пацук Ю.М.</i> Розвиток організаційного вивчення і впровадження досвіду у Збройних Силах України та його ефективність під час російсько-української війни на Донбасі (2014–2021)	147
<i>Куцька О.М., Скорич Л.В.</i> Особливості бойового застосування авіації Сухопутних військ України на першому етапі Антитерористичної операції (квітень-вересень 2014 р.)	170
<i>Миронович А.В.</i> Реалізація зв'язків з громадськістю у Збройних Силах України під час проведення Антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей (2014–2018 рр.)	182

<i>Харук А.І., Зелений В.І.</i> Офіційні українські видання про російсько-українську війну та їх використання в історичних дослідженнях	202
---	-----

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Каляєв А.О., Новак-Каляєва Л.М.</i> Система євроатлантичної безпеки: проблеми спроможності в умовах війни в Україні	217
<i>Кузнєцов М.О.</i> Операція «ФРІДЕРІКУС-1» як передумова проведення наступальної операції «БЛАУ». Підготовка до ліквідації Барвінківського плацдарму	238
<i>Лагодич В.Ю.</i> «Підкупив тих, кого не зміг подолати в бою»: війна з аварами короля Австразії Сигіберта I	258
<i>Петрик А.М.</i> Військова історія міжвоєнної Литви (1918–1940) у світлі наукових досліджень вчених Клайпедського університету	274
<i>Скрипник А.Ю.</i> Між владою і суспільством: солдати-втікачі російського війська у середині XIX ст.	295

НАУКОВІ ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ, ХРОНІКИ

<i>Петрик А.М.</i> Від доби Габсбургів до радянської окупації: про новий нарис з історії заходу України	313
---	-----

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

<i>Demianiuk O.</i> Volyn and volynians in the military politics of the second Rzeczpospolita in 1930's	3
<i>Denysiuk V.</i> Transport problems in the front- line territories of the Volyn during the first world war	19
<i>Drohobytzky I.</i> Ukrainian army as a guarantee of ukrainian statehood: features of the OUN (b) military concept on the eve of the nazi-soviet conflict	32
<i>Marchenko Ya., Davydyuk R.</i> Colonel of the ukrainian people's republic army Oleksandr Volosevych: military and public-political activities	48
<i>Stetsyshyn O.</i> Ukrainian partisan movement during ukrainian-polish conflict for Galicia in 1918–1920's	63
<i>Stetsiv Y.</i> Social portrait of artillery officers of the ukrainian armies of the Ukrainian revolution of 1917–1921	81
<i>Furtes O.</i> UkrPolbat is an important milestone in the history of development ukrainian-polish military relations	103

HISTORY OF THE MODERN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

<i>Ananin O.</i> Features of service and combat activities subdivisions of the state border service of Ukraine protecting the contact line in Donbas (2014–2018) ...	118
<i>Burakov Yu., Gnevasheva A.</i> New technologies for covering the modern russian-ukrainian war in museum exhibitions	135
<i>Dyson T., Pashchuk Yu.</i> Development of Organizational Learning in the Ukrainian Armed Forces and Effectiveness of Lessons-Learned Processes during the Donbas War (2014–2021)	147
<i>Kutska O., Skorych L.</i> Features of the combat use of aviation of the ground forces of Ukraine during the first stage of the anti-terrorist operation (april-september 2014)	170
<i>Myronovych A.</i> Realisation of public affairs in the Armed Forces of Ukraine during the anti-terrorist operation in the territory of Donetsk and Luhansk regions (2014–2018)	182

<i>Kharuk A., Zeleniy V.</i> Official ukrainian publications about the russian-ukrainian war and their use in historical research	202
---	-----

WORLD HISTORY

<i>Kalyayev A., Novak-Kalyayeva L.</i> The euro-atlantic security system: issues of capability in the conditions of war in Ukraine	217
<i>Kuznietsov M.</i> Operation «FRIDERICUS-1» as a prelude to the «BLUE» Offensive operation. preparation for the liquidation of the barvinkivsky platzdarm	238
<i>Lagodych V.</i> «He bribed those whom he could not defeat in battle»: the king of Austrasia Sigebert's war with avars	258
<i>Petryk A.</i> Military history of interwar Lithuania (1918–1940) in the light of scientific research by Klaipeda university scientists	274
<i>Skrypnyk A.</i> Between authority and society: soldiers-fugitives of the russian army in the middle of the 19th cent	295

SCIENTIFIC REVIEWS

<i>Petryk A.</i> From the time of the Habsbugs before the Soviet occupation: about a new essay on the history of Western Ukraine	313
--	-----

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

«Військово-науковий вісник» внесений до переліку наукових фахових видань України у галузі історичних наук. Збірник видається Національною академією сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного двічі на рік (весна – осінь). Статті публікуються українською та англійською мовами.

Статті, що подаються до публікації у Віснику, повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни. Вони мають бути структурно побудовані згідно з вимогами Постанови Президії ВАК України від 15.01.03 р. № 7-05/1. Тобто включати наступні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у Цьому напрямку.

Обов'язковими елементами статті є:

індекс УДК (універсальний десятиковий класифікатор). Розташовують окремим рядком, у лівому верхньому куті;

прізвище та ініціали автора. Розташовують окремим рядком, у лівому верхньому куті, під УДК;

обліковий запис автора ORCID (має відповідати стандартам ORCID та мати вигляд повного URL (наприклад, <http://orcid.org/0000-0003-1856-0045>). У лівому верхньому куті, під прізвищем та ініціалами автора;

заголовок статті;

анотація українською мовою (не менше 800 знаків з пробілами);

ключові слова (не більше 5-ти) українською мовою.

текст статті (до 40 тис. знаків);

список використаних джерел та літератури;

references;

анотація англійською мовою (не менше 1800 знаків з пробілами).

Журнал використовує Harvard Referencing Style (варіант Великої Британії (GB)) для оформлення списку використаних джерел, а також для упорядкування внутрішньотекстових посилань. Приклади оформлення списку літератури можна знайти за посиланнями: <http://www.nbu.gov.ua/node/868> та <http://www.emeraldgroupublishing.com/authors/-guides/write/harvard.htm?part=2>

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Автор несе відповідальність за додержання вимог чинного законодавства при підготовці матеріалів, норм авторського права та достовірність наведених фактичних даних, зокрема цитат, посилань на джерела, імен і назв.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації. Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису, відхилити його, якщо науковий рівень статті недостатній або не відповідає напрямку Вісника. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Інформація щодо надання матеріалів та вимоги до оформлення статей відображені на офіційному сайті видання - vuv.asv.gov.ua.

Редакційна колегія «Військово-наукового вісника».

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІЙСЬКОВО-НАУКОВИЙ ВІСНИК

ВИПУСК № 40

Відповідальний за випуск *А. Харук*

Редактори *Л. Актімова*

Коректор *О. Місєва*

Комп'ютерний набір і верстка: *Н. Кравець, О. Дячун, І. Кметь*

Підписано до друку 23.11.2023 р.

Формат 60х90/16. Папір офсетний.

Гарнітура Century Schoolbook. Офсетний друк.

Умов. друк. арк. 20,75

Обл.-вид. арк. 18,5

Тираж 100 прим.

Замовлення № 60

Видавець та виготовлювач – Національна академія
сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
79026, м. Львів, вул. Героїв Майдану, 32
тел.: (032) 258-44-12

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3939 від 14.12.2010 р.